

ACTA NUMISMÀTICA 41-42

2011-2012

ACTA NUMISMÀTICA 41-42

DIRECTOR: *M. CRUSAFONT i SABATER*

REDACTORS: *Leandre VILLARONGA*
Pere Pau RIPOLLÈS
X. SANAHUJA ANGUERA
X. JORBA i SERRA

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS NUMISMÀTICS
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA 2012

Acta Numismàtica és una revista periòdica de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans) que acull treballs de recerca en els camps de la numismàtica, la història de la moneda i la medallística, en el sentit més ampli. És oberta als socis de l'entitat i a tots els estudiosos que ens trametin els seus treballs, complint les normes que s'especifiquen en els criteris d'admissió que consten al final de la revista. Es dirigeix especialment als estudiosos de l'especialitat, als historiadors i, en general, a totes les persones interessades per aquesta branca de la història.

Acta Numismàtica té una periodicitat anual i fou fundada l'any 1971 sota els auspicis de la Secció Numismàtica del Cercle Filatèlic i Numismàtic de Barcelona i la direcció del Dr. Leandre Villaronga. L'any 1979 el Cercle la cedí a la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, acabada de crear.

Acta Numismàtica admet articles fins al mes de febrer de l'any d'edició i dins el més següent en decideix l'acceptació. La revista ha d'aparèixer abans que acabi l'any.

COPYRIGHT: És propietat dels autors que han col·laborat a l'edició de l'obra. Tots els drets reservats. Aquesta publicació no pot ésser reproduïda ni en tot ni en part, ni registrada o tramesa per un sistema de recuperació d'informació en cap forma ni per cap mitjà, sigui mecànic, fotoquímic, electrònic, magnètic, electroòptic, per fotocòpia o qualsevol altra sense el permís previ per escrit de l'editor i dels autors.

DIPÒSIT LEGAL:
ISSN: 0211-8386

Compost per: Vivó i Garrido, disseny gràfic
IMPRIMEIX: Agpograf, SA

EDITA: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans).
Carme, 47, 08001 Barcelona.
REDACCIÓ: Acta Numismàtica. Escola Pia, 85, 08201 Sabadell (Barcelona).
Tel. 937 252 036
Email: miquel.crusafont@email.cat

SUMARI

Introducció: <i>Records</i> , per Leandre Villaronga.....	7
Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics durant l'any 2010 , per Xavier Sanahuja	23
Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics durant l'any 2011 , per Xavier Sanahuja.....	27
Vària	
CASANOVA, Rossend, <i>Una visita al Gabinet de Medailles de la Biblioteca Reial de Bèlgica</i>	31
X. S. A., <i>Aportació de monedes catalanes inèdites al fòrum Numiscat (3)</i>	39
Món antic	
VILLARONGA, L., <i>Corrigenda</i>	47
GIRAL, Francesc, <i>Notícia d'un dipòsit monetari fundacional trobat a Ilerda</i>	49
MERINO, Antonio, <i>Sobre el topónimo Iltirkesken</i>	57
DOMÍNGUEZ ARRANZ, A. - AGUILERA HERNÁNDEZ, A., <i>Caesar Augusta en imágenes: la colección de monedas del Museo de Zaragoza</i>	63
AMELA VALVERDE, L., <i>Sobre la reciente aparición de dos piezas RRC 477/1b de Sexto Pompeyo acuñadas en Hispania</i>	85
AMELA VALVERDE, L., <i>Sobre unos bronce massaliotas y su relación con Sexto Pompeyo</i>	91
AMELA VALVERDE, L., <i>Sobre el cuño de A. Hircio encontrado en Extremadura y otros cuños de época sertoriana</i>	97
Medieval	
PIRAS, Enrico, <i>Monete inedite sardo-bizantine</i>	115
PÉREZ SINDREU, Francisco de Paula, <i>La moneda hispano-árabe como expresión del mundo islámico en la Península</i>	123

BÉNÉZET, Jérôme - LETHO-DUCLOS, Jean-François - SCHIESSER, Philipe, <i>Les monnaies ROD/DA de Louis le Pieux</i>	163
CRUSAFONT I SABATER, M., <i>Comtat d'Urgell: tipus inèdit de les primeres emissions</i>	169
CRUSAFONT I SABATER, M., <i>La numismàtica i la datació dels Usatges</i>	175
PONT, Joaquim, <i>Diner variant del comtat de Rodès</i>	181
CRUSAFONT I SABATER, M., <i>Rodenesos, caorcenyys i raimondencs: denominacions i dades de circulació monetària al Roergue català entre 1150 i 1256</i>	187

Medieval-modern

CEBREIRO ARES, F., <i>El conjunto monetar de Cueva Santa (Enguera, Valencia)</i>	195

Modern i contemporani

GODINHO MIRANDA, J. A. - SÁEZ SALGADO, J. - CRUSAFONT I SABATER, M., <i>Escudo de oro valenciano, inédito, muy singular y probablemente de Felipe I (II)</i>	211
BOADA SALOM, J., <i>Reflexions i conclusions a partir de monedes mallorquines modernes de dues col·leccions privades</i>	215
SENDRA IBÁÑEZ, J. A. - RODRIGO MINGARRO, J., <i>Un nou taller de falsificació de billó valencià. Monte Zamora a la Vall d'Uixó (Castelló) ...</i>	225
CRUSAFONT I SABATER, M., <i>Els sisens barcelonins falsos de la Guerra dels Segadors</i>	237
DÍEZ ÁLVAREZ, Elvira, <i>Les pellofes de la Seu Vella de Lleida, segles XVI-XVIII (I Part)</i>	255
DÍEZ ÁLVAREZ, Elvira, <i>Les pellofes de la Seu Vella de Lleida, segles XVI-XVIII (II Part)</i>	275
BOADA SALOM, J., <i>Introducció als gitons porto-riquenys de propietaris procedents de terres de parla catalana</i>	293

Medallística

CASANOVA, Rossend, <i>Quatre medalles a Francesc Ferrer i Guàrdia: Devreese, Le Roux, CP i Murányi</i>	321
CASANOVA, Rossend, <i>El medaller Lorilleux, un testimoni de l'empremta empresarial de Badalona</i>	331
BALAGUER, Anna M., <i>Medalles d'or de l'Ajuntament de Barcelona i de la Generalitat de Catalunya per a Miss Barcelona i per a Miss Catalunya, dins les Festes del III Aniversari de la República (1934)</i>	347
OLANO, Jesús, <i>Medalles de Josep Maria Barnadas</i>	359

CASANOVA, Rossend, <i>Medalles i targetes postals: el record dins el record</i>	365

Troballes monetàries XXVII

AN-81, <i>Troballa del castell de Juslibol (Saragossa)</i> , per M. Crusafont	375
AN-82, <i>Troballa de Balsareny</i> , per M. Crusafont.....	377
AN-83, <i>Troballa del sud peninsular</i> , per M. Crusafont.....	378

Recensions bibliogràfiques	381

Publicacions de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics	401

Indicacions per als autors	405

Introducció: *Records*

A Núria, Roser, Bernat, Omar, Gerard, Roger i Leopold

Sóc nascut l'any 1919; ja tinc molts anys.

He viscut molts fets i voldria que el seu record no es perdés del tot. Penso que tinc alguna cosa a dir, almenys pel que fa a la numismàtica. L'he viscut durant més de seixanta anys i n'he seguit el desenvolupament a casa nostra. Els meus records són, però, com una ombra del passat. És allò que resta a la memòria després d'haver viscut tants anys.

M'agradaria escriure alguna cosa que tingués un cert sentit, però m'adono que, per a arribar a fer-ho, cal haver escrit molt. És veritat que jo també he escrit, però sempre sobre temes concrets, d'estudi, mai de descripcions, d'ambients o de temes estrictament literaris. Llavors em pregunto: com s'han d'escriure els records?

Finalment, he arribat a la conclusió que la millor forma serà plantejar-me uns temes com si fossin preguntes i mirar d'anar-les responent.

Joventut

Les meves primeres lectures foren les obres de Jules Verne. Encara les conservo en la seva acurada edició, plena de gravats. Potser això inclinà llavors la meva afecció a les ciències i a les matemàtiques.

Vaig començar una carrera d'enginyeria, però aviat la Guerra Civil va estroncar aquest camí i tantes altres coses de la vida. Vaig viure, doncs, la guerra i als anys 1940-1942 un llarg servei militar. Vaig esmerçar el temps lliure en l'estudi de les llengües, certament sense gaire profit. La lectura de tot el que em queia a les mans i la música omplien els espais fugissers.

Acabats els parèntesis, vaig haver de fer-me càrrec del negoci de passamaneria de la meva família. Aquesta fou, des llavors i fins fa uns quants anys, la meva professió.

Llavors, però, se'm despertà l'interès per la història i l'arqueologia i vaig viure les excavacions i altres activitats. M'havia aplegat en un grup d'amics entorn del doctor Serra Ràfols i del baró d'Esponellà, que llavors era Comissari Provincial d'Excavacions. La colla estava formada pels bons amics Marià Ribas, de Mataró; J. Lladó, també de Mataró; Estrada, de Granollers; Cuyàs, de Badalona; Anguera, d'Alella; Ventura, de Vilassar; Pascual, de Barcelona; Barberà, també de Barcelona, i encara d'altres. Molts d'ells han acabat per ésser estudiosos eminents.

De l'arqueologia a la numismàtica

L'afecció a l'arqueologia em portà a viure algunes excavacions, cosa que em féu observador i em despertà la curiositat pels testimonis del passat.

L'any 1952, de forma casual, vaig trobar a Montmany, on passava els estius, una moneda amb una inscripció ibèrica. La seva troballa fou, per a mi, un fet meravellós. Tenia a les mans, no pas uns fragments de terrissa, evocadors, però muts, sinó una moneda de bronze ben batuda, ben conservada, d'un art notable, amb un genet ibèric i una llegenda que encara no sabia interpretar.

L'interès que em desvetllà aquella moneda em portà al Cercle Filatèlic i Numismàtic de Barcelona, on sabia que tenien una bona biblioteca. Consultant llibres, aviat se m'obriren els ulls: aquella peça que tant m'havia intrigat era un bronze amb llegenda ibèrica KESE i corresponia a l'antiga Tàrraco, la Tarragona actual.

Em vaig fer soci del Cercle i així començà la meva dedicació al col·leccionisme, que, sortosament, havia d'acabar per portar-me a l'estudi. L'esforç i la constància em convertirien predominantment en un investigador.

El col·leccionisme

A més del Cercle, aviat freqüentàrem el mercat de Sant Antoni, els comerciants professionals i les fires. Aviat férem bones amistats.

A Joan Almirall, el vaig conèixer a la parada que en Villoldo tenia al mercat de Sant Antoni, i resultà ésser el propietari del terreny on m'arribà la primera moneda ibèrica.

Antoni Villoldo i Roca era un home d'una gran personalitat i puc dir que fou un dels meus primers mestres. D'origen humil, ja que treballava de lampista, arribà a formar una gran col·lecció, de les millors del seu temps, en numismàtica antiga. Voltava tot Catalunya, comprava i venia i es reservava els millors exemplars. La venda de la seva col·lecció per la casa Calicó fou tot un esdeveniment.

Jo el visitava un cop al mes al seu pis del carrer Villarroel. Ell em rebia amb un lot de monedes que ja em tenia preparades. M'explicava què eren i la seva importància, però també em veia obligat a comprar-les, a fi de mantenir la continuïtat d'aquelles trobades. Les primeres dracmes emporitanes m'arribaren de les seves mans. Jo les hi adquiria, els anys 1955-57, per un preu entre tres-centes i cinc-centes pessetes, que probablement no li hauria pagat cap altre col·leccionista. Ell fou, també, el qui em donà accés a la informació referent al tresor de Balsareny. Com que tenia, a més, una important biblioteca numismàtica, segurament provinent de Botet i Sisó, jo podia fer les meves consultes i amb aquells llibres vaig fer els meus primers estudis.

El primer col·leccionista d'ibèric que vaig conèixer fou Enric Serra, de la família dels ceramistes. Era soci del Cercle i tenia una veritable passió per les monedes.

Un altre amic d'aquell temps fou el doctor Lluís Domingo. Ens apropiava l'edat i ens unia l'afecció al col·leccionisme i el desig de saber més coses, una dèria que acabaria per portar-nos a la recerca. Fou una bona amistat que un dia es trencà, sense que ens sigui possible d'explicar-ne el perquè.

Els estudis que poguérem fer més tard es basarien, a voltes, en algunes compres de monedes que havíem fet i que ens havien proporcionat informacions importants. Així, l'any 1955 poguérem adquirir cent de les 324 peces de la troballa de Balsareny. Ens costaren cinquanta mil pessetes. Una altra entrada que fou després important per a l'estudi fou l'adquisició que férem conjuntament amb Guadán i Almirall, i per 191.700 pessetes, de la col·lecció de monedes antigues de Vila Si-vill. El fons comprenia 230 dracmes emporitanes i ens les repartírem entre els tres.

L'any 1976, tornant d'un viatge a Frankfurt, férem parada a Basilea i visitàrem la casa Münzen un Medaillen. En aquella ocasió férem l'afortunada adquisició de la moneda siculocartaginesa que era encunyada sobre un denari romà. Aquesta peça fou una prova decisiva per a establir la data d'origen del denari romà, un tema que fou després comentat arreu i que tingué un ressò important en el món de l'estudi.

Singularitats, anècdotes

Així anomenem alguns fets que hem viscut i que s'han presentat de forma inesperada o ens han cridat l'atenció.

Una vegada, un metge català establert als Estats Units ens visità. Era col·leccionista de monedes i ens començà a donar compte de les peces catalanes medievals de la seva col·lecció. Restàrem atònits; tenia les peces més rares, com ara diners carolingis, peces comtals i fins i tot un mancús de Bonhom. Resultà ben cert que les tenia, però perquè les havia manllevat del fons de l'American Numismatic Society. L'èxit de la primera recollida l'animà a intentar-ne una de

segona, però es trobà que ja l'estaven esperant i es posà en evidència. Li imposaren una pena econòmica. A vegades he pensat si no tenia un cert desequilibri, ja que es proclamava descendent d'un dels antics comtes catalans.

Hi havia algun col·leccionista que, tot mercadejant amb un comerciant diferents monedes, en prenia dissimuladament una fent-se el despistat i pensant que l'altre badava. Aquest, que era prou diplomàtic, deixava fer, però quan es tornaven a veure li deia: «Aquella moneda que vareu agafar, us la quedeu o me la torneu?» El col·leccionista, llavors, no tenia altre remei que pagar la peça.

Un amic es trobà amb un fet sorprenent, inesperat i ben desagradable. Rebé la visita d'un comerciant estranger i en anar-li mostrant la col·lecció d'unces, el visitant n'assenyalà una i li digué: «Si aquesta fos de l'any tal, valdria molt.» El meu amic li va dir que, efectivament, era d'aquell any, però en prendre la peça a les mans s'adonà que no ho era. El visitant havia aprofitat algun moment de distracció i li havia canviat la seva peça per una de semblant que duia a la butxaca. Potser ja sabia que la tenia, o potser va ésser casual.

També jo mateix en una ocasió vaig mostrar una peça suïssa de cinc francs a un grup d'amics i quan retornà a les meves mans havia «canviat» d'any.

En una societat numismàtica s'adonaren que el tresorer s'havia fet seus diners del fons social. Descobert, el seu germà s'avingué a restituir els diners, que devien sumar unes cent mil pessetes. El fet és, però, que no sabent la quantitat exacta que els havien defraudat, varen decidir tirar llarg i donaren una xifra exagerada, de manera que encara hi feren negoci.

Exposicions

Als inicis de la meva afecció a les monedes, eren força freqüents les exposicions. La gent es complaïa a mostrar les peces importants que havia assolit d'aplegar.

L'any 1958 tingué lloc a Barcelona la I Exposición Iberoamericana de Numismática y Medallística. Es dividí en diferents seccions i n'hi havia una d'investigació i estudis. Jo m'hi vaig inscriure i vaig presentar, en un plafó, les evolucions epigràfiques dels signes ibèrics presents a les monedes, un treball que més tard vaig publicar a la revista *Numisma*. La meva aportació, però, no fou acceptada a la secció d'investigació i estudi i la passaren a la secció de col·leccionisme. Vaig protestar del fet i m'argumentaren que només s'havien presentat dos treballs a aquella secció i que per aquesta raó l'havien anul·lat. Però la meva aportació era realment d'estudi i no pas de lluïment d'unes monedes ben conservades. Potser per tot plegat, i com a consolació, em donaren un premi que consistia en un ganivet tallapapers. Vaig quedar agraït al donador, el senyor Joaquín Álvarez Castro. Era una bellíssima persona que treballava en un diari, *La*

Vanguardia o el *Diario de Barcelona*. Recordo que es donà de baixa de la societat organitzadora quan canviaren la quota social de mensual a anual.

La dèria per les exposicions de monedes i per presentar els propis materials ha desaparegut totalment. Avui ningú vol exposar res. Els col·leccionistes, en tot cas, deixen les seves monedes per a ésser estudiades, però mai per a ésser exposades i que es conegui el nom del seu propietari. Les exposicions han passat, doncs, a la història.

Els primers mestres

Com he dit més amunt, els llibres de la biblioteca del Cercle varen ésser la meua primera font d'informació. També tingué una funció de mestre l'amic Vil·lodo, tot i que les seves lliçons no foren del tot desinteressades.

Més endavant vàrem entrar en contacte amb el senyor Antonio M. de Guadán, que en aquell temps residia a Santander i era administrador de duanes. El seu càrrec el portà després a Portbou i finalment a Barcelona. Mentre encara era en el seu primer destí, vingué uns dies a Barcelona a fer unes conferències sobre la seva especialitat, que eren les dracmes emporitanes. Des de llavors comptàrem amb la seva amistat i el contacte es féu més assidu i estret des que el traslladaren a Barcelona. D'ell rebérem, des del primer moment, una sèrie de consells útils que ens menaren a atrevir-nos a escriure els nostres primers treballs numismàtics. Els resultats d'aquella relació foren ben profitosos.

Establírem un pla de treball: Guadán estudiaria les monedes de plata de Rhode i Empòrion, que publicà l'any 1958, i després les de Gadir, i jo em dedicaria a l'estudi de les monedes d'Arse Saguntum, que vaig publicar el 1967, i després les hispanocartagineses, que aparegueren en un altre llibre el 1973. Més endavant, els treballs de cadascú continuaren per altres camins. Anys més tard, i ja mort en Guadán, nosaltres prenguérem la seva torxa i establírem les actualitzacions sobre les sèries de Rhode i Empòrion en cinc monografies que es varen publicar entorn de l'any 2000.

Societats numismàtiques

En els meus primers anys d'afecció a la numismàtica només hi havia una societat, el Cercle Filatèlic i Numismàtic de Barcelona, on els numismàtics anaven a remolc dels filatèlics, que aleshores eren importants. El Cercle havia estat fundat a mitjan anys vint.

L'entitat era regida per un grup de notables que en llenguatge actual podríem anomenar «barons». Cadascun tenia una especialitat. Eren els Almirall, Andorrà,

Badia, Cruxent, Cullell, Pagès, Vidal, Vila Sivill.

Tingueren desavinences amb l'únic comerciant professional que llavors hi havia, el senyor Xavier Calicó i aquest decidí de crear, l'any 1956, una nova societat exclusivament numismàtica: l'Asociación Numismática Española (ANE). Establí la seva seu a Barcelona, però tenia pretensions universals i es volgué projectar especialment cap a Amèrica.

Les relacions entre les dues societats no foren mai gaire bones, tot i que molts numismàtics érem socis d'ambdues. D'altres, però, només ho eren d'una i mantenien la separació. En alguna ocasió a la *Gaceta Numismática* de l'ANE es comentaren les bones relacions, dient que a Goig, que fou president de la Secció Numismàtica del Cercle, se li havia donat el premi Conde Garriga, o bé que el senyor Tizón pertanyia a les dues societats.

Amb el temps, especialment després de la mort de Calicó, la gran empenta de l'ANE anà minvant, mentre que el Cercle s'ha anat mantenint al mateix nivell.

Xavier Calicó tenia una gran personalitat. La seva importància i generositat, la vàrem poder copsar arran dels simposis numismàtics de Barcelona dels anys 1979 i 1980. Aleshores vàrem veure el que era capaç de fer si deixava a part algunes petiteses.

Recordem també que en una de les primeres edicions dels premis Conde Garriga de l'ANE, crec que la del 1962, en el jurat hi posaren el senyor Guadán, amb la idea de no concedir-li el premi. Ell, però, es retirà del jurat i llavors es veieren obligats a donar l'hi. Així anaven les coses.

Com un parèntesi, en un curt període de temps tingueren lloc, al llarg de l'any 1956, unes reunions a redós de la Delegació de Barcelona de la societat madril lenya SIAEN (Sociedad Ibero-Americana de Estudios Numismáticos), que presidien alternativament el doctor Amorós i Felip Mateu i Llopis. La seva revista *Numisma* anà donant compte d'aquestes trobades.

També cal recordar que el grup d'afezionats a l'arqueologia que abans hem mencionat tenia dificultats per a reunir-se, ateses les limitacions del temps del franquisme. Més endavant vàrem resoldre aquest problema integrant-nos a l'Asociación Numismática Española i fent les trobades a la seva seu. D'aquí es derivà la meva entrada a la junta de l'entitat l'any 1968 com a vocal d'arqueologia. Més endavant va entrar a la junta el doctor Ripoll i jo li vaig cedir aquella vocalia i vaig passar a ésser vocal inspector fins a la meva retirada l'any 1975.

Els primers passos en la investigació

Per a l'estudi de la numismàtica, la primera base és la informació. Per això vàrem creure que era necessari sistematitzar les dades sobre les monedes.

Els començaments tingueren un caràcter gairebé familiar. En havent dinat i tot prenent cafè, amb la meua muller Angelina, anàvem retallant fotos i fent fitxes. Així començà el nostre arxiu que després de molts anys de feina ha arribat a sobrepassar les seixanta mil fitxes.

El meu primer article numismàtic, el vaig escriure en ocasió d'una exposició a Badalona l'any 1958. Hi participava el Cercle i el tema era el de les monedes ibèriques de Baitolo. Avui em resulta curiós constatar que el que vaig escriure aleshores encara ho puc sostenir.

Donar a llum els primers treballs numismàtics va ésser molt difícil. Les publicacions numismàtiques eren molt escasses. Com a revistes, hi hagué un temps *Numario Hispánico* i després sorgí *Numisma* com a publicació periòdica de la societat madrilenya SIAEN. En el primer número d'aquesta revista, l'any 1958, hi vaig publicar el meu primer treball seriós. Es tractava de l'evolució dels caràcters ibèrics de les inscripcions monetàries. En el segon, el 1961, hi vaig estudiar el resultat de l'estudi de la troballa de Balsareny.

Tampoc hi havia gaire llocs on publicar abans de la creació d'*Acta Numismàtica*. Hi havia les actes dels «Congresos Nacionales de Arqueologia» dirigides pel doctor Beltrán. Hi vaig participar reiteradament des del 1961. També hi hagué, des del 1964 la revista *Ampurias* del Museu Arqueològic de Barcelona.

L'ANE va començar a editar també la seva revista, la *Gaceta Numismática*, però només hi solíem publicar articles curts.

El meu primer llibre, encara que petit, sortí el 1962. Tractà sobre els denaris d'Ikalkusken i el prologà el doctor Mateu i Llopis.

Problemes

Tots sabem que la vida és plena de problemes. Per tant, la numismàtica no en podia pas ésser l'excepció. Com arreu, hi ha hagut capelletes i entre elles molt sovint han saltat les espurnes.

A París, entre la Société Française de Numismatique i la Société d'Études Numismatiques et Archeologiques, i a Madrid... També n'hem tingut a casa nostra. Les diferències entre el Cercle i l'ANE són prou conegudes i s'han mantingut al llarg del temps. Sense, però, que mai la sang arribés al riu.

La coordinació amb el Gabinet Numismàtic de Catalunya resultà fallida i les nostres relacions amb l'ANE, prou bones al començament, ja que vàrem formar part de la seva junta i hi publicàrem llibres, després s'espallaren.

En totes aquestes coses és bo de valorar les posicions dels uns i els altres per la feina feta. I no podem pas pensar que els nostres resultats no hagin estat prou bons.

Més endavant ens referirem, amb més detall, al problema de la publicació d'articles en català a la *Gaceta Numismática* i com això generà l'aparició d'*Acta Numismática*. Cal dir que, tot i el fracàs inicial, vàrem persistir en la nostra idea i l'any 1977, en el número 30 del mes de desembre, hi varen aparèixer els dos primers articles en la nostra llengua. L'un era del doctor F. Padró, «El duro de Tarragona de primeries del 1809», i l'altre era nostre «El príncep de Viana, col·leccionista de monedes». Després en seguirien encara d'altres.

La importància de la informació. Els col·laboradors

La qüestió més important per a poder emprendre amb garanties de qualitat els estudis de numismàtica és la informació. De les monedes, de les troballes i de les publicacions. La diversitat de les fonts ha estat gran, però quan una font es tancava se n'obria una altra i així han anat passant els anys i la informació no ha deixat mai de fluir.

Gràcies a la molta informació que he cercat i he rebut, ha estat possible l'estudi de molts tresors. La publicació d'aquests fons ha donat molta llum nova i ha fet avançar la numismàtica.

Una de les col·laboracions més extraordinàries ha estat la de Tristan Hillgarth, de Londres, que em proporcionà les fotos i les dades de les monedes antigues d'Hispania del British Museum de Londres i del Cabinet de Médailles de París. Tot va començar quan vaig conèixer Tristan quan només tenia quinze anys. Era fill d'un enginyer de la Canadència i la nostra amistat arrelà en veure un xicot tan jove amb un interès tan marcat per la numismàtica. La correspondència fou mútua i els resultats, excel·lents. El material aplegat ha estat sempre a disposició de tots els investigadors que ens l'han demanat, fins ara que ha estat publicat.

Una altra col·laboració d'alt nivell ha estat la de Luís Cardim Bastos, l'amic portuguès de muller catalana i resident a Sevilla que, en successius viatges a Barcelona, m'anà portant les seves monedes a fi de poder estudiar-les i fotografiar-les. Fou la font principal d'informació per a l'estudi de les monedes hispanocartagineses.

També guardo un bon record del Museu Puig de Perpinyà. El qui llavors n'era el conservador, el professor Lafont, m'hostatjà a l'habitació del fundador del Museu, el senyor Josep Puig, durant els tres dies que durà la visita. Foren tres jornades completes dedicades a estudiar el fons monetari d'aquella important institució.

Les coneixences i amistats creades entorn de la numismàtica estudiosa han estat molt abundoses.

L'Anna M. Balaguer, me la presentà el doctor Barceló, arran d'haver entrat en contacte amb ell per un article sobre numismàtica àrab. L'Anna estava preparant la seva tesi de llicenciatura i li vaig deixar unes monedes àrabs d'indició per al seu estudi. De tot plegat en resultà un llibre. Ha resultat una gran col·laboradora i numismàtica.

Miquel Crusafont s'interessà per la numismàtica arran d'un llibre d'història, en el qual jo havia aportat unes fotografies i uns comentaris sobre numismàtica. Es féu soci del Cercle i ha resultat un gran col·laborador i numismàtic.

A Pere Pau Ripollès, el coneguerem quan feia el servei militar a Barcelona. L'acol·lireu amb tot l'afecte i ara ha esdevingut el primer especialista en numismàtica antiga.

No podem oblidar la col·laboració de Georges Savès, de Tolosa de Llenguadoc. La seva important col·lecció i la coneixença de les peces de Vielle-Toulouse em permeteren d'estudiar les imitacions de les monedes ibèriques de la Narbonesa.

Molts dels numismàtics actuals, els vaig conèixer quan començaren la seva carrera. Ens han unit les col·laboracions i l'amistat.

És innombrable la quantitat de col·laboradors que m'han ajudat, a més dels que acabo de citar.

Amb alguns, a més, hem fet treballs conjunts, com ara, entre el 1940 i el 1970, amb el doctor Ripoll i en Nuix sobre les monedes trobades a Empúries. També amb P. P. Ripollès, J-C. Richard, M. García Garrido, P. R. Arriols, J. Benages, J. Estrada...

Origen d'Acta Numismàtica

El naixement d'*Acta Numismàtica*, l'any 1971, fou ben singular.

A l'ANE publicàvem la *Gaceta Numismática* que dirigia Xavier Calicó. A mi em deixava la part de numismàtica antiga. Els articles eren en castellà, però l'any 1971 vàrem pensar que calia introduir-hi el català. Les dificultats principals vingueren de la part de qui era llavors president de l'entitat, Carlos Ruiz de Larramendi, del tot anticatalanista. Amb un petit equip dirigit per l'administrador de l'ANE, en Jaume Colomer, formàrem un dossier per a presentar-lo a la junta. Hi justificàvem la necessitat i la possibilitat d'incloure articles en català.

Tot seguit, Joan Almirall presentà un article en català, cosa que produí un veritable trasbals a la junta. El president, que també ho era de la revista, presentà la dimissió, que li fou acceptada pel que feia a la *Gaceta*, que passà a dirigir Ramon Martí Cot, però no de l'entitat. Finalment, però, Ruiz de Larramendi acabà per guanyar la partida perquè l'ANE estava adherida a l'Instituto Antonio Agustín i el seu director, el doctor Navascués, l'únic catedràtic de numismàtica

que hi havia llavors a Espanya, havia d'aprovar el contingut de la revista i, com era d'esperar, s'oposà a l'article en català.

Aleshores deixàrem, de moment, la batalla de la *Gaceta* i amb un grup d'amics del Cercle decidírem fundar *Acta Numismàtica*. Comptàrem amb el president de la Secció Numismàtica, Joan Almirall, amb Josep Romagosa i amb Antoni Badia. Vàrem determinar fer una revista anual i de qualitat, estrictament estudiosa. Els dos primers volums (1971 i 1972) anaren endavant a força de voluntarisme, però aviat se'ns presentà el problema del finançament. Afortunadament, trobàrem un editor, Ricard Marré, que amb optimisme dissipà tots els nostres dubtes i es comprometé a tirar endavant la publicació.

Després d'uns anys de dirigir la revista, jo només hi constava com a col·laborador. Un dia, però, en donar una conferència a la Casa de la Moneda de Madrid, el senyor Cayón em presentà, a les targetes d'invitació, com a director de la publicació. Això passava el 1974 i d'aleshores endavant ja hi vaig constar amb la meva responsabilitat.

En constituir-se la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (SCEN), *Acta Numismàtica* passà a ésser la seva publicació i gràcies a un acord amb la Secció Numismàtica del Cercle, el 1983 aquest fet s'oficialitzà.

Els primers anys la feina que donava la redacció arribà a ésser aclaparadora. Ho havíem de fer tot, fins i tot portar a Correus les trameses. A més, els problemes econòmics es tornaren a presentar aviat i no ens poguérem establitzar fins que, ja creada la SCEN, l'Institut d'Estudis Catalans pogué donar-nos un ajut regular.

Finalment, arribàrem a tenir una ajuda eficaç amb Miquel Crusafont i Anna M. Balaguer, que fa un temps que en porten tot el pes.

Com hem dit abans, els nostres esforços per introduir el català a la *Gaceta*, a més de produir l'aparició d'*Acta*, tingueren finalment els seus bons resultats vers l'any 1975, quan s'hi publicaren els primers articles en català. Més endavant se n'hi anirien publicant amb certa regularitat.

Creació de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

La creació d'una publicació com *Acta Numismàtica*, l'any 1971 i amb independència de l'ANE, imprimí una gran volada a les nostres activitats numismàtiques. La Secció Numismàtica del Cercle li donava suport, però la vivia de lluny. La nostra aspiració era d'anar encara una mica més enllà i aviat començàrem a pensar en una nova societat que fos exclusivament dedicada a l'estudi. D'aquí vingué la iniciativa de crear la SCEN, com una de les societats científiques de l'Institut d'Estudis Catalans.

Comptàvem amb l'amistat de l'admirat doctor Miquel Tarradell, membre destacat de l'Institut d'Estudis Catalans, i això determinà que ens dirigíssim a ell i li presentéssim la nostra idea. Tarradell no tan sols acollí bé la idea, sinó que se la féu seva i així començà la nostra brega prop del doctor Aramon, secretari de l'Institut, que no ho veia gaire clar. Visitàrem Aramon i la seva secretària Montserrat Martí en diferents ocasions a la seu del carrer Montcada i finalment, gràcies a l'esforç del doctor Tarradell i d'altres, principalment el doctor Bastardes, aconseguírem que fos creada la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, dins de l'Institut, el 12 de gener de l'any 1979.

El doctor Tarradell fou nomenat delegat a la nostra societat i, amb vint membres fundadors, fou formalment constituïda. L'assemblea fundacional acollí encara quinze membres més i nomenà la primera junta, de la qual vaig ésser elegit president.

Un temps després, alguns universitaris consideraren que no era adient que un afeccionat estudiós fos el president d'una societat de l'Institut, però quan vaig ésser nomenat Doctor *Honoris Causa* per la Universitat de Colònia (Köln), el 28 de gener de 1981, es quedaren sense arguments.

La numismàtica a casa

La nostra numismàtica ha passat de gairebé res a tenir molts seguidors. Els «Congresos Nacionales de Numismática» organitzats pel professor Antonio Beltrán des del 1972 (Saragossa) estimularen els universitaris. Són moltes les tesis doctorals de tema numismàtic que es presenten ara a les universitats. Amb tot, la dedicació posterior no és pas general i són pocs els qui persisteixen en els estudis numismàtics.

En els congressos i trobades de numismàtica no tot era ciència i serietat. També teníem els nostres moments de descans, d'esbarjo i fins de diversió. Recordem que en el congrés de Salamanca assistírem a una festa, el que s'anomena un *tiento*, en què alguns espontanis torejaren vaques. Els protagonistes «toreros» foren Antonio Orol i Francisco Beltrán (fill del professor), que ho feren prou bé.

Fins a l'XI Congreso Nacional de Numismática, que es féu novament a Saragossa, nosaltres els hem seguit tots. Després, però, a causa de l'edat, haguérem de deixar d'anar-hi.

Hem estat convidats a les publicacions d'homenatge al doctor Tarradell, a J. Ainaud i de Lasarte, a Antonio Beltrán, a J. M. Recasens i a Carmen Alfaro.

També hem col·laborat en moltes revistes de l'Estat espanyol: *Numario Hispánico*, *Numisma*, *Gaceta Numismática*, *Acta Numismática*, *Ampurias*, *Butlletí Arqueològic de Tarragona*, *Cesaraugusta*, *Archivo Español de Arqueología*,

L'Ardit, Cercle, Aula Orientalis, Espacio, Tiempo y Forma, Tierra y Fuego, etc i hem participat en nombrosos «Congresos Nacionales», tant d'arqueologia com de numismàtica.

La numismàtica a l'estranger

Fins a l'any 1978, la nostra numismàtica de cara a l'estranger es pot dir que es reduïa a allò que representava el doctor Mateu i Llopis. Era molt conegut i fins i tot fou guardonat per l'American Numismatic Society amb la Huntington Medal.

Les relacions dels nostres numismàtics amb l'estranger començaren a prendre volada amb els Simposis Numismàtics de Barcelona dels anys 1979 i 1980, organitzats conjuntament per la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics i l'Asociación Numismática Española de Barcelona. Fou llavors, també, quan Xavier Calicó s'obrí de debò a la numismàtica. Fins llavors havia fet la seva numismàtica. Ara passà a fer la de tots.

En voler organitzar el primer simposi, ens demanà ajut i nosaltres acceptàrem a condició que hi cabéssim tots. Ell ho trobà bé i vàrem estendre la invitació als numismàtics estrangers. Des de llavors els contactes amb els numismàtics estrangers foren permanents.

La Société Française de Numismatique té el costum de fer una trobada anyal a la segona Pasqua en una ciutat francesa, a fi de posar-se en contacte amb els investigadors locals i valorar els fons numismàtics dels museus. Nosaltres assistírem el maig del 1974 a la de Montpeller-Nîmes, fent així la nostra primera sortida numismàtica a l'estranger. La nostra comunicació, que fou la primera, fou comentada amb amable ironia pel professor Pflaum, dient que era ben singular que un estranger restituís una moneda a França. Es tractava de la peça amb inscripció ibèrica KURUKURU-ATIN. La segona a la qual assistírem fou la d'Autun, el juny del 1977, per a recollir el Jeton de Vermeil que ens havia atorgat la Société Française de Numismatique. Vaig presentar un escrit sobre les imitacions de les monedes de Neronken. La tercera, la presidí el doctor D. Nony i es féu l'any 1979 a Perpinyà els dies 2, 3 i 4 de juny. Aprofitàrem aquesta avinentesa per a fer una trobada conjunta de la Société Française amb la nostra SCEN i l'ANE. La sessió del dia 2 es féu a Perpinyà, i el dia 3 viatjàrem a Vilafranca de Conflent, Castell i Sant Miquel de Cuixà. En el dinar, Xavier Calicó alçà la copa i va entonar «Els Segadors». Els francesos feren cara de circumstàncies. L'endemà visitarem Empúries i retornàrem el convit de dinar als francesos.

A Alemanya estiguérem a la reunió *Studien zu Fundmünzen der Antike* del febrer del 1976 i hi presentàrem les monedes trobades a les excavacions d'Empú-

ries. El febrer del 1981 vàrem participar, junt amb Pere Pau Ripollès, a la trobada sobre numismàtica cèltica i arqueologia de Würzburg. Teníem la intenció de demostrar que les anomenades *monnaies à la croix* pesants eren del segle III aC, en oposició al professor Colbert de Beaulieu i d'altres numismàtics francesos. Dialècticament guanyàrem la partida, però tot seguí igual. Recordem, també, la invitació de l'*Oberstarzt* J. Hildrebrandt, cap metge militar i també numismàtic, que ens passejà amb el seu Mercedes durant aquells dies i ens portà al tast de quinze vins blancs a la cava de l'antic castell de Würzburg.

A París, assistírem a dues trobades. La primera, el setembre del 1970, «Table Ronde de Numismatique et Statistique», que tingué lloc a l'«École des Hautes Études» i la segona, el gener del 1986, dedicada als «Rythmes de la Production Monétaire de l'antiquité à nos jours», que es féu a la Maison de la Monnaie.

D'Itàlia recordem amb enyorança l'estada a Revello, prop d'Amalfi, un indret ple d'harmonia i de somnis i amb moltes evocacions històriques. Fou el lloc on es desenvolupà un dels contes del *Decameró* de Boccaccio que recollí la pel·lícula de Passolini. Es deia que allí passaren hores misterioses Greta Garbo i Stokowski. Certament, l'escena superava la numismàtica.

A Varsòvia fórem convidats a donar unes conferències. A Roma, recordem el Palazzo Barberini, on anàrem l'abril del 1982. Era la seu de l'Istituto Italiano de Numismatica. També una estada a Milà, plena dels Bersaglieri. Queda encara el bon record de l'hospitalitat i la generositat dels portuguesos en el II Congrés Nacional de Numismàtica de Porto del juny de l'any 1982 i en el III Congrés fet a Lisboa el novembre del 1985.

També hem estat convidats a col·laborar en diferents volums d'homenatge a numismàtics estrangers: J. B. Colbert de Beaulieu, Paul Naster, Tony Hackens, Ulla Westernark, Laura Breglia, P. Bastien, J. Untermann, M. Gomes Marques, E. Arslan, S. Suchodolski, etcètera.

Són moltes les revistes estrangeres que ens han publicat articles: *Quaderni Ticinesi*, *Revue Numismatique Française*, *The Numismatic Chronicle*, *Revue Belge de Numismatique*, *Rivista Italiana*, *Cahiers Numismatiques*, *Nummus*, *Scienza dell'Antichità*, *Revue Studi Fenice*, *R. Studi Liguri*, *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, etcètera.

Igualment han estat nombroses les consultes que hem rebut de l'estranger. En recordo una de ben singular: un doctorand d'una universitat nord americana em demanà informació sobre unes inscripcions que creia ibèriques de la plaça de Santillana del Mar. Vaig restar perplex pel lloc anòmal que em plantejava. Finalment, vàrem aclarir que com que les cases de la plaça eren fetes amb pedra abrasiva d'esmolador, la gent hi esmolava els ganivets i així es formaven unes línies i signes, que la imaginació havia convertit en inscripcions.

Comission Internationale de Numismatique

A la reunió de la Junta de Govern de la Comissió Internacional de Numismàtica corresponent al Congrés Internacional de Numismàtica de Londres de l'any 1986 se'm va proposar com a membre de la junta. Ignoro qui devia presentar la meva candidatura, però el fet és que no sols vaig ésser elegit, sinó que, per sorpresa meva, se'm donà la responsabilitat de la tresoreria. En fer-me càrrec del compte bancari només hi havia quaranta francs suïssos. A poc a poc vàrem anar arreglant les finances, de manera que poguérem fer front a les despeses normals i també a les extraordinàries dels congressos de Brussel·les el 1991 i de Berlín el 1997. En el de Brussel·les vaig ésser reelegit i en deixar el càrrec el 1997 vaig ésser nomenat membre d'honor de la Comissió.

Cada any tinguérem una reunió en diferents ciutats: Praga, Copenhaguen, Luxemburg, Rabat, Lovaina la Nova, Milà, Madrid, Varsòvia-Cracòvia, Nicòsia, Estocolm i Berlín. Vàrem organitzar els Congressos Internacionals de Brussel·les i Berlín.

Aquesta activitat eixamplà encara més la nostra coneixença dels grans numismàtics de gairebé tot el mon.

Guardons

A l'Estat espanyol m'han fet soci d'honor del Cercle Filatèlic i Numismàtic de Barcelona, de l'associació Anzar de Saragossa i de l'ANE. He obtingut tres premis Conde Garriga, els anys 1967, 1973 i 1979, i he rebut tres medalles presidencials de l'ANE.

Als guardons obtinguts al país s'hi han afegit els estrangers, més difícils d'asolir. Sempre m'han arribat per sorpresa i sense que jo hagués fet cap pas ni n'hagués sabut res. El 28 de gener de 1981 se m'otorgà el Doctorat *Honoris Causa* de la Universitat de Colònia (Köln) i he rebut les tres medalles més importants que es donen actualment en l'àmbit de la numismàtica; el *Jeton de Vermeil* de la Société Française de Numismatique el 1977, la *Silver Medal* de la Royal Numismatic Society el 1989 i la *Huntington Medal* de l'American Numismatic Society el 1993. Pocs som els qui les hem pogut reunir les tres.

Sempre hem estat ben acollits pels numismàtics estrangers. Hem estat nomenats socis d'honor de la Société Française de Numismatique l'any 1984, de la Société Belge de Numismatique el mateix any i de l'American Numismatic Society l'any 1989. També soc soci d'honor de societats d'altres especialitats, com els Amics dels Goigs i el Cercle Cartòfil. L'any 2012 m'ha nomenat soci d'honor la nostra Societat Catalana d'Estudis Numismàtics.

Resum

He viscut noranta-tres anys, he tingut quatre fills i tinc sis néts i un besnét. He escrit més d'un llibre i he plantat l'arbre de la dita popular.

En no dedicar-me professionalment a la numismàtica no he pres el lloc a ningú ni he privat l'accés a cap situació. Això, probablement, m'haurà fet ben-vist per a molts.

He publicat vint-i-cinc llibres, tinc registrats més de tres-cents articles i també un nombre semblant de recensions. Són seixanta anys de dedicació a la numismàtica. *L'Acta Numismàtica* ha fet quaranta-dos anys i la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, trenta-dos.

I ara, a esperar poder continuar fent feina fins que Déu vulgui.

Leandre Villaronga

Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics durant l'any 2010

SOCIS I GOVERN

L'Assemblea General ordinària anual fou convocada el dia 8 d'abril de 2010 a la sala Pere i Joan Coromines de l'IEC. La SCEN va tancar l'any amb 179 membres inscrits, entre socis numeraris, col·laboradors i d'honor.

Pel que fa a les actuacions en favor de la conservació de l'antic edifici de la Seca de Barcelona, el senyor Jordi Portabella ens va anunciar que l'Ajuntament de Barcelona havia iniciat tràmits per a l'adquisició d'un altre sector d'aquest emblemàtic equipament. D'altra banda, l'informe presentat per Miquel Crusafont i Maria Eugènia Ripoll sobre la Seca, a petició de l'Institut Municipal de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona, ha estat útil per a la preservació d'elements importants de l'antic edifici i per a reduir l'impacte produït per la instal·lació de l'Espai Brossa. Així, per exemple, s'han respectat les finestres enreixades i s'ha renunciat a eixamplar l'accés a l'escala que afectava l'espai murallat interior de la probable Cambra del Tresor de la Seca.

Tot i haver deixat d'ésser programa de recerca, l'Institut d'Estudis Catalans va decidir donar un ajut per a la continuació del Banc de Dades de Monedes Catalanes, atès el seu elevat interès. A causa de les restriccions presupostàries, es va haver de reduir a 3.000 euros. Aquest ajut servirà per a incorporar noves fites a aquest fons.

PUBLICACIONS

Edicions i presentacions

El mateix dia 8 d'abril fou presentat el número 39 de l'anuari *Acta Numismàtica*, corresponent a l'any 2009. En aquesta ocasió contenia col·laboracions de

quinze autors diferents repartides en 255 pàgines.

Conjuntament fou presentat el llibre *Les monedes de Vespasià de la Provincia Tarraconensis (69-70 dC)*, de Ian Carradice, Xavier Sanahuja i Jaume Benages. Es tracta del número 10 de la col·lecció «Complements d'Acta numismàtica». La presentació anà a càrrec del doctor Pere Pau Ripollès (Universitat de València). Ian Carradice, de la Universitat de Saint Andrews (Escòcia), va poder assistir-hi, convidat per la Societat, atès que, en resposta a la petició feta, la Secretaria Científica de l'Institut d'Estudis Catalans va concedir un ajut suplementari de 800 euros per tal de cobrir les seves despeses d'allotjament i de viatge. Per a l'edició del llibre, l'Institut va atorgar a la SCEN un altre ajut de 4.000 euros.

Durant el quart trimestre de l'any va quedar enllestit el segon lliurament de l'obra de Leandre Villaronga *Obra numismàtica esparxa*. El volum II fou dedicat al món grec i ibèric d'àmbit català. Un cop imprès, es va enviar gratuïtament a tots els socis de la SCEN. La Secretaria Científica va atorgar un ajut extra de 1.500 euros, del fons de distribució d'ajuts per a les Societats per a aquesta edició.

L'Institut ha fet una nova edició del *Directori de les Societats Filials*. La nostra Societat hi aportà un text actualitzat on consten les nostres edicions medallístiques, amb l'afegit de la medalla del Centenari de l'Institut que varem promoure i que va realitzar l'any 2009 el prestigiós escultor Josep Maria Subirachs.

Projectes

Al llarg de l'any 2010 s'ha continuat preparant l'edició del nou catàleg de la moneda ibèrica de Leandre Villaronga, complementat en la part de l'època imperial per Jaume Benages, amb la previsió de poder-lo tenir enllestit l'any 2011. S'ha acordat amb Jaume Boada la realització de la versió anglesa de l'obra.

S'ha reprès, finalment, l'edició del volum sisè de la sèrie «Medieval European Coinage», corresponent a la península Ibèrica i del qual són autors Miquel Crusafont, Anna M. Balaguer i Philip Grierson, i l'editor, el Cambridge University Press, espera que surti a mitjan 2012. El retard en l'aparició de l'obra (en total seran uns set anys) obligarà a fer-hi nombroses actualitzacions.

CONFERÈNCIES, DIFUSIÓ I CONSULTES

XIV Congreso Nacional

Entre el 25 i el 27 d'octubre de 2010 se celebrà a Nules i a València el 14è Congreso Nacional de Numismática. La SCEN hi va ser representada per les ponències de Manuel Abad («Enrique Giner, medallista») i Pere Pau Ripollès («Ico-

nografia monetaria. El rostre del poder»), i també per les comunicacions de Manuel Gozalbes («Las medallas de Juan Vilanova y Piera»), Luis Amela («De nuevo sobre las emisiones pompeyanas RRC 446 y 447. Nueva atribución a la costa ilírica»), Xavier Sanahuja («La dobla de Barcelona de 1599»), Joan Antoni Sendra («Los dieciochenos valencianos con fecha 1610. Tipologías y propuesta de atribución cronológica»), Marta Campo («En torno a las colecciones de medallas de la Barcelona del siglo XIX»), Rossend Casanova («La medalla *Homenaje del Concejo Deliberante de Buenos Aires al Ayuntamiento de Barcelona* editada en ocasión de la Exposición Internacional del Centenario de Argentina de 1910») i Francisco Cebreiro («Aproximación documental a la cuestión del cese temporal en la acuñación de la Real Fábrica de Moneda de Jubia entre 1827 y 1833-1835»).

Conferències

Entre el 3 i el 6 de maig de 2010 tinguren lloc a Sant Jaume de Galícia les primeres Xornadas Internacionais de Historia Monetaria de Galicia, organitzades a la Universidade de Santiago de Compostela. Dels membres de la SCEN, hi participaren, a més del propi organitzador Francisco Cebreiro («A moeda sueva: estado da cuestión, futura investigación»), Miquel Crusafont («Significación i valor del *Solido Gallecano* (s. X-XI)») i Xavier Sanahuja («Emisiones monetarias en Galicia durante la Baja Edad Media. Siglos XIII-XV»).

A finals d'any, Miquel Crusafont dictà, com en els anys anteriors, un cursset de dues hores de duració com a introducció a la història de la moneda per al màster del departament d'Història Moderna de la professora Eva Serra de la Universitat de Barcelona.

Difusió

El mes de desembre es publicà una pàgina amb el perfil de la SCEN a la xarxa social Facebook, amb l'objectiu de donar a conèixer l'entitat, difondre les seves publicacions i anunciar amb anticipació els actes públics que organitzi. El perfil és mantingut directament per membres de la Junta de Govern.

El diari *El País* va fer el llançament d'una sèrie de reproduccions monetàries en l'àmbit català, acompanyat d'un text en català repartit en dos opuscles i titulat *La moneda a Catalunya*, redactat per Miquel Crusafont i amb una introducció del president de l'Institut d'Estudis Catalans, Salvador Giner. La SCEN va rebre un ajut del promotor de la iniciativa, Servicios Documentales Filatélicos y Numismáticos, de Madrid, per l'aval científic a la iniciativa i amb la finalitat d'ajudar-la en el seu programa de publicacions.

A la revista *Presència*, que actualment es distribueix també com a suplement dominical del diari *El Punt Avui*, en el seu número 1987 (26 de març-1 d'abril), hi va aparèixer una llarga entrevista feta per Xavier Cortadellas a Miquel Crusafont, sobre temes relacionats amb la història de la moneda.

En el llibre *Full de Ruta cap a la Independència*, de Manuel Pagès (Pagès editors, 2010), hi fou publicada, a les pàgines 100-102, la notícia sobre les monedes del Centenari de la Unió Catalanista, que es titulà «La primera moneda dels Països Catalans».

Consultes

Jonathan Jarrett (Universitat Queen Mary de Londres) s'interessà per la moneda de Barcelona del segle X i, més concretament, per algunes qüestions publicades en diversos articles d'*Acta Numismàtica*.

La Biblioteca del Centre d'Estudis Catalans de París va sol·licitar un exemplar del volum *III Simposi Numismàtic de Barcelona*, que fou tramès pel Servei de Publicacions de l'IEC.

Danielle Donaldson, estudiant de doctorat a la Universitat de Cambridge sobre la influència bizantina en la moneda visigoda, va demanar a Miquel Crusafont dades sobre l'estat de la qüestió en relació amb els coures visigots.

Francesc Fontbona, membre de l'Institut, consultà la Societat sobre uns clixés de vidre de tema monetari que havia rebut la Biblioteca de Catalunya d'un donant. Se li va poder aclarir que procedien dels treballs preparatoris del llibre de la col·lecció Carles Tolrà.

Jean-Claude Richard va demanar la tramesa d'una còpia d'un article de *Gaceta Numismática*.

David Trepas, estudiós dels sistemes financers a la Guerra Civil espanyola i la postguerra, demanà informació sobre les publicacions relatives al paper-moneda republicà i local.

Ramon Pasqual, interessat en el tema de la peceta demanà informació i se li trameté l'article de M. Crusafont i Anna M. Balaguer sobre l'origen del nom d'aquesta moneda.

Antoni Plaça envià una pregunta a la SCEN a propòsit de la data exacta o aproximada del batiment dels primers rals coronats provençals.

Xavier Sanahuja, secretari

Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics durant l'any 2011

SOCIS I GOVERN

L'Assemblea General Ordinària anual fou convocada el dia 8 de març de 2011 a la sala Pere i Joan Coromines de l'IEC. La SCEN va tancar l'any amb 184 membres inscrits, entre socis numeraris, col·laboradors i d'honor.

L'Assemblea General va ratificar l'ingrés com a socis numeraris dels Srs. Luis Amela Valverde, Rossend Casanova, Francisco Cebreiro Ares, Antonio Roma Valdés, així com de l'Associació Numismàtica i Filatèlica Xúquer.

Durant el mes de febrer es va iniciar la campanya d'actualització de dades per a incorporar al llistat de socis, amb l'objectiu d'incorporar-hi el número de DNI i també el correu electrònic. Es va aprofitar la ocasió per informar tots els socis de la possibilitat d'obtenir un carnet de soci, expedit per l'Institut d'Estudis Catalans, que serveixi com a identificador de pertinença a la societat, i per tant poder gaudir de manera més còmoda dels serveis i els avantatges que presten tant la nostra societat com l'IEC, com ara el descompte a l'hora d'adquirir publicacions. Aquest carnet de soci podria proporcionar altres avantatges derivats de serveis i beneficis que ofereixin terceres entitats amb les quals l'IEC arribi a un acord en el futur. Un primer avantatge que portaria incorporat aquest nou carnet és l'accés a la Biblioteca de Catalunya (BC) i a la xarxa de biblioteques del Consorci de Biblioteques Universitàries de Catalunya, com a usuari/ària de ple dret.

El 10 de novembre Maria Eugènia Ripoll i Miquel Crusafont assistiren a la Taula de Patrimoni a la Pedrera. L'arquitecte que havia fet l'adaptació de la Seca per a instal·lar-hi l'Espai Brossa, explicà l'actuació. També intervingué el responsable de l'Espai Brossa, Herman Bonnin. Ambdós manifestaren el seu respecte pel valor històric de l'edifici i les mesures per a conservar-lo de la millor manera possible. A finals d'any el nou Ajuntament de Barcelona ja havia ultimat l'adquisició del nou espai de la Seca. El dia 21 de desembre Miquel Crusafont i Maria Eugènia Ripoll tingueren una entrevista amb el Tinent d'Alcalde de Cul-

tura, Jaume Ciurana i amb Jordi Portabella per comentar el possible futur per a aquest nou espai.

PUBLICACIONS

Edicions i Presentacions

El mateix dia 8 de març fou presentat el número 40 de l'anuari *Acta Numismàtica*, corresponent a l'any 2010. En aquesta ocasió contenia col·laboracions de 10 autors diferents, i també l'índex dels números 31 a 40, tot repartit en 291 pàgines.

L'Institut publicà el voluminós llibre (940 pàgines amb quaranta-tres col·laboracions), *Jaume I. Commemoració del VII centenari del naixement de Jaume I* (Barcelona 2011), que correspon a les actes del congrés celebrat tres anys abans. Conté l'aportació de M. Crusafont, "La política monetària en temps de Jaume I" (p. 287-310).

El Museu de Cambridge va encarregar a Jonathan Jarret la revisió i interlocució per al volum 6 de la col·lecció *Medieval European Coinage* sobre la Península Ibèrica. Al llarg de l'any va estar en constant contacte amb Miquel Crusafont i Anna M. Balaguer (malauradament el tercer autor, P. Grierson va morir el 2006) a fi d'assegurar la sortida del volum a mitjans del 2012.

Projectes

Al llarg de l'any 2011 es va continuar preparant l'edició del nou catàleg de la moneda ibèrica de Leandre Villaronga, complementat en la part de l'època imperial per Jaume Benages, per tal de tenir-lo enllestit abans de final d'any, cosa que es va assolir, ja que el llibre fou acabat el 23 de desembre. L'Institut atorgà un ajut de 5.000 euros per a aquesta edició, que fou molt costosa. També es va treballar amb la futura edició d'un tercer volum de l'obra esparsa de Leandre Villaronga, així com en una monografia dedicada a les monedes occitanes sota influència catalana, a cura de Miquel Crusafont, que comptem de poder publicar a mitjans del 2012.

CONFERÈNCIES, DIFUSIÓ I CONSULTES

Conferències

El dia 15 de març, el XXIVe *Encuentro de estudios sobre la moneda*, organitzat a Barcelona per l'Asociación Numismática Española, tingué com a confe-

rència principal la titulada “Las grandes falsificaciones del vellón castellano en los siglos XVI y XVII”, de Xavier Sanahuja.

També la SCEN fou representada al primer International Medieval Meeting celebrat a la Universitat de Lleida, i organitzat pel Grup de Recerca Consolidat en Estudis Medievals “Espai, poder i cultura”, entre els dies 28 de juny i 1 de juliol de 2011. En aquesta ocasió fou mitjançant dos pòsters titulats “La moneda pugesca de Lleida / Minor Pugesca Currency from Lleida (1298-1500)”, a cura de Xavier Sanahuja.

Un grup de veïns d'Orrius (Amics del Pessebre Vivent) va voler cel·lebrar els trenta anys de la troballa de monedes comtals i va organitzar els dies 9, 10, 11 i 12 de setembre una sèrie d'actes commemoratius. Entre ells una conferència de M. Crusafont sobre la troballa i l'edició d'un opúscle (*El tresoret d'Orrius*) on hi constava un text del mateix autor titulat “Òrrius: una troballa fonamental”, p. 14-19, acompanyat de fotografies de les monedes i de la descoberta del tresor.

El 29 de març, Miquel Crusafont feu una conferència amb el títol “La moneda mirall de la història” a Matadepera, a petició de l'Associació de Dones d'aquesta població vallesana.

El 17 de desembre Joan Antoni Sendra, juntament amb Javier Máñez, van presentar al Museu d'Història de València, i dins del marc de les IV Jornades d'Arqueologia de València i Castelló, una comunicació titulada “Los últimos momentos de la ceca de Valencia”.

El cinc de desembre Miquel Crusafont feu el seu curset anyal de dues hores d'introducció a la història de la moneda dins del màster que dirigeix la professora Eva Serra del departament d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona.

Difusió

El perfil de la SCEN a Facebook va continuar creixent i recaptant adhesions. A finals d'any comptava amb uns 120 “m'agrada”.

www.facebook.com/pages/Societat-Catalana-dEstudis-Numismàtics/116134855072162

El darrer trimestre de l'any, la SCEN va fer donació a la Biblioteca de Catalunya d'un petit fons de publicacions sobrants de biblioteca, entre exemplars de temàtica numismàtica repetits o de temàtica històrica i arqueològica considerats no essencials. Es tracta d'unes publicacions que no constaven al catàleg de la BC i que Neus Llisterri, cap del Servei d'Adquisicions de la biblioteca va agrair en carta del dia 19 d'octubre.

Un grup de periodistes ha llançat la iniciativa d'una revista-llibre amb temàtica referent a les dues comarques del Vallès, amb el nom de *Vallesos*. Des del pri-

mer moment es van interessar per incorporar una secció referent a la moneda a la seva secció de patrimoni. En el primer número hi varen incloure un article de M. Crusafont que es titulava “Moneda fisc i poder a l’espai vallesà”, p. 116-117, que feia un plantejament general i una petita explicació de la moneda vallesana més antiga: el bronze de Lauro. En el núm. 2 aparegué “Terrassa, 1472. Una moneda comprometedora” (p. 126-127. En números posteriors es continuarà la història monetària del Vallès.

Consultes

L’ús d’internet facilita i accelera les consultes i moltes es fan després difícils de recuperar. Tot i així donem alguns exemples de les cursades al llarg d’aquest any:

Lucia Travaini, professora de la Universitat de Roma demanà dades i material fotogràfic per a la monografia que te en curs d’elaboració sobre la figura del professor anglès Philip Grierson.

Eduard Domingo consultà sobre una medalla catalana de la Guerra del Francès (1808-1814).

Josep Garcia i Fortuny feu una consulta referent als sous a l’època napoleònica i a diferents equivalències de monedes.

Judit Pegreí, realitzadora de la medalla del centenari de l’Institut d’Estudis Catalans, demanà informació sobre l’escultor Josep Rué i Vilanova.

David Rodriguez, que recopila informació sobre volums d’encunyació demanà informació sobre el tema. Se li trameteren fotocòpies de diferents articles d’Acta Numismàtica d’Anna M. Balaguer i X. Sanahuja.

Josefina Martínez Curt, estudiosa valenciana de la família dels Amerigo feu una consulta sobre una medalla publicada per M. Crusafont i que podria correspondre a l’escultor Ramon Amerigo Morales.

Daniel Furlan Silvestri, president de la PIMEC 2020 COMMISSION feu una consulta sobre una possible emissió de medalles i altres temes històrics.

Antoni Plaça i Ximenis preguntà sobre una aparent contradicció en la referència documental i la data de la concessió de batre monedes a Cubells al segle XIV. Més endavant feu una nova consulta referent a les emissions de Provença del temps de Jaume I i la seva possible datació.

Miquel Vives Sogues demanà una imatge de la medalla de Gata inclosa en l’obra de Miquel Crusafont per al seu estudi sobre aquesta localitat del país valencià.

XAVIER SANAHUJA, secretari

Una visita al Gabinet de Medalles de la Biblioteca Reial de Bèlgica

*ROSSEND CASANOVA**

Ens ha semblat oportú, en aquest espai dedicat a la medalla, tractar un tema sovint oblidat, però no per això menys important: el de les institucions, tant públiques com privades, que s'han ocupat i s'ocupen de conservar, estudiar i difondre els seus respectius fons numismàtics.

La majoria d'aquestes institucions custodien diferents tipus de peces, des de monedes fins a gitons, pellofes, paper moneda, medalles o, fins i tot, targetes de crèdit. Això com a peces finals, perquè sovint també tenen dissenys, models, proves, encunyys, maquinària, biblioteca i un llarg etcètera. Malgrat l'indubtable interès que tenen totes aquestes peces, ens hem centrat en la medalla, però sense limitar-ne l'explicació, de manera que també hem procurat oferir un panorama de tots els àmbits de la numismàtica, que creiem que poden resultar d'interès per als nostres lectors.

D'institucions dedicades a la numismàtica, n'hi ha força i procurarem, en números futurs, presentar-les per al coneixement de tots i perquè sigui, alhora, un reconeixement envers aquells qui tenen cura d'aquest patrimoni, l'estudien i el difonen.

LA BIBLIOTECA REIAL DE BÈLGICA

D'entre les diferents institucions dedicades a la numismàtica, proposem començar per la històrica Biblioteca Reial de Bèlgica, que preserva un dels fons més importants a nivell internacional. Situada al centre de Brussel·les, reuneix la més rellevant col·lecció de medalles de l'Estat belga. Aquesta institució és coneguda pel seu acrònim KBR, que respon a la combinació de les sigles de

* Conservador del Museu de les Arts Decoratives de Barcelona.

Koninklijke Bibliotheek (KB, en neerlandès) i Bibliothèque Royale (BR, en francès).

Actualment s'accedeix a la KBR pel boulevard de l'Empereur, a tocar de l'Estació Central, però antigament el seu accés era per la plaça del Musée, on encara subsisteix el palau de Carles de Lorena, seu de la KBR des del segle XIX. Es tracta d'un edifici històric del segle XVIII i ampliat al segle XIX que a l'origen havia servit per a la cort abans no es construís l'actual Palau Reial.

L'origen de la KBR data del 19 de juny de 1837, quan l'Estat belga comprà la col·lecció del cèlebre bibliòfil Charles Van Hulthem, composta per setenta mil vo-

Vista de l'antic edifici de la Biblioteca reial a la Place du Musée.

La seu de la KBR vista des del Mont des Arts.

lums. Oberta al públic a partir de 1839, va ser ampliada amb un nou edifici entre 1878 i 1881. El 1935, a petició dels reis Elisabet i Leopold III, el Govern belga decidí construir una nova biblioteca a la memòria del rei Albert I, traspassat l'any anterior mentre practicava escalada. La primera pedra de la Biblioteca Reial Albert I no es posà fins passada la Segona Guerra Mundial, el 1954, aleshores de la mà del rei Balduí I. La seva construcció necessità de 28.000 m³ de formigó armat i 3.000 tones d'acer. Finalment, el 17 de febrer de 1969 s'inaugurà el nou edifici, projecte dels arquitectes Maurice Houyoux, Roland Delers i Jacques Bellemans.

La KBR s'integra avui en el complex administratiu i cultural Mont des Arts, una gran esplanada en pendent, enjardinada i envoltada per diversos monuments i edificis, dels quals la KBR és un dels principals. Està construïda sobre 13.000 m², però els seus diferents nivells ofereixen una superfície útil de 67.000 m². De fet, arriba a tenir disset pisos d'alçada, volum que queda en part amagat pel fort desnivell de l'esplanada. L'espai destinat als lectors ocupa una superfície de 8.000 m² que representen 1.100 seients. Els espais previstos per a les col·leccions contenen cent cinquanta quilòmetres de prestatgeries.

La KBR és avui la biblioteca científica general de l'Estat federal belga. En aquest sentit, cobreix un espectre molt ample del saber mundial. A banda de conservar el patrimoni imprès a Bèlgica (col·leccions generals), també ho fa com a responsabilitat nacional envers aquells dominis històrics dels quals té un patrimoni d'excepció (col·leccions especials). Té sis seccions o gabinets: Reserva d'exemplars rars, Cartes i plànols, Música, Estampes, Manuscrits i Medalles. Cadascuna d'aquestes seccions té l'orgull de trobar-se entre les deu i les quinze més importants del món i té la seva respectiva biblioteca especialitzada sense cap altra d'equivalent al país, cosa que les converteix en espais de recerca a nivell internacional.

EL GABINET DE MEDALLES

Situat al nivell 0 d'un dels cossos laterals de la KBR, el Gabinet de Medalles (Cabinet des Médailles, en francès i Penningkabinet, en neerlandès) conserva la col·lecció nacional d'objectes numismàtics o relacionats amb la numismàtica (des de monedes fins a medalles, paper moneda, condecoracions, gitons o fitxes, mereau, dinerals, ploms, insígnies, balances, pantògrafs o escultures, entre d'altres). La seva vocació és la de conservar, estudiar i enriquir aquest patrimoni, i s'ocupa d'oferir, gràcies a les seves col·leccions i la seva biblioteca, un centre d'excel·lència per a aquells qui s'interessen en aquests temes.

Per fer una mica d'història del Gabinet de Medalles, cal que ens remuntem al 8 d'agost de 1835, quan la col·lecció de medalles de l'Estat belga va ser trans-

Armaris de conservació de les peces del Gabinet de Medalles.

Peces d'or. Auris de Neró procedents del Tresor de Liberchies (descobert el 1969).

ferida al Museu d'armes antigues, armadures, objectes artístics i numismàtica. Si bé a partir d'aleshores la col·lecció de medalles compartí espai amb els altres objectes numismàtics, el nom actual de la secció es manté com a Gabinet de Medalles.

Cal fer notar que en el moment fundacional se'l dotà amb crèdits per a la compra de peces per a la col·lecció. De fet, s'ocupà d'aquest objectiu el gravador de la Monnaie de Brussel·les, J.-P. Braemt, que l'any següent ja adquirí 3.570

Peces en or i bronze. Auris i sestercis de Trajà (les monedes d'or procedeixen del tresor de Liberchies).

Medalles, una de les quals de nacre, procedents del Països baixos espanyols (segle XVI).

peces (32 d'or, 1.051 de plata i 2.487 de bronze i metalls diversos). A més, la Col·lecció de la Ciutat de Brussel·les, adquirida per l'Estat belga el 1845, s'hi incorporà amb 2.740 noves peces.

Des dels seus inicis, els conservadors desenvoluparen la col·lecció en sèries de monedes i medalles centrades en els vells Països Baixos. Per aconseguir-ho, varen recórrer a diverses col·leccions privades molt especialitzades, entre les quals destaquen les de monedes carolíngies (1862), les monedes brabançones de

L. De Coster (1865), les monedes d'Hainaut de R. Chalon (1868), els diversos lots de peces de Lieja de J. de Chestret de Haneffe (de 1883 a 1892), les medalles dels Països Baixos (1865), els getons de L. Geelhand (1887), els getons brussel·lesos d'E. Van den Broeck (1897) o la Col·lecció Robiano (1893).

Destacarem també la Col·lecció Albéric du Chastel (1842-1919), adquirida el 1899 gràcies a un crèdit especial de tres-cents mil francs en or, i que comprenia vuit-cents peces gregues i romanes, molt excepcionals per la seva raresa i la seva bona conservació, entre les quals cal destacar una raresa de primer ordre: l'auri d'Uranus Antonin.

La donació més important, la Col·lecció Lucien de Hirsch, va tenir lloc l'any 1900. Les seves 1.877 peces destaquen per la seva gran qualitat i, a banda de les monedes, el llegat inclou una rica biblioteca i una col·lecció de vasos, estatuetses i objectes arqueològics de primer ordre, com ho exemplifica el *Punyal de cerimònia* del faraó Kamoses (ca. 1540 aC.).

Nombroses donacions o adquisicions han tingut lloc al llarg del segle xx, com la donació, el 1904, d'H. Surmont de Volsberghe que enriquí considerablement el Gabinet de Medalles amb centenars de monedes, medalles, condecoracions i getons.

El 1924 s'adquirí la col·lecció del vescomte B. de Jonghe, que contenia més de sis mil monedes gal·les, merovíngies, carolíngies i de tots els principats i senyories dels Països Baixos. El 1971, la Banca Nacional va permetre al Gabinet de Medalles ser el dipositari del famós Tresor de Liberchies, compost per diversos centenars d'auris romans. Cinc anys més tard va adquirir d'un sol cop la col·lecció de condecoracions formada per Dom Grégoire De Clercq i consistent en 5.549 peces.

Avui encara el Gabinet de Medalles continua rebent dons importants. És el cas del fet per Claude Roelandt entre 1998 i 1999 (diversos milers de monedes dels darrers tres segles) o pels hereus de Zéphyr Henin (diversos milers de monedes de l'antiguitat als nostres dies). A banda del pressupost anual que, any rere any, permet completar col·leccions i adquirir aquelles peces que donen major sentit a les adquisicions, assenyalarem que la compra d'objectes i peces numismàtiques s'adreça actualment a peces belgues considerades importants per al patrimoni nacional.

LA IMPORTÀNCIA DE LES COL·LECCIONS

Les col·leccions del Gabinet de Medalles sobrepassen els 200.000 objectes, que es poden distribuir en 83.000 monedes, 37.000 medalles, 18.000 bitllets de banc, 14.000 getons, 2.000 pesos monetaris i balances de canvi, 22.000 insígnies

i condecoracions, i 24.000 varis. Aquest volum i la seva qualitat excepcional situen la KBR entre les quinze millors institucions d'aquest tipus al món i és la primera sobre les monedes i medalles dels Països Baixos meridionals.

Cal destacar, entre la col·lecció de medalles, que conserva la majoria de les obres de Théodore van Berckel, el medallista més important del segle XVIII a Bèlgica. I afegirem que el Gabinet de Medalles posseeix una de les peces numismàtiques més apreciades, el tetradracma d'Aetna, una moneda pesant d'argent i encunyada a Sicília durant el segon quart del segle V aC. Aquesta peça, amb

Medalles de Godefroid Devreese dins la col·lecció de medalles belgues del segle XX.

Vista parcial de la Biblioteca.

la imatge de Silès, s'exhibí per primera vegada a Grècia entre el 29 de setembre de 2010 i el 15 de gener de 2011 quan es va poder veure al Museu Numismàtic d'Atenes l'exposició «Tot el que brilla... La contribució belga a la numismàtica grega».

LA BIBLIOTECA

En ser una institució de recerca abans que museològica, el Gabinet de Medalles vetlla particularment pel manteniment de la seva biblioteca. Actualment és força important, amb més de 40.000 llibres, 6.000 monografies, 18.000 publicacions periòdiques, 17.000 catàlegs de vendes i 2.000 fullets.

Excepte els catàlegs de vendes (subhastes), la totalitat del fons està informatitzat i és accessible a través d'un servidor (http://www.kbr.be/catalogues/catalogues_fr.html). Al web de la KBR també es pot trobar una llista amb tots els catàlegs de vendes (il·lustrats o no) que es conserven. La llista s'actualitza regularment amb l'arribada de nous catàlegs i en el seu registre es té en compte la casa de subhastes, la ciutat i el país de la venda, el número i la data de cada una, i en casos puntuals s'esmenta el tipus de moneda o la seva època, de manera que pugui ser d'utilitat per als estudiosos. A més, estan classificats, si el catàleg ho permet, per venda de peces de l'Antiguitat, de l'Època contemporània, Medieval, Medalles i Temps moderns.

Actualment, el director general de la KBR és Patrick Lefèvre, el Gabinet de Medalles està dirigit per François de Callataÿ i ens va atendre, molt amablement, la conservadora Cécile Arnould (cecile.arnould@kbr.be) durant la visita que hi vàrem fer el juliol de 2010.

Biblioteca Reial de Bèlgica

Gabinet de Medalles

4, Boulevard de l'Empereur

1000 Brussel·les

Bèlgica

info@kbr.be

Aportació de monedes catalanes inèdites al fòrum Numiscat (3)

X. SANAHUJA ANGUERA*

El fòrum virtual en català dedicat a la numismàtica, el Numiscat, fou creat el gener del 2008 i des d'aleshores no ha deixat de créixer. A finals del 2011 ja tenia amb prop de cinc-cents membres inscrits, uns cinc mil temes oberts i més de quaranta mil missatges publicats. L'adreça és:

<http://numiscat.foroactivo.com/>

Els administradors i els usuaris del fòrum permeten i celebren que algunes de les monedes comentades a la xarxa, inèdites fins avui en dia, siguin també publicades a *Acta Numismàtica* en benefici de tota la numismàtica catalana. En aquesta ocasió, el recull és format per vuit tipus inèdits o poc coneguts, d'època antiga, medieval i moderna.

DENARI DE GALBA DE TÀRRACO INÈDIT

En aquest cas es tracta d'un exemplar deteriorat, però que ens assabenta de l'existència d'un tipus inèdit fins ara. És un denari de l'emperador Galba encunyat a Tàrraco entre 68 i 69 dC. El tipus del revers és el de la figura que re-

* Investigador del Grup de Recerca Consolidat en Estudis Medievals "Espai, Poder i Cultura". Universitat de Lleida.

presenta la «Concòrdia de les províncies», ja conegut en denaris i en auris contemporanis. La novetat rau en la disposició del retrat de l'anvers, que en aquest exemplar mira cap a l'esquerra.

1. Galba, emperador romà, 68-69 dC. Denari d'argent.

Seca de Tàrraco (Tarragona)

a/ Cap de Galba llorejat a l'esquerra, globus al final de tot. Al voltant, llegenda SER GALBA - IMPERATOR que comença a les 11 h en el sentit contrari a les agulles del rellotge.

r/ Concòrdia dempeus mirant a l'esquerra, a la mà dreta porta una branca i a l'esquerra una cornucòpia. Al voltant, llegenda CONCORDIA PROVINCIARVM, poc visible, que comença a les 7 h en el sentit de les agulles del rellotge.

Pes: 3,30 g. Ø: 18,5 mm. Inèdita. Semblant a Villaronga/Benages 4164, però amb el cap més petit i mirant a l'esquerra.

Font: Omar Sancho.

EL DINER DE MALLORCA DELS LLIRS D'ALFONS EL MAGNÀNIM

No es tracta d'una peça estrictament inèdita perquè el mateix Àlvar Campaner ja la va repertoriar a la seva *Numismàtica balear*. Des d'aleshores, la seva existència ha anat arrossegant-se pels diferents catàlegs de referència. Mai, però, se n'havia vist cap exemplar, ni tan sols en forma de dibuix. Algun dia havia d'aparèixer un exemplar d'aquesta rara emissió. És el següent.

2. Regne de Mallorca. Alfons el Magnànim, 1416-1458
Diner. Marca llirs (mestre Desportell, 1425-1431)

a/ Cap coronat de front, als costats liris, tot dins orla interior de punts. Al voltant, llegenda ALFONSVS DEI GRACIA REX.

r/ Creu llatina dins orla d'interior de punts que la talla per la base. Al voltant, llegenda ARAGONUM-ET MAIORICARUM o similar, poc visible.

Pes: 0,4 g. Ø: 14 mm. Mai fotografiada. Campaner n. 8; Crusafont n. 2900.¹
Font: Reddis.

EMISSIÓ LOCAL INCUSA AMB ESPORTELLA

Una nova incusa local, probablement del segle XIV, sembla dur una heràldica personal. Al mig del camp hi apareix la representació d'una esportella o ensenya de pelegrinatge.² El símbol heràldic és el mateix que es pot observar esculpit (figura A) al sepulcre de Francesca de Saportella i Pinós († 1364), abadessa del monestir de Pedralbes, la qual feia servir un escut heràldic quarterejat d'esportelles i de pinyes.

La llegenda de la nova moneda incusa, però, no aclareix els dubtes sobre el concessionari i la població on va tenir curs. Les lletres visibles semblen apuntar un nom com ara G IOVA... després de la característica S, abreviatura de *sigillum*.

Figura A

3. Població desconeguda. Pugesca incusa. Segle XIV.

a/ Esportella dins orla interior. Al voltant llegenda + S [G I] OVA [...], poc clara.

Pes: -- g. Ø: 13,50 mm. Inèdita. Font: Ermengol VII

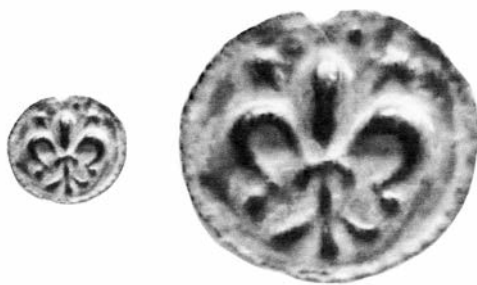
Font: www.gencat.cat.

1. Els catàlegs de referència són els següents: A. CAMPANER, *Numismàtica balear*, Mallorca, 1879; M. CRUSAFONT, *Catàleg general de la moneda catalana*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans), 2009 (d'ara endavant esmentat com a Crus.).

2. Sobre el mot *esportella*, vegeu M. CRUSAFONT, *Medalles commemoratives dels Països Catalans*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans), 2006, p. 96.

EMISSIÓ LOCAL INCUSA AMB FLOR DE LLIR

Poc es pot dir d'una incusa que du una flor de llir semblant a la flor dels florins, i que té unes dimensions semblants a altres incuses del segle XIV com les de Cubells o Fraga, per citar-ne només dues.

4. Població desconeguda. Pugesà (?) incusa.

a/ Flor de llir semblant a la flor dels florins. Sense llegenda.

Pes: 0,32 g. Ø: 16 mm. Inèdita.

Font: Jordi Vall-llosera.

EMISSIÓ LOCAL INCUSA AMB S CENTRAL

La vila de Sort (Pallars Sobirà) va emetre monedes incuses amb una gran S central, que duen el nom de la població ben visible. El nou tipus representat a continuació, però, no sembla fer referència a cap població emissora, sinó a un concessionari personal. El nom d'aquest personatge tampoc resulta fàcil de llegir: S(igillum) P. D(e) BENA[...]. Les interpretacions poden abastar un ampli ventall: Benasc, Benaciu, Beranui, Benages..., sense que es pugui descartar del tot que la població on havia de circular la peça fos Sort.

5. Població desconeguda. Pugesa (?) incusa.

a/ Lletra S dins orla central. Al voltant, llegenda + S P D BENA [...].

Ø: 14 mm. Pes: -- g. Inèdita.

Font: Ermengol VII.

SENYAL D'ARAM DE TREMP (?)

El tipus descrit a continuació no és conegut per un únic exemplar, sinó per una mitja dotzena. De fet, ja havia estat publicat per Crusafont,³ per bé que no ha estat inclosa al seu *Catàleg general*. Es tracta d'un senyal d'aram de diàmetre semblant als senyals del Pallars del comte Hug Roger II, i possiblement coetanis. Al mig hi ha una flor de llir dins cairó, disposada com a les pugeses de Lleida. La novetat rau en el fet que n'ha aparegut un exemplar amb algunes lletres clarament visibles i comprensibles. Continua havent-hi una llegenda per ara no desxifrada, per bé que es poden identificar clarament algunes lletres de factura gòtica, especialment tes, emes i es. L'atribució a Tremp continua sent plausible, però caldrà encara trobar exemplars de lectura més clara.

6. Població desconeguda, potser Tremp (Pallars Jussà). Senyal.

Segle xv. Aram.

a/ Flor de llir dins cairó, al voltant llegenda no desxifrada.

r/ Aparentment igual que l'anvers.

3. M. CRUSAFONT, «Més novetats sobre la moneda catalana local», *Acta Numismàtica*, núm. 37, (2007), p. 93-128 (d'ara endavant Crus.2).

Exemplars:

- 1 Pes: --g. Ø 21 mm. Font: Daniel González Ballvey (Crus.2 n. 27).
- 2 Pes: 5,45 g. Ø 23 mm. Font: Ermengol VII.
- 3 Pes: 5,2 g. Ø 23,5 mm. Font: Franc.
- 4 Pes: 4,1 g. Ø 23,5 mm. Font: Franc.

SENYAL DE PLOM D'ARBECA AMB ÀLIGA I CARD

L'enigmàtica sèrie de monedes locals d'Arbeca (Garrigues) continua ampliant-se. En aquesta ocasió el nou exemplar és de plom, com d'altres ja coneguts (Crus. 3640 i 3641), però combina el cap d'ocell a l'anvers amb la mata de card al revers. Aquesta combinació d'elements, ja la coneixíem en senyals d'aram (Crus. 3633 i 3637), però no pas en peces de plom. Avui encara continua sent un misteri la distribució cronològica de les peces arbequines conegudes, que per força deu alternar reversos amb mata de card i reversos amb la lletra te.

7. Arbeca. Senyal de plom. Segle XVI.

a/ Cap d'ocell a l'esquerra, amb un punt sota el bec.

r/ Mata de card.

Pes: 2,8 g. Ø: 19 mm. Inèdita.

Font: Segador.

PELLOFA DE TÀRREGA

Es tracta d'una nova varietat de pellofa atribuïda a Tàrrega, semblant a la número 2169 del llibre sobre la moneda local de Crusafont.⁴ L'estil de les dues peces és força similar, però canvia totalment la llegenda. En el tipus conegut hi ha força més lletres en el camp que en aquest nou tipus. Per ara, però, en cap dels dos casos podem interpretar el significat de les inscripcions. La descripció és la següent:

8. Tàrrega. Comunitat de preveres. Pellofa de llautó. Època indeterminada.

a/ Dues claus creuades sota una corona. Als costats de la intersecció de les claus hi ha dues lletres d'estil gòtic, R (?) i E. Als costats del camp hi ha quatre lletres més, d'estil semblant, ES a l'esquerra i DE a la dreta.

Pes: 0,30 g. Ø: 16 mm. Inèdita.

Font: Franc.

4. M. CRUSAFONT, *La moneda catalana local (s. XIII-XVIII)*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans) i Diputació de Barcelona, 1990.

Corrigenda

L. Villaronga*

En la part gràfica del nostre llibre *Les monedes de plata d'Empòrion, Rhode i les seves imitacions* (Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, IEC, Barcelona, 2000), dins de la sèrie de cinc volums que sistematitza l'argent de Rhode i Emporion, es va esmunyir un error. Es tracta del revers de la dracma núm. 345, que apareix reproduïda a la pàgina 208, en una ampliació que encapçala la làmina.

El veritable revers d'aquesta peça és el que reproduïm a continuació:

El donem ampliat, a fi que es pugui substituir més fàcilment a la làmina esmentada.

Agraïm al doctor Pere Pau Ripollès que ens hagi assenyalat aquest error, ja que així ens ha donat l'oportunitat de poder-lo esmenar.

* Doctor en Història, President fundador de la SCEN.

Notícia d'un dipòsit monetari fundacional trobat a Ilerda

FRANCESC GIRAL*

Donem notícia d'un lot de tres monedes ibèriques aparegut durant una intervenció arqueològica d'urgència efectuada al nucli urbà de la ciutat de Lleida. Presentem les monedes i fem un breu esment d'altres conjunts de tipologia i significat similar.

CONTEXT ARQUEOLÒGIC DE LA TROBALLA

L'enderroc, l'any 2008, de dos edificis situats al carrer Magdalena de Lleida per tal d'edificar uns habitatges va motivar una intervenció arqueològica al solar per part del Servei d'Arqueologia municipal. Al llarg dels treballs realitzats es va documentar una seqüència estratigràfica ininterrompuda des d'inicis del segle I aC fins als nostres dies.

Els indicis més antics localitzats en la intervenció corresponien a un nivell d'habitació amb presència de materials ceràmics propis de la darrerïa del s. II aC i els inicis del I aC, com ceràmiques de vernís negre i àmfores itàliques, tot i que també es documentà la presència de material més antic, com una ansa d'*oinochoe* de vernís roig ilergeta. Posteriorment, es va constatar una primera ocupació constructiva de la qual es documentaren dos murs bastits amb còdols de riu associats a un nivell d'ús de terra compactada. En un moment immediatament posterior, un seguit de murs de diferents gruixos i fàbriques revelaven ja una ordenació regular dels espais. El lot de moneda que tractem aquí pertany a aquests moments coetanis de la construcció de l'edifici. Per sota del primer nivell d'ús, en el substrat de margues naturals d'una de les estances excavades es van identificar tres forats de petites dimensions i aproximadament equidistants l'un de l'altre. Enmig d'ells i dins d'un gobelet de ceràmica de parets fines que aparegué fragmentat, es van recuperar les tres monedes que presentem a continuació.

* Llicenciat en Història, Universitat de Lleida.

1. *bolśkan*. Denari. CNH 211.6.

a/ Cap barbat a la dreta amb collar puntejat. Darrere signes ibèrics bo.n.

r/ Genet amb llança a la dreta. A sota, sobre línia, llegenda ibèrica *bo.l.s.k.a.n.*

3.81 g, Ø 16 mm, 3 h.

2. *iltir̥ta*. Unitat. CNH 180.36.

a/ Cap masculí a la dreta amb dos rínxols darrere de l'orella, rodejat per tres dofins.

r/ Genet amb palma i clàmi a dreta, a sota llegenda ibèrica *i.l.ti.r̥.ta*.

13.14 g, Ø 27 mm, 12 h.

3. *iltir̥ta* Unitat. CNH 180.36.

a/ Cap masculí a la dreta amb dos rínxols darrere de l'orella, rodejat per tres dofins

r/ Genet amb palma i clàmi a dreta, a sota llegenda ibèrica *i.l.ti.r̥.ta*.

11.75 g, Ø 26 mm, 3 h.

El denari de *bolśkan* és habitual entre els tresors de la península Ibèrica, apareixent als de Còrdova (TMPI 54), Granada (TMPI 59), Maluenda (TMPI 94) i Villar del Álamo (TMPI 152). Fou encunyat durant la segona meitat del segle II aC i va gaudir d'una extensa difusió (Domínguez, 1979, p. 91).

Pel que fa als bronzes ilergets, corresponen a una de les emissions més abundants de la seca i foren batutes entre finals del segle II aC i inicis del I aC. La difusió d'aquestes peces és eminentment de caràcter regional. Són una de les emissions més representades en territori ilerget, tot i que també en documentem puntualment algun exemplars en llocs distants, com per exemple els vint-i-nou del tresor d'Azaila (Villaronga, 1978) o l'exemplar localitzat al jaciment germànic de Zehdenick (Oberhavel, Brandenburg) (García-Bellido, 2004, p. 122).

Per tant, la deposició del conjunt monetari a l'interior del forat degué produir-se en algun moment del segle I aC. Aquest fet podria confirmar-se si tenim en compte el poc desgast que presenten les tres peces. A més, el material ceràmic que es va recuperar en el nivell immediatament posterior continuava dominat per les peces de vernís negre del Laci i les àmfores de la Campània, acompanyades de peces locals d'engalbes negra i vermella, fet que confirmava una cronologia entorn del canvi de segle i primera meitat del segle I aC (Moran, 2008, p. 3).

ALTRES DIPÒSITS I INTERPRETACIÓ

La presència de dipòsits votius ocults en jaciments arqueològics no és estranya i ni tan sols escassa. Vegem-ne alguns exemples.

El costum de realitzar rituals abans de l'aixecament de noves construccions estava ben estès des d'antic al Mediterrani. A la vella Mesopotàmia i a Egipte ja es tenia el costum de dipositar en les cimentacions de les construccions diferents elements a manera d'objectes commemoratius i propiciatoris de bons auguris, com els maons fundacionals o les plaques i els claus de fundació (Graciani, 2005, p. 537-546).

A la península Ibèrica, en nombrosos jaciments arqueològics apareixen un seguit d'ofrenes a l'interior dels habitatges, sota el nivell d'ús i sovint situades al peu de les parets de les cases o sota llindes de portes. Elements votius s'han localitzat, per exemple, als jaciments ibèrics del Cabezo de Alcalá d'Azaila (Beltrán, 1976, p. 120), a la necròpolis de Cabrera de Mar amb dates entre el 350 i el 250 aC (Barberà, 1970, p. 188-189) o a la Penya del Moro (Sant Just Desvern), on es va documentar la presència d'ous de gallina dins del revestiment d'un mur (Barberà *et al.* 1979, p. 32). Al poblat d'Alorda Park (Calafell) es van localitzar un seguit d'ofrenes de cabridets dins d'una mateixa estança i una banya de cérvol dins d'un dels murs (Sanmartí i Santacana, 1987, p. 157-169).

Sovint, l'aparició de cabridets i recipients amb ous s'associen a enterraments infantils, com succeeix a La Romana (La Puebla de Híjar, Teruel) (Beltrán, 1976, p. 309), al ja esmentat jaciment de la Penya del Moro (Barberà *et al.* 1979, p. 32),

i en molts altres exemples, documentant-se des del bronze final fins a l'època romana (Moneo, 2003, p. 409).

Ja en contextos romans, a la vil·la dels Tolegassos, fora del recinte i al costat dels murs de l'edificació de la primera fase, de mitjan segle I dC, es van documentar, també dins de petits nínxols excavats al terreny geològic, diverses gerres que reposaven sobre ossos d'aviram i que contenien ous de gallina (Casas i Merino, 1989, p. 99-100).

A Lleida, a les excavacions dutes a terme al solar de l'Antic Portal de Magdalena es van documentar set ofrenes similars situades en forats al sòl tant a l'interior com a l'exterior de l'edifici imperial bastit entre els segles I i II dC. En tots els casos es documentaren restes d'ous de gallina dins dels recipients (Lorient i Oliver, 1992, p. 48). Seguint en terres lleidatanes, a la vil·la romana de Corbins (Segrià) es localitzaren diverses urnes en nivells del segle II dC, la majoria de les quals situades al llarg dels murs principals de l'edifici. La primera que es va documentar va aparèixer dipositada a l'interior d'un retall en el terreny geològic, dins del qual també es van dipositar restes d'un cabrit i una moneda de Faustina I encunyada l'any 138 dC (Marí i Mascort, 1988, p. 91-92). A l'interior de l'urna es van identificar restes de closca d'ou. L'any 2006 es va recuperar una urna similar en un dels angles del pati de la vil·la del Romeral (Albesa, Noguera), també en contextos del segle II dC.

Altres dipòsits, com és el cas que presentem, contenen monedes. La significació que tenen les imatges presents en els anversos i els reversos, sovint religiosa, va convertir la moneda en un element perfecte per a assegurar-se el beneplàcit de les divinitats. Aquest caràcter d'amulet atorgat a les monedes és palès, per exemple, en l'abundància de monedes perforades, aparegudes en necròpolis.

Al palau de Persèpolis, el rei Darios va fer col·locar, a finals del segle VI aC, dos petits cofres de pedra a l'interior dels quals es van dipositar dues plaques de fundació, l'una d'or i l'altra de plata, acompanyades de monedes (Graciani, 2005, p. 540).

A Efes va aparèixer un conjunt de monedes datat el 600-590 aC sota la cimentació del temple d'Àrtemis (IGCH 1153). Si bé des d'un principi es va considerar un dipòsit fundacional i així ho ha anat reflectint la bibliografia, d'uns anys ençà la revisió de la seqüència estratigràfica de les excavacions ha posat de manifest que les monedes aparegudes no constituïen cap dipòsit fundacional, sinó que corresponien a restes d'ofrenes dipositades abans de l'amortització dels edificis anteriors a l'aixecament del temple l'any 560 aC (Bammer, 1991, nota 21). Tot i la nova proposta d'interpretació, la tradició de dipositar ofrenes de moneda als déus en el moment d'iniciar noves construccions també es donava en el cas dels temples, com queda palès mitjançant les monedes aparegudes sota l'estàtua d'Àrtemis al temple de Sardes, datat el 220-214 aC (IGCH 1299-1300).

Al jaciment del Puig de la Nau, ja a la Península, al recinte 38000, durant la campanya d'excavacions arqueològiques de 1998 es va localitzar un conjunt format per quatre arracades en creixent d'or, un passador bicònic d'or, un braçalet obert de plata i un òbol emporità (CNH 8.47), interpretat com una ocultació ritual de protecció o propiciatori de riquesa (Oliver Perea, 1999, p. 198).

A Bailo, a l'estrat corresponent a la primera ocupació, es va documentar un lot de quatre monedes, dos asos de Bailo i dos de Carteia, dipositades en la construcció d'una conducció hidràulica de finals del segle II aC (Arévalo i Bernal, 2007, p. 345). Sota el terra d'una *taberna* del jaciment d'Eliocroca (Llorca) es van documentar quatre peces ceràmiques amb una moneda de Calígula encunyada en 37-38 dC (Pérez, 2007, p. 69). També a Carmona, en el reompliment d'una rasa de cimentació, en la qual també van aparèixer diverses inhumacions infantils, es van localitzar quatre monedes, la data d'encunyació de la més moderna essent el 18 dC (Caballos, 2001, 247-248).

A Valentia, entre tots els dipòsits rituals que ha identificat i estudiat Ribera (2008, p. 269-294) cal destacar l'ocultació dins d'un petit cofre de fusta de sis asos romanorepublicans al costat de la torre de la porta nord de la ciutat. Janus, representat a l'anvers d'aquests monedes, era la deïtat que guardava les portes i la que propiciava un bon inici per tal d'arribar a un bon final (Ribera, 2008, p. 278). Sense cap dubte, la presència d'aquestes monedes en aquest punt exacte no és aleatòria. El mateix resultat es devia esperar del conjunt aparegut a l'*Asclepieion d'Emporiae*, format per tres asos romans (un RRC 61/2 y dos RRC 56/2) dipositats sota una columna i protegits per tres pedres. La interpretació del dipòsit es posa en relació amb un seguit de reformes i reestructuracions que va patir el temple a mitjan del segle II aC, i en concret amb el possible aixecament d'un altar (Campo, 1993, p. 196).

Acabem de veure com la deposició d'ofrenes o de dipòsits de caràcter ritual en relació amb la construcció de noves edificacions era un fet quotidià en el món antic. Els pobles mediterranis feren d'aquest un ritu més del seu corpus màgic. La monetarització de les societats ibèriques i la presència grega, feniciopúnica i romana a la península Ibèrica va suposar l'adopció de nous costums importats, com la presència de moneda en els conjunts rituals, que en molts casos conviuran amb la tradició popular existent.

El conjunt monetari recuperat a Magdalena respon a aquest costumari importat a Hispània i s'afegeix així a la llarga nòmina de dipòsits fundacionals documentada a la Península.

BIBLIOGRAFIA

ARÉVALO, A.; BERNAL, D. (2007). *Las ceteriae de Baelo Claudia: avance de las investigaciones arqueológicas en el barrio meridional* (200-2004). Cadis.

BAMMER, A. (1991). «Les sanctuaires des VIIIe et VIIe siècles à l'Artémision d'Ephèse, Architecture sacrée de l'Anatolie». *Revue Archéologique*, núm. 1, p. 63-83.

BARBERÀ, J. (1969-1970). «La necrópolis ibérica de Cabrera de Mar (excavación 1968-1969)». *Ampurias*, núm. 31-32, p. 169-189.

BARBERÀ, J.; MORRAL, E.; SANMARTÍ, E. (1979). «La Peña del Moro de Sant Just Desvern (Barcelona)». *Quaderns de Treballs* (Barcelona), núm. 1.

BELTRÁN, M. (1976). *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*. Saragossa.

CABALLOS, A. (2001). *Carmona romana*. Sevilla.

CAMPO, M. (1993). «Objetos paramonetales y monedas objeto en Emporion/Emporiae». *Rivista Italiana di Numismatica*, núm. xcv, p. 193-205.

CASAS, J.; MERINO, J. (1989). *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos: dos establiments agrícoles d'època romana a Viladamat (Campanyes de 1982 a 1988)*, vol. 1. Girona.

CNH = VILLARONGA, L. (1994). *Corpus Nummum Hispaniae Ante Augusti Aetatem*. Madrid.

DOMÍNGUEZ, A. (1979). *Las cecas ibéricas del Valle del Ebro*. Saragossa.

DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. (2003). «Comercio, santuarios y moneda en la Grecia Arcaica». A: *Atti del convegno internazionale Moneta mercanti banchieri. I precedenti greci e romani dell'Euro*, Cividali del Friuli, 26-28 de setembre de 2002, p. 39-64.

GARCÍA-BELLIDO, M.P. (2004). *Las legiones hispánicas en Germania: moneda y ejército*. Madrid.

GRACIANI, A. (2005). «Depósitos fundacionales en las cimentaciones mesopotámicas y egipcias». A: IV Congreso Nacional de Historia de la Construcción, 27-29 de gener de 2005. Cadis.

IGCH = THOMPSON, M., KRAAY, C., MØRKHOLM, O. (1973). *An Inventory of Greek Coin Hoards*. Nova York.

LORIENTE, A.; OLIVER, A. (1992). *L'Antic Portal de Magdalena*. Lleida.

MARÍ, L.; MASCORT, M. (1988). «Una ofrena de fundació a la vil·la romana de Corbins (Segrià)». *Recerques Terres de Ponent*, núm. IX, p. 89-96.

MONEO, T. (2003). *Religión Ibérica. Santuarios, ritos y divinidades (siglos VII-I aC)*. Madrid.

MORÁN, M. (2008). *Memòria d'intervenció arqueològica*. Lleida. [Inèdit].

OLIVER, A.; PEREA, A. (1999). «El depósito fundacional del Puig de la Nau

(Benicarló, Castellón)». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, núm. 20, p. 189-207.

PÉREZ, A. (1998). «Tres casos de rituales fundacionales o propiciatorios en construcciones domésticas en el Alto Imperio. ¿Latinidad o Indigenismo?». *Arys*, núm. 1, p. 195-206.

PÉREZ, M. (2007). «Un edificio romano de tabernas en Lorca (Siglos I-V d.C.)». *Alberca*, núm. 5, p. 67-79.

RIBERA, A. (2008). «Depósitos rituales de Valentia (Hispania). De la primera fundación republicana (138 a.C.) a la segunda augustea». A: *I riti di costruire nelle acque violate*, Roma, 12-14 de juny de 2008, p. 269-294.

SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1987). «Un recinte cultural al poblat ibèric d'A-lorda Park (Calafell, Baix Penedès)». *Fonaments*, núm. 6, p. 157-169.

TMPI = VILLARONGA, L. (1993). *Tresors monetaris de la Península Ibèrica anteriors a August: repertori i anàlisi*. Barcelona.

VILLARONGA, L. (1978). *Las monedas ibéricas de Ilerda*. Barcelona.

Sobre el topónimo Iltirkesken

ANTONIO MERINO*

Al plantearnos el estudio del topónimo Iltirkesken son varios los problemas que se presentan. En primer lugar, la falta de unanimidad en las fuentes literarias: cada autor desarrolla un listado distinto con el equivalente geográfico de las cecas, distanciándose en ocasiones con demasiada ligereza para poderles dar crédito. También, la falta de recursos materiales y la imprecisión de las fuentes antiguas, que, entre otros motivos, causan un desconocimiento total del idioma hispano íbero o celtíbero, dando lugar a nuestra primera pregunta: ¿A qué aluden los topónimos monetarios?

Según A. Delgado (Gozalbes, 2009, p. 15), todos los topónimos monetarios íberos y celtíberos se deben de relacionar con nombres de ciudades o tribus, y según Almudena Domínguez (1992, p. 26), también con nombres geográficos. Efectivamente, un repaso superficial de las cecas parece proporcionar toda clase de alusiones:

A la ciudad: ILTIRTA=ILERDA

A la tribu: SETEISKEN=SEDETANOS

A ambas: AUSESKEN=AUSA=AUSETANOS

O a ninguna: ARSE=SAGUNTO=EDETANOS

Sin embargo, a la hora de buscar un sistema análogo entre las cecas, resulta sumamente difícil, por no decir imposible. Por esta razón exponemos nuestra hipótesis, que, sin tratarse de un estudio exhaustivo, propone una base para el análisis sistemático: la similitud del contenido semántico.

Las primeras acuñaciones romanas son simples imitaciones de las griegas, llegando incluso a copiar su escritura (Campo: 1992, p. 19). Y las desinencias de su topónimo, ROMA (NO), (NOS), (NOM), pueden ser interpretadas como étnico tribal o local, algo similar a lo que ocurre con Ausesken.

* Investigador numismàtic, Membre de la SCEN.

Análogamente, los bronce hispanos son imitaciones de los romanos. Tanto los patrones metrológicos como la distribución en unidades y divisores de las primeras emisiones se ajustan a las normas romanas, así como el busto alegórico o mitológico y el jinete, posible alusión a los Dioscuros.

Pero ante esta hipótesis, ARSE, por ejemplo, no se refiere ni a la ciudad ni a la tribu, apartándose por tanto del significado convencional, y estimándose su posible referencia a un área geográfica. Y puesto que este nombre no es el del territorio tribal, debe tratarse con toda seguridad al habitado por la colonia.

Por otra parte, tenemos los primeros topónimos transcritos, los gentilicios locales, Saguntinu, Emporit(ano), Calagurris, etc., y los nombres de ciudad, que junto con las abreviaturas COL o MUN como referencia a la colonia o municipio, tienen el mismo significado que el topónimo antiguo, aludiendo no sólo a la ciudad sino a todo su término jurisdiccional. De hecho, es el resultado de una secuencia lógica deducible en la sucesión toponímica indiceta:

- UNTIKESKEN se refiere a los habitantes de la región INDICA; tomada por algunos como el nombre de la ciudad íbera.
- EMPORITano es el gentilicio que alude a todos los habitantes relacionados con la ciudad, por el topónimo anterior, a los indictes. Es decir, a toda la región.
- EMPORIA, sólo cuando le acompaña el adjetivo MUNICIPIO como alusión a su término (región).

La teoría de J. Botet i Sisó (1976, p. 53) es determinante. Según su hipótesis, anteponiendo la palabra moneda, el significado del topónimo Untikesken es «moneda de los Indiketes», o mejor, «moneda de los de Indica».

Es decir, que la función del topónimo no es indicar la sede emisora sino a sus emisores.

La diversidad de afijos y composiciones léxicas toponímicas debe de tener esta finalidad y, por su aproximación al latín, van desapareciendo paulatinamente. Sagunto, por ejemplo, comienza con inscripciones como ARSAKUEKIAR o ARSEETARKIKURKUR y termina con un simple ARSE. Éste es el nombre de la región en que habita la colonia, puesto que no se trata del gentilicio local de Sagunto ni del tribal edetanos.

La llegada y asentamientos de las comunidades ibéricas elimina la política autóctona, basada prácticamente en la reciprocidad (Gimeno e Izquierdo, 1990, p. 29-31), para imponer la propia, una jerarquía casi monárquica (Pujol, 1989, p. 36), que en poco tiempo controla la sociedad política de las colonias existentes. No obstante, Roma sigue denominando a estas nuevas colonias con el étnico pre-

íbero como Avieno, Ora Marítima: *las tierras que poseyeron antes los ceretes y los duros ausocertes, ahora con este mismo nombre son una tribu de íberos* (Pujol, 1989, p. 35).

De aquí se puede deducir que el étnico tribal deriva del territorial. Este territorio es el que citan algunos topónimos de la región, independientemente de que sean componentes de la misma tribu o no. Por ejemplo, ILERCAones e ILER-Cetes derivan de la región que interpretamos como ILERCA. ILERCAvonía alude claramente a la región, mientras que ILERda es nombre de ciudad. Pero si interpretamos la última sílaba DA como una desinencia agregada a la raíz ILER de Ilerca, su significado será ILERcetano, de la misma forma que un CERdá es un CERetano.

Así pues, los topónimos monetarios no aluden a una confederación de colonias –tribus–; en éstos se aprecia que en cada inscripción citan a un pequeño grupo político –una colonia–. Los afijos íberos responden como el sufijo empóritano griego –construyen un gentilicio–; pero así como el griego alude a una colonia compuesta por una sola ciudad, los íberos se refieren a una comunidad, formada por una agrupación de villas y aldeas dependientes de un núcleo urbano principal, expresando colectividad y pertenencia en el gentilicio y ejerciendo este gentilicio en dos posibles términos. Se trata de lo que podemos llamar colonial, que alude a la gente con el nombre de la región. Éstos son los topónimos que solemos entender como tribales.

L. Villaronga (1994, p. 158), explica el significado de uno de ellos, concretamente el de KESE: *ésta se refiere no a la ciudad sino a la “gen” que habita la ciudad y sus alrededores, en un sentido amplio*.

Y en segundo término, el municipal, que alude con el nombre de la ciudad. Éste no ha de entenderse como alusivo a los componentes de un núcleo urbano, sino como a una unidad constituida por la ciudad y las aldeas del entorno que componen el municipio, EM (étnico municipal).

Pese a que se observan dos formas de alusión distintas, el significado es idéntico; deduciéndose, por tanto, que los topónimos monetarios íberos y celtíberos sólo se deben relacionar con comunidades políticas.

De manera que nuestro objetivo ILTIRKESKEN debe de tener un significado análogo, es decir, se trata de un gentilicio colonial o municipal. En este caso, lo interpretamos con dos afijos: el interfijo compuesto por la sílaba TI y la desinencia SKEN. Para encontrar la sede emisora (ciudad o región) bastaría con transcribirlos. Este último, SKEN, se puede suprimir como en el caso de Sagunto, teniendo presente que da a la palabra el significado de colectividad y pertenencia:

ARSESKEN=ARSE

Pero como bien dice M. Crusafont (2007, p. 77), entre ILTIRKESKEN e ILTIRKESALIR el lugar emisor siempre será ILTIRKE. Y la misma ceca lo suprime en sus últimas acuñaciones, pasando de ILTIRKESKEN a ILTIRKES. De todas formas, su equivalente latina puede ser la desinencia TANAE, por la hipótesis de L. Villaronga (1994, p. 191) sobre LAIESKEN: *su pertenencia a la ciudad de Laie fue propuesta por la existencia de dos inscripciones: ANNIAE LAIETANAE y PRAEFECTO ORAE MARITIMAE LAIETANAE, que hacen referencia a una región y no a la supuesta ciudad. Son monedas de los laietanos que habitan la zona que se extiende desde Barcelona a Manresa, asentándose en el río Llobregat.*

Laietanae es el gentilicio latino de la gente que habita la misma zona a la que pertenece el gentilicio íbero Laiesken. Se hace evidente que el sufijo íbero realiza la misma función que el latino:

$$\text{LaieSKEN} = \text{LaieTANAE}$$

El interfijo TI es algo más conflictivo, pero visible en la toponimia de Ilturgi. Los datos concernientes a la ubicación y longevidad de la antigua ciudad son bastante imprecisos. Unos la sitúan en Andújar, otros en Cerro de Maquiz, término de Mengibar, y últimamente se le viene dando como enclave las cuevas de Ilturgo (Lituergo).

De su historia, sabemos por Tito Livio (Morales, 1960, p. 35-48) que la ciudad fue destruida por Escipión en el 206 aC y diez años más tarde de nuevo por Helvio.

Santiago Morales (1960, p. 35-48) expone dudas sobre su posterior existencia tras la primera destrucción. La Ilturgi destruida por Helvio se trataría de la actual Cariñena, según este autor. Otros, en cambio, la denominan ciudad ibero-romana, la Colonia Forum Iulium Ilturgi, que a mi entender tampoco cita dicha ciudad, sino a la colonia, como hemos expuesto anteriormente, dando Ilturgi el sentido de gentilicio regional a los habitantes de Ilturgo.

Las monedas, supuestamente de Ilturgi ciudad, presentan la leyenda ILUTURGI en letra latina, excepto una, cuya leyenda es ILDITURGENSE (Villaronga, 1994, p. 360) por el interfijo DI-TI en ibero y celtibero-. Deduzco que su estructura morfológica es mixta, interfijo ibero y sufijo latino.

La misma leyenda evidencia que no se trata de un gentilicio local, ya que, si lo comparamos con sus otras leyendas, éste habría de ser IL(U)TURGENSE o IL(I)TURGENSE por el nombre latino. Esta sílaba parece dar a la palabra un significado de multiplicidad y es utilizada por otras cecas con los morfemas TI o TU ibero = DI o DU latino:

IL(DI)RDA=IL(E)RDA
 IL(DU)RO=IL(U)RO
 CAS(DI)LO=CAS()LOna
 LU(DI)AKOS=LU(S)Agos
 IL(DU)RIR=IL(BE)RI()

Según el profesor De Hoz (Villaronga, 1998, p. 64) el topónimo ILTIRKESKEN se entiende habitualmente como el equivalente ibérico de ilerbetes. Este planteamiento nos resuelve el problema de saber que parte de la palabra se omite en la intersección del morfema DI.

Así, de la interpretación IL() RCETANAE llegamos a la conclusión de que:

ILTIRKESKEN = IL(E)RCETANAE

Obviamente el término parece aludir a la confederación de los ilerbetes y no a una ciudad, lo que nos obliga a interpretarlo como EC (étnico colonial).

En resumen, buscando un contenido análogo en las cecas, llegamos a la conclusión de que las inscripciones no se refieren a la ciudad ni al área geográfica sino a sus habitantes, a una comunidad, identificando a sus miembros como componentes de un municipio o de una colonia.

El topónimo ILTIRKESKEN es un EC, es decir, se refiere a la gente de una de las colonias que habitan la región con el posible nombre de ILERCA. De aquí derivan los étnicos tribales ilerbetes e ilercaones, como los indicetes de INDICA y los layetanos de LAIE. Su significado latino puede ser Ilcetanai (Ilcetanos), se acuña en una ciudad indeterminada y supuestamente forma parte de la confederación de colonias Ilcetas.

BIBLIOGRAFÍA

BOTET I SISÓ, J., *Les monedes catalanes. Reedición del Institut d'Estudis Catalans*. Valencia, 1976.

CAMPO, M., «Roma a la Magna Grècia i a Sicília: el testimoni de la moneda». *Boletín del Gabinet Numismàtic de Catalunya del MNAC*. Barcelona, 1992.

CRUSAFONT, M., «Ausesken o Ause? Sobre els topònims monetaris ibèrics». *Acta Numismàtica* (Barcelona), núm. 37 (2007).

DOMÍNGUEZ, A., «La moneda celtibérica y la política romana del control de las fronteras». *Boletín del Gabinet Numismàtic de Catalunya del MNAC*. Barcelona, 1992.

GIMENO, T.; IZQUIERDO, P., *La Sociedad Ibérica del Vallés*. Terrassa, 1990.

GOZALBES, M., *La ceca de Turiazu*. Valencia, 2009.

MORALES, S., «La Iliturgi de Helvio y de Alfonso VII». *Boletín del Instituto de Estudios Giennenses*, ISSN 0561-3590, n.º 23 (1960).

PUJOL, A., *La Población Prerromana del Extremo Nordeste Peninsular*. Barcelona, 1989.

VILLARONGA, L., *Corpus nummum hispaniae ante avgvsti aetatem*. Madrid, 1994.

VILLARONGA, L., *Les dracmes ibèriques i llurs divisors*. Barcelona, 1998.

Caesar Augusta en imágenes: la colección de monedas del Museo de Zaragoza

ALMUDENA DOMÍNGUEZ ARRANZ*
ALBERTO AGUILERA HERNÁNDEZ**

INTRODUCCIÓN

La celebración del XII Congreso Nacional de Numismática (Madrid-Segovia, 25-27 de octubre de 2004) fue una excelente oportunidad para dar a conocer algunos de los materiales numismáticos hallados en las excavaciones arqueológicas llevadas a cabo en los solares zaragozanos desde el año 1985 (Domínguez Arranz, 2006, p. 195-212). Sin embargo, las trabas impuestas para acceder a la totalidad de los fondos depositados temporalmente en dependencias municipales truncó la posibilidad de estudiar las monedas desde el punto de vista de su posición estratigráfica, esto es, teniendo en cuenta los niveles de ocupación contemporáneos a su emisión y circulación, así como su asociación con otros materiales arqueológicos. Por este motivo, se optó por reunir las referencias de localización de tres millares de monedas de las que tuvimos conocimiento a través de la bibliografía publicada e información oral facilitada por algunos de los responsables de las investigaciones de campo. Entre las estudiadas entonces se incluyeron también ocho monedas acuñadas en la ceca de *Colonia Caesar Augusta*, que se pueden contemplar actualmente en el Museo de Zaragoza.

En esta nueva contribución, teniendo en cuenta la riqueza de los datos numismáticos de Zaragoza y el interés científico de su explotación y difusión, nos proponemos presentar el estudio de las cuarenta monedas acuñadas en la ceca de *Caesar Augusta* que, de forma permanente, se exponen en el Museo de Zara-

* Catedrática de Arqueología de la Universidad de Zaragoza. Este trabajo se ha realizado a través del Grupo Consolidado Observatorio Aragonés de Arte en la Esfera Pública, del Gobierno de Aragón (OAAEP H-28). Mail: aldomin@unizar.es

**Investigador de la Universidad de Zaragoza en fase de elaboración de su tesis doctoral bajo el título: *Imágenes de una nueva Roma: el programa iconográfico desarrollado por la ceca de Colonia Caesar Augusta durante el periodo Julio-Claudio*. Mail: albertoaguileraher@yahoo.es

1.- Tenerías (plaza).
 2.- Arpa 3 y 4; Predicadores 18.
 3.- Sepulcro 1-15.
 4.- Sepulcro 1-15.
 5.- Sepulcro 1-15.
 6.- La Seo (plaza).

7.- Arpa 3 y 4; Predicadores 18.
 8.- Vial de San Valero.
 9.- Heroísmo-Añón.
 10.- Mixto 4 "El Portillo".
 11.- Asso-Torrellas.
 12.- Verónica - Teatro Romano

13.- Heroísmo 41.
 14.- Predicadores 28-30.
 15.- Predicadores 28-30.
 16.- Universidad-Torrellas.
 17.- Predicadores 20-22.
 18.- Predicadores 24-26.

19.- Etna (Barrio de Valdefierro).
 20.- Alfonso I.
 21.- Plaza del Justicia / Santa Isabel.

Mapa de distribución de los hallazgos de monedas de *Caesar Augusta* en la ciudad de Zaragoza.

goza¹. La mayor parte de las mismas fueron incorporadas a sus fondos desde los años setenta, cuando se recibió por donación la colección de D. Pío Beltrán. En las fichas correspondientes no se aprecian datos de procedencia conocida más que las ocho piezas mencionadas, que fueron descubiertas en las intervenciones practicadas en los solares de la plaza de las Tenerías (n.º 1), plaza de la Seo (n.º 14), calles de Predicadores (n.º 30), Sepulcro (n.ºs 9, 10 y 11), Arpa (n.ºs 2 y 20), y otra hallada fortuitamente en las proximidades del yacimiento romano de *Celsa* (Velilla de Ebro, Zaragoza) (n.º 27).²

Estas piezas, hasta ahora inéditas, cubren en buena parte la historia monetaria de *Caesar Augusta*; solamente faltan las emisiones de Augusto posteriores al 10-12 d. C., las de Tiberio que acuña con la imagen de Livia como sacerdotisa en el reverso (*RPC* 341), las de los duunviros *M. Catus* y *L. Vetticus* (*RPC* 345-351) y las batidas durante el reinado de Calígula por los magistrados *Titullus* y *Montanus* (*RPC* 382-386).

1. Al centrarnos sólo en las monedas expuestas en las vitrinas del Museo de Zaragoza, desconocemos la cantidad y atribución de las que pueden formar parte de los fondos no expuestos.

2. Una primera aproximación a las monedas halladas en Zaragoza en: DOMÍNGUEZ ARRANZ *et alii*, 2001, p. 391-592.

Para esta presentación hemos adoptado una ordenación cronológica, por emperadores y magistrados monetarios, siguiendo para la clasificación las directrices del *Roman Provincial Coinage* (RPC). La referencia del número de inventario (N. Inv. MZ) es la que aparece en las fichas de catalogación del museo y, cuando se conoce, se anota el lugar del descubrimiento.

CATÁLOGO

Acuñaciones imperiales

Núm. 1. Áureo. 19-18 a. C. (N. Inv. MZ 03.4.1).³

Datos técnicos: Módulo, 18,8 mm; grosor, 2,4 mm; peso, 7,860 g; posición de cuños, 6.

Procedencia: Plaza de las Tenerías (Zaragoza).⁴

a/ CAESAR AVGVSTVS; cabeza desnuda de Augusto, a derecha.

r/ SIGNIS RECEPTIS; Marte de pie, en posición frontal, sosteniendo *signum* y estandarte de cohorte.

Acuñaciones cívicas del reinado de Augusto

- Magistrados: *Q. Lutatius* y *M. Fabius Ilviri*.

Núm. 2. As (N. Inv. MZ 91.66.21557).

Datos técnicos: Módulo, 28/27 mm; grosor, 2,5 mm, peso 10,33 g; posición de cuños, 11 h.

Referencia bibliográfica: RPC 304.

Procedencia: Calle del Arpa, 4 (Zaragoza).⁵

a/ [avgvstvs divi·f]; cabeza desnuda de Augusto, a derecha.

r/ [caesar]AVGVSTA Q·LV·TAT[(i) m fabi(o)] II·VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

3. SUTHERLAND, 1984, p. 26 y 44, es la tipología del denario n.º 41; el autor no reseña áureos. BANTI y SIMONETTI, 1974, p. 169, n.º 173. Los autores atribuyen esta tipología con interrogantes a *Colonia Patricia*. MATTINGLY, 1923, 1976, p. 56, n.º 332, lám 6, 12. CALICÓ, 2002, p. 57, n.º 268, siguiendo a BANTI y SIMONETTI lo atribuye también, con dudas, a la colonia cordobesa, en 25-22 a. C.

4. El áureo y los detalles de la excavación han sido publicados en CEBOLLA BERLANGA, DOMÍNGUEZ ARRANZ y RUIZ RUIZ, 2004, p. 463-472.

5. En las excavaciones de la Calle del Arpa: en el Nivel «C» del sector W (lado N., muro sillar). CEBOLLA BERLANGA y BLANCO MORTE, 1997, p. 173-180. Sobre monedas augusteas halladas en el mismo solar, ver también: DELGADO, 1994, p. 283-288.

Núm. 3. As (N. Inv. MZ 8195).

Datos técnicos: Módulo, 28,2/27,3 mm; grosor, 0,32 mm; peso, 16,10 g; posición de cuños, 11 h.

Referencia bibliográfica: RPC 304.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ AVGVSTVS DIVI·F; cabeza desnuda de Augusto, a derecha.

r/ CAES[aravgv]STA Q· LVTAT(I) M FABI(O)·II·VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

-Magistrados: *C. Alsanus* y *T. Cervius Ilviri*.

Núm. 4. As (N. Inv. MZ 8183).

Datos técnicos: Módulo, 28/27 mm; grosor, 2,00 mm; peso, 10,29 g; posición de cuños, 5 h.

Referencia bibliográfica: RPC 306.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ AVGVSTVS DIFI F; cabeza laureada de Augusto a derecha.

r/ [c] AESAR [avgvsta c alsano t ce] RVIO II VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

-Magistrados: *L. Cassius* y *C. Valerius Fene(stella?) Ilviri*.

Núm. 5. As (N. Inv. MZ 8185).

Datos técnicos: Módulo, 28,25/27,8 mm; grosor, 2,6 mm; peso, 12,90 g; posición de cuños, 7 h.

Referencia bibliográfica: RPC 309.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ [avgvstvs] DIVI F; cabeza laureada de Augusto, a izquierda.

r/ CAESARAVGVSTA L CASSIO C VALE(R) FEN(E) II VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a izquierda.

Núm. 6. As (N. Inv. MZ 8186).

Datos técnicos: Módulo, 27,5/27,2 mm; grosor, 2,4 mm; peso, 10,22 g; posición de cuños, 12 h.

Referencia bibliográfica: RPC 309.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ AVGVSTVS DIVI · F; cabeza laureada de Augusto, a izquierda.

r/ [caesaravgvsta l c]ASSIO C VALE(R) FEN(E) II VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a izquierda.

Núm. 7. As. (N. Inv. MZ 8187).

Datos técnicos: Módulo, 27/26,5 mm; grosor, 3 mm; peso, 13,88 g; posición de cuños, 5 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 309.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ AVGVSTVS DIVI F; cabeza laureada de Augusto, a izquierda.

r/ CAESARAVGVSTA [I]·CASSIO·C·VAL(E)·FEN(E) II VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a izquierda.

Núm. 8. Cuadrante (N. Inv. MZ 8188).

Datos técnicos: Módulo, 19,2/18 mm; grosor, 2,6 mm; peso, 5,34 g; posición de cuños, 11 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 312.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ AVGVSTVS DIVI·F; cabeza laureada de Augusto, a izquierda.

r/ L CASSIO C VALERIO II VIR; corona de roble rodeando la leyenda.

-Magistrados: *M. Porcius* y *Cn. Fadius Ilviri*. 8-4 a. C.

Núm. 9. As. (N. Inv. MZ 90.133.1).

Datos técnicos: Módulo, 27,2/27 mm; grosor, 2,9 mm; peso, 11,93 g; posición de cuños, 4 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 314.

Procedencia: Calle Sepulcro 1-15 (Zaragoza).⁶

a/ IMP AVGVSTVS XIV; cabeza laureada de Augusto a izquierda; *lituus* y *simpulum*, a izquierda.

r/ CAESARAVGVSTVS(TA) M PORCI CN FAD II VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

Núm. 10. Semis (N. Inv. MZ 90.133.2).

Datos técnicos: Módulo, 21,5 mm; grosor, 3,2 mm; peso, 7,47 g; posición de cuños, 7 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 315.

Procedencia: Calle Sepulcro 1-15 (Zaragoza).

a/ AVGVSTVS DIVI F; cabeza laureada de Augusto, a derecha.

r/ CAESARAVGVSTA M PORCI CN FAD II VIR; *vexillum* sobre pedestal.

6. CASABONA, 1992, p. 185-190.

Núm. 11. Semis (N. Inv. MZ 90.133.3).

Datos técnicos: Módulo, 23,2/22 mm; grosor, 1,95 mm; peso, 6,76 g; posición de cuños, 3h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 315.

Procedencia: Calle Sepulcro 1-15 (Zaragoza).

a/ AVGVSTVS DIVI F; cabeza laureada de Augusto, a derecha.

r/ CAESARAVGVSTA M PORCI CN FAD II VIR; *vexillum* sobre pedestal.

Núm. 12. Cuadrante (N. Inv. MZ 12506).

Datos técnicos: Módulo, 17,8/16,5; grosor, 2,4 mm; peso, 3,51 g; posición de cuños, 12 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 316.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ IMP AVGVS[tsv]; cabeza laureada de Augusto, a derecha.

r/ [m] POR CN [fad] II V[ir]; corona de roble.

-Magistrados: *C. Alliarus* y *T. Verrius Ilviri*. 6 a. C.

Núm. 13. As (N. Inv. MZ 8189).

Datos técnicos: Módulo, 26,45/22 mm; grosor, 2,2 mm; peso, 10,90 g; posición de cuños, 11 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 317.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ AVGV[tsv] DIVI-F COS XI DES XII PONT·MAX; cabeza laureada de Augusto, a derecha.

r/ CAESARAVG[vsta] C ALLAR(IO) T V[errio] II VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a izquierda.

-Magistrados: *Cn. Domitius Ampianus* y *C. Vet Lancia Ilviri*. 4-3 a. C.

Núm. 14. As (N. Inv. MZ 88.140.2).

Datos técnicos: Módulo, 26/24,4 mm; grosor, 0,25 mm; peso, 6,95 g; posición de cuños, 10 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 320.

Procedencia: Plaza de la Seo (Zaragoza).⁷

a/ IMP AVGVSTVS TRIB POTES XX; cabeza laureada de Augusto, a derecha.

r/ CAESAVGV[s] CN DOM AMP C VE(T) LAN(C) II·VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

Núm. 15. As (N. Inv. MZ 12512)

Datos técnicos: Módulo, 29/28,85 mm; grosor, 0,28 mm; peso, 14,05 g; posición de cuños, 2 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 320.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ IMPAVGVSTVS TRIB POTES XX; cabeza laureada de Augusto, a derecha.

r/ CAESAVGVS CN DOM AMP C VE(T) LAN(C) II·VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

Núm. 16. As (N. Inv. MZ 12513).

Datos técnicos: Módulo, 26,40/26 mm; grosor, 2,5 mm; peso, 10,06 g; posición de cuños, 1 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 320.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ IMPAVGVSTVS TRIB POTES XX; cabeza laureada de Augusto, a derecha.

r/ CAESAVGVS CN DOM AMP C VE(T) LAN(C) II·VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

Núm. 17. Semis (N. Inv. MZ 8212).

Datos técnicos: Módulo, 20,9/20 mm; grosor, 1,8 mm; peso, 4,35 g; posición de cuños, 3 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 321.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ AVGVSTVS IMP; cabeza laureada de Augusto, a derecha.

r/ CAESAVGVST CN DO AMP C VET LANC II VIR; *vexillum* sobre pedestal.

-Magistrados: *Mn. Kaninius Iter* y *L. Titius Ilviri*.

Núm. 18. As (N. Inv. MZ 8180).

Datos técnicos: Módulo, 28,45/27,4 mm; grosor, 2,2 mm; peso, 14,07 g; posición de cuños, 5 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 322.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ AVGVSTVS DIVI F; cabeza laureada de Augusto a derecha; *simpulum* y *lituus*, a izquierda y derecha.

r/ CAESAR [avg(vsta)] MN·KANINIO [iter l titi(o) ii vir]; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

Núm. 19. As (N. Inv. MZ 8182).

Datos técnicos: Módulo, 27,2 mm; grosor, 2,8 mm; peso, 12,86 g; posición de cuños, 4 h.

Referencia bibliográfica: RPC 322.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ [avgvstvs] DIVI F; cabeza laureada de Augusto a derecha; *simpulum* y *lituus*, a izquierda y derecha.

r/ CAESAR AVG [(vsta) mn kaninio iter] L TITI [(o) ii v] IR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

Núm. 20. As (N. Inv. MZ 91.66.21556).

Datos técnicos: Módulo, 29,5/28,6 mm; grosor, 3,2 mm; peso, 13,19 g; posición de cuños, 3 h.

Referencia bibliográfica: RPC 322.

Procedencia: Calle del Arpa 4 (Zaragoza).⁸

a/ AVGVSTVS [divi ·f]; cabeza laureada de Augusto a derecha; *simpulum* y *lituus*, a izquierda y derecha.

r/ CAESAR [avg(vsTA)] MN KANIN[io iter l titi(o)] II·VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

-Magistrados: *Tib. Clod. Flavus pr. Germanici* y *L. Iuvent Lupercus II viri*.

Núm. 21. As (N. Inv. MZ 8197).

Datos técnicos: Módulo, 28,4/27,8 mm; grosor, 2,4 mm; peso, 9,96 g; posición de cuños, 4 h.

Referencia bibliográfica: RPC 327.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ AVGVSTVS DIVI·F; cabeza laureada de Augusto, a derecha.

r/ C·C·A·TIB·FLAVO·PRAEF GERMAN L IVVE NT·LVP(ERCO)·II·VIR; toro mitrado, a izquierda.

Núm. 22. As. (N. Inv. MZ 8192).

Datos técnicos: Módulo, 28,3/25,7 mm; grosor, 3,2 mm; peso, 13,79 g; posición de cuños, 2 h.

8. CEBOLLA BERLANGA y BLANCO MORTE, 1997, p. 173-180.

Referencia bibliográfica: *RPC* 327.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ AVGVSTVS DIVI·F; cabeza laureada de Augusto, a derecha.

r/ C·C·A·TIB·[flavo·prae]F GERMAN L IVVE NT·LVP(ERCO)·II·VIR;
toro mitrado, a izquierda.

Núm. 23. As (N. Inv. MZ 8196).

Datos técnicos: Módulo, 27,9/27,2 mm; grosor, 2 mm; peso, 11,88 g; posición de cuños, 8 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 327.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ AVGVSTVS DIVI·F; cabeza laureada de Augusto, a derecha.

r/ C·C·A·TIB·FLAVO·PRAEF GERMAN L IVVE NT·LVP(ERCO)·II·VIR;
toro mitrado, a izquierda.

Acuñaciones cívicas del reinado de Tiberio.

- Magistrados anónimos.

Núm. 24. As. (N. Inv. MZ 8199).

Datos técnicos: Módulo, 28,6/28 mm; grosor, 3 mm; peso, 11,54 g; posición de cuños, 8 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 334-337.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ [ti cae]SAR·DIVI·AVG·F·AVGVSTVS; cabeza laureada de Tiberio, a derecha.

r/ C·C·A; toro mitrado, a derecha.

- Magistrados anónimos.

Núm. 25. As (N. Inv. MZ 8198).

Datos técnicos: Módulo, 28 mm; grosor, 4 mm; peso, 13,96 g; posición de cuños, 11 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 340.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ TI CAESAR·DIVI·AVGVSTI·F·AVGVSTVS; cabeza laureada de Tiberio, a derecha.

r/ C·C·A; toro mitrado, a derecha.

-Magistrados: *Drusus y Nero, Caesares, Ilviri*.

Núm. 26. As (N. Inv. MZ 8184).

Datos técnicos: Módulo, 29,2/29 mm; grosor, 1,9 mm; peso, 10,67 g; posición de cuños, 7 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 343.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ TI·[caesar div]I·AVGVSTI·F·AV[gvst]VS; cabeza laureada de Tiberio, a derecha.

r/ C·C·A·NERO·CAESAR DRVSVS·CAESAR·II·VIR; cabezas afrontadas de Nerón y Druso.

-Magistrados Anónimos. 28-29 d. C.

Núm. 27. Sextercio (N. Inv. MZ 93.1.36).

Datos técnicos: Módulo, 37,25/36,4 mm; grosor, 3,8 mm; peso, 28,5 g; posición de cuños, 10 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 344.

Procedencia: Eras de Velilla de Ebro.⁹

a/ TI CAESAR·DIVI·AVGV·[f]·AVGVST(VS)·P(O)·M(AX)·TR·POTS·XXX; Tiberio sentado en silla curul, a izquierda.

r/ [pietati·avgvstae]·C·C·A; templo hexástilo.

-Magistrados: *Sex. Aebutius y L. Lucretius Ilviri*.

Núm. 28. Semis (N. Inv. MZ 12516).

Datos técnicos: Módulo, 20/19,8 mm; grosor, 2,4 mm; peso, 5,57 g; posición de cuños, 4 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 352.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ [ti caesar]·DIVI·AVG·[f]·AVGVS[tsv]; cabeza laureada de Tiberio, a derecha.

r/ C·C·A·SEX AEBVTIVS [l lvcretivs] II VIR; *aquila* entre dos *signa*.

-Magistrados: *Clemens y Lucretius Ilviri*.

9. Se trata de un hallazgo casual de 1997.

Núm. 29. Semis (N. Inv. MZ 8181).

Datos técnicos: Módulo, 20 mm; grosor, 3 mm; peso, 5,16 g; posición de cuños, 11 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 355.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ [ti caes]AR·DIVI·AVG·F·AV[gvstvs]; cabeza laureada de Tiberio, a izquierda.

r/ C·C·A [cleme]NS·ET·LVCR[etivs] II VIR; *aquila* entre dos *signa*.

-Magistrados: *Mn. Flavius Festus* y *M. Ofillius Silvan iterum Ilviri*.

Núm. 30. Sextercio (N. Inv. MZ 87.66.583).

Datos técnicos: Módulo, 38,4/38 mm; grosor, 3,2 mm; peso, 24,33 g; posición de cuños, 1 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 359.

Procedencia: Calle Predicadores, 28-30 (Zaragoza).¹⁰

a/ TI·AVGVSTVS·DIVI·AVG[vsti f caesar imp po]NT·MAX; cabeza laureada de Tiberio, a derecha.

r/ [mn f]LAVIO·FESTO·M·OFIL[lío]·SILVAN·ITER·II·VIR; en el campo: C·C·A.

Núm. 31. Dupondio (N. Inv. MZ 8201).

Datos técnicos: Módulo, 28/27,6 mm; grosor, 3 mm; peso, 10,83 g; posición de cuños, 2 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 360.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ TI·AVGVST[vs di]VI·AVGVSTI·F·CAESAR [imp pont max]; cabeza laureada de Tiberio, a izquierda.

r/ MN FLAVIO·FE[sto m ofillio si]LVAN·ITER·II·VIR; en el campo, C·C·A.

-Magistrados: *Iunianus Lupus pr G. Caesaris* y *C. Pompon Parra Ilviri*.

Núm. 32. As. (N. Inv. MZ 8203).

Datos técnicos: Módulo, 27,8/27,4 mm; grosor, 2,2 mm; peso, 11,2 g; posición de cuños, 2 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 363.

10. VV. AA., 1991, n.º 90.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ P[ietatis] AVGVSTAE; busto velado y diademado de *Pietas* a derecha.

r/ IVNI ANO·LVPO·PR·G·CAESAR·G· [pompon parr]A·II·V; en el campo, C·C·A.

-Magistrados: *T. Caecilius Lepidus* y *C. Aufidius Gemellus II viri*.

Núm. 33. As (N. Inv. MZ 8200).

Datos técnicos: Módulo, 30 mm; grosor, 2 mm; peso, 10,49 g; posición de cuños, 9 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 367.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ [ti caesar] DIVI·AVG·F·AVGVSTVS; cabeza laureada de Tiberio, a derecha.

r/ C·C·A·(T CAECILIO) LEPIDO·(ET) [(c avfidio) ge]MELL[o ii vir]; toro mitrado a derecha.

Núm. 34. As (N. Inv. MZ 8202).

Datos técnicos: Módulo, 29,8/29 mm; grosor, 2,6 mm; peso, 10,58 g; posición de cuños, 2 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 367.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ TI C[ae]SAR·DIVI·AVG·F·AVGVSTVS; cabeza laureada de Tiberio, a derecha.

r/ C·C·A·(TCAECILIO) LEPIDO·(ET)·(C AVFIDIO GEMEL[lo] II VIR; toro mitrado, a derecha.

Acuñaciones cívicas del reinado de Calígula

-Magistrados: *Licinianus* y *Germanus II viri*.

Núm. 35. As (N. Inv. MZ 8209).

Datos técnicos: Módulo, 29/28,8 mm; grosor, 2,6 mm; peso, 12,23 g; posición de cuños, 1 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 371.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ G·CAESAR·AVG·GERMANICVS·IMP; cabeza laureada de Calígula, a izquierda.

r/ C·C·A·LICINIANO·ET·GERMANO·II VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

Núm. 36. As (N. Inv. MZ 8208).

Datos técnicos: Módulo, 28,8/28 mm; grosor, 2,9 mm; peso, 13,22 g; posición de cuños, 3 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 371.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ G·CAESAR·AVG·GERMANICVS·IMP; cabeza laureada de Calígula, a izquierda.

r/ C·C·A·LICINIANO·ET·GERMANO·II VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

Núm. 37. As (N. Inv. MZ 8211).

Datos técnicos: Módulo, 29,9/29 mm; grosor, 2,3 mm; peso, 10,81 g; posición de cuños, 6 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 371.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ G·CAESAR·AVG·GERMANICVS·IMP; cabeza laureada de Calígula, a izquierda.

r/ C·C·A·LICINIANO·ET·GERMANO·II VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

-Magistrados: *Scipio* y *Montanus Ilviri*.

Núm. 38. As (N. Inv. MZ 8204).

Datos técnicos: Módulo, 29,6/28,8 mm; grosor, 2,6 mm; peso, 12,74 g; posición de cuños, 6 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 375.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ G·CAESAR·AVG·GERMANICVS [imp pater] PATRIAE; cabeza laureada de Calígula, a izquierda.

r/ C·C·A·SCIPIONE ET MONTANO·II VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

Núm. 39. Dupondio (N. Inv. MZ 8207).

Datos técnicos: Módulo, 29,9 mm; grosor, 2,4 mm; peso, 13 g; posición de cuños, 9 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 377.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ GERMANICVS·CAESAR·G·CAESARIS·PATER; cabeza desnuda de Germánico, a izquierda.

r/ SCIPIONE ET MONTANO·II VIR; en campo C·C·A.

Núm. 40. As (N. Inv. MZ 8210).

Datos técnicos: Módulo, 29,5 mm; grosor, 2,3 mm; peso, 12,53 g; posición de cuños, 8 h.

Referencia bibliográfica: *RPC* 381.

Procedencia: Colección de D. Pío Beltrán.

a/ M·AGRIPPA·L·F·COS·III; cabeza de Agripa con corona rostral, a izquierda.

r/ C·C·A SCIPIONE ET MONTANO·II VIR; sacerdote arando con yunta de bueyes, a derecha.

UNA COLECCIÓN PUESTA EN VALOR

Como es habitual en este tipo de colecciones, la importancia de la misma no radica en el valor representativo que cabría esperar en lo que a circulación monetaria se refiere, dado que únicamente el veintitrés por ciento de las piezas (siete correspondientes al reinado de Augusto y dos al de Tiberio) tiene una procedencia conocida, sino en el dato de que esta colección cubre buena parte de la historia monetaria de *Colonia Caesar Augusta*, tal y como venimos insistiendo, tanto en su faceta de ceca imperial como de taller provincial.

Efectivamente, sin entrar de lleno en el debate acerca de que *Colonia Caesar Augusta* pudiera haber batido moneda imperial, lo cierto es que el áureo de Augusto (n.º 1), descubierto en un nivel estratigráfico sellado entre enero de 2003 y marzo de 2004, en el solar 3-5 de la plaza de las Tenerías de Zaragoza,¹¹ es un testimonio que viene a dar solidez a la hipótesis del uso de la ceca para emitir numerario imperial así como a centrar la fecha de la *deductio* con posterioridad al 19 a. C., o muy probablemente en este mismo año, coincidiendo con la presencia en el territorio de Marco Vipsanio Agripa que, creemos, pudo actuar como *conditor coloniae*, a tenor de las emisiones de restitución batidas posteriormente en el reinado de Calígula (*RPC* 381 y 386), donde figura asociado con el tipo fundacional de la yunta (n.º 40).

En lo concerniente a las emisiones de la ceca, debemos indicar que la práctica totalidad de las mismas se encuentran representadas en este fondo a través de algunos de los valores. Del reinado de Augusto únicamente falta la novena

11. Publicado como primicia, junto a los detalles de su descubrimiento, en CEBOLLA BERLANGA, DOMÍNGUEZ ARRANZ y RUIZ RUIZ, 2004, p. 463-472. Consúltense también: DOMÍNGUEZ ARRANZ, 2006a, p. 195-212; DOMÍNGUEZ ARRANZ 2006b, p. 449-475; DOMÍNGUEZ ARRANZ y AGUILERA HERNÁNDEZ, 2009, p. 455-472. Otra apreciación sobre la pieza en BELTRÁN LLORIS, 2005-2006, p. 357-372.

emisión, sin nombre de magistrados pero con mención epigráfica e iconográfica a Augusto y Tiberio (*RPC* 330-332), lo que permite contextualizar esta emisión con posterioridad al 10-12 d. C. Por otro lado, mientras que el reinado de Tiberio presenta mayores lagunas, dado que de las catorce emisiones consideradas a nivel de publicaciones científicas en la actualidad sólo se documentan aquí nueve: las emisiones segunda, cuarta, sexta, séptima, novena, décima, undécima, decimotercera y decimocuarta. Asimismo, del reinado de Calígula está ausente la emisión de la que se encargaron los magistrados *Titullus* y *Montanus* (*RPC* 382-386).

Del mismo modo, el conjunto monetar resulta significativo por las menciones epigráficas de los magistrados, lo que no fue un hecho generalizado en todos los talleres hispanos, aunque sí frecuente en *Caesar Augusta*. Sin entrar en la recurrente controversia acerca de las motivaciones que tanto individual o conjuntamente pudieron confluir en este hecho (Ripollès, 1998, p. 364), lo cierto es que en esta ceca son los *duumviri* los que aparecen representados con mayor insistencia. Ocasionalmente, sobre todo en el reinado de Tiberio, nos encontramos con emisiones anónimas, en concreto cinco, tres de las cuales están en la colección (n.ºs 24, 25 y 27) y, por último, también se constatan las menciones epigráficas a prefectos de duunviros, lo cual no es un hecho muy regular en las acuñaciones (n.ºs 20 y 27).

Por otra parte, esta pequeña selección de monedas es ilustrativa del amplio programa iconográfico desarrollado por la ceca, especialmente a través de los reversos. El emblema cívico por antonomasia fue la yunta fundacional con el sacerdote *capite uelato* trazando el *sulcus primigenius* de la colonia, que suele figurar en los ases, remarcando así que su nacimiento se había producido bajo los mismos auspicios y rituales que Roma (Domínguez Arranz y Aguilera Hernández, 2012, p. 72-77). Por el contrario, mientras que en los cuadrantes suele ser frecuente la aparición de una corona de roble, en las mitades hace lo propio un *vexillum* sobre base, tipo militar que junto con otros *signa militaria* alude al origen militar de su fundación con veteranos de las legiones *IV Macedonica*, *VI Victrix* y *X Gemina*, según documentan algunas series como las producidas bajo el mandato de los magistrados *Cn. Domitius Ampianus* y *C. Veturius Lancianus*, del 4-3 a. C., que ostentan en el anverso una escena de culto dinástico: la concesión del *simpulum* o símbolo sacerdotal a Cayo por parte de su abuelo y padre adoptivo, mientras que, como reverso, se ha elegido el *uexillum* entre dos *perticae* sobre pedestales (Domínguez Arranz, 2004, p. 173 y ss). No obstante existen algunas variaciones sustanciales a este esquema dignas de tener en cuenta, especialmente con el reinado de Tiberio, momento en el que el toro mitrado suele proliferar como imagen característica de los ases y el *aquila* legionaria jalonada por los *signa* de los semises.

Además de la referencia antedicha, la propaganda dinástica, al igual que el culto imperial, quedan plasmados la mayor parte de las veces, salvo contadas excepciones, a través de la presencia de los retratos de los emperadores en los anversos monetales. También de forma ocasional se aprecia en las efigies de otros miembros de la *Domus Aurea*, como Druso, Nerón o Agripa, o bien en otro tipo de representaciones figuradas, como Tiberio sentado en la *sella curulis*. Las muestras de arquitectura religiosa encuentran en esta colección su materialización en la figuración de un templo hexástilo sobre el dupondio de Tiberio del año 28-29 d. C., dedicado a la *Pietas*, tal vez reflejo de otro templo real de que la ciudad, por su condición de colonia y capital de convento, debió disponer, y que nos muestra una estructura sobre *podium* de tres gradas, con columnas de basas áticas y capiteles compuestos; el frontón aparece adornado con series de ovas y acróteras.¹² Por su parte, las representaciones de tipo epigráfico lo hacen a través del acrónimo C C A.

Finalmente, debemos indicar la diferencia sustancial entre estos tipos cívicos y los que ostenta el áureo imperial de Augusto, programados directamente desde Roma en estrecha relación con los sucesos que tuvieron lugar sucesivamente los años 20 y 19 a. C., esto es, la recuperación de los cerca de diez mil cautivos y de los estandartes perdidos por Lucio Craso en el 54 a. C. y por Marco Antonio en el 40 y el 36 a. C. Así, en el anverso aparece la cabeza sin láurea de Octavio Augusto, y los títulos determinarán su nominación. En el lado opuesto, la estatua de un Marte que a pesar de ceñir casco con cimera, elemento que reivindica junto con la leyenda su carácter de dios «vengador», en referencia al asesinato de César, su aspecto juvenil e imberbe le dota de un aire pacífico, desprovisto de coraza, al modo de las *Hüftmantelstatuen*¹³ con el torso desnudo y el ropaje reunido a la altura de las caderas, no obstante jalonado por *aquila* y *signum* que rememoran la reciente victoria celebrada a través de grandes eventos y varias acuñaciones monetarias.

12. Sobre los indicios de esta arquitectura religiosa véase: BELTRÁN MARTÍNEZ, 1953, p. 9 y ss. y BELTRÁN MARTÍNEZ, 1976, p. 249 y ss.

13. GARRIGUET 2001, p. 66-67; post. 2004. Este aspecto semidesnudo es una característica de los dioses griegos y signo de divinización en el caso de los héroes y monarcas helenísticos, que venía a poner de relieve las cualidades heroicas del retratado.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

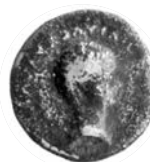
25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

BIBLIOGRAFÍA

BANTI, A.; SIMONETTI, L. (1974). *Corpus Nummorum Romanorum*. Vol. IV. Florencia, L'Erma di Bretschneider.

BELTRÁN LLORIS, M. (2005-2006). «Un áureo de Augusto encontrado en Zaragoza», *Kalathos*, nºs. 24-25, p. 357-372.

BELTRÁN MARTÍNEZ, A. (1953). «Las monedas antiguas de Zaragoza»; *Numisma*, VI, 20, p. 9 y ss.

BELTRÁN MARTÍNEZ, A. (1976). «Caesaraugusta». En: *Symposium de Ciudades Augusteas. Bimilenario de la Colonia Caesaraugusta*. Zaragoza, p. 249 y ss.

BURNETT, A. M.; AMANDRY M.; RIPOLLÈS, P. P. (1992). *Roman Provincial Coinage*. Vol. I. *From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC-AD 69)*. París. [RPC].

CALICÓ, X. (2002). *Los áureos romanos*. Barcelona.

CASABONA, J. F. (1992). «La excavación de Sepulcro 1-15, Zaragoza». En: *Arqueología Aragonesa 1990*. Zaragoza, p. 185-190.

CEBOLLA BERLANGA, J. L.; BLANCO MORTE, A. (1997). «Excavación arqueológica de los solares de la calle Predicadores 18 y calle Arpa, 4. Zaragoza, Casco histórico». En: *Arqueología Aragonesa 1993*, Zaragoza, nº 4, p. 173-180.

CEBOLLA BERLANGA, J. L.; DOMÍNGUEZ ARRANZ, A.; RUIZ RUIZ F. J. (2004). «La excavación arqueológica del solar de la plaza de Las Tenerías, 3-5 (Zaragoza)». *Salduie* (Zaragoza), nº4, p. 463-472.

DELGADO, J. (1994). «Informe de la excavación del solar sito en la C/ Arpa, 3. Zaragoza». En: *Arqueología Aragonesa 1991*. Zaragoza, p. 283-288.

DOMÍNGUEZ ARRANZ, A. (2004). «La expresión del sacerdocio en las monedas cívicas de Hispania: el poder de las imágenes», *Anejos de AEspA*, nº XXXIII, p. 165-183.

DOMÍNGUEZ ARRANZ, A. (2006a). «Las monedas de Zaragoza. Una radiografía de la ciudad». En: *Actas XII Congreso Nacional de Numismática. Madrid, 25-27 de octubre de 2004*. Madrid, p. 195-212.

DOMÍNGUEZ ARRANZ, A. (2006b). «Los estudios de numismática aragonesa en la Antigüedad. Una aproximación bibliográfica». *Numisma* (Madrid), nº 250, p. 449-475.

DOMÍNGUEZ ARRANZ, A.; LASA GARCÍA, C.; UBIETO ARTUR, M. I.; G. REDONDO VEINTEMILLAS, G. (2001). «Los estudios de Numismática en Aragón: análisis y valoración». En: *III Jornadas de Estudios sobre Aragón en el umbral del siglo XXI. Caspe, 15-17 de diciembre de 2000*, p. 391-592.

DOMÍNGUEZ ARRANZ, A.; AGUILERA HERNÁNDEZ, A. (2009). «Caesar Augusta a la luz de los últimos descubrimientos: consideraciones en torno al áureo de

Mars Ultor». En: *Actas del XIII Congreso Nacional de Numismática. «Moneda y Arqueología»*. Madrid: Cádiz, p. 455-472.

DOMÍNGUEZ ARRANZ, A.; AGUILERA HERNÁNDEZ, A. (2012). «Sacerdotes y ritos sagrados». En: VV. AA. *Dioses y mitos de la Antigüedad. La evidencia de la moneda de Hispania*. Barcelona, Museo Nacional de Arte de Cataluña, p. 72-77 y 125-128.

GARRIGUET, J. A. (2001). *La imagen del poder imperial en Hispania. Tipos estatuarios*. Murcia.

MATTINGLY, H. (1923, 1976). *Coins of the Roman Empire in the British Museum, I. Augustus to Vitellius*. Londres.

RIPOLLÈS P. P. (1998). «Las acuñaciones cívicas romanas de la Península Ibérica (44 a. C.-54 d. C.)». En: VV.AA. *Historia monetaria de Hispania Antigua*. Madrid, p. 335- 395.

RPC = BURNETT, A. M.; AMANDRY, M.; RIPOLLÈS, P. P. (1992). *Roman Provincial Coinage*. Vol. I. *From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC-AD 69)*. París.

SUTHERLAND, C. H. V. (1984). *Roman Imperial Coinage*. Vol. I. *From 31 BC-AD 69*. Londres (RIC I²).

VV. AA. (1989). *La Plaza de la Seo. Zaragoza. Investigaciones Histórico-Arqueológicas*. Zaragoza, 1989. (*Estudios de Arqueología Urbana*; 2).

VV. AA. (1991). *Arqueología de Zaragoza: Cien imágenes representativas*. Zaragoza, Ayuntamiento de Zaragoza.

Sobre la reciente aparición de dos piezas RRC 477/1b de Sexto Pompeyo acuñadas en Hispania

LUIS AMELA VALVERDE*

Recientemente la casa Numismatik Lanz München, en sus subastas 147, lote nº 223, del 2 de noviembre de 2009, y 148, lote 70, del 4 de enero de 2010, ha presentado dos ejemplares de la rara emisión RRC 477/1b, emitida en Hispania por Sexto Pompeyo, hijo de Cneo Pompeyo Magno (*cos.* I 70 a. C.), después de la batalla de *Munda*, en los años 45-44 a. C.

He aquí la descripción que ofrece de ambas piezas, de sumo interés para el estudio de la numismática antigua peninsular.

«SEXTUS (POMPEIUS) MAGNUS Denar, 45/44, Spanien (Colonia Salaria), SEX MAGNVS - IMP - SAL, Kopf des Cn. Pompeius Magnus nach rechts. Rs: PIETAS, Pietas nach links stehend, in der ausgestreckten Rechten Palmzweig haltend, mit der Linken Zepterstab. Cr. 477/1b; T.V. Buttrey, The “Pietas” Denarii of Sextus Pompey, NC 1960, 83-101, Type 4; B.J. Lowe, «Sextus Pompeius and Spain», in: A. Powell - K.E. Welch (Hrsg.), *Sextus Pompeius*, London 2002, 65-102, bes. 77-86. 3,83g. St. 6. Selten. Vorzüglich.

Der Pietas Denar wurde anscheinend 45/44 v.Chr. in Spanien geprägt: Nachdem Caesar die Anhänger des Pompeius in der Schlacht bei Munda (45 v.Chr.) geschlagen hatte und wieder abgezogen war, konnte der geflohene Sextus Pompeius, der Sohn des großen Pompeius, in Spanien wieder rasch Boden gewinnen; für die Versorgung seiner Truppen mit Geld ließ er eigene Denar prägen. Bei der Abkürzung SAL handelt es sich sehr wahrscheinlich um den Prägeort Colonia Salaria im oberen Guadalquivir-Tal. Die Propagierung der Pietas auf den Münzen hängt damit zusammen, dass Sextus Pompeius kein von Volk und Senat verliehenes Imperium besaß. Deshalb berief er sich darauf, dass er aus Pietas (Ehrfurcht) gegenüber seinem Vater in Spanien kämpfe.»

* Doctor en Geografia i Història, Universitat de Barcelona.

«SEXTUS (POMPEIUS) MAGNUS. Denarius, 45/44 BC, Spain (Colonia Salaria). SEX MAGNVS - IMP - SAL, Head of Cnaeus Pompeius Magnus right, dotted border. Rv: PIETAS, Pietas standing left, holding sceptre and palm branch, dotted border. Crawford 477/1b; T.V. Buttrey, The “Pietas” Denarii of Sextus Pompey, NC 1960, 83-101, Type 4; B.J. Lowe, «Sextus Pompeius in Spain», in: A. Powell - K.E. Welch (Ed.), *Sextus Pompeius*, London 2002, 65-102. 3,75g. Very rare. Slightly off centre on reverse and a small defect on the nose, otherwise extremely fine.»

Sin entrar en otras consideraciones, se puede apreciar que se da como ceca de la emisión de esta serie la ciudad de *Salaria*, al figurar la abreviatura SAL en el anverso, que ha sido presentada recientemente por Lowe. En concreto, se han propuesto, entre otras, las siguientes soluciones para resolver esta abreviatura como taller de esta amonedación: *Salduie* (posterior *Caesaraugusta*, Zaragoza), *Salacia* (Alcácer do Sal, dist. Setúbal), *Salpensa* (Alcantarilla, Utrera, prov. Sevilla) o la citada *Salaria* (Úbeda la Vieja, prov. Jaén). Consideramos de interés repetir en estas páginas los argumentos que hemos utilizado en otro lugar para rebatir esta nueva atribución.

Sin entrar en las otras candidatas, Lowe considera la candidatura de *Salaria* por acomodarse mejor a los testimonios de las fuentes literarias conocidos para las andanzas de Sexto Pompeyo en Hispania. Para este investigador, por razones de orden estratégico, Sexto Pompeyo debería haber situado un taller en la región del *Saltus Castulonensis*, con objeto de asegurar sus comunicaciones y mantenerse en contacto con sus fuerzas en el valle del Guadalquivir y las situadas en *Carthago Nova* (Cartagena, prov. Murcia) y las comunidades costeras de la Hispania Citerior. Su importancia quedaría demostrada por haber situado Varrón, legado de Pompeyo en el año 49 a. C. en Hispania, dos legiones en este territorio (Caes. *BCiv.* 1, 38, 1). Precisamente, por esta región pasaba la estratégica vía que comunicaba *Corduba* con el Levante hispánico (y su continuación hasta Roma), ruta que utilizará César para invadir la Bética desde *Saguntum* (Sagunto, prov. Valencia) (Oros. 6, 16, 6) y llegar a *Obulco* a principios del año 45 a. C. (Strab. 3, 4, 9).

Para su propuesta, Lowe se basa en que la localización de *Salaria* en las principales rutas del alto Guadalquivir aseguraba su importancia desde una fecha temprana. Además, su situación en un distrito minero podía haber facilitado el material para la elaboración de la presente emisión. Además, considera que el hecho de que en época imperial *Salaria* tuviera el estatuto jurídico de *colonia* (Plin. *NH* 3, 25) pudiera estar relacionado con esta teoría; si bien se ha indicado

que su *deductio* fue de época augusta, quizás haya de atribuirse a época cesariana, por la presencia de la tribu Sergia.

Para el citado investigador, el amplio apoyo en la región a la causa pompeyana hace difícil considerar que la aparición de *colonia* y *municipia* fuese expresión del reconocimiento cesariano a las comunidades que le mostraron su apoyo y lealtad durante la guerra, sino todo lo contrario. Este sería el caso de *Salaria*, donde se habrían asentado veteranos de César en tierras confiscadas a los pompeyanos, como mostraría la presencia de ciudadanos de la tribu Sergia y la aparición de *nomina* y estilos arquitectónicos itálicos durante los periodos cesariano y augusto.

Ciertamente, nosotros mismos consideramos que las colonias cesarianas se establecieron en las poblaciones filopompeyanas mientras que la condición de municipio fue otorgada como recompensa a las poblaciones filocesarianas (como es el caso famoso de *Gades* [Cádiz, prov. Cádiz]).¹ De hecho, la misma premisa utilizada por Lowe con *Salacia* la hemos utilizado nosotros en el caso de *Celsa* y de su conversión en colonia por obra de Lépido, aparte del dato de que en esta ciudad se encuentran varios magistrados monetales de *nomen Pompeius* (RPC 269 y 276-278).²

La impresión que da la candidatura de *Salaria* ha sido la búsqueda de una localidad cuyas iniciales coincidan con la marca de taller que estamos tratando (como en los casos anteriores), y luego buscar argumentos en su favor para situar la ceca de Sexto Pompeyo. Si Sexto Pompeyo hubiera querido situar un taller en esta zona, hubiera elegido, a nuestro entender, la importante ciudad de *Castulo* (Cortijo de Santa Eufemia y de Yanguas, Linares, prov. Jaén), un gran centro minero, situada sobre los grandes ejes de comunicación de la zona, en una posición más privilegiada que *Salaria*, y con una amplia experiencia en el campo de la acuñación monetaria. No en vano, en uno de los pasajes utilizados por Lowe, precisamente en relación con las vías de comunicación de la zona, se menciona únicamente a *Castulo* y *Obulco* (Strab. 3, 4, 9). Ni una palabra de *Salaria*.

En realidad, todo el debate anterior no son más que fuegos de artificio. De hecho, hay que considerar más bien que el letrero *IMP SAL* del denario RRC 477 ha de interpretarse como *imperator salutatus* o *imperator salutatis*, ciertamente, una construcción nada corriente en latín.³

1. Vid.: AMELA VALVERDE, L., «Colonias y municipios cesarianos de la provincia Hispania Citerior», *AF* 10 (2000), p. 7-33; *Hispania durante el Segundo Triunvirato (44-30 a. C.)*, Madrid, 2009 (revista *Aquila Legionis* n.º 11).

2. Sobre éstos, vid. AMELA VALVERDE, L., «El *nomen Pompeius* en la numismática hispánica», *Fortunatae*, n.º 13 (2002), p. 9-30.

3. Lo normal sería *imperator appellatus* (Caes. *BCiv.* 2, 26, 1. Cic. *Phil.* 14, 11. Liv. 7, 39, 15. Val. Max. 2, 8, 7). La clara distinción entre *appellare* y *salutare* en este contexto se encuentra en César (Caes. *BCiv.* 3, 71, 2-3): *Pompeius eo proelio imperator est appellatus. Hoc nomen obtinuit atque ita se postea salutari passus est.*

Téngase en cuenta que si bien durante el siglo II a. C. la producción monetaria estuvo casi exclusivamente centrada en el taller de Roma, los acontecimientos violentos que marcan los últimos años de la República originaron la eclosión de un gran número de talleres, abiertos por los diferentes generales aspirantes al poder. La inexistencia de marcas de taller en estas emisiones hace problemática su localización, por lo que se acude a las fuentes literarias a la búsqueda de indicios que puedan aportar una solución tangible.⁴

En este sentido, ha de tenerse presente que de toda la amonedación romana-republicana del período de las guerras civiles sólo existen dos casos en que se mencione la ceca en la acuñación. Por un lado está un quinario emitido en *Lugdunum* (Lyon, dept. Rhone) (RRC 489/5), debido a que en esta acuñación no se menciona al *imperator* que la mandó emitir, Marco Antonio (cos. I 44 a. C.). Por otro, el denario de Cneo Domicio Calvino (cos. I 53 a. C.), acuñado en *Osca* (Huesca, prov. Huesca), entre los años 39 y 37 a. C. (RRC 532/1), que exhibe la particularidad de representar la cabeza ibérica de **Bolskan**, lo que quizás explique la mención de la ciudad donde se acuñaron estas monedas.

En cualquier caso, si se considera que SAL es abreviatura de taller, consúltese el último estudio de Faria al respecto, al considerar que se trata de la ciudad de *Salacia*, postura que ya ha defendido en numerosas ocasiones, y que evidentemente critica mi posición. Dejo al lector con la bibliografía pertinente para que si lo considera oportuno la consulte y juzgue cuál cree es la solución correcta.

4. Aprovechamos la ocasión para saludar al Dr. B. WOYTEK quien, en *A Survey on Numismatic Research 2002-2007* (Glasgow, 2009), p. 136 (dentro de la república romana, reproducido en www.oead.ac.at/numismatik/mitarbeiter/woytek_survey_09.pdf, traducido al inglés por el Sr. A. McCabe, <http://andrewmccabe.ancients.info/Research.html>) señala que «Amela Valverde was very productive, although his contributions are primarily to be consulted because of their detailed bibliographies. His views on content are hardly convincing...», en referencia a nuestro estudio «De nuevo sobre la serie de Q. Nasidius (RRC 483)», *RN* 161 (2005), 79-92, en el cual precisamente criticamos a Woytek. Curiosamente, en otra parte de su web, <http://andrewmccabe.ancients.info/Mints.html>, el Sr. McCabe reproduce el texto de Buttrey conforme a la misma idea presentada por Lowe, pero anterior a este último.

BIBLIOGRAFÍA

AMELA VALVERDE, L. (2000). «Las acuñaciones romanas de Sexto Pompeyo en Hispania». *AEspA*, n.º 73, p. 105-119.

– (2001). «Sexto Pompeyo en Hispania». *Filib* n.º 12, p. 11-46.

– (2004). «Una cuestión metodológica: la localización de las cecas en el periodo final de la República romana. El caso de RRC 477». *Documenta & Instrumenta*, n.º 2, p. 99-119.

BUTTREY JR., TH. V. (1960). «The “Pietas” denarii of Sextus Pompey». *NC*, n.º 10, p. 83-101.

FARIA, A. M. DE (2009). «Artemidoro entre os Salakenoi?». *RPortArq*, n.º 12/1, p. 115-125.

LOWE, B. J. (2002). «Sextus Pompeius and Spain: 46-44 BC». En: *Sextus Pompeius*. Londres, p. 65-102.

Sobre unos bronce massaliotas y su relación con Sexto Pompeyo

LUIS AMELA VALVERDE*

En nuestro recientemente publicado trabajo acerca de los denarios RRC 483/1-2, efectuados por Q. Nasidio para Sex. Pompeyo, con la imagen de Cn. Pompeyo Magno (cos. I 70 a. C.), que nosotros atribuimos a *Massalia* (Marsella), siguiendo a Crawford,¹ señalábamos que la caída de la ciudad massaliota en manos de C. Julio César (cos. I 59 a. C.) en el año 49 a. C., durante la guerra civil, no significó, a pesar de lo dicho por varios investigadores, el final de las acuñaciones² de esta antigua e importante colonia focea enclavada en la costa de la Galia.

De hecho, *Massalia* siguió acuñando pequeños bronce (Depeyrot, *Massalia*, tipos n.ºs 69-88).³ Presentan un nuevo patrón ponderal (de 2,50 g, peso medio de las monedas entre 2,25 y 2,50 g) y una variación de tipos, caracterizados por el abandono del toro cornupeto. Los anversos presentan generalmente un busto de Minerva o de Apolo, mientras que los reversos llevan símbolos más clásicos: delfín, caduceo, trípode, león, galera, águila, lechuza, cuerno de la abundancia, etc., extraídos del repertorio de la mitología clásica o de las paletas de los grabadores locales.⁴

Estas pequeñas monedas de bronce generalmente están mal acuñadas y la identificación de los tipos deja quizás la duda en cuanto a su descripción exacta.⁵ Dentro de este panorama, llaman la atención dos de sus tipos, los bronce de Minerva con galera (Depeyrot, n.ºs 83-84), de los que se ofrece a continuación una descripción.

* Doctor en Geografia i Història, Universitat de Barcelona.

1. CRAWFORD, 1974, p. 94; SEAR, 1998, p. 149. AMELA, 2003b, p. 15.

2. BRENOT, 1980, p. 19; BRENOT, 1990, 28; GRUEL, 1989, p. 46.

3. DEPEYROT, 1999, p. 17 y 105.

4. DEPEYROT, 1999, p. 105.

5. DEPEYROT, 1999, p. 105.

Anv.: Busto de Minerva con casco a dcha.; leyenda ΜΑΣ. Rev.: Galera; leyenda ΜΑΣ (Depeyrot, *Massalia*, tipo n.º 83 = BN 2060-2065, 2072, 2076-2077, 2079, 2082).⁶

Anv.: Busto de Minerva con casco a izda. Rev.: Galera; leyenda ΜΑΣ (Depeyrot, *Massalia*, tipo n.º 84 = BN 2066-2071, 2073-2075, 2078, 2080-2081), quizás una imitación del tipo anterior.⁷

El reverso de estos dos pequeños bronceos (una galera) nos recordaba inmediatamente los denarios de Q. Nasidio, como puede apreciarse a continuación:

Anv.: Cabeza de Pompeyo Magno a izda.; antes, tridente; debajo, delfín; detrás, NEPTVNI hacia abajo; grafila de puntos. Rev.: Barco con remos navegando a dcha.; sobre la proa se encuentra el piloto y en la popa el timonel; encima, a la izda., estrella; debajo, Q·NASIDI·VS o Q·NASIDIV; grafila de puntos (RRC 483/2).

Anv.: Cabeza de Cn. Pompeyo Magno a izda.; antes, tridente; debajo, delfín; detrás, NEPTVNI hacia arriba; grafila de puntos. Rev.: Batalla naval con dos barcos enfrentados con remeros por cada bando; debajo, Q·NASIDI·VS; grafila de puntos (RRC 483/1).

6. DEPEYROT, 1999, p. 109.

7. DEPEYROT, 1999, p. 110.

Ante esta semejanza emitimos la opinión de que estos pequeños bronce fueron emitidos como complemento de los denarios de Nasidio durante su estancia en *Massalia*.⁸ Cómo no, inmediatamente nos ha salido una crítica,⁹ esta vez de manos de un buen conocedor de la ceca de Massalia, Brentchaloff.

Brentchaloff considera que «sería una audacia inaudita y una provocación in-calificable (suicida) por parte de los massaliotas exhibir el partido pompeyano en el mismo momento que ellos reciben del Senado romano la amnistía de su crimen del año 49».¹⁰ Por tanto, para este investigador, estas piezas de bronce de *Massalia* son una nueva emisión perteneciente al año 43 a. C. y que no tiene nada que ver con los asuntos de Nasidio.¹¹

Veamos. Cuando Massalia se rindió a César, significó la pérdida de sus armas, sus máquinas de guerra, sus barcos, su tesoro (Caes. *BCiv.* 2, 22, 5), aunque la ciudad no fue destruida gracias a su nombre y antigüedad (Caes. *BCiv.* 2, 22, 6), como en su momento Atenas (App. *BCiv.* 2, 88. Dio Cass. 42, 14, 2). Los escritores antiguos ya señalaron que César dejó a la ciudad su vida y su libertad, pero se quedó con todo el resto (Dio Cass. 41, 25, 3; Oros. 6, 15, 7).¹²

Tras la muerte de César, en el año 43 a. C., *Massalia* había solicitado del Senado la restitución de sus antiguos derechos, de los que había sido privada por César por su apoyo a la causa republicana. Q. Fufio Caleno (*cos. suff.* 47 a. C.), gran amigo de M. Antonio (*cos.* I 44 a. C.), se opuso a esta medida (Cic. *Phil.* 8, 18-19), por lo que fue criticado por M. Tulio Cicerón (*cos.* 63 a. C.), defensor de la continuación de la amistad de Roma con esta ciudad (Cic. *Phil.* 13, 13). Al parecer, el restablecimiento de sus antiguas posesiones fue aprobado, debido a que en una carta de M. Antonio que Cicerón leyó ante el Senado señala que los senadores prometieron devolver a los massaliotas lo que se les arrebató por derecho de guerra, a lo que el futuro triunviro se oponía (Cic. *Phil.* 13, 32).

Esta concesión a *Massalia* (que luego no fue aplicada) se produce a la vez que el Senado cortejaba a Sexto Pompeyo (uno de los principales propósitos de la «Decimotercera Filípica» [Cic. *Phil.* 13, 8-13 y 50], pronunciada el 20 de marzo del año 43 a. C.), en referencia, por ejemplo, a la devolución de los bienes paternos (Cic. *Phil.* 13, 10-12) y a su cooptación al colegio de augures (Cic. *Phil.* 13, 12). Es de destacar que el Senado envió una embajada a Sexto Pompeyo a *Massalia*, el cual estaba en la mejor disposición para acudir con sus tropas a Mu-

8. AMELA, 2003b, p. 14; AMELA, 2005, p. 90.

9. Parece que siempre me citan para criticarme (o, a veces, sin mencionarme). Supongo que alguna vez tendré razón, aunque sea sólo por pura estadística.

10. BRENTCHALOFF, 2007, p. 145-146.

11. BRENTCHALOFF, 2007, p. 146.

12. Pompeyo Magno, para compensar la caída de *Massalia*, concedió la libertad a su metrópolis, Focea (Dio Cass. 41, 25, 3).

tina si no temiera la reacción de los veteranos cesarianos (Cic. *Phil.* 13, 13) y, por supuesto, debemos añadir, que no se fiaba de las intenciones de los senadores.

De esta forma, podemos ver que el Senado en principio estaba en buenos términos tanto con *Massilia* como con Sexto Pompeyo. Fruto de esta política es que Sexto Pompeyo, en el mismo año 43 a. C. fue nombrado en el Senado *prae-fectus classis et orae maritimae* (App. *BCiv.* 3, 4; 4, 84-85 y 96; Dio Cass. 46, 40, 3; 47, 12, 2; 48, 17, 1; Suet. *Aug.* 72, 2. Vell. Pat. 2, 73, 2), es decir, jefe de la flota y de las costas de la República.

Además, hay que tener en cuenta que, cuando Sexto Pompeyo abandonó Hispania rumbo a *Massalia*, partió con una gran flota y un potente ejército (App. *BCiv.* 4, 84), en donde esperaría noticias procedentes de Roma (App. *BCiv.* 4, 84). La elección de Sexto Pompeyo del puerto massaliota no fue al azar, sino recordando que su padre Pompeyo Magno había otorgado grandes beneficios a esta ciudad (Caes. *BCiv.* 1, 35, 3-5), motivo por el cual se había alineado a su lado en la guerra contra César (Caes. *BCiv.* 1, 35, 3). En realidad, la elección de *Massalia* por el bando senatorial había sido motivada porque buscaba recuperar su antiguo papel en el Mediterráneo occidental y en el comercio galo, en el que había sido sustituida por los *negotiatores* itálicos.¹³

Como puede comprobarse, Sexto Pompeyo y *Massalia* tenían buenos motivos para apoyarse mutuamente, y en el año 43 a. C. esperaban del Senado obtener la devolución de sus antiguos privilegios, que al final quedaría frustrada por la ascensión de C. Julio Octaviano (*cos.* I 43 a. C.). En cualquier caso, no hay que olvidar que Sexto Pompeyo ocupaba *Massalia* con un ejército, por lo que podía fácilmente obligar a la ciudad a acuñar moneda para facilitar el movimiento de dinero de sus tropas, con lo cual creemos poder desestimar la crítica de Brentchalloff.

13. AMELA, 2003a, p. 61.

BIBLIOGRAFÍA

AMELA VALVERDE, L. (2003a). *Las clientelas de Cneo Pompeyo Magno en Hispania*, Barcelona.

– (2003b): «La serie de Q. Nasidius (RRC 483)». *GN*, n.º 148, p. 9-23.

– (2005). «De nuevo sobre la serie de Q. Nasidius (RRC 483)». *RN*, n.º 161, p. 79-92.

BRENOT, C. (1980). «Recherches sur la métrologie des émissions d'argent de Marseille du ive au ier siècle av. J.-C.». En: *II Simposi Numismàtic de Barcelona*. Barcelona, p. 17-21.

– (1990). «Le monnayage de Marseille de la fin du iiiie siècle à 49 avant J.-C.». En: *Gaule interne et Gaule méditerranéenne aux iie et ier siècles avant J.-C. Confrontations chronologiques*. París, p. 27-35.

BRENTCHALOFF, D. (2007). «Un petit bronze de Marseille à légende MACCA». *BSFN*, n.º 62, p. 142-146.

CRAWFORD, M. H. (1974). *Roman Republican Coinage*. Cambridge.

DEPEYROT, G. (1999). *Les monnaies hellénistiques de Marseille*. Wetteren.

GRUEL, K. (1989). *La monnaie chez les Gaulois*. París.

SEAR, R. S. (1998). *The History and Coinage of Roman Imperators, 49-27 BC*. Londres.

Sobre el cuño de A. Hircio encontrado en Extremadura y otros cuños de época sertoriana

LUIS AMELA VALVERDE*

Grupo CEIPAC.¹ Universitat de Barcelona

La reciente exposición en el Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC), por parte del Gabinet Numismàtic de Catalunya (GNC), sobre «La moneda falsa. De l'antiguitat a l'euro», expuesta del 11 de junio de 2010 al 1 de mayo de 2011², y la dedicación del XIV Curs d'Història Monetària d'Hispania, dirigido por M. Campo y dedicado, aprovechando la citada exposición, a la «Falsificació i manipulació de la moneda»,³ nos ha llevado a examinar el tema de los cuños encontrados en Hispania que se han fechado en el periodo de las guerras civiles del siglo I a. C.

En primer lugar, entramos a considerar el cuño de anverso, de forma cónica, localizado posiblemente en la provincia de Cáceres, a nombre de A. Hircio (cos. 43 a. C.) para fabricar áureos RRC 466/1 (46 a. C.)⁴, que se habrían efectuado en la ceca de Roma,⁵ tema que tratamos anteriormente en otro trabajo.⁶

Alfaro y Otero consideran que, a pesar de que en Hispania no se conozcan acuñaciones oficiales romanas efectuadas en oro⁷ ni hallazgos de áureos de esta época, existirían razones para justificar la presencia de este cuño fuera de Roma sin que pueda atribuirse su obra a un falsificador. Se trataría de un cuño con el

* Doctor en Geografia i Història, Universitat de Barcelona.

1. Este trabajo se ha realizado en el marco del Proyecto I+D+I2009-2011 HAR2008-00210.

2. Con un más que interesante catálogo: A. ESTRADA RIUS (dir.), *La moneda falsa. De l'antiguitat a l'euro*, Barcelona, 2010, publicación bilingüe en catalán y castellano.

3. Las interesantes comunicaciones de este curso están recogidas en: M. CAMPO (coord.), *Falsificació i manipulació de la moneda. XIV Curs d'Història Monetària d'Hispania*, Barcelona, 2010.

4. ALFARO y OTERO, 2000, p. 455; ALFARO y OTERO, 2003, p. 167. Los datos técnicos son: peso: 162,90 g; longitud: 46 mm; diámetro máximo: 29 mm; diámetro mínimo: 15 mm; diámetro del tipo entre gráficas: 17 mm. Su composición metálica es: 80 % de cobre, 18 % de estaño y 0,18 % de plomo.

5. GRUEBER, 1910, P. 526; CRAWFORD, 1974, p. 93 y 478; SUTHERLAND, 1974, p. 94; SEAR, 1998, p. 38; CATALI, 2001, p. 250; CALICÓ, 2002, p. 12.

6. AMELA, 2004, p. 15-18.

7. GARCÍA-BELLIDO, P. 2000-2001, p. 567-568 ha señalado recientemente que en Hispania se acuñó un dracma romano de la serie de los áureos del juramento (RRC 29), en el marco de la Segunda Guerra Púnica.

Áureo romano RRC 466/1

objeto de hacer frente a las necesidades financieras que pasaba el ejército cesariano en la Península Ibérica.⁸ Por tanto, es posible que C. Julio César (cos. I 59 a. C.) pudiera traer consigo a Hispania algunos cuños pertenecientes a esta emisión tan abundante de áureos y reutilizarlos según las circunstancias de la guerra.⁹ Hircio estuvo en la Península en el año 49 a. C., con anterioridad a la emisión de esta serie, aunque podría haber vuelto a Hispania durante la guerra civil y, en este caso, incluso traer los cuños de la emisión de la que era responsable.¹⁰

Por su parte, Chaves piensa que no es muy claro el origen de este cuño, y que parecería tratarse de la obra de un falsario,¹¹ pero, debido a la existencia de monedas de mala calidad,¹² así como a la opinión de Sydenham de que estos áureos pudieron ser fabricados también fuera de la ceca de Roma además de mencionar la existencia de al menos una falsificación,¹³ más que pertenece a un periodo de intensa actividad bélica en la Península, precisamente enmarcado dentro de las guerras civiles romanas, pudiera tratarse de emisiones de urgencia producidas en plena campaña en un taller móvil.¹⁴ En continuación a su razonamiento, en contra de lo anterior arguye que no se trataría más que de una copia de la amonedación que se estaba emitiendo o se acababa de efectuar en la ceca de Roma. En este conflicto se habían producido emisiones específicas dentro de la legalidad¹⁵ y para uso directo en Hispania, aunque si se necesitaba moneda de forma inmediata se habría procedido a copiar *in situ* las monedas que se estaban produciendo en Roma sin esperar la concesión de permisos especiales, como parece deducirse de los cuños hallados en la Península.¹⁶

Por su parte, Campo no se pronuncia sobre si se trata de un cuño oficial o de falsarios.¹⁷ Más interesante es la opinión de Molinari, quien indica que la pieza

8. ALFARO Y OTERO, 2000, p. 458; ALFARO Y OTERO, 2003, p. 167.

9. ALFARO Y OTERO, 2000, p. 458; ALFARO Y OTERO, 2003, p. 167.

10. ALFARO Y OTERO, 2000, p. 458-459, n. 29.

11. Chaves, 2001, p. 210; Chaves, 2005, p. 227.

12. CRAWFORD, 1974, p. 478; SUTHERLAND, 1974, p. 94, aunque atribuidas a artesanos que no estaban acostumbrados a trabajar el oro.

13. SYDENHAM, 1952, p. 109; MOLINARI, 2003, p. 202 menciona la existencia de una falsificación de época del áureo de Hircio.

14. CHAVES, 2001, p. 210-211; CHAVES, 2005, p. 227 n. 34.

15. De hecho, CRAWFORD, 1974, p. 604 considera que las emisiones de Sila y los silanos durante la primera guerra civil, de César y sus oponentes y de los triunviros y sus contemporáneos eran todas ilegales.

16. CHAVES, 2001, p. 211.

17. CAMPO, 2010^a, p. 21; CAMPO, 2010^b, p. 29-30 reproduce la opinión de Alfaro y Otero.

en debate sería obra de falsarios, que emitirían con un cuño parecido al n.º 1 de su catalogación, atribuyendo a este último cuarenta y siete monedas, pero no ha encontrado ninguna que fuera obra de falsificadores.¹⁸

Por nuestra parte, es difícil considerar que ciertos cuños de Hircio fueran efectuados en Hispania. Sería de extrañar que se emitieran monedas de oro en la Península, al no existir tradición de acuñar este material¹⁹ (no lo es tanto que no hayan aparecido), y que los cuños vinieran de Roma. Sería más lógico considerar que pudieran fabricarse nuevos tipos. Así, por ejemplo, en la campaña de Munda, César emitió una serie de denarios, siguiendo tipos anteriores empleados en sus emisiones militares aunque con ciertas diferencias (RRC 468/1-2).²⁰ Si César utilizó nuevos tipos para efectuar sus emisiones de denarios, no se entiende por qué tuvo que reutilizar los de Hircio, debiéndolos traer de Roma, con el peligro que suponía que durante el viaje pudieran ser robados.

Si se aceptara que monedas de Hircio fueron producidas fuera del taller de la capital, sería entonces posible pensar que otras series consideradas como fabricadas en exclusiva en la ceca de Roma podían haber seguido el mismo camino, lo que no creemos que sea necesario.²¹ Más lógico es creer que las amonedaciones serían hechas según las necesidades, y para ello se efectuarían los tipos respectivos, como se documenta tanto para cesarianos como pompeyanos en el transcurso del conflicto, y que será también la tónica durante las guerras desarrolladas durante el llamado Segundo Triunvirato.

De esta forma, si consideramos en un principio que si no se quería ver la obra de un falsario, quizás el problema se encontrara en su lugar de hallazgos, ya que su adquisición por el MAN fue efectuada a un particular quien afirmó que lo había obtenido en el Rastro madrileño, y quizás tuviera un origen extrapeninsular,²² ahora nuestra opinión es que estamos ante una falsificación de época.

El mismo objetivo también tendría el hallazgo en la provincia de Zaragoza de un cuño de reverso de denario romano perteneciente a la acuñación RRC 386/1 (de L. Casio Longino, *pr.* 66 a. C.), del año 78 a. C., por lo que esta emisión no habría sido realizada en la ceca oficial de Roma,²³ sino en territorio de Hispania.²⁴ Como la noticia de este descubrimiento aparece en un catálogo de subasta.²⁵ han de tomarse las lógicas precauciones.

18. MOLINIARI, 2003, p. 202.

19. A excepción del caso señalado por García-Bellido.

20. *Vid.*: AMELA VALVERDE, L., «El denario RRC 468, acuñado en Hispania». En: *Actas del XI Congreso Nacional de Numismática*, Zaragoza, 2003, p. 65-70.

21. GARCÍA-BELLIDO Y BLÁZQUEZ, 2002^a, 175, y GARCÍA-BELLIDO Y BLÁZQUEZ, 2002^b, p. 322-323, a la hora de hablar de las acuñaciones romanas en Hispania durante este periodo, nada señalan sobre el áureo de Hircio.

22. AMELA, 2004, p. 18.

23. CRAWFORD, 1974, p. 403; CATALI, 2001, p. 224.

24. VILLARONGA, 1978b, p. 95; VILLARONGA, 1995, p. 78.

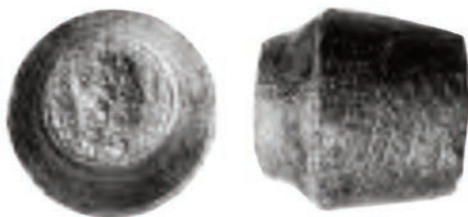
25. NFA 25, 1990, n.º 301 = *Numismatica Ars Classica*, Auction 7, 1-2 March 1994, Zurich, lote n.º 599.

Denario romano RRC 386/1.

Marcos señala que si se hubiera realizado fuera de la ciudad de Roma la emisión llevaría alguna leyenda referente a lo especial de su acuñación, lo que no es el caso. Además, las piezas de esta amonedación están escasamente representadas en los tesoros del periodo sertoriano (únicamente en Santarem y Alt Empordà), aunque hay que tener en cuenta que se trata de una serie muy reducida, pero que todo ello le hace pensar si no se está presente ante un cuño de falsario.²⁶

A partir de lo anterior, Campo considera que este cuño habría sido robado del taller y llevado a la Península, cosa que cree poco probable, o más bien se trata más bien de un cuño de falsario.²⁷

Cuño del denario RRC 386/1 encontrado en la provincia de Zaragoza.

En este sentido, hay que tener presente la mención de dos piezas de plomo, que se han relacionado con la fabricación de cuños y con la posibilidad de la existencia de cecas móviles ibéricas cuando circunstancias excepcionales así lo requerían.²⁸

La primera es un flan de plomo con el grabado incurso en una de sus caras, la del anverso del denario ibérico de Bolskan procedente de labores de labranza efectuadas en Valdeherrera (Calatayud, Zaragoza), la antigua *Bilbilis* ibérica,²⁹ que no sería más que un patrón monetar.³⁰ El desgaste de la pieza hace que ape-

26. MARCOS, 1999, p. 90.

27. CAMPO, 1997, p. 330; CAMPO, 2010B, p. 29; CHAVES, 2001, p. 210 también considera que se trata de la obra de un falsario.

28. DOMÍNGUEZ ARRANZ, 1991, p. 145.

29. Datos técnicos: 16,65 g de peso, 22,3 mm de módulo y 4,6/4,8 mm de grosor. El módulo del tipo monetar grabado en su interior, equivalente al diámetro del círculo formado por la grafila, es de aprox. 18 mm.

30. MEDRANO y MOYA, 1988, p. 25.

nas se aprecie en las improntas la torques y, por la misma circunstancia, el rostro pudo llevar barba, aunque sus descubridores lo ponen en duda.³¹ Desde un punto de vista estilístico, parece corresponder al grupo III de la ceca de Bolskan que efectuó en un principio Villaronga,³² y que corresponde a la tercera emisión establecida por García-Bellido y Blázquez (CNH Bolskan 7³³),³⁴ que si bien se fechó al principio entre los años 105 y 80/72 a. C.,³⁵ ahora se la data en la segunda mitad del siglo II a. C.³⁶

Denario de Bolskan (CNH 6).

Medrano y Moya lo atribuyeron a un modelo para fabricar con moldes de arcilla, en los cuales se vertería bronce fundido, consiguiendo el cuño definitivo para acuñar moneda, hipótesis basada en el proceso propuesto por Balog para el Egipto musulmán medieval³⁷ (como también se ha propuesto para el siguiente patrón de plomo localizado en Vieille-Toulouse, *vid. infra*); de ser así, se trataría de una ceca móvil de época sertoriana para el pago de tropas³⁸. Villaronga señala que en la Antigüedad no se encuentra noticia alguna sobre la utilización de esta técnica, por lo que la hipótesis expuesta no sería convincente.³⁹

De hecho, la teoría de Medrano y Moya vendría reforzada con la aparición en la misma Valdeherrera de un cuño de bronce pseudocilíndrico con el reverso de un denario de Bolskan en el que la figura del jinete está grabada en positivo.⁴⁰ Se trataría pues de un patriz, utilizado para marcar matrices o cuños,⁴¹ con lo que se tendrían dos sistemas diferentes para fabricar moneda.⁴²

31. MEDRANO y MOYA, 1988, p. 25.

32. VILLARONGA, 1979, p. 169, n.º 485.

33. Suponemos que también incluye esta emisión CNH Bolskan 6, que es a la que más se ajusta la fotografía citada de Villaronga, aunque no se indique.

34. GARCÍA-BELLIDO y BLÁZQUEZ, 2002^a, p. 307.

35. VILLARONGA, 1979, p. 172.

36. VILLARONGA, 1994, p. 211; GARCÍA-BELLIDO y BLÁZQUEZ, 2002^b, p. 307.

37. *Vid.*: P. BALOG, «La technique du monnayage en Egypte musulmane au Moyen Âge». En: *Congrès International de Numismatique*, París, 1953, p. 550-556. La técnica es presentada de forma resumida por MEDRANO y MOYA, 1988, p. 23-24. El hallazgo de «monedas de arcilla» en yacimientos aragoneses confirmaría este dato.

38. MEDRANO y MOYA, 1988, p. 27; DOMÍNGUEZ ARRANZ, 1991, p. 145; MARCOS, 1999, p. 94-95, a la hora de hablar de la ceca de Bolskan en relación a la guerra sertoriana, no menciona este particular.

39. VILLARONGA, 1993, p. 315.

40. BURILLO y OSTALÉ, 1983-1984, p. 289; GALINDO y DOMÍNGUEZ, 1985, p. 592. MEDRANO, 1990, p. 173.

41. MEDRANO y MOYA, 1988, p. 25.

42. MEDRANO y MOYA, 1988, p. 25-26.

De esta forma, en la antigua *Bilbilis* ibérica se emitirían denarios de la ceca ibérica de Bolskan (Huesca),⁴³ que debería ser extremadamente abundante, ya que tanto el patrón de plomo como el patrón de bronce servirían para fabricar cuños, y el primero a gran escala.⁴⁴ Medrano y Moya estudiaron al menos cuarenta denarios de Bolskan hallados en la zona de Calatayud, y doce más procedentes del mismo término fueron estudiados por Domínguez Arranz y Galindo,⁴⁵ sin encontrar ninguno que correspondiese a la tipología del anverso presentado.⁴⁶

Para explicar esta paradoja, se considera que el momento en que se debió acuñar en Valdeherrera moneda a nombre de la ceca de Bolskan sería el de una gran necesidad de numerario por parte de Roma, la cual debería situarse en la retaguardia del escenario bélico de la guerra, en un momento en que el vecino taller de Sekaisa dejase de acuñar plata, lo que acontece en la segunda mitad del siglo II a. C.,⁴⁷ por lo que habríamos de situarnos en un contexto de la primera mitad del siglo I a. C.,⁴⁸ en un momento en que Bolskan jugase un importante papel político en Hispania.⁴⁹

Por tanto, como en Valdeherrera no se emitiría monedas a nombre de *Bilbilis* ni, evidentemente, las efectuaba Bolskan, la solución sería que estas acuñaciones se efectuarían a través del *imperium* de un general en campaña, que de esta forma cubriría sus necesidades de numerario.⁵⁰ Se emitiría pues a veces moneda con la tipología de una ceca indígena, pero en lugares alejados del taller, para pagar a las tropas indígenas con un numerario que ostentara una iconografía y leyenda que les fueran familiares.⁵¹ Ciertamente, el denario ibérico sirvió fundamentalmente para pagar los gastos derivados de la presencia del ejército romano en Hispania.⁵²

De esta forma, Medrano y Moya considera como autor de estas emisiones a Q. Sertorio (pr. 83 a. C.) quien, recordemos, tuvo su cuartel general en la ciudad de Osca, la ibérica Bolskan.⁵³ En la ciudad de *Bilbilis*, Sertorio centralizaría su actividad estratégica dada la su privilegiada situación geográfica,⁵⁴ y desde aquí

43. MEDRANO y MOYA, 1988, p. 25-26.

44. MEDRANO, 1987b, p. 407; MEDRANO y MOYA, 1988, p. 26.

45. DOMÍNGUEZ ARRANZ y GALINDO, 1984, p. 26.

46. MEDRANO y MOYA, 1988, p. 26.

47. DOMÍNGUEZ ARRANZ, 1982, p. 31.

48. MEDRANO y MOYA, 1988, p. 26; MEDRANO, 1987b, p. 407 señala que la producción de Sekaisa no sería suficiente.

49. MEDRANO y MOYA, 1988, p. 27.

50. MEDRANO, 1987a, p. 159. MEDRANO y MOYA, 1988, p. 27.

51. MEDRANO, 1987a, p. 159.

52. CRAWFORD, 1985, p. 94; BELTRÁN LLORIS, 1986, p. 906; BELTRÁN LLORIS, 1998, p. 110-111; VILLARONGA, 1987, p. 14; MEDRANO y MOYA, 1988, p. 26; DOMÍNGUEZ ARRANZ, 1997, p. 191-192; CAMPO, 1999, p. 62; GOMIS, 2001, p. 102-105; GOZALBES, 2002, p. 140; GOZALBES, 2009a, p. 171-173; GOZALBES, 2009b, p. 91-92.

53. MEDRANO, 1987b, p. 407; MEDRANO y MOYA, 1988, p. 27.

54. MEDRANO y MOYA, 1988, p. 27.

se acuñarían los denarios para efectuar los pagos a sus tropas, con la tipología de la capital (Bolskan) de Sertorio,⁵⁵ que explicaría por qué la tipología del patrón aquí citado no aparece en la zona. Lógicamente, Sertorio querría controlar las acuñaciones de plata que se hacían en el territorio que controlaba.⁵⁶

Es de interés señalar la aparición de un tesoro, vendido a un particular de Huesca como procedente de la misma Valdehererra, compuesto por noventa y un denarios de Bolskan, que por su composición parecían fecharse durante el conflicto sertoriano,⁵⁷ del que se había anunciado su publicación, pero del que únicamente sólo tenemos noticias de su existencia;⁵⁸ Domínguez Arranz, quien señala que las pudo observar en 1980, da la lista de piezas, pero sin citar de qué emisión son, y da al hallazgo como de cronología incierta,⁵⁹ por lo que habría que descartarse en principio que fuese una ocultación de la época de Sertorio. También ha de citarse que en Valdeherrera se encontraron varios cospeles sin acuñar de denarios forrados;⁶⁰ dos son mencionados por Galindo y Domínguez Arranz, a medio recortar de una plancha de bronce, de 24 mm de módulo.⁶¹

Incluso Medrano tiene noticias fidedignas de que aquí se encontró un cuño para fabricar moneda de bronce de *Turiaso* (Tarazona),⁶² que serviría para producir moneda fraccionaria para Sertorio,⁶³ pero del que únicamente se tiene esta alusión y que nadie ha visto. Precisamente, la presencia de cospeles de denarios con alma de bronce implicaría que la acuñación se prolongó hasta que las dificultades económicas obligaron a Sertorio a fabricar moneda degradada, de la cual los cospeles serían la prueba.⁶⁴

Ciertamente, a nosotros, nos parece todo demasiado hipotético. No se entiende que, por una parte, se emitiesen denarios de plata a nombre de Bolskan, mientras que la moneda de bronce se hiciese a nombre de *Turiaso* (lo que parece una contradicción, teniendo en cuenta que *Turiaso* emitió moneda de plata durante el conflicto sertoriano), y además en *Bilbilis*, donde lo lógico habría sido emitir moneda con este letrero, y no el de otro lugar.

Campo señala que el elevado volumen de producción y la gran dispersión que tuvieron los denarios de Bolskan por toda la Península fue la causa por la que fueron conocidos por todo tipo de usuarios, incluidos los falsarios. De este modo, ésta sería la explicación, por lo que las monedas de plata de Bolskan son las más

55. MEDRANO y MOYA, 1988, p. 27.

56. MEDRANO, 1987^b, p. 407.

57. BURILLO y OSTALE, 1983-1984, p. 289.

58. RODRÍGUEZ CASANOVA, 2009, p. 346.

59. DOMÍNGUEZ ARRANZ, 1991, p. 195.

60. MEDRANO, 1987^b, p. 407; BURILLO y OSTALE, 1983-1984, p. 289 mencionan en concreto dos, y añaden que es la prueba de que en Valdeherrera se acuñó moneda.

61. GALINDO y DOMÍNGUEZ ARRANZ, 1985, p. 592.

62. MEDRANO, 1987^b, p. 407; MEDRANO, 1990, p. 173.

63. MEDRANO, 1987^b, p. 408.

64. MEDRANO, 1987^b, p. 408.

falsificadas.⁶⁵ En cualquier caso, hay que señalar que existen denarios forrados de todas las cecas de escritura ibérica.⁶⁶

En cuanto a que las monedas fabricadas en Valdeherrera fueran efectuadas para pagar a las tropas, sí es verdad que los romanos utilizaban numerario indígena en las diversas provincias, pero como muestra el caso de L. Cornelio Sila (cos. I 88 a. C.) en Grecia, quien emitió tetradracmas de imitación del nuevo estilo de Atenas,⁶⁷ en Grecia, o de los cistóforos proconsulares de Q. Cecilio Metelo Pío Escipión (cos. 52 a. C.) en *Pergamum*, en la provincia de Asia, durante los años 49-48 a. C.,⁶⁸ se producían acuñaciones parecidas a las que circulaban, pero no idénticas. Por tanto, es de suponer que en Hispania, en la misma época, habría acontecido el mismo fenómeno, y no que las monedas de plata con letrero Bolskan emitidas por Sertorio lo hubieran sido en un taller diferente al situado en *Osca*.

Tetradracma emitido a favor de Sila (Thompson 1293).

Tetradracma de Q. Cecilio Metelo Pío Escipión (Stumpf 68).

La segunda pieza de plomo, «una especie de flan de plomo en forma de moneda»,⁶⁹ fue hallada en Vieille-Toulouse (o *Tolosa* I, a 5 km de Toulouse), en la Galia Transalpina, y se le ha denominado patrón n.º 1. Presenta en incuso en sus

65. CAMPO, 2010^a, p. 25; CAMPO, 2010^b, p. 28.

66. VILLARONGA, 1995, p. 61.

67. CRAWFORD, 1985, p. 197; PRICE, 1987, p. 96.

68. Sobre esta emisión, vid.: L. AMELA VALVERDE, «El cistóforo de Q. Cecilio Metelo Pío Escipión. Un ejemplo de las necesidades financieras durante la guerra civil de los años 49/48 a. C.», *Aquila Legiones*, n.º 5 (2004), p. 7-28.

69. FOUET y SAVÈS, 1968, p. 215.

caras el anverso y el reverso en negativo de una moneda ibérica de Sekaisa (Poyo de Mara/Durón de Belmonte),⁷⁰ perteneciente a la 5ª emisión de García-Bellido y Blázquez (CNH 24), y se ha querido relacionar con la pieza hallada en Valdeherrera,⁷¹ por lo que se ha considerado otro patrón de plomo.⁷² La tipología corresponde a la segunda mitad del siglo II a. C.,⁷³ aunque la pieza en sí se ha fechado en el siglo I a. C.⁷⁴ Es de interés citar que se encontraron en Vieille-Toulouse dos bronce de Sekaisa.⁷⁵

Bronce de Sekaisa (CNH 24), de finales del siglo II a. C.

Con paralelismos de piezas parecidas de época medieval, se trataría de un plomo en el que, seguramente, debido a las ventajas que este metal presentaba para algunas de las operaciones de los fundidores de monedas, se habría grabado la impronta en hueco de la futura moneda, para luego tomar mediante un modelado una impronta positiva en arcilla que, una vez cocida, recibía el bronce dretido que al enfriarse pasaba a ser el definitivo cuño negativo.

También Medrano y Moya consideran que el patrón de plomo localizado en Vieille-Toulouse tendría la misma explicación que el hallado en Valdeherrera, ya que las tropas también estarían faltas de moneda fraccionaria.⁷⁷ Podrían haberse utilizado soldados celtibéricos para someter a los volscos tectósages, de los cuales Vieille-Toulouse la capital, quienes fueron conquistados por Roma en 121/118 a. C., aunque la zona no estuvo completamente pacificada hasta ca. 100 a. C.⁷⁸

70. 10,32 g y 25 mm de módulo, con 4 mm de espesor al nivel del borde.

71. MEDRANO, 1987, p. 159; MEDRANO y MOYA, 1988, p. 27 consideran que esta pieza de plomo serviría para fabricar monedas para el pago de tropas celtibéricas desplazadas a la Galia por los romanos.

72. MEDRANO y MOYA, 1988, p. 25.

73. DOMÍNGUEZ ARRANZ, 1982, p. 25; VILLARONGA, 1994, p. 234; GOMIS, 2001, p. 104 (que la califica como «doble unidad» aunque señala que se trata de un as); GARCÍA-BELLIDO y BLÁZQUEZ, 2003, p. 344 (que la fechan más concretamente entre los años 133-82 a. C., y la dan como unidad).

74. FOUET y SAVÈS, 1968, p. 221.

75. HEISS, 1870, p. 183; SAVÈS y VILLARONGA, 1975, p. 118; SAVÈS y VILLARONGA, 1976, p. 119.

76. FOUET y SAVÈS, 1968, 216-217.

77. MEDRANO y MOYA, 1988, 27.

78. MEDRANO y MOYA, 1988, p. 27. No consideran que se tratase de moneda para las poblaciones celtibéricas que fueron trasplantadas a Lugdunum Convenarum (Saint-Bertrand-de-Comminges) y otras poblaciones del sur de Galia tras la finalización de la guerra sertoriana (83-72 a. C.). DOMÍNGUEZ ARRANZ, 1991, p. 145 considera asimismo que se trataría de una prueba de la existencia de cecas móviles ibéricas.

Asimismo, se localizó en Vieille-Toulouse otro patrón de plomo grabado, el n.º II,⁷⁹ también con el nombre de Sekaiza, y que Fouet y Savès consideran que los patrones n.º I y n.º II localizados en esta población gala habrían sido realizados a partir de un mismo cuño,⁸⁰ opinión que Gomis no comparte,⁸¹ pero que Casariego, Cores y Pliego consideran que no se trataría en este caso de modelos para cuños.⁸² Gomis señala que si bien en el patrón n.º II (y en el n.º I) se observa el nombre de la ceca, en un tercer patrón, el n.º III,⁸³ también procedente de Vieille-Toulouse, presentado asimismo por Fouet y Savès, no se puede asegurar que el nombre sea el de Sekaiza, debido al mal estado de la pieza;⁸⁴ pero se ha de advertir que los dos autores franceses nada dicen de este tema, sólo que el patrón n.º III presenta idénticas características que el n.º II,⁸⁵ y no indican ceca alguna.

Por su parte, Fouet y Savès consideran que en la localidad de Vieille-Toulouse habría una sucursal o factoría comercial ibérica (descartando una invasión ibera sobre Vieille-Toulouse),⁸⁶ a la que se habría enviado el patrón labrado en Hispania para poder reproducir monedas exactamente iguales a las deseadas, al representar un gasto menor que enviar a un grabador.⁸⁷ Esto no sería de extrañar dado el abundante numerario en escritura ibérica (*vid. infra*), por lo que habría presencia en el lugar de individuos procedentes de la Península en relación con la actividad comercial del asentamiento del siglo I a. C., y la finalidad sería la de proveer numerario a personas familiarizadas con este tipo de moneda.⁸⁸

La presencia de un taller oficial,⁸⁹ próximo al lugar del hallazgo, que utilizara los anteriores patrones se debería, según Fouet y Savès, a la entidad del *oppidum* de Vieille-Toulouse, que descartaría la posibilidad de la existencia de un taller de falsificadores, ya que consideran muy extraño que se falsificasen monedas de bronce en vez de las de plata y que, además, más bien las piezas serían fundidas más que acuñadas.⁹⁰

Fouet y Savès rechazan la posibilidad de que las tres piezas mencionadas pudieran desempeñar el papel de patrón metrológico, debido a su diferente peso y, además, esta función la podría hacer una moneda del mismo tipo; por otra parte, deberían presentar una de las caras sin diseño. Asimismo, rechazan un uso or-

79. 7,44 g y 20,3 mm de módulo. Espesor de 2,5 mm.

80. FOUET y SAVÈS, 1979-1980, p. 392. A partir de una misma moneda o bien monedas del mismo cuño.

81. GOMIS, 2001, p. 91.

82. CASARIEGO, CORES y PLIEGO, 1987, p. 90.

83. 9,42 g y 21/20,7 mm de módulo. Espesor de 3,2 mm.

84. GOMIS, 2001, p. 91.

85. FOUET y SAVÈS, 1979-1980, p. 392.

86. FOUET y SAVÈS, 1968, p. 220; DOMÍNGUEZ ARRANZ, 1991, p. 145.

87. GOMIS, 2001, p. 90.

88. FOUET y SAVÈS, 1979-1980, p. 396.

89. FOUET y SAVÈS, 1979-1980, p. 394.

90. FOUET y SAVÈS, 1968, p. 219-220.

namental, ya que en la zona del sureste francés lo que se hacía era agujerear las piezas.⁹¹

También, en este sentido, Savès y Villaronga señalan en Vieille-Toulouse la existencia de cinco piezas monetiformes en plomo (n.ºs 51-55), de pesos y dimensiones diferentes, sin ninguna inscripción visible,⁹² y de las que desconocen cuál era su función, aunque piensan en una utilización monetaria o paramonetaria en la ceca propia de Vieille-Toulouse.⁹³

Campo considera poco probable la teoría de la existencia de una factoría ibérica que fabricara monedas oficiales.⁹⁴ Por su parte, Villaronga, sobre la primera pieza localizada en Vieille-Toulouse, considera que, al presentar la impresión en las dos caras del plomo, debió tener otra finalidad a la dada Fouet y Savès.⁹⁵ Este mismo investigador desconoce cuál sería su aplicación, a lo que añade lo insólito de su lugar de hallazgo,⁹⁶ y llama la atención de que en Vieille-Toulouse se han encontrado 740 monedas, de las que 123 llevan inscrita una leyenda ibérica, pero únicamente dos con el letrero de Sekaisa, es decir, un 0,27 %, porcentaje que confirma lo excepcional de su hallazgo.⁹⁷

En una nueva revisión, Villaronga señala que en la localidad citada se han hallado un total de 778 bronce, de los que 125 están en escritura ibérica peninsular, más 67 de Neronken, más 38 imitaciones de Neronken y 20 imitaciones de Itirta e Itirkesken, aunque sólo se siguen manteniendo dos piezas de Sekaisa, que corresponden al 0,25 % del total.⁹⁸ También figura gran número de piezas forradas de monedas «à la croix», de plata,⁹⁹ siendo la moneda propia de Vieille-Toulouse el tipo «cubista», con un porcentaje del 49 % de piezas forradas.¹⁰⁰

Villaronga, al hablar de las monedas de escritura ibérica procedentes de Vieille-Toulouse, observa que hay un gran número de imitaciones que fecha en el siglo I a. C.¹⁰¹ de las tres cecas mencionadas en el anterior párrafo (también hay oficiales de estos talleres). Gomis señala esta circunstancia,¹⁰² y quizás con ello quiera decir que no estaríamos ante patrones oficiales, sino imitaciones.

Lo más seguro es que todos los objetos aquí mencionados sean producto de falsarios cuyo objetivo era fabricar moneda al margen de las cecas oficiales. De hecho, se tiene constancia de la circulación en Hispania de moneda de plata falsa,

91. FOUET y SAVÈS, 1979-1980, p. 393.

92. SAVÈS y VILLARONGA, 1979, p. 67.

93. SAVÈS y VILLARONGA, 1979, p. 72.

94. CAMPO, 2010^b, p. 29.

95. VILLARONGA, 1993, p. 315.

96. VILLARONGA, 1993, p. 317.

97. VILLARONGA, 1993, p. 317-318.

98. VILLARONGA, 2006, p. 65.

99. VILLARONGA, 2006, p. 70.

100. VILLARONGA, 2006, p. 72.

101. VILLARONGA, 1978, p. 257-259.

102. GOMIS, 2001, p. 96.

tanto ibérica como romana.¹⁰³ Las numerosas imitaciones de moneda ibérica de los tres talleres citados anteriormente así parecen indicarlo. Asimismo, habría que explicar por qué se acuñaría moneda oficial de Sekaisa en Vieille-Toulouse, ya que se ha observado la pobre representación de esta ceca, y no la de otro lugar más cercano a la localidad transalpina.

Ante el fenómeno de las monedas forradas, que se agudiza a finales del siglo II y principios del siglo I a. C., Roma toma dos tipos de medidas. Una, de carácter legislativo, con la aprobación por parte de Sila de la *lex Cornelia testamentaria nummaria* o *lex Cornelia de falsis* (81 a. C.), mientras que la otra es de carácter técnico, con la introducción de los llamados *denarii serrati* y la numeración de cuños.¹⁰⁴

Es interesante tener en cuenta la opinión de Gozalbes, quien ha encontrado un cuño de anverso de bronce y troncopiramidal¹⁰⁵ en Loures-Barousse (dept. Hautes-Pyrénées), en la antigua Galia Transalpina, que serviría para fabricar denarios falsos de Turiaso, que presenta cierto desgaste por su utilización y que fue utilizado para seis cuños de reverso diferentes (311 a 316). Su hallazgo lejos de la ceca se podría explicar por haber sido robado del taller (ya que con él se acuñó el cuño de anverso 261), aunque sin poder determinarse si fue sustraído cuando todavía estaba operativo o ya era una pieza para amortizar.¹⁰⁶

Habría que plantearse si existiría en la Antigüedad algún método por el cual se pudiera obtener un cuño idéntico al oficial a partir de la moneda circulante, que explicaría la presencia del cuño de Loure-Barousse, ya que se conocen otros casos en que existen con el mismo cuño tanto monedas oficiales como piezas forradas.¹⁰⁷

Es interesante recordar un tesoro publicado por García Garrido, procedente del Alto Aragón (posiblemente de la provincia de Huesca), de 48/50 denarios forrados (por tanto, obra de falsificadores), 8 o 10 de Sesars (de localización desconocida) y 40 de Iltirtasalirban (de la ceca de Iltirta, act. Lleida), con la particularidad que algunos de los últimos presentan en su leyenda bien la variante antigua de la L o la variante moderna.¹⁰⁸ El citado investigador señala que, en el caso de las imitaciones de Iltirta, las monedas están agrupadas únicamente en dos emisiones distintas y, en cada una de ellas, todas tienen el mismo cuño; lo mismo acontece con las piezas de Sesars.¹⁰⁹

Parece que las piezas aludidas no circularon o circularon poco, serían coetáneas, y se fecharían en el último cuarto del siglo II a. C.,¹¹⁰ al coincidir con las úl-

103. CAMPO, 2010^a, p. 21; CAMPO, 2010^b, p. 27-28.

104. CAMPO, 2010^a, p. 21; CAMPO, 2010^b, p. 29.

105. 51 g, 2,6 cm de largo y 2,1 cm de ancho en el lado del grabado.

106. GOZALBES, 2009^a, p. 115-118.

107. CAMPO, 2010^b, p. 25.

108. GARCÍA GARRIDO, 1985, p. 31.

109. GARCÍA GARRIDO, 1985, p. 31.

110. GARCÍA GARRIDO, 1985, p. 34-35.

timas acuñaciones de plata de Iltirta y las primeras de Sesars; pero en realidad la emisión de Iltirtasalirban, la segunda del taller de Iltirta según García-Bellido y Blázquez, se produjo en la primera mitad del siglo II a. C.,¹¹¹ mientras que la primera emisión de Sesars de García-Bellido y Blázquez es de mediados del siglo II a. C.¹¹²

García Garrido considera que si bien los cuños de los denarios en cuestión son inéditos, éstos parecen fabricados por la misma mano que confeccionaba los legales.¹¹³ Según el citado autor, este lote de denarios parece ser la bolsa de un falsificador o el enterramiento legal para su no circulación entre el numerario de plata.¹¹⁴

Por tanto, parece claro que el fenómeno de la falsificación estaba bastante extendido en Hispania durante los siglos II-I a. C. y a él, según nuestro entender, es en donde habría que situar los cuños de moneda de la Península localizados en ella.

111. VILLARONGA, 1984, p. 176; GARCÍA-BELLIDO y BLÁZQUEZ, 2002^b, p. 192.

112. VILLARONGA, 1984, p. 209; GARCÍA-BELLIDO y BLÁZQUEZ, 2002^b, p. 349.

113. GARCÍA GARRIDO, 1985, p. 31.

114. GARCÍA GARRIDO, 1985, p. 34.

BIBLIOGRAFÍA

ALFARO ASINS, C.; OTERO MORÁN, P. (2000). «Un cuño romano republicano hallado en la provincia de Cáceres (España)». En: *XII. Internationaler Numismatischer Kongress. Akten*, I. Berlín, p. 455-459.

– (2003). «Cuño para áureos republicanos fechado en el 46 a. C.». En: *Tesoros del Gabinete Numismático. Las 100 mejores piezas del monetario del Museo Arqueológico Nacional*. Madrid, p. 167.

AMELA VALVERDE, L. (2004). «Aulo Hircio en Hispania. Los (falsos) datos de la numismática», *HAnt*, n.º 28, p. 7-24.

BELTRÁN LLORIS, F. (1986). «Sobre la función de la moneda ibérica e hispano-romana». En: *Estudios en homenaje al Dr. Antonio Beltrán Martínez*. Zaragoza, p. 889-914.

– (1998). «De nuevo sobre el origen y función del ‘denario ibérico’». En: *La moneda en la societat ibèrica. II Curs d’Història Monetària d’Hispania*. Barcelona, p. 101-115.

BURILLO, F.; OSTALÉ, M. (1983-1984). «Sobre la situación de las ciudades celtibéricas Bilbilis y Segeda», *Kalathos*, n.º 3-4, p. 287-309.

CALICÓ, X. (2002). *Los avreos romanos 196 a. C.-335 d. C.* Barcelona.

CAMPO, M. (1997). «Las emisiones militares romanas y su circulación». En: *Historia monetaria de Hispania antigua*. Madrid, p. 325-334

– (1999). «Els exèrcits i la monetització d’Hispania (218-45 aC)». En: *Moneda i exèrcits. III Curs d’Història Monetària d’Hispania*. Barcelona, p. 59-81.

– (2010a). «La moneda falsa a Hispania: producció i circulació». En: *La moneda falsa. De l’antiguitat a l’euro*. Barcelona, p. 20-25.

– (2010b). «Producció i circulació de moneda falsa a la Península Ibérica (siglo iv aC-i dC)». En: *Falsificació i manipulació de la moneda. XIV Curs d’història Monetària d’Hispania*. Barcelona, p. 23-39.

CASARIEGO, A.; CORES, G.; PLIEGO, F. (1987). *Catálogo de plomos monetiformes de la Hispania antigua*. Madrid.

CATALLI, F. (2001). *La monetazione romana repubblicana*. Roma.

CHAVES TRISTÁN, F. (2001). «El lugar de las cecas en la Hispania romana». En: *I Luoghi della moneta. Le sedi delle zecche dall’antichità all’età moderna*. Milán, p. 199-218.

– (2005). «Moneda y guerra en la Hispania del Bellum Civile». En: *Jvlio César y Cordyba: Tiempo y espacio en la campaña de Mvnda (49-45 a. C.)*. Córdoba, p. 207-245.

CRAWFORD, M. H. (1974). *Roman Republican Coinage*. Cambridge.

– (1985). *Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean Economy*. Londres.

DOMÍNGUEZ ARRANZ, M. A. (1982). «Ensayo de ordenación del monetario de la ceca de Secaia». En: *Mesa Redonda sobre la moneda aragonesa*. Zaragoza, p. 23-30.

– (1991). *Medallas de la antigüedad. Las acuñaciones ibéricas y romanas de Osca*. Huesca.

– (1997). «Las acuñaciones ibéricas y celtibéricas de la Hispania Citerior». En: *Historia monetaria de Hispania antigua*. Madrid, p. 116-193.

DOMÍNGUEZ ARRANZ, M. A.; GALINDO, P. (1984). «Hallazgos numismáticos en el término de Calatayud», *GN*, n.ºs 74-75, p. 63-103.

FOUET, G.; SAVÈS, G. (1968). «'Patrón' de plomo de una moneda celtibérica hallado en Vieille Toulouse». *Ampurias*, n.º 30, p. 215-223.

– (1968-1969). «Le plomb à Vieille-Toulouse durant le premier siècle avant notre ère». *Mémoires de la Société archéologique du Midi de la France*, n.º 34, p. 9-32. *Non vidi*.

– (1979-1980). «Patrons numéraires ibériques à Veille-Toulouse». *Ampurias*, n.ºs 41-42, p. 391-396.

GALINDO ORTIZ DE LANDÁZURI, M. P.; DOMÍNGUEZ ARRANZ, M. A. (1985). «El yacimiento celtibero-romano de Valdeherrera (Calatayud, Zaragoza)». En: *XVII Congreso Nacional de Arqueología*. Zaragoza, p. 585-602.

GARCÍA-BELLIDO, M. P. (2000-2001). «Roma y los sistemas monetarios provinciales. Monedas romanas acuñadas en Hispania en la segunda guerra púnica». *Zephyrus*, n.ºs 53-54, p. 551-577.

GARCÍA-BELLIDO, M. P.; BLÁZQUEZ, C. (2002a). *Diccionario de cecas y pueblos hispánicos con una introducción a la numismática antigua de la Península Ibérica*. Vol. I: *Introducción*. Madrid.

– (2002b). *Diccionario de cecas y pueblos hispánicos con una introducción a la numismática antigua de la Península Ibérica*. Vol. II. *Catálogo de cecas y pueblos*. Madrid.

GARCÍA GARRIDO, M. (1985). «Hallazgo de denarios forrados de Ilrtasalirban y Sesars». *GN*, n.º 76, p. 31-37.

GOMIS JUSTO, M. (2001). *Las acuñaciones de la ciudad de la ciudad celtibérica de Segeda/Sekaisa*. Teruel: Mara: Zaragoza.

GOZALBES FERNÁNDEZ DE PALENCIA, M. (2002). «La producción de Turiasu: plata frente a bronce». En: *Funció i producció de les seques indígenes. VI Curs d'Història Monetària d'Hispania*. Barcelona, p. 125-145.

– (2009a). *La ceca de Turiazu. Monedas celtibéricas de la Hispania republicana*. Valencia.

– (2009b). «Circulación y uso de los denarios ibéricos». En: *Ús i circulació de la moneda a la Hispania Citerior. XIII Curs d'Història Monetària d'Hispania*. Barcelona, p. 83-103.

GRUEBER, H. A. (1910). *Coins of the Roman Republic in the British Museum*. Vol. II. *Coinages of Rome (continued). Roman Campania, Italy, the Social War, and the Provinces*. Londres.

HIESS, A. (1870). *Description générale des monnaies antiques de l'Espagne*. París.

MARCOS ALONSO, C. (1999). «La moneda en tiempos de guerra: el conflicto de Sertorio». En: *Moneda i exèrcits. III Curs d'Història Monetària d'Hispania*. Barcelona, p. 83-106.

MEDRANO MARQUÉS, M. M. (1987^a). «Estudio de la circulación de las emisiones de Sekaisa mediante la aplicación de un modelo estadístico», *GN*, n.º 86-87, p. 139-160.

– (1987b). «Evolución histórica del valle del Jalón en época romano-republicana e imperial a través de la circulación monetaria». En: *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga. Documents de treball*. Granollers, p. 407-414.

– (1990). «Nuevos ponderales ibéricos procedentes de la Celtiberia Citerior». En: *Estado actual de la Arqueología en Aragón*. Vol. II. *Comunicaciones*. Zaragoza, p. 169-174.

MEDRANO MARQUÉS, M. M.; MOYA Cerdán, F. (1988). «Un patrón de plomo para producir cuños de anverso de denario de Bolskan, aparecido en Valdeherrera (Calatayud, Zaragoza)». *GN*, núm. 90, p. 23-28.

MOLINARI, M. C. (2003). «Gli aurei a nome di Giulio Cesare e Aulo Irzio», *RIN*, n.º 104, p. 165-253.

PRICE, M. (1987). «Southern Greece». En: *The Coinage of the Roman World in the Late Republic. Proceedings of a colloquium held at the British Museum in September 1985*. Oxford, p. 95-103.

RODRÍGUEZ CASANOVA, I. (2009). «Tesoros sertorianos: nuevas perspectivas desde datos antiguos». En: *Actas XIII Congreso Nacional de Numismática*. Madrid: Cádiz, p. 337-352.

SAVÈS, G.; VILLARONGA, L. (1975). «Les monnaies de la Peninsule Ibérique trouvées dans la région Midi-Pyrénées (III)». *ANum*, n.º 5, p. 91-135.

– (1976). «Les monnaies de la Peninsule Ibérique trouvées dans la région Midi-Pyrénées (IV)», *ANum*, n.º 6, p. 107-130.

– (1979). «Les monnaies de la Peninsule Ibérique trouvées dans la région Midi-Pyrénées (VII)», *ANum*, n.º 9, p. 63-84.

SEAR, R. S. (1998). *The History and Coinage of Roman Emperors, 49-27 BC*. Londres.

SUTHERLAND, C. H. V. (1974). *Monnaies romaines*. Friburgo.

SYDENHAM, E. A. (1952). *The Coinage of the Roman Republic*. Londres.

VILLARONGA, L. (1978a). «La influencia de les monedes ibèriques d'Iltirkesken i Iltirta en el Lenguadoc Occidental». En: *Els pobles pre-romans del Pirineu. 2 Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà, p. 257-263.

– (1978b). *Las monedas ibéricas de Ilerda*. Barcelona.

– (1979). *Numismática antigua de Hispania. Iniciación a su estudio*. Barcelona.

– (1987). «La monnaie d'argent en Espagne, de l'arrivée des romains jusqu'à la moitié du ii s. av. J. C.». En: *Rhythmes de la production monétaire, de l'antiquité à nous tours*. Louvain-la-Neuve, 1987, p. 99-117.

– (1993). «Plomos monetiformes de la Citerior de época romano-republicana». *RIN*, n.º 95, p. 307-320.

– (1994). *Corpus Nummorum Hispaniae ante Augusti Aetate*. Madrid.

– (1995). *Denarios y quinarios ibéricos. Estudio y catalogación*. Barcelona.

– (2006). «Comentaris a la circulació monetaria a Vieille-Toulouse», *ANum*, n.º 36, p. 63-75.

Monete inedite sardo-bizantine

ENRICO PIRAS*

La scoperta di alcune monetine d'argento bizantine presso una collezione privata mi sprona a riprendere l'argomento circa le emissioni sardo-bizantine. Già nel 1989 (v. *Acta Numismatica*, n.19, Barcellona) avevo cercato di fare il punto sulla questione, in base alle conoscenze e ai dati acquisiti fino a quella data. Perciò, prima di iniziare ad illustrare le monete d'argento cui ho accennato, ritengo opportuno dare un quadro riassuntivo di quanto sinora si conosce circa le monete emesse in terra sarda durante la dominazione bizantina.

COSTANTINO IV (668-685)

- 1 – Solido d'oro – MIB 19, P.40 (v. Asta Triton V, n. 2278)
- 2 – Tremisse d'oro – P.41 (v. Asta Ars Classica 26/27, 1995, n.862)
- 3 – Follis di rame – MIB 99, P.42

GIUSTINIANO II (I regno, 685-695)

- 4 – Solido d'oro, I tipo – MIB 19
- 5 – Solido d'oro, II tipo – P.43
- 6 – Solido d'oro, III tipo – MIB 20
- 7 – Follis di rame – MIB 62, P.44
- 8 – Mezzo follis di rame, I tipo – MIB 63 P.45
- 9 – Mezzo follis di rame, II tipo – MIB 64, P.46

LEONZIO (695-698)

- 10 – Tremisse d'oro – MIB 5 (attribuito a Leone III), p.47
- 11 – Follis di rame – MIB 35, P.48

TIBERIO III (698-705)

- 12 – Solido d'oro – MIB 9/16, P.49

* Investigador numismàtic. Antic president de l'Associació Numismàtica Sarda. Membre de l'Accademia Italiana di Studi Numismatici i d'honor de SCEN.

- 13 – Tremisse d'oro – MIB 17/18, P.50
 14 – Mezzo follis di rame – MIB 78, P.51

GIUSTINIANO II (II regno, 705-711)

- 15 – Solido d'oro – MIB 8, P.52
 16 – Tremisse d'oro – MIB 9, P.53

ARTEMIO ANASTASIO (713-715)

- 17 – Solido d'oro – MIB 8, P.54
 18 – Tremisse d'oro – MIB N5 (attribuito a Teodosio III), P.55

TEODOSIO III (716)

- 19 – Solido d'oro – MIB 5, P.57
 20 – Tremisse d'oro – P.5

LEONE III (717-720)

- 21 – Solido d'oro – MIB 8/2 (attribuito ad Artemio Anastasio), P.59
 22 – Tremisse d'oro – MIB 5, P.60

Come si può constatare da questo quadro riassuntivo, fra le emissioni descritte non figura alcun esemplare d'argento.

Delle undici monete di cui mi accingo a parlare, tutte d'argento, soltanto quattro sono già note e attribuite a Costanzo II; le altre sette sono inedite.

Ma ecco la descrizione delle undici monete:

COSTANZO II (641-668)

- 1 – Frazione di siliqua, argento g. o,34 – MIB 157/ab
 d/ DN C(ONST)AN(TINVS)P
 Busto di fronte dell'imperatore
 r/ Croce con globuli sulla punta dei bracci; PAX e globulo.

- 2 – altro esemplare, g. 0,33
 d/ DN C...
 Busto di fronte dell'imperatore
 r/ come il precedente.

- 3 – altro esemplare, g. 0,55
 d/ DN CONSTANTIN
 Busto di fronte dell'imperatore
 r/ come il precedente

- 4 – altro esemplare, g. 0,45
 d/ (CONS)TAN P
 Busto di fronte dell'imperatore
 r/ come il precedente.

- 5 – Frazione di siliqua, argento, g.0,41
 d/ Busto di fronte dell'imperatore. Anepigrafe
 r/ PAX

- 6 – come il precedente, g. 0,48
 d/ come il precedente
 r/ PAX

- 7 – come il precedente, argento g. 0,47
 d/ come il precedente
 r/ Croce e PAX

- 8 – come il precedente, argento g.0,43
 d/ come il precedente
 r/ Croce e PAX

9 – come il precedente, argento g. 0,40
d/ come il precedente
r/ Croce e PAX

10 – come il precedente, argento g. 0,43
d/ come il precedente
r/ Grande croce accantonata da piccola croce e P/A/X

11 – come il precedente, argento g. 0,44
d/ come il precedente
r/ Grande croce. Anepigrafe

Delle prime tre non si conosce la provenienza, mentre quelle contrassegnate con i n.4-11, da quanto risulta da un appunto lasciato dal primo proprietario della collezione, provengono da un ritrovamento avvenuto in Sardegna in luogo e periodo non specificati. Al gruzzolo apparteneva anche, come risulta dagli appunti, un mezzo follis di Costantino IV non più presente in collezione. L'interramento (?) delle monete avvenne presumibilmente tra il 685 e il 695, cioè dalla fine del regno di Costantino IV a tutto il primo regno di Giustiniano II.

L'attribuzione a Costanzo II dei primi quattro esemplari è certa, dal momento che questo tipo di moneta è già noto e che, negli esemplari conosciuti, compresi

i quattro sopra descritti, sono leggibili, anche se talvolta parzialmente, le legende del diritto.

Il problema dell'attribuzione ad un imperatore si pone invece per le altre sette monete finora inedite, tutte anepigrafi al diritto e, tranne una, con la scritta PAX al rovescio.

Da un primo esame delle monete, confrontandole l'una con l'altra, pare evidente che esse appartengano ad un unico sovrano.

Sembra che si possa escludere, anzitutto, un'attribuzione a Costanzo II, in primo luogo perché tutte le emissioni d'argento di questo re recano al diritto il suo nome, e poi perché il busto di fronte che appare nelle sette inedite è assolutamente di fattura e di stile differenti.

Anche per un'ipotetica attribuzione all'imperatore Costantino IV, che salì al trono dopo Costanzo II, valgono le stesse considerazioni: egli coniò a Cartagine due monete d'argento (MIB 70 e 71) ma anch'esse con il nome dell'imperatore al diritto. Inoltre anche in questo caso il raffronto dei busti non permette, per stile e fattura, di poter assegnare le sette monete inedite a questo sovrano.

Non resta che analizzare l'ultima e più plausibile ipotesi, e cioè che le sette monete siano state emesse durante il primo regno di Giustiniano II (685-695).

Esaminiamo in primo luogo le emissioni d'argento di questo imperatore. Egli fece battere esemplari (frazioni di siliqua) nella zecca di Cartagine (MIB 41 e 42) e in quella di Roma (MIB 43), tutte e tre le monete recano il busto del re con attorno la legenda. Al rovescio, le due di Cartagine si contraddistinguono per una particolare stella a sei punte (v. MIB, III vol., pag. 170 e nota) e quella della zecca di Roma dalla sigla RM. E' superfluo dire che ogni singola zecca è quindi distinguibile da un particolare segno o lettera o monogramma od altro.

E' noto che Giustiniano II, durante il suo I regno, emise monete anche in Sardegna, probabilmente a Cagliari, che era la città principale dell'isola. I solidi e i tremissi sardi si distinguono per la lettera S (Sardinia) presente nel rovescio, nel campo a destra; fa eccezione il solido del I tipo (MIB 19) che viene assegnato alla Sardegna confrontando lo stile della moneta con gli esemplari di altre zecche.

Per quanto riguarda i follis e i mezzi follis battuti in Sardegna (MIB 62/64, P.44/46), sono ormai considerati di zecca sarda, dalla maggior parte degli studiosi, quelli che riportano la legenda PAX sul rovescio delle monete, di solito in basso nell'esergo. L'attribuzione è rafforzata dal fatto che quasi tutti gli esemplari noti, sia in collezioni pubbliche che private, provengono da ritrovamenti fatti in terra sarda.

Le sette monete argomento di queste note hanno tre elementi in comune con gli esemplari di rame:

- 1 – Presentano tutte al rovescio la legenda PAX, tranne l'ultima.
- 2 – Provengono da ritrovamenti avvenuti in Sardegna.

3 – Le effigi delle sette monete d'argento e di quelle di rame appartenenti alla medesima collezione o pubblicati in vari testi sono di stile perfettamente identico, tanto che, mettendo a raffronto alcune effigi delle monete in esame con quelle di alcuni follis e mezzi follis, si ha l'impressione che i conii siano di una stessa mano.

Rimane da considerare l'ultima delle sette monete che non ha la scritta PAX al rovescio ma è anepigrafe e presenta una grande croce. Frazioni di siliqua di questo tipo furono emesse da Costanzo II (MIB 155/56) e da Costantino IV (MIB 71) per la zecca di Cartagine, ma lo stile con cui sono effigiati i due imperatori è estremamente differente da quello presente sulla moneta in discussione; è invece evidente che la fattura della moneta la accomuna alle sei precedenti che hanno la scritta PAX.

Mi pare si possa concludere proponendo l'attribuzione delle sette monete a zecca sarda.

Si pone a questo punto l'ipotesi che anche le emissioni argentee, sino ad oggi «cartaginesi», di Costanzo II possano essere di zecca sarda, sia quelle con PAX sia il tipo anepigrafe con una sola croce al rovescio, considerando che fu proprio questo sovrano a istituire una zecca in Sardegna con l'emissione di monete d'oro e di rame. La presenza di quattro monete «di Cartagine» in una collezione sarda, con un esemplare certamente trovato nell'isola, potrebbe indurre a far prendere in seria considerazione questa ipotesi.

BIBLIOGRAFIA ESSENZIALE

GRIERSON, P., *Byzantine Coins*. Londra, 1982.

HAHN, W., *Moneta Imperii Byzantini*. Vienna, 1975-81.

MORRISON, C., *Catalogue des monnaies de la Bibliothèque Nationale*. Parigi, 1970.

PIRAS, E., «Un ripostiglio di monete d'oro bizantine. Nuove ipotesi sulla monetazione aurea sardo-bizantina». In: *Acta Numismatica*, 19. Barcelona, 1989.

– *Le monete della Sardegna dal IV sec. a.C. al 1842*. Sassari, 1996.

RATTO, R., *Monnaies byzantines*. Amsterdam, 1959.

RICOTTI-PRINA, *La monetazione aurea delle zecche minori bizantine dal VI al IX secolo*. Roma, 1946.

SABATIER, J., *Description générale des monnaies byzantines*. Parigi, 1862.

TOLSTOJ, J., *Monnaies byzantines*. Amsterdam, 1968 (rist.).

WROTH, W., *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*. Londra, 1908.

TAVOLE DI CONFRONTO

n.6

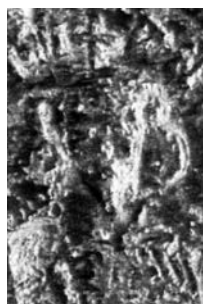
n.7

n.8

n.11

Follis e mezzi follis di Giustiniano II (coll.privata)

Follis e mezzi follis di Giustiniano II (MIB III, 62-63-64)
(per gentile concessione del chiarissimo prof. W.Hahn)

n.8

v. MIB 60-62

La moneda hispano-árabe como expresión del mundo islámico en la Península*

FRANCISCO DE PAULA PÉREZ SINDREU

INTRODUCCIÓN

Es un hecho bien sabido, que los musulmanes en los ocho siglos de permanencia en la península ibérica dejaron su impronta en ella y que los usos de sus habitantes, durante todo el tiempo, fueron un vivo reflejo del prestigio del mundo musulmán aunque las costumbres de éste estuvieran impregnadas de influencias de Bizancio, de Persia, o de cualquier otro pueblo.

Estas influencias de Bizancio, de Persia, etc. las podemos contemplar, como vivas, en el Arte, en la Economía, en la Política, en la sociedad e incluso en la forma de vivir su Religión, de un modo tal que trasciende al árido, pero al mismo tiempo sugestivo y fascinante campo monetario, pues las monedas, que durante los largos años de su vida en al-Andalus (Hispania), fueron acuñadas copiosamente por los conquistadores venidos del Oriente mediterráneo, nos hablan de sus gustos y preferencias artísticas, de su fe y religión, de los diversos cambios y avatares políticos por los que pasaron.

No pretendemos hacer una historia de las monedas hispano-árabes (o andalusíes como ahora se comienza a llamarlas). Deseamos demostrar que, las dichas monedas, son un reflejo del mundo islámico peninsular. Dicho de otro modo expresión del islamismo que se vivió en nuestra Península.

Como un primer paso, trataremos de la moneda en general, sus clases y del papel que tiene en la vida social. Daremos, a continuación, un repaso al origen

* Hemos intentado, en estas páginas, exponer un resumen de la tesina de Licenciatura leída, en mayo de 1985 en la Universidad de Sevilla, por Francisco de Paula Pérez Sindreu, ante el tribunal constituido por los profesores Dr. Don Enrique Vallespí Pérez, el Dr. D. José Sánchez Herrero y la Dra. Da Francisca Chaves Tristán (directora de la tesina), obteniendo la calificación de Sobresaliente CUM LAUDE. Dado el tiempo transcurrido, somos conscientes de que sería necesaria hoy una actualización bibliográfica que podría introducir cambios en el texto y conclusiones.

de la moneda árabe y su introducción en Hispania. Analizaremos de forma somera, que es el Islam y el modo como éste penetra a todos los rincones de la sociedad musulmana y en que manera la religión está presente en la moneda hispano-árabe.

Contemplaremos ciertos aspectos de la sociedad de al-Andalus, como pueden ser su Economía y Política monetaria, en las distintas épocas de su dominio peninsular.

Nos adentraremos en los aspectos formales, a tener en cuenta en la moneda hispanoárabe, forma física y tipo, con un particular interés en este último por la importancia que la caligrafía de sus inscripciones, cúfica o nesjî, tiene en la amonedación de al-Andalus. Hemos de ver, grabados en las monedas, nombres como expresión de poderío y grandeza, y marcas que nos hablen unas veces de talleres de acuñación y otras de grabadores. La ley, peso y módulo nos darán indicación, de riqueza y penuria. Trataremos de la plasmación en las monedas de corrientes artísticas y del uso social que a ellas se dio, con un análisis de tesoriillos que al mismo tiempo, nos darán luz sobre la dispersión monetaria y del influjo que la moneda hispano-árabe tuvo en los reinos cristianos peninsulares.

Creemos que todo ello nos conducirá a ver, en las monedas andalusíes, la expresión de lo que fue el mundo islámico en la Península Ibérica, de forma que nos haga comprender y amar una cultura, llena de valores permanentes, que forma parte de la nuestra. Consideramos, que si Roma no puede ser entendida y comprendida sin el conocimiento de la cultura griega, tampoco puede serlo la cultura hispánica, el mundo y la vida de los habitantes de nuestra Península, sin Roma y sin el Islam.

LA MONEDA

Funciones de la moneda

La moneda ha constituido en la vida social un instrumento que ha revolucionado las relaciones humanas, y en la vida económica un poderoso factor de expansión de la producción y del consumo, y la base para la formación de los capitales que hicieron posible el progreso de la técnica y el incremento de la productividad material.

Etienne Fourniel nos aporta distintas definiciones de la moneda¹ a través de las cuales veremos las varias funciones que, a lo largo de la Historia, ha venido desempeñando.

1. FORNIEL. *Histoire monétaire de l'occident medieval*. París, 1970, p. 7.

Nicole Oresne, obispo de Lisieux, en 1382, nos dice: “*es un instrumento artificialmente creado para facilitar el cambio de riquezas naturales*”.

Mirabeau, en su *Discours sur la monnaie*, en 1790, expone: “*La moneda es un objeto que goza de la confianza pública que sirve de medida a todo aquello que se vende*”.

Por otro lado, Littré añade: “*es una pieza de metal que se utiliza en los intercambios, acuñado por una autoridad soberana y marcada con el sello de dicha autoridad*”.

León Say interpreta a la moneda como “*un lingote de metal precioso, de forma y dimensiones variables donde la autoridad pública garantiza el peso y la ley*”.

En suma, dice Etienne Fourniel, la moneda es un instrumento de medida destinado a facilitar los cambios, en el que las características son fijadas y garantizadas por la autoridad que las fabrica. A esto, hemos de añadir nosotros que la moneda es un instrumento de medida de cambios y al mismo tiempo mercancía y ha de ocupar un primer plano de las preocupaciones del historiador de Economía, porque una Economía, en un país desarrollado no se concibe sin intercambios, y los intercambios no se conciben sin el trueque de la moneda.

Ante todos estos conceptos, estimamos que las funciones que la moneda desempeña pueden separarse en dos categorías: funciones esenciales y funciones accesorias o secundarias. Las primeras son las de servir de *instrumento de cambio*, de *medio de pago generalmente aceptado* y de *medida de valor*. Las segundas son: *facilitar la acumulación de ahorro* (atesoramiento), al servir de depósito de valor, y la de *hacer posible una estructura del sistema de precios*.

a) Instrumento de cambio.- La moneda, como instrumento de cambio, hizo innecesario que cada individuo buscara un comprador de las mercancías de que podía disponer y en la cantidad en que podía disponer, el cual contara con los artículos que el comprador necesitaba y en la cantidad precisa que estaba dispuesto a adquirir. Fue la moneda la que puso remedio a falta de coincidencia que existía en el sistema de trueque; y ese servicio que era fundamental en cualquier fase de la vida económica, iba creciendo en importancia a medida que evolucionaba la división del trabajo, pues ésta sólo se hacía posible en tanto se pudiera contar con un instrumento de cambio indirecto.

b) Medio de pago.- La condición de instrumento de cambio lleva implícita la de ser medio de pago, ya que en el cambio indirecto cada transacción queda dividida en dos partes separadas que se hallan conexionadas, sin embargo, por la intención última de quienes cambian sus bienes, de adquirir otros bienes para su consumo. Una venta y una compra posterior, aparentemente son independientes entre sí, pero no lo son en realidad. Es por consiguiente, una función esencial de la moneda la de servir de medio de pago.

c) *Medida de valor*. - La de servir de medida de valor o unidad de cuenta es la tercera función esencial de la moneda, y por regla general se considera esta función como la más íntimamente ligada al instrumento de cambio. Cronológicamente es la función más antigua de la moneda pues es lógico pensar que la relación producto-moneda, es decir la evaluación de los objetos con respecto a la moneda, antecede a la de los cambios. Robertson afirma que la moneda-dinero es cualquier cosa que sea ampliamente aceptada para liberar obligaciones; pero que lo regular es que ninguna cosa sea aceptada en tal concepto a menos que no exprese un múltiplo de alguna unidad que sirva de medida de valor de las cosas en general².

La unidad de cuenta o medida de valor ha sido interpretada en otros tiempos de distinto modo a como actualmente se interpreta. Mientras la moneda tenía un valor intrínseco, por la materia de que estaba formada, igual a su valor nominal, se entendía que, para la fijación del precio del dinero, se comparaba el valor intrínseco de la unidad monetaria de cuenta con el objeto cuyo precio se establecía. El dinero era, dentro de ese criterio, una mercancía como cualquier otra, con su coste de producción y su propio valor; y ese valor suyo medía el de los demás bienes³.

d) *Facilitar la acumulación de ahorro*. - La moneda al servir de depósito o reserva de valor se convierte en instrumento de capitalización y hace posible una concentración indefinida de la riqueza ahorrada, llegándose a la identidad moneda = riqueza⁴.

e) *Hacer posible una estructura del sistema de precios*. - Es evidente que la moneda ha hecho factible la estructura de un sistema de precios ya que, aparte de distribuir cómodamente la renta social permitiendo a cada cual consumirla libremente y según sus gustos, descubre en el mercado lo que la sociedad necesita y en la medida que lo necesita para dirigir la producción, satisfaciendo la infinita multiplicidad de iniciativas que representa un mercado libre regulado por un sistema de precios.

f) *Instrumento político*. - En la moneda hay, quien afirma basándose en las definiciones antes expuestas, una función que, en la actualidad ha llegado de ser de gran importancia, es servir de instrumento político. Este aspecto de la moneda parecía ser exclusivo de los tiempos modernos, en que la complejidad de los fenómenos económicos hace necesaria una política económica planificada, de la que forman parte las devaluaciones y revalorizaciones de las monedas a nivel internacional y, aun cuando en la Edad Media no puede hablarse de política económica tal como hoy la entendemos, no puede negarse que hubo intervencionismo

2. ROBERTSON. *Money*. Londres, 1930, 6ª ed., p. 3.

3. ELORRIAGA. *Teoría del Dinero*. Madrid, 1947, p. 17.

4. GIL FARRÉS. *Historia de la Moneda española*. Madrid, 1959, p. 23.

económico por parte del poder político, una de cuyas manifestaciones más palpables es la acuñación de moneda y la fijación de su curso oficial⁵.

Clases de moneda

Aceptamos, como más idónea, la división de Fisher⁶ quien la divide en dos clases: primaria y fiduciaria. Primaria es la que tiene un valor como mercancía igual a su valor intrínseco monetario, la moneda-mercancía y por excelencia es la metálica, legado de las civilizaciones clásicas mediterráneas. Fiduciaria es aquella que carece de valor intrínseco, siendo su valor simbólico respaldado por el poder político, y que depende, parcial o totalmente de la confianza que en él tenga el tenedor como medio de pago para otras mercancías. (Recordemos la definición dada por Mirabeau "que goza de la confianza pública"). Generalmente se atribuye el nombre de moneda fiduciaria al papel-moneda, pero no olvidemos que la moneda metálica puede ser fiduciaria, y esto ocurre cuando el valor del metal acuñado es prácticamente inapreciable. En la Edad Media ya se da este hecho debido a que las acuñaciones de vellón carecen por completo de valor intrínseco (acuñaciones de las taifas), con lo que su poder adquisitivo disminuye dando origen a procesos inflacionistas.

No obstante la división de Fisher, hemos de agregar otra clase de moneda: la moneda de cuenta. En ella se hallan separadas las funciones de medio de pago y medida de valor. La moneda de cuenta puede o no tener correspondencia con una moneda efectiva y real. Generalmente con unidades ya desaparecidas a causa de la devaluación monetaria. En la sociedad moderna organizada en Estado, la unidad de cuenta en la cual se expresa la moneda y que permite a ésta servir de medida de valor, la crea el estado.

Elementos formales a analizar en la moneda

Consideramos preciso hacer una simple enumeración de los elementos formales a tener en cuenta en la moneda:

Tipo: motivo principal que decora las caras de la moneda (anverso y reverso).

Marcas: signo representativo del valor de la pieza o de identificación del taller monetario o monederos.

Ley: proporción de metal fino con respecto al metal no noble que con él forma parte de la aleación o liga.

5. VILAR. *Oro y Moneda en la Historia (1450-1920)*. Barcelona, 1969, p. 12.

6. FISHER. *The Purchasing Power of Money*. Nueva York, 1922, p. 10-12.

Metal: los más usados son el oro, plata, cobre y estaño. Éstos no se empleaban en estado puro por varias razones fundamentales. La primera, la limitación impuesta por los incipientes conocimientos químicos y técnicos que impedían obtener el metal en un completo estado de pureza. En segundo lugar la necesidad de dar mayor ductilidad al oro y la plata que obligaba a alearlos con otros metales (cobre y estaño). Por último la escasez de metales preciosos.

Peso y talla: En lugar del peso total de la moneda se expresa el del metal precioso. Por el sistema de la “talla” se calcula el número de piezas que salen o se “tallan” de la unidad de peso. La unidad ponderal que nos afecta en este estudio es la libra romana.

Valor intrínseco y valor nominal de la moneda

Valor intrínseco de una moneda es el que le corresponde por su contenido de metal fino. En teoría, el valor intrínseco de una moneda debe ser igual al que le es asignado oficialmente, es decir el valor nominal. Así por ejemplo, una moneda de oro cuyo contenido de fino fuese de 4,6 gramos (caso de la dobla) debía tener el mismo valor que un lingote de oro de su mismo peso en el mercado. Pero sabemos que esta igualdad no se daba siempre en la práctica, debido a las manipulaciones efectuadas en la ley y en el peso de las monedas. Esto recibe el nombre de mutaciones monetarias.

Marc Bloch define la mutación como “*toda modificación oficial de la equivalencia valor de cambio (expresado en unidades monetarias) y peso de metal*”⁷

La mutación puede ser realizada en dos sentidos: A) disminuyendo el contenido de fino de la moneda sin variar su valor nominal (debilitamiento). B) aumentando el contenido de metal fino de la moneda sin variar su valor nominal (reforzamiento).

Las mutaciones monetarias fueron frecuentes en al-Andalus, especialmente en la época de las taifas y en el reino nassarí de Granada.

ORIGEN DE LA MONEDA HISPANO-ÁRABE

Antecedentes y caracteres generales

En los primeros tiempos de su establecimiento, en los diversos países que conquistaron, los árabes no impusieron una moneda común que pudieron llevar con

7. BLOCH. *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*. París, 1954, p. 41.

ellos. Se nota como un empeño en modificar, poco a poco, el sistema monetario⁸ que en dichos países existía.

Los musulmanes labraron moneda propia de oro, copiada de los bizantinos, primero en la forma y emblemas y, luego en la ley y peso⁹, dándole el nombre de “dinar” (denarius)¹⁰ De esta manera vemos, en oriente monedas de tipo bizantino, acuñadas por los cristianos que, al parecer, conservaban el libre ejercicio de su religión¹¹.

Al-Makrizí, según recoge Josef Antonio Conde¹², dice que “*primero que acuñó moneda en el imperio islámico fue Omar ben Alchitab en el año diez y ocho de la Hégira del tipo de Cosroes*”.

No obstante, otros autores afirman que fue el califa Abd-el-Malik ben Merûan quien, en el año 75 de la Hégira, acuñó moneda propiamente árabe¹³: “*Decía Yahya ben Bekir, oí decir a Malek que el primero que acuñó adinares fue Abd-el-Malik. En el año 75 Abd-al-Malik ben Merûan acuñó sobre los adinares y adirhames el nombre de Dios excelso*”¹⁴.

Tanto Codera y Zaidín como Conde hacen mención de monedas árabes en las que se representa al califa de pie y de frente con la mano en el puño de la espada¹⁵. Conde atribuye estas monedas a Moavia ben Sofian: “*labró también Moavia adinares de oro en que estaba él figurado con su espada ceñida al lado*”.

Digno de destacar y, sobre ello volveremos, es que toda la moneda, dinares y dirhemes pérsicos y griegos (bizantinos) se recibían a peso en los contratos¹⁶.

Para la plata los árabes adoptaron la moneda persa “dracma sasánida” cuyo nombre corrompieron en “dirhem” (o adirham, ya nombrado), con un peso primitivo de 3,70 grs.¹⁷.

El imperio sasánida tenía por único metal monetario la plata. La abundancia y la riqueza de los yacimientos de plata que se encuentran al norte de Irán, en el Cáucaso y en el Asia central, dan una feliz explicación a esta tradición monometalista que dominó en todo el interior de Asia en oposición al bimetalismo greco-romano en las márgenes mediterráneas. Los parthos habían dejado constancia de las tendencias de los pueblos iranios. Jamás emitieron moneda de oro, y los sasánidas intensificaron la fabricación de monedas de plata en todo el

8. CODERA Y ZADÍN. *Tratado de Numismática árabe-española*. Madrid, 1879, p. 35.

9. En talla de 72 en la libra.

10. VIVES. *La Moneda castellana*. Madrid, 1901, p. 7.

11. CODERA. *Op. cit.*, p. 35.

12. CONDE. *Memoria sobre la moneda árabe*. Madrid, 1917. Edición facsímil 1982, p. 11.

13. Del historiador Soyouti, citado por CONDE. *Op. cit.*, p. 12.

14. CONDE. *Op. cit.*, p. 12.

15. CONDE. *Op. cit.*, p. 14. CODERA. *Op. cit.*, p. 35.

16. CONDE. *Op. cit.*, p. 11. VIVES. *Op. cit.*, p. 10, al tratar del uso de las monedas en las transacciones comerciales dice: “... y la costumbre era darlas al peso”.

17. VIVES. *Op. cit.*, p. 7 y 8.

Oriente Medio, multiplicando sus talleres de acuñación o “cecas”, desde Mesopotamia al Indo, del Azerbaïdjan a Khorassan.

Al comienzo del siglo VII, el desarrollo del comercio y la expansión sasánida hacia Arabia del Sur y hacia las estepas del Caspio provocan una intensa circulación de plata persa que ocupa las posiciones abandonadas, poco antes, por el oro bizantino en el océano Indico y Sur de Rusia. A la hora de las conquistas musulmanas, el “dracma sasánida” es la gran moneda del comercio para todos los países desde la India al Caspio. Es este dracma “direm” en lengua persa, que los musulmanes cambiaron en “dirhem”, la moneda adoptada por los califas.

Sin embargo, el tipo monetario musulmán no fue establecido de un modo súbito. Ciertamente los musulmanes no podían cambiar toda una estructura comercial y financiera de la noche a la mañana. Las piezas de oro bizantino y las de plata sasánida continuaron circulando, cada una en su propio terreno, y las monedas acuñadas por los conquistadores no pasaron de ser más que imitaciones de ellas.

Fue el califa Abd-el-Malik, tal como antes hemos citado, quien hacia el año 694 de la era de Cristo, acuña el tipo musulmán: el nombre del califa, sus títulos y las leyendas religiosas reemplazaron a la efigie del “basileus” sobre las piezas de oro y la del soberano sasánida sobre las de plata. Las antiguas piezas fueron gradualmente retiradas de la circulación, fundidas y acuñadas en monedas reformadas. La moneda musulmana había sido creada: el dinar tomaba la continuidad del oro bizantino (denarium chrusoun), el dirhem, la de la plata sasánida¹⁸. Había quedado establecida una relación fija entre estas dos unidades que unían estrechamente el sistema monetario bizantino, basado en el oro, y el sistema monetario persa cuya base era la plata¹⁹.

De este modo se había cumplido una frase de Mahoma dicha a Abou Horeira, uno de sus compañeros, en relación con las monedas utilizadas por los musulmanes: “*Yo he dejado al Irak su dirhem y su kafiz, a Siria su mudd y su dinar, y a Egipto su ardeb y su dinar*”²⁰.

Aunque hemos citado la fecha del año 75 de la hégira como el año en que se realizó la reforma monetaria de Abd-el-Malik, los historiadores árabes no se ponen de acuerdo sobre este punto²¹. El historiador Médaïny la lleva al año 75; Al-Makrizy dice que en el año 77 de la hégira. En la ciudad de Koufah se sahe que la reforma estaba en vigor en el año 79²². Hemos de considerar, por tanto, que

18. LOMBARD, Maurice. “L’or musulman du VI a XI siècle”. En *Anales*. (E. S. C.) París, 1947, p. 151.

19. Esta relación fue de 1:10, y la de peso 7:10. MATEU I LLOPIS. *Historia de la Moneda española*. Barcelona, 1946, p. 99.

20. LAVOIX. *Catalogue des Monnaies musulmanes*. París, 1887, p. VI. MATEU I LLOPIS. *Op. cit.*, p. 100.

21. LAVOIX. *Op. cit.*, p. XIX cita la obra de BERGMANN, E. V. *Die Nominale der Münzreform der Chalifen Abd-el-Melik*. Viena, 1870.

22. Vid. SAUVAIRE, Henri. *Materiaux pour servir a l’Histoire numismatique et de la metrologie musulmanes*. París, 1882. LAVOIX. *Op. cit.*, p. XX.

la reforma llevada a cabo por el califa Abd-el-Malik se realizó entre el año 74 y antes del 79, en que vemos se estaba cumpliendo en Koufah²³.

Introducción de la moneda árabe en Hispania

La conquista de Hispania por los árabes, a diferencia de las demás emprendidas en el primer siglo de la hégira, fue una rápida victoria, caracterizada por la audacia y facilidad con que se llevó a cabo. Ello da lugar a pensar debió existir un cuidadoso plan para llevar a cabo la empresa.

En la primavera del año 92 de la hégira (711 d. C.), y después de una exploración realizada en el verano del 710 por el oficial bereber Abou Zoraah Tharîf que al frente de 400 hombres ocupó una pequeña isla (Tarifa), Tarik Ben Ziyad con un ejército de 7.000 hombres ocupó la fortaleza, que más adelante tomó el nombre de Yêbel Târik o Chabal Târik (Gibraltar). A éstos pronto se unieron otros 5.000 fanáticos bereberes y convirtiendo a Gibraltar en su base de operaciones, ocupó Carteia y la pequeña “Isla Verde” (al-Yazirat aljadra) que pudiera servirle de reducto en caso de retirada.

Pocas semanas después, y tras haber recibido refuerzos de Musa, el 28 del Ramadán del año 92 de la hégira (19 de Julio de 711 d. C.) tuvo lugar un duro combate con las tropas del rey godo Rodrigo, al oeste de Tarifa, en las márgenes del río Barbate (Wadi Lago)²⁴ que terminó con la derrota del último de los reyes godos, el cual se cree murió en el transcurso de la batalla. Las puertas de Hispania habían quedado abiertas para los recién llegado. Târik Ben Ziyad, tras la victoria junto a la laguna de la Janda, inició la conquista de la península utilizando los caballos de los vencidos, ya que los árabes carecían de ellos²⁵. Una gran parte de la población se une a las fuerzas de Târik, en las cercanías de Écija, deseosa de escapar de la servidumbre a la que estaba sometida por parte de los gobernantes visigodos. Tras la conquista de Córdoba, en Octubre del 711 por el liberto Mugith, llega a marchas forzadas a las puertas de Toledo que cayó sin la menor resistencia.

La caída de Toledo a manos de los invasores islámicos parece señalar el fin de la Hispania visigótica, ya que desaparecido el poder central se hacía prácticamente imposible cualquier coordinación de fuerzas, entre los visigodos, para hacer frente al invasor.

23. Según la traducción de H. Sauvare a la crónica de el-Damîry, Abd-el-Malik fue el primero que acuñó los dirhemes y los dinares típicamente islámicos.

24. LÉVI-PROVENÇAL. *Historia de la España musulmana*, Tomo I, p. 212. Dice: “...se trata del pequeño río de la laguna de Janda”. LAVOIX. *Op. cit.*, p. XLII, cita el nombre de “Wadi-Bakkah”.

25. SÁNCHEZ ALBORNOZ. *En torno a los orígenes del feudalismo*. Mendosa, 1942. T, II, p. 25 y siguientes.

En junio del 712 (Ramadán del año 93 H.) Musa Ben Nusayr pasa a la Península con un ejército de 18.000 hombres (árabes en su mayoría) y jefes qay-síes y yemeníes. Toma Medina Sidonia, Carmona, Sevilla - que se sublevó - mientras se asediaba Mérida y que fue de nuevo sometida por Abd-el-Aziz, enviado por su padre, con un cuerpo de ejército, y Mérida que fue sometida, no sin ofrecer una fuerte resistencia. Parece ser que Abd-el-Aziz, tras la conquista de Sevilla, y a pesar del tratado de Târik con Tudmir, ocupó el territorio de éste. Orihuela capitula y Muza se encuentra amo y señor de todo al-Andalus.

Al año siguiente, el 713 d. C., se reúne con Târik en Toledo, y tras ocupar Zaragoza, junto con las tropas de Târik, ocupación que supuso dominar todo el valle del Ebro, marcha a Astorga y Lugo, mientras que Târik se dirige a Huesca, Tarragona y Barcelona.

Estando en Lugo, es llamado por el califa al-Walid, y se le ordena regresar a Siria en unión de Târik, para rendirle cuentas de las conquistas realizadas. En el verano del 714 (Ramadán del año 95 H.) los dos jefes parten para Oriente de donde nunca más regresarían a Hispania.

El término geográfico al-Andalus fue aplicado en el mundo medieval musulmán a toda la Península Ibérica, comprendiendo las actuales España y Portugal, la antigua Hispania romano-visigótica. Este término aparece por vez primera en un dinar transicional bilingüe del año 98 H. (716 d.C.), e Isidro de la Cagigas señala, como posible que las acuñaciones bilingües de la primera época fueran producto de los hebreos a los cuales se les había encomendado, junto con el gobierno de la ciudad de Sevilla, y que la ceca al-Andalus corresponde en estos años a Sevilla²⁶.

Sobre las primeras emisiones monetarias hispano-árabes han sido numerosas las interpretaciones habidas.

Codera dice: “...pasemos a describir los dinares de esta clase, fijándonos en los de África, por estar mejor trazados, y porque indudablemente habiendo servido de tipo para los acuñados en España, pueden dar no poca luz para el estudio de los de nuestra patria”²⁷.

Por su parte el insigne Mateu i Llopis señala que el monedaje transicional hispanoárabe tomó por modelo el sistema visigodo²⁸ “...pues estas monedas siguieron el sistema visigodo de sueldos y tremises hasta que surgió la moneda típica musulmana”.

Anna M. Balaguer²⁹ replica: “He de hacer una última observación al texto de Mateu. Este autor se equivoca al señalar que el monedaje transicional musulmán

26. CAGIGAS, I. de las. “Al-Andalus, unos datos y una pregunta”. En *Al-Andalus*, IV. 1936-39, p. 205 a 214.

27. CODERA. *Op. cit.*, p. 37 y 38.

28. MATEU I LLOPIS. *Hallazgos numismáticos musulmanes I. Al-Andalus*, 1949, p. 202 y 203.

29. BALAGUER. “Nuevos datos sobre la moneda transicional árabe-musulmana de Hispania y África”. En *Gaceta Numismática*. Junio 1978, p. 27 y siguientes.

tomó por modelo el sistema visigodo. Desde el aspecto tipológico-estilístico, las primeras emisiones árabes de la Península guardan una estricta similitud con las emisiones musulmanas del norte de África, y éstas resultan ser una evolución de los tipos de la ceca bizantina de Cartago”.

Termina Anna M. Balaguer: “Si fijamos después la atención en el aspecto metalográfico de las series transicionales, resulta evidente que éste se basó en el sistema bizantino de sueldos, semises y tremises, no en el visigodo que, fundado a su vez en el bizantino o tardo-romano, había dejado de acuñar sólidos desde finales del siglo VI y, que yo sepa, jamás acuñó semises”³⁰.

Por todo ello, creemos que una vez asentados los árabes en nuestra Península, que ya hemos señalado llamaban al-Andalus, dieron comienzo sus acuñaciones de monedas, tomando como tipo las que ellos ya labraban en África. Así lo afirma M. Henry Lavoix³¹: “Con el dinar que tiene el globo sobre columna y sus subdivisiones, volvemos a encontrar en al-Andalus el sistema monetario de África...Las Fórmulas piadosas de las monedas de Kairouan se repiten en las leyendas de los dinares de España. IN NOMINE DOMINI NON DEUS NISI DEUS SOLUS NON DEUS DEO SIMILIS. IN NOMINE DOMINI NON DEUS NISI DEUS SOLUS NON DEUS ALIUS EST, de un lado; del otro: HIC SOLIDUS FERITUS IN SPANIA, con el año de la hégira inscrito en la leyenda circular. En el campo se lee la cifra de la indicción. Ello nos da a entender que debemos estar seguros sobre la ficha. Lejos de ello; esta doble mención crea una dificultad Las faltas del grabador son numerosas, tan evidentes, que ellas suponen una gran dificultad para la lectura de estas piezas. El año de la hégira y la indicción no concuerdan La leyenda marginal es siempre dudosa. Después de las dos letras AN de la palabra ANNO, en la siguiente de las decenas XC, van algunos trazos dudosos, informes...”.

Esas numerosas faltas del grabador son explicables. Los monederos no siempre se improvisan. Lo lógico es recurrir a la técnica y a la habilidad de monederos y a talleres ya existentes. Es más cabe la posibilidad que los encargados de realizar los cuños para las nuevas monedas musulmanas ignorasen incluso el árabe y, que fuera mucho más fácil escribir versículos del Corán en latín que utilizar caracteres serníticos³².

Hemos hecho notar, al principio, que se nota un empeño en modificar, en adaptarse, poco a poco, al sistema monetario que existía en los países que eran conquistados por los árabes. Hispania no fue una excepción. Guillaou lo consi-

30. BALAGUER. *Las emisiones transicionales árabe-musulmanas de hispanaza*. Barcelona, 1976. Adenda.

31. LAVOIX. *Op. cit.*, p. XLI.

32. LLUIS Y NAVAS, Jaime. “Consideraciones sobre los inicios de la acuñación musulmana”. *Numisma*, N.º. 8, p. 35.

dera un rasgo propio del respeto inicial, o a! menos, de la imitación de la civilización de los vencidos, hasta la implantación de la civilización del vencedor³³.

Todo pueblo conquistador se somete a los precedentes monetarios del país ocupado, en el que no procede por saltos, sino gradualmente³⁴.

Estas series de monedas, acuñadas entre el 93 y 98 de la hégira (712 a 717 de la era cristiana), son las que Rivero denomina "*protoislámica*"³⁵ y constituyen las que Anna M. Balaguer ha denominado "*monedas transicionales árabe-musulmanas de Hispania*"³⁶.

En el año 98 de la hégira, en que aparecieron las monedas de transición bilíngües, y Ayub substituyó a Abd-al-Aziz, ya, en Oriente, la reforma monetaria impuesta por Abd-el-Malik estaba en pleno vigor y existía la moneda propiamente árabe, puede decirse que la dominación musulmana se había consolidado en la Península Ibérica. Lo que significa, que resueltos los problemas políticos más urgentes, necesarios para consolidar la victoria los árabes pudieron dedicar el tiempo necesario a plasmar, a través del arte monetario, una serie de manifestaciones pertinentes a un estado de ánimo religioso, político o social, y llegar a proyectar en la moneda, de un modo pleno, el pensamiento religioso-político de un pueblo.

El elemento religioso

Antes de Mahoma las tribus árabes habían tenido mucha variedad de cultos, entre los cuales los más extendidos eran los del sol y de los principales astros; además tomaron de los pueblos con los cuales comerciaban muchas de sus divinidades.

Sin embargo existían gérmenes de unidad entre aquella variedad de cultos de Arabia y bastole a Mahoma desarrollarlos para llevar a cabo la empresa de unificación que había acometido. Había en Arabia un templo llamado la Kaaba, fundado, según la tradición árabe, por Abraham; y este templo era venerado por todos los pueblos de la península arábiga, los cuales iban a visitarlo en romería desde mucho tiempo antes³⁷.

Muchos árabes adoraban a un solo Dios, sin contar los que ya en tiempo de Mahoma practicaban el cristianismo o el judaísmo, los cuales eran bastante numerosos. Calificábanse aquellos de Hanifes³⁸, título con que Mahoma se com-

33. GUILLOU, André. "Trois monnaies latino-arabes de la collection de Jacques de Morgan". *Revista del Instituto Egipcio de estudios Islámicos*, N°. 1. Madrid, 1953, p. 59 y siguientes.

34. MATEU I LLOPIS. *La Moneda española*. Barcelona, 1945, p. 36.

35. RIVERO Y SAINZ. *La Moneda árabe-española*. Madrid, 1933, p. 4.

36. BALAGUER. *Op. cit.* Introducción.

37. LE BON, Gustave. *Las antiguas religiones de Arabia*. Barcelona, 1910, p. 37.

38. LE BON. *Op. cit.*, p. 37.

placía en darse a sí mismo; y no solo admitían un Dios único, lo cual es uno de los principios fundamentales del Corán, sino que enseñaban, lo cual es otro de los más esenciales principios del mismo libro, que el hombre debe someterse a la voluntad de Dios de un modo tan absoluto, como Abramam cuando se disponía a sacrificar a su hijo Isaac³⁹.

La obra, que Mahoma pretendía realizar, se vio facilitada por el hecho de que los adoradores de aquellos dioses hablaban una misma lengua. Había llegado el momento en que todos los árabes podían unirse en una sola creencia. Así lo comprendió Mahoma, y ello le dio toda la fuerza que tuvo. Lejos de pensar en fundar un culto nuevo se concretó a predicar que el único Dios verdadero era el fundador de la Kaaba que toda Arabia veneraba, es decir, el Dios de Abraham.

Estas predicaciones de Mahoma, no sólo constituían una religión, sino que llevaban una serie de disposiciones de carácter social y político que permitieron la edificación del Estado musulmán⁴⁰. El conjunto de cuantos creyeron en las predicaciones de Mahoma constituyeron “la comunidad silámica”. Los que creen que no hay más que un Dios (Allah), que Mahoma tuvo una misión providencial, y acatan los contados preceptos que dio, pertenecen por derecho propio al “pueblo” o “comunidad” (umma) de Mahoma, que comenzaron a regirse por el Corán, libro sagrado, código religioso, civil y político que determina la regla de conducta de todo islamita.

El Islam y su interpretación

En la perspectiva unitaria del Islam, todos los aspectos de la vida, así como todos los grados de la manifestación cósmica, están gobernados por un único principio y están unificados por un centro común. No hay nada fuera del poder de Dios y, en un sentido más esotérico, no hay nada “fuera” de su Ser, pues no puede haber dos órdenes de realidad. “La ilaba illa'Llab” significa en último término que no hay otro ser o realidad que el ser absoluto o la realidad absoluta. Por tanto, todo es en esencia sagrado y nada es profano porque todas las cosas llevan en sí la fragancia de lo divino.

La religión se convierte en la revelación que Dios ha enviado al hombre para guiarle hacia la Unidad y ayudarle a ser lo que siempre fue, pero que lo ha olvidado; es decir, para hacerle recordar y obtener de nuevo la beatitud celestial de que gozó antes de caer en la cárcel de los sentidos.

39. *Libro del Eclesiástico*. Cap. 44, verso 21 a 24.

40. MANTRÁN, *La expansión musulmana*. Barcelona, 1982. p. 30.

La religión en el Islam no se ve como un caso único de guía divina, sino como el conjunto de todas las revelaciones enviadas a los pueblos de todas las épocas y naciones, el último de los cuales, en el presente ciclo de la humanidad es Mahoma. Por eso el profeta manifestó que no había traído nada nuevo, sino que había reafirmado la verdad proclamada por todos los profetas anteriores y restablecido la tradición primordial que es la verdad presente en la naturaleza de las cosas.

Considerada así, la religión, en el Islam, significa en primer lugar la revelación islámica y todas las verdades, tanto exotéricas como esotéricas, reveladas en el sagrado Corán e interpretadas por el profeta en sus dichos y tradiciones.

El Corán

El Corán, aunque revelado por Dios a Mahoma, adolece de cierta incoherencia, y si el estilo a veces es notable, el orden y la lógica faltan allí con frecuencia; lo cual se explica muy bien cuando se sabe el modo como el libro se compuso. Escribióse, efectivamente, al día y según las necesidades del momento; pues gracias a las relaciones de Mahoma con el arcángel Gabriel, una revelación nueva le sacaba de apuros cada vez que surgía una dificultad; y esta revelación quedaba enseguida consignada en el Corán.

La redacción definitiva de este libro es posterior a Mahoma, quien ya en vida aceptaba diversas versiones de un mismo pasaje; y tan sólo muchos años después de su muerte, su cuarto sucesor, Utmân⁴¹, hizo adoptar una versión definitiva, comparando juntas todas las que recogieron los discípulos de Mahoma. A Utmân se deben, lógicamente, las reglas destinadas a regir a los súbditos del joven Estado musulmán⁴².

El Corán se compone de ciento catorce suras (ordenadas según su longitud, siendo las últimas las más cortas), divididas en versículos, donde Mahoma habla siempre en nombre de Dios.

La religión en la moneda

Hemos visto, pues, de que manera la religión islámica une, relaciona todos los aspectos de la vida: religión y culto, política, libertad humana, arte, etc. Todo es subordinado a Dios, y todas las cosas encuentran su unidad en Dios. Por ello no

41. MANTRÁN. *Op. cit.*, p. 44.

42. MANTRÁN. *Op. cit.*, p. 44.

debe extrañarnos que la moneda, vil metal, algo secular de origen meramente humano, cuya base metafísica se encuentra en el hiato ontológico entre el hombre y Dios, no deja de ser un símbolo de lo divino, y por lo tanto ha de reflejar esa interrelación dicha de religión, política, libertad, culto, arte, etc. etc., y que frases y versículos del Corán vayan grabadas en ellas.

Codera⁴³ nos da cuenta de la mayoría de las leyendas, que procedentes del Corán, van representadas en las monedas hispano-árabes, y observamos que el empleo de unas u otras nos hablan que un cambio o reforma se ha realizado dentro del pensamiento religioso islámico.

Desde la reforma de Abd-el-Malik⁴⁴ aparece en la I.A.⁴⁵ la profesión de fe islámica, y la sura 112 del Corán, en la II.A, ocupando el centro de ambas áreas.

Estas dos inscripciones dicen así:

No (un) Dios sino
El Dios, solo él,
no hay compañero para él⁴⁶.

لا اله الا الله
الله وحده
لا شريك له

Dios (es) uno, Dios (es)
eterno; no engendró y
no fue engendrado y no hay
para él otro⁴⁷.igual

الله ا ك الله
الله له ملك و
له مولود و له دكر
له خمول و ك

Hemos de distinguir, sin embargo, las inscripciones o leyendas que se encuentran en los dinares y las de los dirhemes.

En los dinares, observamos, que el campo de la I.A. está ocupado por la profesión de fe islámica:

No Dios sino Dios, solo él.

لا اله الا الله وحده

la orla va ocupada con parte de la misión profética de Mahoma:

43. En su *Tratado de Numismática árabe-española*.

44. La reforma de Abd-al-Malik fue introducida en al-Andalus el año 102 de la Hégira.

45. El sistema de denominar I.A (área primera) al área que contiene la profesión de fe musulmana y II.A (área segunda) en la que se escribe la misión profética de Mahoma, anulándose la ambigüedad de los términos anverso y reverso, es debido al insigne maestro y arabista Codera y Zaidín.

46. Profesión de fe islámica.

47. Sura 112 del Corán.

“Mahoma es el enviado de Dios, le envió con la dirección y religión verdadera”⁴⁸.

محمّد رسول الله ا سبّاه بنا لحد و خير العو

En la II.A leemos:

“En el nombre de Dios, el clemente, el misericordioso”.

بسم الله الرحمن الرحيم

y en la orla: lugar y año de acuñación, así como la mención del valor: *dinar*, como unidad; *annisfo*, como medio dinar y *atsolso*, como tercio del mismo.

En los dirhemes distinguimos en la I.A en el centro de área y en tres líneas la profesión de fe islámica, y en la orla, sin que exista separación de gráfila entre la inscripción central y la de la orla, la inscripción que nos dice:

“En el nombre de Dios fue acuñado este dirhem en al-Andalus”, y el año de acuñación.

En la II.A la sura 112 del Corán, y en la orla la expresión de la misión profética de Mahoma.

En el apartado “Islam y su interpretación” hemos señalado algunos de los puntos más importantes de la religión islámica y la doctrina coránica tal como fue enseñada por Mahoma. Pero el Corán es la ley escrita y con frecuencia las prescripciones escritas se diferencian mucho del modo como son practicadas. Su importancia no puede calcularse más que por la influencia que ejercen en la vida.

Acostumbrados, los musulmanes, a cumplir los caprichos de un Dios soberano, con la misma facilidad obedecen a sus representantes, y el hombre que les habla de Dios siempre se hará obedecer, pues la única pregunta que son capaces de hacerse se reduce a si habla en nombre de Dios.

Todos los observadores deben respetar esta arraigada fe, tanto si son escépticos como creyentes, pues así como antiguamente la fe permitió a los árabes hacer la conquista del mundo, del mismo modo les ayuda ahora⁴⁹ a sobrellevar con toda resignación las crueldades de la mala suerte. Semejantes creencias forman en las masas esas ilusiones felices que son la imagen de la dicha. Dándoles a esperar para una vida futura la felicidad que el día de hoy les niega⁵⁰, se les libra

48. Aquí se da un caso parecido al que se dio en Castilla con la Pragmática de Medina del Campo, en la que se dan normas sobre la leyenda que deberían llevar las monedas de los RR CC. Y que finalizaba con la frase: “u lo que de ella cupiere”. Recordemos que la misión profética de Mahoma completa es “Mahoma es el enviado de Dios. Lo envió con el camino y la religión verdadera para que brille sobre toda otra religión, a pesar de la oposición de los infieles”.

49. Para comprender lo dicho, ver los enfrentamientos bélicos entre Irán e Irak.

50. Que más elocuente que la lucha de los palestinos con Israel para encontrar un lugar donde asentarse como nación.

también de los furiosos excesos que la desesperación engendra. Aquellos que menosprecian tales ilusiones deberían siquiera ser consecuentes desdeñándolas todas, menospreciando también la gloria, la ambición, el amor y todas esas quimeras, de alguna manera, venerables que perseguimos durante nuestra vida, y tampoco son otra cosa que ilusiones, pero que hasta ahora han sido el móvil más eficaz de la conducta del hombre.

De esta forma de pensar musulmana, se han aprovechado muchos reformadores, cual es el caso de Abdallah ben Yçim que, en el año 414 de hégira comenzó a predicar entre los “lamtunas”, tribu a la que pertenecía Yûsuf ben Tâsfin, los preceptos de una religión que prescribía el proselitismo por la conquista y que despertó el espíritu guerrero de aquellas “*incultas gentes, y explotando mañosamente el entusiasmo que en ellas había producido una fe vivificada y rejuvenecida, las lanzó contra algunas tribus bereberes que se habían mantenido fieles a sus antiguas creencias*”⁵¹. Estos fueron los almorávides llamados por las primeras taifas hispánicas.

Señalamos, anteriormente, que la lectura de las leyendas religiosas en las monedas hispano-árabes, pueden indicarnos un cambio de mentalidad religiosa. De esta manera vemos como la llegada de los almorávides a al-Andalus rompe de algún modo con el espíritu de tolerancia que existía entre musulmanes y cristianos⁵² hasta el punto que a los mozárabes de Valencia no les fue posible vivir bajo la dominación almorávide⁵³ y en las monedas aparece el versículo 79 de la sura III del Corán que dice: “*Y el que buscarse fuera del Islam alguna religión no será recibido en él, y en la otra vida estará con los decepcionados*” y esta otra: “*Señor en ti confiamos ya ti volvemos y en ti el término*”.

Ello ocurrió en el año 1090 d.C., en que Yûsuf ben Tâsfin con sus bereberes “*inflamados de un nuevo celo religioso*”, y que había asumido el título de “*príncipe de los creyentes*” (Amî al-Muslimîn)⁵⁴ destituyó a todos los reyesuelos taifas por considerarlos “*traidores a la causa del islam. irreligiosos, corruptos e impíos*”⁵⁵ e impusieron en al-Andalus la defensa de la ortodoxia mâlikî.

No obstante, este celo religioso de los almorávides cayó por tierra al ponerse en contacto con las riquezas que al-Andalus les ofrecía. Desapareció la severidad de costumbres y llegó una decadencia moral, que unida a un declinar de sus fuerzas militares, hizo que surgieran nuevas taifas en diversas ciudades de al-Andalus, como Córdoba, Niebla, Badajoz, Santarem, etc. La situación era simi-

51. LAFUENTE. *Historia de España*. Tomo III, p. 161.

52. Los almorávides se distinguieron por ser una “dinastía fanática e intransigente”. MANTRÁN. *Op. cit.*, p. 141.

53. TREND. *El legado del Islam*. Madrid, 1956, p. 11.

54. Según al-Gazalî y al-Turtshî, teólogos importantes, en aquel entonces, contado por Ibn Abî Zar' en *Rawd al-qirtâs*. p. 88, entregaron a Yûsuf Ibn Tâsfin en 1086, tras la batalla de Zallaqâh, una “fatwa” o decisión legal para gobernar al-Andalus y asumir dicho título.

55. ARIÉ. *España musulmana*, Barcelona, 1983, p. 31.

lar a la que sobrevino con las anteriores taifas⁵⁶ y coincidió con un movimiento de resurgimiento religioso en el norte de África protagonizado Muhammad ben Tûmart, quien comenzó a predicar contra las costumbres de la época, defendió el concepto de la unidad de Dios, se proclamó “*el infalible Mahdî*” (al-Mahdî alma’sûm) e hizo una distinción: a sus seguidores y fieles los consideraba “*gentes del Paraíso*”, mientras que a sus enemigos los consideraba “*gentes del infierno*”.

No tardó en hacer prosélitos, de entre los cuales sobresalió Abd al-Mu’min, que con el tiempo se convirtió en el jefe de los almohades que acabaron con el imperio almorávide.

Abd al-Mu’min, para señalar que con él había concluido el ciclo de los tiempos y comenzado un nuevo orden duradero del mundo, cambió la forma redonda de las monedas por la cuadrada, forma típica de las monedas almohades⁵⁷.

El hijo de Abd al-Mu’min, Yûsuf I, al pasar a la Península y una vez dueño del territorio de al-Andalus, hizo recrudecer la intolerancia religiosa entre musulmanes, cristianos y judíos, llegándose en el año 1143 d.C. a decretar la expulsión de todos los cristianos y judíos que no quisieran convertirse a la re musulmana.

Esta afirmación religiosa intolerante de los almohades, la encontramos reflejada en las inscripciones de sus monedas:

“*Dios es nuestro Señor; Mahoma es nuestro enviado; Al-Mahdî es nuestro Imán*”. O bien: “*No Dios sino Dios; el imperio totalidad de él para Dios no hay fuerza sino en Dios*”.

Según Codera, dichas dos inscripciones se encuentran en casi todas las monedas de plata almohade⁵⁸.

En las de oro se repiten, y se profundiza, quizás más, en alabanzas a Dios: “*La alabanza para Dios, señor de los mundos*”, o “*En el nombre de Dios, el clemente, el misericordioso*”.

Las monedas de los reyes nassaríes de Granada pueden considerarse continuación de las almohades⁵⁹, sin embargo, en lo tocante a las inscripciones que en ellas encontramos son de difícil lectura, según Codera⁶⁰, no teniendo a mano las “Concordancias coránicas”. Todas ellas reflejan un profundo y gran sentimiento religioso,

Se observa en las leyendas nassaríes una gran aceptación de la voluntad divina, y no debe extrañarnos, pues entre los medios populares de al-Andalus existía un gran misticismo, muy vinculado al norte de África, como lo prueba la obra del sûfi Ibn Sab’in, discípulo del sevillano al-Sûdî⁶¹ y este misticismo tuvo un

56. Vide. LÉVI-PROVENÇAL. *Documentos inéditos de la Historia almohade*. París, 1928.

57. BURCKHARD. *La civilización hispano-árabe*. Madrid, 1982, p. 177.

58. CODERA. *Op. cit.*, p. 26 y 27.

59. MATEU I LLOPIS. *Hallazgos numismáticos musulmanes*. Rev. *Al Andalus*, XV, p. 486-490.

60. CODERA. *Op. cit.*, p. 27.

61. ARIÉ. *Op. cit.*, p. 262.

gran arraigo en el reino nassarí granadino. En efecto, el sufismo, que contó con numerosos adeptos en este reino, entre los que se cuentan Ibn Jâmis, Abû Ishân, al-Sâhilî, etc. se vio perseguido por el mâlikismo oficial, hasta el punto que el jurista granadino Abû Abd Allâh al-Haffâr, opinó que sus pensamientos dañaban “*enormemente la religión, difundiendo la corrupción soterrada que había en materia de errores y licencias*”⁶².

Este misticismo, a pesar de la oposición oficial, se vio reflejado en las leyendas de las monedas nassaríes, entre ellas, el lema de su dinastía: “*No hay vencedor sino Dios*”, tomado de la sura III del Corán.

Lo expuesto sobre la religión islámica, y que vemos reflejado en las monedas, nos permite afirmar que ella está presente, de un modo constante en los trozos de metal amonedado, y que éste, con las distintas leyendas o inscripciones, nos habla de una manera clara de una ortodoxia religiosa que está dentro del espíritu musulmán, de una inquietud de superación religiosa a través del misticismo o de una reforma, unas veces aceptada y otras combatida.

La política monetaria y el monopolio de acuñación de moneda

Según el Islam, todo derecho y poder tienen un origen divino, es decir, emanan de Dios. Así pues, al califa, dentro del mundo musulmán, recibía el poder y el derecho de acuñar directamente de Dios.

Ya hemos tratado sobre el origen de la moneda árabe y de su introducción en Hispania –al-Andalus– ahora, trataremos sobre la política monetaria a partir de Abd-al-Rahmán I, primer emir independiente de Damasco.

El emirato independiente rompió el vínculo político con el califa, pero no el religioso, y su actitud repercutió sobre el derecho monetario, pues los emires de al-Andalus, por respeto a las prerrogativas del sucesor de Mahoma no acuñaron oro, se limitaron a labrar dirhemes y feluses⁶³. Los Omeyas españoles continuaron acuñando monedas anónimas con arreglo al tipo tradicional en su familia, ya que siendo el califa representante de Mahoma, es forzosamente único; los Omeyas españoles se consideraban desposeídos de un cargo que legítimamente les correspondía, pero no se atrevieron a tomar abiertamente el título hasta que los fatimíes lo hicieron en África⁶⁴. En éste como en otros muchos casos y situaciones la perduración de soberanías nominales se manifiestan en la moneda. Este divorcio entre la realidad y las indicaciones monetarias queda explicada, en

62. Al-Wansarisi. *Kitâb al-Mi'yâr wa-l-yâmi al-mu'rib an fatâ wî ahl Ifriqiya wa-l-Andalus wa-l-Magrib*. Fragmentos traducidos por E. AMAR. París, 1909. T. XI, p. 34.

63. MATEU I LLOPIS. *La Moneda Española*. Barcelona, 1945, p. 108-109.

64. PRIETO Y VIVES. *Los reyes de taifas*. Madrid, 1926, p. 96, nota 2.

gran parte, por el carácter estatal de la moneda, y por tanto de la indicación de señorío o dignidad, que existe, en último término, en la voluntad, o para ser más claros, en la pretensión del derecho de emitirla. Desposeer a alguien de su poder siempre implica una ruptura con el sistema preestablecido y por tanto, suponen también, unas dificultades a vencer. Estas dificultades son menores si al quitarle el poder de hecho se respeta su situación nominal de derecho. En el caso de al-Andalus varios motivos hicieron posible que así sucediera. Por una parte, el califato gozaba de una aureola de prestigio religioso entre los musulmanes, que atentar contra este aspecto de las facultades del califa de Damasco podía haber provocado escrúpulos religiosos entre los seguidores de la religión islámica de la Península Ibérica y hacerlos reaccionar en consecuencia; esto nos puede indicar, claramente, que hubiera podido llevar al fracaso la actuación en política de Abd-al-Rahmán y sus sucesores, por mucho que éstos tuvieran motivos para no simpatizar con los Abbasidas, y es, del todo, muy posible que este pensamiento influyera en su ánimo y conducta. El respeto de la actitud y situación nominal, por su importancia en los rezos islámicos⁶⁵ pudo, consiguientemente, influir en la política monetaria.

Abd-al-Rahmán I y los suyos, a pesar de los muchos motivos que tenían para no simpatizar con los nuevos califas de Oriente, *respetaron la autoridad califal, pero continuaron acuñando con los tipos propios de su tradición familiar*, sin adoptar las modificaciones establecidas por los Abbasidas. Queremos decir que *hubo una tendencia a respetar, en el mínimo posible, las atribuciones del califa, pero, al mismo tiempo, manifestar al máximo el “omeyismo” de los dinastas efectivos de al-Andalus*. La moneda en si y el derecho de poder acuñarla no hicieron más que reflejar una situación y un estado de cosas, que estaban en el ambiente, que por su realización y su carácter de derecho estatal repercutió en el numerario.

En este periodo del emirato independiente, algunos autores afirman que la actividad de las cecas debió ser bastante intensa, basándose, quizás, por los hallazgos de monedas, principalmente en el de San Andrés de Ordoiz, en las proximidades de Estella (Navarra). Lèvi-Provençal, en cambio, dice que hasta el reinado de Al-Hakem los habitantes de al-Andalus se servían, bien de piezas visigodas, bien de monedas musulmanas de oro y plata, que, en corto número, traían los viajeros desde Ifriqiya y de Oriente para negociar en la Península⁶⁶. George C. Miles⁶⁷ nos transcribe el siguiente texto que corrobora lo anterior, y que es tomado de un escrito anónimo titulado “Kitâb al-Zahrât al-manthûrab fî'l-akhbar alma'thûrah”, y es citado por Lèvi-Provençal:

65. Los musulmanes estaban obligados a nombrar al califa en la oración de los viernes.

66. LÈVI-PROVENÇAL. “La organización financiera”. *Historia de España* de Menéndez Pidal, p. 19 nota 62.

67. MILES. *The Coinage of the Umayyads of Spain*. Nueva York, 1950. I, p. 30.

“Los habitantes de la España musulmana no tuvieron, después de la época de la conquista hasta el reinado del emir Abd-al-Rahmán II, una verdadera moneda nacional. Ellos se servían de piezas, dinares y dirhemes traídos en pequeño número al país por los viajeros musulmanes. La moneda era muy rara y por ello todas las transacciones se hacían simplemente por vía de permuta. Esta situación se prolongó durante ciento veinticinco años, hasta el momento en que, por el consejo de Hârit ben Abi's-Sibi, Abd-al-Rahmán II hizo acuñar piezas a su nombre en Córdoba. Pero las emisiones fueron hechas en número reducido, y la mayor parte de los dinares y dirhemes que circulaban en al-Andalus bajo el reinado de este príncipe procedían de acuñaciones magrebíes u orientales”.

Lévi-Provençal pone en entredicho estas noticias. Dice “en varias colecciones públicas y privadas de España se conservan monedas de oro y plata de los gobernadores acuñadas en España”⁶⁸. Miles⁶⁹ afirma, sin embargo, hubo dirhemes acuñados en Wasit para ser puestos en circulación en al-Andalus, y que por dicho motivo llevaban la mención de haber sido labrados en al-Andalus.

El texto del “Kitâb al-Zahrât...” que hemos transcrito, parece confirmarnos lo que afirman los historiadores de al-Andalus, en el sentido, de remontar al reinado de Abd-al-Rahmán II la fundación de la primera ceca oficial de la capital. Antonio Prieto nos dice: “*Muchos traducen al-Andalus por Córdoba, siendo su significación España, las monedas no se acuñaron en Córdoba hasta el reinado de Abd-al-Rahmán II, que duró de 206 al 238 de la hégira, y sin embargo, desde un principio (año 98) mencionan la ceca al-Andalus*”⁷⁰.

Esta ceca o fabrica oficial de moneda estuvo situada cerca de la Mezquita Mayor de Córdoba, próxima a la Puerta de los Especieros o Puerta de Sevilla (Bab Ishbiliya)⁷¹. Esta ceca no acuñó más que monedas de plata.

Más atrás hicimos mención del derecho de acuñar moneda que los gobernantes musulmanes tenían. Esto trajo consigo el que la acuñación de moneda se convirtiera en un monopolio del estado, pero los particulares tenían libertad absoluta de llevar a la ceca oro o plata para que fuese transformado allí en monedas de buena ley, previo el pago o descuento de un derecho de acuñación, que

68. LÉVI-PROVENÇAL. *Op. cit.* (66), p. 24.

69. MILES. *Op. cit.* I, p. 22, nota 1.

70. PRIETO Y VIVES. *Op. cit.*, p. 96, nota 1. El nombre al-Andalus, designaba en la Edad Media, el dominio de los soberanos musulmanes de España, el resto del país continuaba llamándose Hispania o Spania, y cada provincia conservó su nombre particular, incluso entre los árabes. El mejor diccionario persa, el “Borhân-é Qâti”, que Muhammad Hassan Bruhân dedicó a Abd Allâh Qutb Sâh, rey de Colconda y de Hayderâbad, dice que dicho nombre designa a la vez la Península y una ciudad, es decir Córdoba, y en este caso se le hace preceder del artículo árabe “al-Andalus”. De este vocablo árabe y persa, a la vez, deriva la palabra “andalusí”, **اندلسی**, significando español. BONVAT, Lucien. *Les noms persans de l'Espagne et du Portugal*. Al-Andalus. III. 1935, p. 193-199.

71. LÉVI-PROVENÇAL. *Historire de l'Espagne musulmane*. París-Leyden, 1950-1953. III. p. 44. OCAÑA JIMÉNEZ, Manuel. En: *Las puertas de la Medina de Córdoba*, Al-Andalus. III. 1935, p. 143-151, cita la puerta de los Drogueros (Bab al-Attârin), también llamada puerta de Sevilla.

llegó a constituir la primera fuente de ingresos del Tesoro cordobés. La cuenta que nos hace Lèvi-Provençal, considerando los datos aportados por el geógrafo Ibn Hawqal, elevan los ingresos anuales por este concepto al Tesoro del Estado a un monto de 200.000 dinares en los tiempos de al-Nasir, equivalentes al 2,5% de los acuñados en oro y en plata (se acuñaba tres veces más piezas de plata que de oro), lo que es en realidad un porcentaje relativamente elevado⁷².

Tras la reforma de Abd-al-Rahmán II con la fundación de la ceca oficial en Córdoba, como hemos citado, hubo de llegarse a la adopción del título califal por Abd-al-Rahmán III al-Nasir para que se ordenara acuñar moneda de oro, pese a ser una prerrogativa de la plena soberanía, cual era la emisión de moneda de oro, interrumpida en al-Andalus durante el periodo de los emires Omeyas, que, a pesar de ser independientes en lo político, habían reconocido la supremacía espiritual del Imán o califa de Bagdad⁷³. Podemos añadir que precisamente por ser una atribución de la soberanía completa, es en este momento cuando se reinstaura el califato Omeya., pero no en Oriente, en al-Andalus, culminándose el proceso de ruptura., y los cambios político-legales coinciden con lo ocurrido en el terreno monetario, y por tener el numerario un carácter estatal quedan, a nuestro modo de ver, suficientemente explicados dichos cambios. En el 316 de la hégira se renovó la antigua “dar al-sikka”, ordenándose la acuñación simultánea de dinares y dirhemes, de metal puro, sin aleación alguna. La dirección de la ceca fue confiada a un alto funcionario que estaba autorizado a grabar su nombre en las monedas debajo del correspondiente al príncipe reinante⁷⁴. En el año 947 d.C. (336 de la hégira), la ceca fue trasladada a Madīnat al-Zahrâ (Medina Azabara)⁷⁵.

Hasta el fin del califato, comienzos del siglo V de la hégira, continuó todo prácticamente igual con la única excepción del traslado, en el año 364 de la hégira, (974-975 d.C.) a la capital, Córdoba⁷⁶, la fabricación de moneda.

La época de las taifas supone un cambio apreciable aunque los Hammudíes, por pretender ser los sucesores de los califas, hicieron labrar por sus cecas una moneda muy parecida a las emisiones califales, pero, como hace consignar muy bien Casto Ma del Rivero⁷⁷, con notas características cual es la de indicar el nombre del príncipe heredero (Wali yyo-I-adth).

72. LÈVI-PROVENÇAL. *Op. cit.* (71), p. 23.

73. RIVERO Y SAINZ. “El arte monetario en la España musulmana”. *Revista de Archivos, Bibliothecas y Museos*, LIV. 1948, p. 56.

74. LÈVI-PROVENÇAL. *L’Espagne musulmane au Xè siecle*. París, 1932, p. 176.

75. LÈVI-PROVENÇAL. *Historia de España*. De Menéndez Pidal. IV, p. 341. “Los servicios públicos fueron trasladados poco a poco, así como la casa de la moneda (dar al-Sikka)”.

76. Del año 343 de la hégira, se conoce un dirhem en el que consta el nombre de al-Andalus. VIVES. *Monedas de las dinastías árabe-españolas*, Madrid, 1893, p. 54. En la nota 1 de dicha página sugiere, este autor, que por su aspecto “parece acuñada en Fez aunque dice al-Andalus”.

77. RIVERO Y SAINZ. *Op. cit.*, p. 59.

Con frecuencia los señores de las taifas acuñaron a nombre de Hixem II, incluso después de fallecido. Esta continuidad, de grabar el nombre del califa desaparecido, nos indica a que grado de formalismo pudo llevar el respeto a un califato nominal. Hemos de hacer constar, que éste, no fue un caso único en la historia monetaria islámica, pues cuando Siyilmâssa fue ocupada por los enemigos de los fatimíes, se continuó acuñando en esa ciudad la moneda que acuñaba el gobernador fatimí, pero con el nombre del nuevo califa, conformándose éste con tal acatamiento, y lo más curioso es que muerto el califa A1-Mahdí en el 322 de la Hégira, continuó la acuñación hasta el 333 como si aun viviese⁷⁸.

La instauración de estos pequeños reinos de taifas, supuso la multiplicación de talleres monetarios en las capitales de los mismos: Badajoz, Sevilla, Granada, Valencia, Zaragoza, Denia y Baleares; estando sujeta la amonedación al sistema bimetalista: oro y plata⁷⁹. Hemos de añadir, no obstante, que las monedas de plata sufren a partir del año 430 de la hégira una transformación importante en su ley. Hasta esa fecha se mantuvo como durante el califato con la liga indispensable para evitar los inconvenientes prácticos de la plata fina, pero a partir de ese momento la ley baja rápidamente, de tal suerte que a partir del 440 no se encuentran monedas con más de 300 milésimas de plata fina, lo que supone, dada la relación de un dinar por 10 dirhemes, una relación de valor entre los dos metales de 2,3 solamente. Posteriormente, se acuñaron dirhemes de cobre puro⁸⁰.

A pesar de la proliferación de cecas, en este periodo de taifas, podemos apreciar que el numerario labrado no fue suficientemente abundante como para sustituir totalmente al de épocas anteriores, lo que nos da un indicio para considerar cual fue el grado de actividad de sus cecas, que posiblemente atenderían las necesidades de cada momento más que a una política comercial de gran envergadura. El hallazgo en las Baleares de más de 1.200 monedas musulmanas es una prueba que seguían circulando numerarios acuñados en Ceuta y las monedas califales⁸¹.

La llegada de los almorávides a la Península, tras la llamada de socorro de los señores de las taifas, se vio reflejada casi de inmediato. Su primera acuñación en al-Andalus fue en el año 486 de la Hégira (1093-1094 d.C.). Restablecen el dinar de oro de 80 en libra romana, y su relación con la plata de 1 a 10. Progresivamente el oro va desplazando a la plata, abandonándose incluso la explotación de las minas de plata en las zonas de Almería y Murcia, y como prueba de que se

78. MATEU I LLOPIS. "Hallazgos numismáticos musulmanes". *Al-Andalus*. XIV. 1949, p. 204.

79. RIVERO Y SAIZ. *La moneda árabe-española, compendio de numismática musulmana*. Madrid, 1933, p. 26-32.

80. PRIETO Y VIVES. *Op. cit.*, p. 99.

81. MATEU I LLOPIS. *Hallazgos numismáticos musulmanes*. XVI. Hallazgo en Baleares de más de 1.200 monedas musulmanas. Entre ellas hay cuatro cristianas: una de Sancho Ranúrez de Aragón y tres dineros melgoreses. Debieron ser escondidas entre 1113 y 1114, antes de la llegada a las islas de los pisanos y catalanes.

seguida una política restauradora se utilizó la expresión “dinar de peso antiguo”⁸². El desplazamiento de la plata, y la abundancia de numerario de oro almorávide, creemos, tiene una explicación en lo dicho por M. Lombard: “*L'établissement de leur domination sur les tribus berbères et l'extension de leur commerce méditerranéen et permettre d'organiser l'acheminement de l'or du Soudan, para les pistes du désert, vers les marchés de l'Afrique du Nord Au XI siècle, le long de la route occidentale de l'or, du Soudan au Maroc, puis en Espagne, se propage la conquête almoravide; gardant un étroit contact avec la bordure soudanaise, les Almoravides pourront frapper en grandes quantités les beaux «marabotins»*”⁸³. Fue por tanto la utilización del oro procedente del Sudán occidental, considerado como “el más puro” por viajeros y comerciantes árabes, la razón de la acuñaciones de dinares almorávides. Pero, estas corrientes de oro nuevo, termina diciendo M. Lombard, que desde el África occidental se dirigen hacia Egipto o hacia España, se paralizan al final del siglo XI.

Dijimos, poco ha, que el oro fue desplazando a la plata, y sin embargo, no al extremo de hacerla desaparecer. La moneda de plata, que bajo las taifas se había convertido en vellón hasta degenerar en puro cobre, fue restablecida y volvió a ser una moneda de plata sana⁸⁴.

Esta política monetaria de los almorávides, que puede ser considerada poco conveniente bajo un punto de vista económico, se explica por una preocupación de puritanismo religioso, por un ideal que se ponía por encima de cualquier interés mercantil, en este caso concreto, el ser fiel a la relación de valor entre los metales que estaba fijada por la tradición islámica⁸⁵.

Los almohades siguieron con el sistema de cecas múltiples, debido quizá a la tradición del sistema establecido que encontraron, teniendo cecas en África y en España. El comercio llegó a ser muy activo entre las dos orillas del estrecho de Gibraltar, motivado sin duda alguna al hecho de que los almohades dominaban ambas orillas. En la política monetaria almohade hay, sin embargo, un hecho que nos llama la atención: por una parte hemos expresado “siguieron con el sistema de cecas múltiples”, pero por otra está la existencia de dirhemes sin indicación de ceca, lo que nos indica, al parecer, la presencia en el ánimo de los almohades de una concepción unitaria del Estado, y de la labor de los talleres monetarios, pero que por necesidades técnicas se hizo preciso recurrir a la labor de varias cecas, pero marcando las menos diferencias entre los numerarios salidos de distintos talleres.

Cuando decayó el poder almohade, después de la batalla de las Navas de Tolosa, disminuyó la actividad de las cecas peninsulares; Casto Ma del Rivero nos

82. MATEU I LLOPIS. *Op. cit.* (63), p. 118-119.

83. LOMBARD, Maurice. “L'or musulman du Vile au XIe siècle”. *Annales* (E.S.C). París, 1947. p. 150

84. MATEU I LLOPIS. *Op. cit.* (63), p. 118 y 172.

85. Ver la referencia a los almorávides en el apartado titulado “La religión en la moneda”.

dice que la situación de los almohades en la península Ibérica llegó a ser tan precaria, que a partir del califa Muhammad, hemos de considerar acuñadas en África todas las monedas que carecen de indicación de ceca⁸⁶. En el periodo final de la dominación almohade se da el hecho de falsificación de moneda, reflejando una situación difícil de la hacienda estatal musulmana. Falsificación hecha por los propios musulmanes⁸⁷, lo cual es una devaluación de la moneda propia y un signo claro de decadencia.

La descomposición del imperio almohade dio paso a la creación de un nuevo sistema de taifas, destacando entre ellas, bajo el punto de vista monetario, las de Granada y Murcia. Esta última, bajo Ibn Hud, constituyó un reino independiente, y asistimos, una vez más, al hecho, que con harta frecuencia vemos en el campo numismático, el reflejo de la política en la moneda. La taifa murciana utilizó tipos almohades, pero con leyendas almorávides que nos muestra, hasta cierto punto, un resurgir de antiguas rivalidades.

La otra taifa, la de Granada, es vista desde la Numismática, como una secuencia de los almohades⁸⁸, pero continuación de un numerario de un Estado en decadencia, como lo demuestra la emisión de doblas de plata doradas de baja ley⁸⁹. Al mismo tiempo hubo una política oficial del Estado nassarí en el terreno monetario, de falsificación de monedas cristianas utilizando las cecas y los entalladores oficiales⁹⁰, e igualmente continuó siendo la moneda un monopolio del Estado.

Cuando comenzamos a tratar de “la política monetaria y el monopolio de acuñación de moneda”, en el segundo párrafo, hemos omitido, involuntariamente, citar un pequeño artículo de Felipe Mateu i Llopis⁹¹, referido al *Chronicon Albeldense*, en el que, de una manera clara, el autor hace referencia a al-Andalus nombrándole “Spaniam”: “...rex noster, sarracenis inferens bellum et Spaniam intravit”. Se refiere al autor del “Chronicon” a una acción del rey leonés, en el año 883 (921 de la Era hispánica). Y dice Mateu i Llopis: “El autor del Chronicon fecha de esta manera: *Postea quoque in era DCCCCXXI quae est praesenti auno iam suprafatus. Almundar, Mahomat regis filius*, refiriéndose a Abu-I-Hakam al-Mundir ibn Muhammad (886-888), hijo de Abu-Abdallah Muhammad I ibn Abd-al-rahman (852-886), esto es, el Almondir de los cristianos, *cum omne exercitu Spaniae*, el de la parte aun no reconquistada, al-Andalus...”.

86. RIVERO Y SAINZ. *Op. cit.*, p. 56.

87. No existen pruebas claras de la falsificación por los almohades, pero sí en el reino nassarí de Granada cuya moneda debe considerarse por sus características como almohade.

88. Ver nota 87 correspondiente a este mismo apartado.

89. MATEU I LLOPIS. *Op. cit.* (63), p. 195.

90. LLUIS Y NAVAS, Jaime. “Falsificación de moneda cristiana en el reino moro de Granada”. *Numario Hispánico*. II. 1953, p. 219.

91. MATEU I LLOPIS. “Las antiguas cecas visigodas en el Chronicon Albeldense (711-883-976)”. *Gaceta Numismática*, Nº. 67. Diciembre, 1982, p. 10-13.

Creemos, por tanto, no puede haber duda alguna sobre el término al-Andalus referido a la Hispania romana, y que los reyes leoneses diferenciaban su territorio “*Legionem, Asturicam*”, del que estaba en manos islámicas “al-Andalus” llamándole *Spania*.

Sociedad y moneda en al-Andalus

Al comenzar el tema enunciado hemos de volver, indefectiblemente, a la religión islámica. El Corán y las tradiciones atribuidas al profeta contienen los principios que han de regir no sólo la vida religiosa sino también la jurídica. La escuela malikí, que se impuso en al-Andalus durante el gobierno de Hixem I, mantiene el criterio de autoridad de interpretación de los textos fundamentales, sosteniendo como única valedera la opinión de los doctores de Medina. Este tradicionalismo malikí, seco y rigorista, que se convirtió en doctrina de Estado, contribuyó sensiblemente a dar carácter al Islam de Occidente, explicando la importancia política de los alfaquíes (teólogos-juristas) en al-Andalus, que fueron los más fieles aliados de la monarquía Omeya y de los imperios almorávide y almohade.

Para una mejor comprensión de todo lo expuesto no podemos olvidar que el Islam es a la vez Religión y Estado y, su carácter de poder temporal se impone al espíritu del creyente. La sociedad islámica, dentro de la cual se inserta la hispano-árabe, ha tenido siempre conciencia de ello.

Esta sociedad hispano-árabe se caracterizó, a lo largo de los siglos de permanencia en la Península ibérica, por una singular combinación de prosperidad económica, eficaz administración, tolerancia religiosa y racial, y una constante tensión entre influencias culturales orientales e hispánicas. La prosperidad económica de al-Andalus se basaba en una variada mezcla de agricultura, industria y comercio.

La base étnico-religiosa de la sociedad protagonista de la historia de al-Andalus se hallaba constituida por: linajes árabes, como factor preponderante en la formación política-religiosa dominante; linajes bereberes, superiores en número, vinculados a los primeros por el lazo de la religión y de la walâ’ (clientela o tutela) o del hilf (alianza); hispano godos y descendientes de hispanolatinos, en número mayor de todos, islamizados unos, cristianos otros (mozárabes) y unos miles de hispanojudios, y esclavos de procedencia africana, galaicos y de origen transpirenaico, junto con algunos elementos de origen oriental no bien definidos⁹².

92. BOSCH. “Los Omeyas de al-Andalus”. *El mundo islámico. Siglos VII-XV*. Barcelona, 1980, p. 180-181.

En el curso de los siglos IX y X, la clase dirigente de al-Andalus fue adoptando de manera progresiva las prácticas tanto estéticas como económicas, del Oriente Medio, que constituía el núcleo de la civilización musulmana, no obstante haberse, en tiempos de Abd-al-RaUnán I, independizado económicamente de Damasco adoptando los pesos y medidas romanos tradicionales en el comercio hispánico⁹³.

La subida al trono de Abd-al-Rahmán III, y tras su victoria sobre Ornar Ibn Hafsun, se produce una centralización de todas las funciones del Estado con un poder absoluto y una fuerza que se basaba, primordialmente, en su tesoro, que, el nuevo califa, no había de compartir con nadie, ni siquiera con la aristocracia árabe. En esta situación los más beneficiados fueron todos aquellos grupos que se habían encontrado en inferioridad de condición respecto a los que llegaron a la península con la invasión musulmana.

Hemos señalado que la prosperidad económica se basaba en una variada mezcla de agricultura, industria y comercio. La agricultura, muy floreciente, se vio perfeccionada con nuevos cultivos y nuevas técnicas, así como con la mejora de los sistemas de riego heredados de los romanos. Toda la riqueza agrícola de al-Andalus alcanzó todo su valor con la abundancia de ciudades y la existencia de un activo comercio. Así podemos decir que toda la sociedad de al-Andalus estaba repartida en la agricultura, viviendo en el campo o núcleos rurales, y en la industria y el comercio, constituyendo la población del gran número de centros urbanos que causaban una viva impresión en todos los viajeros árabes desde la alta Edad Media por la prosperidad de los mismos⁹⁴.

El esplendor económico de al-Andalus se distinguía por el carácter urbano y mercantil de su economía, sus relaciones con Bizancio y el Oriente islámico, y sus exportaciones de productos de lujo a los reinos cristianos hispanos y a todo el Occidente europeo.

Uso social de la moneda

El desarrollo económico de la sociedad hispano-árabe que engloba: la recaudación de impuestos, las construcciones de todo tipo, la industria de tipo artesanal de productos de lujo, etc. Requería la existencia de una moneda circulante, de oro para las grandes transacciones, y de plata y cobre para las pequeñas.

Las monedas de oro y plata acuñadas por los califas o los reyes de las taifas circularon abundantemente. Cada ciudad es un foco industrial, con sus artesanos

93. JACKSON, Gabriel. *Introducción a la España Medieval*. Madrid, 1974, p. 15.

94. TORRES BALBÁS. *Ciudades hispano-musulmanas*. Madrid, 1972. I, p. 105-106.

agrupados en gremios, sus mercaderes y sus funcionarios encargados de velar por la calidad de los productos y el cobro de las tasas sobre las ventas⁹⁵.

En el “Tratado de Ibn ‘Abdûn”⁹⁶ referido a la Sevilla del siglo XII hay abundantes referencias sobre todo ello. Entre estas referencias podemos citar:

“No debe venderse nada de grano en los mercados al aire libre sino pagado en moneda divisionaria, porque lo que quieren los comerciantes es que les den oro, para cobrar más de lo que deben y declararse quitos (por no tener cambio)”.

“Debe prohibirse a los cambistas que ejerzan la usura. En el país no debe correr otra moneda que la de la ceca oficial, porque la variedad de cecas da motivo para que se desvalorice la moneda, se multipliquen los cambios y las circunstancias económicas se alteren y se salgan del curso ordinario”.

“Si alguien trabaja oro o plata perteneciente a otro, y luego parte del metal resulta malo, el que lo tomó debe reembolsar al otro la cantidad correspondiente, puesto que lo engañó y traicionó al dueño del metal que se fió de él. Es menester sancionar a los comerciantes fraudulentos que se coja, sean del gremio que sean, pero sobre todo el del metal, puesto que el que comete fraude en el metal sabe perfectamente la manera de tratar dicho metal”.

De los Cadíes dependía, principalmente, el mantenimiento de la pureza de la moneda, e igualmente el de los pesos y medidas⁹⁷

Digno de señalar es el hecho, durante el reinado de Hixem II, de ser nombrado jefe de ceca, Ibn Abi Amir “al-Mansur”, lo cual proporcionó a éste una considerable fortuna, que permitió la construcción de la ciudad-palacio de Madinat al-Zahira⁹⁸.

Hemos mencionado que la sociedad de esta época acostumbraba a tomar la moneda, ya fuera de oro, ya de plata, siempre al peso. Los pagos se hacían siempre en una u otra moneda, pero nunca en las dos a la vez, y que suponían siempre implícitamente una pesada efectiva del metal acuñado, o por lo menos una evaluación según el sistema ponderal⁹⁹.

Las doblas antiguas, dice Liciniano Sáez¹⁰⁰, hablando de las doblas moriscas, en tiempo del rey Don Juan el I, valían doce reales en plata amonedada, y en plata quebrada onza y media y una ochava de plata. Ello nos indica que los pagos

95. RIVERA. *Historia de España*. Barcelona, 1958, p. 95.

96. *El tratado de Ibn ‘Abdun*. Trad. LÉVI-PROVENÇAL. Sevilla, 1981.

97. JACKSON. *Op. cit.*, p. 23.

98. RIVERA. *Op. cit.*, p. 98.

99. LÉVI-PROVENÇAL. “Historia de la España musulmana”. En *Historia de España*. Menéndez Pidal. T. V, p. 145.

100. SÁEZ. *Valor de las Monedas de Enrique IV*. Madrid, 1805, p. 306.

se hacían también con fracciones de monedas, lo cual obligaba a pesarlas, y al mismo tiempo, la irregularidad cada vez mayor en la talla de las monedas obligaba a no recibirlas por su valor estampado sino en cantidades pequeñas, como acontece hoy con las monedas divisionarias, y la costumbre era darlas al peso¹⁰¹.

Lèvi-Provençal¹⁰² nos indica que para las transacciones poco importantes se utilizaba un dirhem ficticio, de valor ponderal, constante, el *dirhem qasimí*. Este dirhem qasimí es citado también por Dozy¹⁰³. Entre los habitantes de los reinos cristianos de la Península se usaba igualmente esta moneda, según se desprende de un documento, citado por Manuel Risco, de venta del año 1078, otorgado por la señora llamada Mayor Froilaz al obispo de Astorga, de una villa, llamada Ataulio, en territorio de Gijón; el obispo pagó: “... *pro quo accepimus de vobis CCCII solidos de argento kazmi et...*”¹⁰⁴ El nombre de *Casimí*, patronímico de Qasim, según A. Vives¹⁰⁵, que era prefecto de la moneda en tiempo de Abd-al-Rahmán III. Lèvi-Provençal declara¹⁰⁶ que esta denominación debe venir de un tal Qasim, del que nada sabemos.

El mismo Lèvi-Provençal¹⁰⁷, según nos dice Pio Beltrán Villagrasa, cuenta que al lado del dirhem qasimí se utilizó para pagos de sumas elevadas el *dinar de dirhemes* (dinar darahim) equivalente a 12 dirhemes, es decir, probablemente 12 dirhemes qasimíes.

En la obra de Manuel Risco, hemos encontrado una referencia al uso del *mithqal* en el reino astur-leonés¹⁰⁸. Una carta de donación de la reina Doña Urraca, de los realengos existentes en la ciudad de Oviedo, a la catedral de dicha ciudad como compensación del uso hecho por la reina de los bienes de la Iglesia; “... *quia accepimus de ejusdem Ecclesiae Thesauro novem millia et ducenta et septuaginta auri purissimi metkalia. et decem milia et quadringentos solidos de purissimo argento magno pondere maurisco...*”. Comentando este texto, Antonio Vives nos dice¹⁰⁹, “la palabra *metlkal* significa el peso del dinar”, y que de ahí pasó a significar el dinar mismo en el uso vulgar. Sobre el uso de la moneda de oro, nos dice Lèvi-Provençal¹¹⁰, es posible que ciertos dinares reales hayan tenido, en la segunda mitad del siglo X, valor liberatorio con pesada previa o sin

101. VIVES. *La Moneda Castellana*. Madrid, 1901, p. 10.

102. LÈVI-PROVENÇAL. *Op. cit.* (99), p. 145.

103. IBN IDHARI. *Al-Bayán al-Mughrib*. Recop. R. DOZY. *Histoire de l'Espagne musulmane de la conquête au XIe Siecle*. Rev. G.S. COLIN y E. LÈVI-PROVENÇAL. Leiden, 1951. p. 246.

104. RISCO. *España Sagrada*. XXXVIII. Madrid, 1793, p. 89.

105. VIVES. *La Moneda Castellana*. Madrid, 1901, p. 9. Mismo autor: *Monedas de las dinastías arábigo-españolas*, Madrid, 1893. p. XVII.

106. LÈVI-PROVENÇAL. *Op. cit.* (99), p. 145.

107. BELTRÁN VILLAGRASA. *Sistema monetario del Califato de Córdoba*. Obra Completa. Zaragoza, 1972, p. 289.

108. RISCO. *Op. cit.*, p. 104-105.

109. VIVES. *Op. cit.* (101), p. 9, nota 2.

110. LÈVI-PROVENÇAL. *Op. cit.* (99), p. 146.

ella, y que en la mayoría de los casos, dichos pagos se hacían también en una moneda de cálculo, el *mithqal*. En las Memorias del rey zirí ‘Abd Ailâh¹¹¹, podemos leer: “...*et j’y découvris trois mille mitqâls ya’faris...*”, por lo que podemos deducir, habían de existir distintos tipos de *mithqals* cuando se le pone sobre nombre. Según Pío Beltrán¹¹² el *mithqal* de al-Andalus, como peso y no como moneda efectiva, equivalía a 1/84 de libra romana, que si consideramos a la libra romana con un peso de 327 gramos obtendríamos para el *mithqal* el peso de 3,892 grarnos¹¹³. A este *mithqal* o mizcal de al-Andalus da Mateu i Llopis¹¹⁴ el valor de 5/6 del mizcal legal, o sea 20 quirates en lugar de 24¹¹⁵.

Todos estos apelativos o sobrenombres nos llevan a considerar, son debidos a varias razones: en primer lugar al personaje o autoridad que ordenó la acuñación; en segundo, ciudad o región en que se labró, y por último la costumbre existente, según época o lugar, de dar nombres, más propiamente sobrenombres, a las monedas. Esto último, sobre todo y muy especialmente, derivado del comercio de los reinos hispano-árabes con los reinos cristianos peninsulares.

Atesoramiento y hallazgos monetarios

La moneda, al servir de depósito o reserva de valor, se convierte, tal como hemos dicho al comienzo de este estudio, en un instrumento de capitalización y hace posible la concentración indefinida de la riqueza. Esto se dio, al igual que en cualquiera otra, en la sociedad hispano-árabe. Así no es raro encontramos, casi de continuo, con depósitos monetarios, que un día fueron ocultados para, más adelante, hacer uso de las monedas que formaban o constituían dichos depósitos.

Cierto es que estos depósitos, en ocasiones, fueron resultado del ahorro de persona o personas que, con grandes sacrificios, lo habían ido, poco a poco, haciendo. Unas veces para la compra de un par de bueyes con que labrar una pequeña porción de tierra; otras para constituir la dote o preparar el ajuar de una joven. Lo esconden bien, dentro de la casa o fuera de ella, para evitar les fuera quitado por los ladrones, tan abundantes en la Edad Media hispánica. Por circunstancias diversas, por lo general, de carácter violento, la persona que, con tanto atan, fue reuniendo ese capital muere, desaparece. Nadie sabe, quizás sus familiares han desaparecido con ella, de la existencia de tal ahorro, y si alguien

111. LÉVI-PROVENÇAL. “Memorias del rey zirí Abd-Allah”. *Al-Andalus*, IV. 1936, p. 113.

112. BELTRÁN. *Op. cit.*, p. 298.

113. LÉVI-PROVENÇAL. *Op. cit.* (99), p. 146, valora el *mithqal*, en 15/16 de dinar.

114. MATEU I LLOPIS. *Glosario Hispánico de Numismática*. Barcelona, 1946, p. 134.

115. IBN’ IDHÂRĪ. *Al-Bayân al-Mughrib*. Trad. de A. HUCI MIRANDA, Valencia, 1963. p. 90, nota 29.

sabía de él, y por dicho motivo, tal vez, quiso apoderarse de él de manera violenta, no lo encontró.

En otras muchas, son fruto del pillaje, del saqueo. Los autores de tales acciones se ven perseguidos por los encargados del orden y la justicia (qâdî o sâhib al-shur-tah), y esconden rápidamente el botín, después si escaparon de sus perseguidores, intentan recuperarlo, buscan por todas partes. No recuerdan donde lo dejaron.

El profesor Justel, del Departamento de Estudios árabes e Islámicos de la Universidad de Cádiz, nos ha sugerido la hipótesis, quizás más probable que las indicadas antes, del que esconde el dinero porque le sobra y porque pretende que Dios lo haga aparecer a quien lo necesite. Esta es una práctica piadosa que se sigue usando, por lo menos en zonas rurales del Próximo Oriente, según testimonio de un amigo jordano, cuyo padre encontró oro en las paredes de su propia casa, con una inscripción en ese sentido, que había sido escondido por un bisabuelo suyo que fuera gobernador de Damasco bajo los turcos.

El análisis de las monedas que componen un “tesorillo” nos dan noticias muy valiosas, desde el punto de vista histórico y que llenan lagunas existentes en las antiguas crónicas, especialmente, en las que se relacionan con el periodo de la dominación musulmana en la Península.

Estas monedas nos hablan de intercambios comerciales, de política, de la técnica empleada en las acuñaciones, de la circulación monetaria.

De esta manera, los hallazgos de monedas fatimíes en la zona valenciana en 1929 y 1934¹¹⁶; en Carmona (Sevilla), en 1984¹¹⁷, y los dinares aparecidos en el río Guadalquivir a su paso por Córdoba¹¹⁸, nos dicen que las relaciones entre los gobernantes hispanos y los del Norte de África no estuvieron nunca suspendidas, y que el comercio, entre las dos orillas del estrecho de Gibraltar fue intenso. El hallazgo de Córdoba nos indica que circulaban conjuntamente, en al-Andalus, las monedas califales, las de los príncipes independientes durante la guerra civil, las de los Hamidíes y otras taifas, y las fatimíes, tanto de la ceca de Sicilia, como de Almansuriyah.

El hallazgo de monedas hispano-árabes en diversas comarcas catalanas nos hablan de una profunda islamización, demostrada igualmente por la acuñación realizada por los soberanos catalanes de monedas, bien de oro, bien de plata, hechas a imitación de las que se acuñaban en al-Andalus, con el fin de no trastornar las costumbres de sus súbditos familiarizados con el uso de la moneda hispano-árabe, y al mismo tiempo facilitar el comercio con los países islámicos.

116. MATEU I LLOPIS. “Hallazgos numismáticos musulmanes”. *Ampurias*. VII-VIII. p. 262. Números 169 y 170.

117. Tesorillo de Carmona, Cuatro dirhemes fatimíes y numerosos fragmentos. II *Jarique*. Lleida, Juny 1988. Pp. 181-184.

118. PRIETO Y VIVES. “Nuevo hallazgo de monedas hispano-musulmanas”. *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*. XXXII. 1915, p. 310-337.

Ejemplo de ello, sin pretender hacer una exhaustiva relación de todos los hallazgos, son los de: Olérdola (Barcelona), un dinar de Hixem II del año 387 H.; Ulldescona, un dirhem del año 1881 H., ceca de al-Andalus, y Puebla de Mafumet, 11 dirhemes de Abd-al-Rahmán I, Al-Hakem I, Muhammad I, Abd-al-Rahmán III, Al-Hakem II e Hixem II¹¹⁹, estas dos poblaciones de la provincia de Tarragona. Lloret de Mar, un felus de taifas, y el hallazgo de dirhemes de taifas en el Baix Llobregat, de Barcelona, así como el tesoro de Garraf, compuesto de 176 dirhemes, e igualmente los de Òdena, en la comarca de Igualada, y los hallazgos en la provincia de Lérida, nos dan testimonio de la presencia musulmana en Cataluña, y de que ésta estaba islamizada, probando dichos hallazgos los sedimentos de esta islamización. El de Garraf nos demuestra el paso de las huestes islámicas a la Narbonense, y la utilización de las costas catalanas como lugares de amarre de sus flotas¹²⁰.

Dispersión monetaria

Consecuencias directas de las muchas y continuadas relaciones comerciales sociedad hispano-árabe son las diferentes rutas seguidas por las monedas a partir de su acuñación. Los hallazgos numismáticos de piezas hispano-árabes, en las que de una manera clara hay indicación de la ceca nos dan información sobre ello. Como prueba de ello vamos a remitirnos a algunos de los “tesorillos” encontrados en Cataluña.

En el hallazgo de Garraf podemos comprobar que más de un 96 % de las piezas encontradas corresponden a cecas orientales y, sólo menos de un 4 % a la de al-Andalus. Por las fechas de las acuñaciones podemos ver que son de los primeros tiempos de la presencia islámica en la Península. Las cecas orientales, de los años 77 a 128 H. No hay duda tan sido traídas por los contingentes de tropas conquistadoras. Las de ceca al-Andalus, del 111 al 118 H., acuñadas, a nuestro parecer en la Península, unidas a las de las cecas orientales, nos puede proporcionar una relativa certeza de que el conjunto debió pertenecer o, al menos, constituir parte de la soldada de algún individuo de estas tropas.

Los 11 dirhemes encontrados en Mafumet (Tarragona) pertenecientes a Abd-al-Rahmán I, Al-Hakem I, Muhammad I, Abd-al-Rahmán III, Al-Hakem II e Hixem II, pueden, además de confirmarnos la presencia musulmana en Cataluña, hablarnos sobre las relaciones comerciales existentes entre la capital del califato y la región catalana y que la moneda de la ceca cordobesa era usada en

119. MATEU I LLOPIS. “Hallazgos...”, *Al-Andalus*. XVI. 1951, p. 205-210.

120. GINER, Mª Asunción. “Hallazgo de dirhemes de taifas en el Llobregat”. *Acta Numismàtica*, núm. 11, 1981, p. 109-119.

dicha zona. Igual nos dice la presencia de un dinar de Hixem II, del año 387 H. en las ruinas de Olérdola.

El dinar de Almanzor, hallado en Tarragona en 1867, nos confirma la presencia de las tropas musulmanas en Cataluña y la campaña contra el conde Borrell III¹²¹, que culminó con la toma de la ciudad de Barcelona.

El hallazgo de dirhemes de taifas en la zona del Baix Llobregat (Barcelona), en el que hay piezas de diversas procedencias: Denia, Almería, al-Andalus, Granada, etc., nos lleva a considerar, aunque puede sea arriesgada esta hipótesis, sea debido a que las “parias” cobradas por los príncipes catalanes, si tenemos en cuenta eran pagadas al peso, fueran remudas con monedas de las diferentes cecas existentes en la zona peninsular dominada por los musulmanes. Hemos de señalar que éste es el único hallazgo de monedas de taifas habido en Cataluña, exceptuando un felus de cobre, en Lloret de Mar, y los dinares de Yahyâ al-Mutali, califa hamudí de Ceuta, encontrado en Odena-Igualada (Barcelona), junto con “mancusos” barceloneses.

Influencia de la moneda hispano-árabe en la política socio-económica de los reinos cristianos de la España medieval.

Hemos establecido que una de las peculiaridades de la moneda hispano-árabe fue su expansión, y principalmente hacia los reinos cristianos hispanos. Ello fue debido por los intercambios comerciales existentes entre las distintas zonas hispánicas, al hecho de que los reinos cristianos no acuñaron moneda hasta fecha muy tardía y a que, posteriormente, los musulmanes se vieron obligados a pagar abundantes parias a los cristianos.

En documentos existentes en el Archivo de la Corona de Aragón, pertenecientes al periodo de gobierno del conde Borrell de Barcelona, se encuentran referencias a mancusos¹²² en escrituras del año 981; “mancusos de oro”, en escrituras del 991¹²³; “mancusos iafaris” en documentos de los años 989, 991 y 992¹²⁴, y en otros más que no creemos preciso especificar.

Según Maurice Lombard¹²⁵ la moneda de oro acuñada conforme a las normas de la reforma monetaria de Abd-al-Malik se le denominó “manqoûcha” término que, bajo las formas de “mancus” y “mancussus” tuvo una gran expansión en todo el Occidente cristiano.

121. LAFUENTE. *Historia General de España*. Barcelona, 1888. 3º, p. 13.

122. A. C. A. Doc. Nº. 23 del Conde Borrell.

123. *Ibidem*. Doc. Números 62 y 65 del Conde Borrell.

124. *Ibidem*. Doc. Números 54, 56, 70 y 73 del Conde Borrell.

125. LOMBARD, M., “L’or musulman du VIIIe au XIe siècle”. *Annales*. (E.S.C.) París, 1947. p. 151.

“Mancus” es el nombre que dan los documentos, de la Corona de Aragón, al dinar o moneda de oro acuñada por los califas españoles¹²⁶ Es una opinión, generalmente admitida, que esta palabra es el participio pasivo (mancuixum) del verbo árabe “nacaixa”, con el significado de “batir” o “acuñar”, y significa, por tanto, “batido” o “acuñado”, pero por elipsis ha llegado a ser equivalente a “dinar”¹²⁷. “...en Cataluña, dice A. Vives, corría una pieza llamada “mancuso”, que significa dinar, acompañándole, a veces, los calificativos de “iajarí...” y a estos dinares son a los que hacen referencia los documentos indicados. Estos mancusos circulaban al peso.

Balaña y Abadía¹²⁸ nos dice: “*Les monedes d’or, amb un pes aproximat de quatre grams, que calia verificar abans de cada transacció, són ciades en la documentació catalana a partir de la dècada 971-980. Eren anomenades mancusos, de l’àrab manqúx gravat, i qualificades de ja’farís...*”

De tiempos del conde Ramón Borrell, es un documento del año 1001¹²⁹ en que se habla de “*unces d’or de manchusos vellos*”, indicando de una manera concreta que las onzas de oro, que eran el precio de la transacción, habían de ser pagados en “mancusos”, y que éstos fuesen “vellos” (viejos), para distinguirlos de cualquier otro tipo de mancusos de nueva acuñación y que hiciese poco tiempo hubiesen sido puestos en circulación.

La primera vez que se hace mención de la moneda hispano-árabe o andalusí, en documentos catalanes, es uno del año 1030¹³⁰, en que se citan “*sous de diners de maneta nova*” y que sin duda hacen mención a los dirhemes de plata de Abd-al-Rahmán III.

Los mancusos, es muy posible, fuesen ya acuñados en Barcelona, en tiempos de Berenguer Ramón I, por el judío Bonhom, como también nos señala Balaña¹³¹ “*i perquè les primeres encunyacions catalanes d’or, documentades en temps de Berenguer Ramon I*”, a imitación de los dinares árabes. Según consta en documentos del año 1037¹³², llevan el calificativo “ceptí”, como si fuesen acuñados en Ceuta. En realidad, los mancusos batidos en Barcelona, se hacían a imitación de los dinares que acuñaba Yahya al-Môthali, califa Hammudí de Málaga, en Ceuta.

Uno de los influjos, a nuestro parecer, de mayor importancia para la moneda española de todos los tiempos, que recibió la España cristiana a través de la moneda hispano-árabe, estriba en la acuñación, en Toledo, por Alfonso VIII del

126. BOTET I SISÓ. *Les Monedes Catalanes*. Barcelona, 1908. I, p. 27.

127. VIVES. *Op. cit.* (105), p. 8-9.

128. BALANÀ I ABADIA, P. *L’Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*. Barcelona, 1997, p. 99.

129. A. C. A. Doc. N° 54 de Ramón Borrell.

130. BOTET I SISÓ. *Op. cit.*, I, p. 33.

131. BALANÀ I ABADIA, P. *Op. Cit.*, p. 100.

132. A. C. A. Doc. N° 201 correspondiente a Ramón Berenguer I

“maravedí”, vocablo, que por su etimología es derivado de “morabatí”, con la acepción de “almorávide”, llegando a entenderse “maravedí”, como la moneda de los almorávides. Hemos querido resaltar la acuñación del maravedí de Alfonso VIII, por que ella dio lugar a la implantación en Castilla del maravedí como unidad de cuenta, que perduró en España hasta el siglo XIX.

Los cambios introducidos por los almohades, a raíz de su entrada en la Península, en el numerario hispano-árabe, se dejó sentir en el sistema monetario cristiano. Tras la conquista de Sevilla, en Noviembre de 1248, por Fernando III, éste adoptó la dobla almohade como unidad monetaria de oro en su reino, aunque no existen pruebas de su acuñación por este monarca. Fue, sin embargo, Alfonso X quien comenzó a labrarla. Perduraría, como unidad áurea castellana, hasta los Reyes Católicos.

Otra acuñación hecha a imitación de monedas hispano-árabes, es la efectuada por el rey Jaime I en todos sus Estados, y en alguno de ellos en abundancia, de monedas de plata denominadas “millareses” y “alquilates”¹³³. Se ha indicado que la utilización del numerario andalusí, en los Estados que formaban parte de la Corona de Aragón, fue una constante debida a los múltiples intercambios comerciales existentes entre estos Estados y al-Andalus. En el siglo XIII, a instancias de Jaime I, se realizan acuñaciones de monedas de plata a imitación de los dirhemes almohades para contribuir a la política comercial de Jaime I con el Norte de África¹³⁴, una vez finalizada, tras la conquista de Mallorca, la expansión territorial de la Corona catalano-aragonesa.

El inicio de las acuñaciones de “millareses” se realizaría a partir de la conquista de Mallorca (1229-1230) y tendría su fin cuando, como afirma Watson¹³⁵, apareció en los territorios hafsíes (1262-1268) una moneda de plata fina que desplazó al “millarés”. La necesidad que sintieron los aragoneses de acuñar monedas de ley más elevada para competir con la moneda hafsí, pudo provocar el cese de la acuñación de millareses puesto que el beneficio de su exportación radicaba en el hecho de comerciar con moneda devaluada. La fecha exacta en que dejaron de acuñarse estas imitaciones no puede precisarse, pero señalada la causa que pudo motivar su cese, sí se puede hacer constar que fue a finales del siglo XIII cuando cesó la producción de lo que Watson considera “el producto más importante enviado al Maghreb por Europa”.

133. BOTET I SISÓ. *Op. cit.*, II, p. 52.

134. GINER. “El Millarés. Una moneda comercial del siglo XIII”. *Gaceta Numismática*, (Barcelona) Marzo, 1976, p. 19-26.

135. WATSON, A. “Gold and Silver”. *The Economic History review*. Second series. Vol. XX. No 7. Abril, 1967, p. 1-34.

CONCLUSIÓN

El hecho de que la moneda hispano-árabe responde a una concepción oficial del arte, hace que se vaya adaptando a los cambios socio-políticos y religiosos con el transcurrir del tiempo; de ahí las mutaciones en las leyendas religiosas, en los títulos de los gobernantes, cambio de metal o mantenimiento, en más o en menos, de la ley de la moneda acorde con la situación económica de cada momento histórico.

Los hallazgos de “tesorillos” nos dan testimonio de las relaciones comerciales de al-Andalus con sus vecinos del Norte y con los países ribereños del Mediterráneo; relaciones que provocaron, junto con el pago de las “parias”, un gran movimiento de masas monetarias. Al mismo tiempo, dichos hallazgos nos informan de actos de violencia o pillaje, de costumbres de ahorro y prácticas piadosas.

Los documentos que, de época medieval, existen en los numerosos archivos españoles nos ofrecen una prueba palpable de la influencia positiva que la moneda hispanoárabe tuvo en las economías de los reinos cristianos, constituyendo un poderoso argumento testimonial a favor del arraigo del Islam en la Península.

Finalmente, como síntesis de todo lo dicho, hemos de expresar nuestra teoría afirmando que en la moneda hispano-árabe están presentes, y por ello es expresión del islamismo peninsular de una manera concreta y manifiesta los elementos esenciales que, fundamentados en la religión predicada por Mahoma, constituyen lo que hemos denominado cultura islámica o islamismo. Un islamismo que, en nuestra Península, adquirió en contacto con la cultura de las gentes que la habitaban, heredera de la hispano-romana y goda, una personalidad propia que, sin perder un ápice de la esencia del Islam, en una perfecta simbiosis entre ambas, constituye uno de los pilares de nuestra actual cultura. El otro pilar es netamente romano. De este modo, tal como dijimos en la introducción, sólo conociendo, y del conocimiento surge el amor, lo que Roma y el Islam nos dejó, podremos comprender y amar, más perfectamente, nuestro modo de ser.

BIBLIOGRAFÍA

- AJBAR MACMUA. *Crónica anónima del siglo XI*. Trad. E. Lafuente Alcántara. Madrid, 1876.
- ARIÉ, Rachel. *España musulmana (Siglos VIII-XV)*. Barcelona, 1982.
- BALAGUER PRUNES, Anna Ma. *Las emisiones transicionales árabe-musulmanas de Hispania*. Barcelona, 1976.
- BELTRÁN VILLAGRASA, Pío. *Obra completa*. Zaragoza, 1972.
- BLOCH, Marc. *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*. París, 1954.
- BOSCH VILÁ, Jacinto. *El mundo islámico. Siglos VII-XV*. Barcelona, 1981.
- BOTET I SISÓ, Joaquim. *Les Monedes Catalanes*. Barcelona, 1908.
- CODERA Y ZAIDÍN, Francisco. *Tratado de Numismática árabe-española*. Madrid, 1879.
- CONDE, J. A. *Memoria sobre la moneda árabe y en especial la acuñada en España por los príncipes musulmanes*. Madrid, 1818.
- DOZY, R. *Historia de los musulmanes de España hasta la conquista de los almorávides*. Trad. de M. FUENTES. Madrid-Barcelona, 1920.
- DOZY, R. *Supplément aux dictionnaires arabes*. París-Leiden, 1927.
- DOZY, R. *Recherches sur l'histoire et de litt. de l'Espagne pendant le Moyen Âge*. Leiden, 1849.
- ELORRIAGA, Luis. *Teoría del dinero*. Madrid, 1947.
- Encyclopédie de L'Islam*. París, 1960. Tomos I al VII.
- FOURNIAL, Etienne. *Histoire Monétaire de l'Occidente médiéval*. París-Leiden, 1970.
- GARCÍA GÓMEZ, E.; LÈVI-PROVENÇAL, E. *Sevilla a comienzos del siglo XII. El tratado de Ibn Abdún*. Sevilla, 1981.
- GIL GARRÉS, O. *Historia de la Moneda española*. Madrid, 1976.
- IBN IDHARÍ. *Al-Bayân al-Mughrib*. Trad. R DOZY. Leiden, 1951 y A. HUICI MIRANDA. Valencia, 1963.
- LAFUENTE, Modesto. *Historia General de España*. Tomos 2º al 7º. Barcelona, 1888.
- LAVOIX, Henry. *Catalogue des Monnaies musulmanes*. París, 1867.
- LÈVI-PROVENÇAL, E. *El islam de Occidente*. París, 1948.
- LÈVI-PROVENÇAL, E. *Historia de la España musulmana*. Madrid, 1950.
- LÈVI-PROVENÇAL, E. *La civilización árabe en España*. Trad. de I. DE LAS CAGIGAS. Madrid, 1955.
- MANTRÁN, Robert. *La expansión musulmana. (Siglos VII-XI)*. Barcelona, 1982.
- MATEU I LLOPIS, F. *Glosario hispánico de Numismática*. Barcelona, 1946.
- MATEU I LLOPIS, F. *Historia de la Moneda Española*. Barcelona, 1946.
- MILES, George C. *The coinage of the Umayyads of Spain*. New York, 1950.

- PRIETO Y VIVES, Antonio. *Los reyes de taifas*. Madrid, 1926.
- RISCO, Manuel. *España Sagrada*. Madrid, 1793.
- RIVERA, Pedro. *Historia de España*. Barcelona, 1958.
- RIVERO Y SAINZ DE BARANDA, Casto M^a del. *La moneda árabe-española. Compendio de Numismática Musulmana*. Madrid, 1933.
- ROBERTSON, D. R. *Money*. Londres. 1930.
- SÁEZ, Fray Liciniano. *Valor de las Monedas de Enrique IV*. Madrid, 1805.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, Claudio. *En torno a los orígenes del feudalismo*. Mendoza (Argentina), 1942.
- AL-SAQATI. *Un manuel hispanique de hisba*. Trad. de LÉVI-PROVENÇAL. París, 1931.
- TORRES BALBÁS, L. *Ciudades hispano-musulmanas*. Madrid, 1972.
- TREND, J. B. *El Legado del Islam*. Madrid. 1956.
- UDINA MARTORELL, Federico. *El archivo Condal de Barcelona. Estudio crítico de sus fondos*. Barcelona, 1951.
- VILAR, Pierre. *Oro y Moneda en la Historia*. Barcelona, 1969.
- VIVES, Antonio. *La Moneda Castellana*. Madrid, 1901. Discurso de su ingreso en la Real Academia de la Historia.
- VIVES, Antonio. *Monedas de las dinastías árabe-españolas*. Madrid, 1893.
- AL-WANSARISI, A. *Kitab al-Mi'yâr al-mugrib*. Trad. de E. AMAR. París. 1909.
- YAKSON, Gabriel. *Introducción a la España Medieval*. Madrid, 1974.

REVISTAS

- Acta Numismática*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics. Barcelona.
- Al-Andalus*. Revista de las escuelas de Estudios árabes de Madrid y Granada.
- Ampurias*. Instituto de Prehistoria y Arqueología. Barcelona.
- Annales*. Economía, Sociétés, Civilisations. (E.S.C.) París.
- Annali*. Instituto Italiano di Numismatica. Roma.
- Encyclopedie arabe*. Leyden-París. Tomos I al VII.
- Gaceta Numismática*. Asociación Numismática Española. Barcelona.
- Mélanges de la Casa de Velázquez*. Madrid.
- Numario Hispánico*. Instituto Antonio Agustín. C.S.I.C. Madrid.
- Numisma*. Sociedad Ibero-Americana de Estudios Numismáticos. Madrid
- Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*. Cuerpo facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos. Madrid.
- Revista del Instituto Egipcio de estudios islámicos*. Madrid.
- Revue Numismatique*. Société française de Numismatique. París.
- The Economic History review*. Economic History Society. Cambridge.

ABREVIATURAS

A. C. A. Archivo de la Corona de Aragón.

C.S.I.C. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Les monnaies ROD / DA▲ de Louis le Pieux

JÉRÔME BÉNÉZET*

JEAN-FRANÇOIS LETHO-DUCLOS**

PHILIPPE SCHIESSER***

Jusqu'à présent, il n'était recensé qu'un denier de Charlemagne¹ et un autre denier de Louis le Pieux pour l'atelier de ROD / DA▲². Les monnaies présentées ici doublent ce nombre en portant à quatre le nombre d'exemplaires connus de façon certaine.

En mai dernier, la présentation d'une monnaie carolingienne sur le forum de discussion internet *Numismaticom*³ a suscité beaucoup d'intérêt. Il s'agit d'une monnaie de ROD / DA▲ inédite. Le fait qu'il s'agisse d'une obole la rend encore plus digne d'intérêt. Il paraissait donc important de la faire connaître du plus grand nombre.

La monnaie provient d'une collection privée et aurait été trouvée dans le Rhône (69) à une quinzaine de kilomètres au sud de Lyon, hors de tout contexte archéologique.

Fig. 1. L'obole de Louis le Pieux frappé à Rosas, échelle réelle et 2:1.

* Arqueòleg del Pòle Arqueològic del Departament des Pyrénées-Orientales. Membre de la SCEN, SFN i SENA.

** Investigador numismàtic. Membre de la SFN i SENA.

*** Investigador numismàtic. Antic president de la SENA i membre de la SFN.

1. Crusafont 1983. Repris par A.M. Balaguer (1999) auquel elle a donné le n° 1 de sa classification.

2. Prou 1896, n.° 833, Cabinet des médailles de la Bibliothèque Nationale de France, Paris.

3. <http://numismaticom.bestofforum.com>.

En voici la description d'après photographie. (Fig. 1) :

a/ + LDVCS IIIP, croix ; grènetis intérieur et extérieur.

r/ ROD / DA ▲ ; grènetis extérieur.

Diamètre : 16 mm ; poids : 0,76 g.

La typologie de cette monnaie, avec la légende dans le champ, permet de la situer à la seconde période d'émission du règne de Louis le Pieux, soit vers 818-822.

Le revers de cette obole est identique au denier déjà connu (MG 429, Prou 833).

Fig. 2. Denier de Louis le Pieux frappé à Rosas, Prou 833, échelle réelle et 2:1.

Denier de Louis le Pieux frappé à Rosas, Prou 833 (Fig. 2) :

A/ + HLVDOVVICVS IMP, croix ; grènetis intérieur et extérieur.

R/ ROD / DA ▲ ; grènetis extérieur.

Diamètre : 21 mm ; poids : 1,67 g.

Ce denier était considéré comme unique jusqu'à la vente sur le marché parisien (CGB, VSO n° 42, 28 janvier 2010 lot 5) d'un autre denier de même type mais avec une légende d'avvers légèrement différente. Les coins d'avvers et de revers sont différents ce qui indique une frappe plus abondante que ne le laisserait supposer les deux exemplaires connus.

Denier de Louis le Pieux frappé à Rosas, CGB, VSO n° 42, 28 janvier 2010 lot 5 (Fig. 3) :

A/ + UDOVVICVS IMP, croix ; grènetis intérieur et extérieur.

R/ ROD / DA ▲ ; grènetis extérieur.

Diamètre : 21 mm ; poids : 1,33g ; axe des coins : 1h

Fig. 3. Denier de Louis le Pieux frappé à Rosas, CGB, VSO n° 42, 28 janvier 2010 lot 5, échelle réelle et 2:1.

On notera toutefois la présence sur l'obole d'une légende d'avvers abrégée : seules les consonnes (soit une lettre sur deux) sont inscrites. Ce type d'abréviation était seulement connu sur certaines oboles contemporaines de Narbonne (Gariel XVII, 87 / MG 431, Prou 837 et 838 fig. 4), atelier parmi les plus proches de celui de Rosas mais aussi le seul, parmi ceux-ci, pour lequel on connaît des oboles de cette période. Néanmoins toutes les oboles de Narbonne n'ont pas cette abréviation (Prou 839 figure 5). Cette dernière est exceptionnelle et inhabituelle sur les monnaies carolingiennes, même si elle reprend la même logique que les monogrammes centraux qui n'ont que des consonnes aux extrémités des bras de la croix, le losange central permettant d'écrire les voyelles qui ne sont pas individualisées. L'exemple de monogramme le plus proche correspondant à l'abréviation de cette obole est celui de Louis II pour Provins (Prou 374 et 375 Fig. 6).

Fig. 4. Obole de Louis le Pieux frappé à Narbonne, Prou 838.

Fig. 5. Obole de Louis le Pieux frappé à Narbonne, Prou 839.

Fig. 6. Denier de Louis II frappé à Provins, Prou 375.

Les deux ateliers dont les oboles utilisent cette abréviation sont aussi ceux les plus proches de l'*Al-Andalus*. Or l'arabe note, de la même manière, exclusivement les consonnes et des signes diacritiques souscrits ou suscrits pour les voyelles. Cela ne semble pas pouvoir être une coïncidence. Les graveurs de ces oboles seraient-ils arabophones ? Mais on ne peut exclure qu'ils soient juifs, car l'hébreu classique ne note pas non plus les voyelles et plusieurs auront la concession de la frappe de la monnaie comtale de Barcelone plus tardivement.

La découverte d'oboles de Louis le Pieux avec le même type d'abréviation pour les ateliers d'Ampurias, de Barcelone, et pourquoi pas Gérone dont on ne connaît cependant pas de monnaies de Louis le Pieux, permettrait de confirmer cette hypothèse.

Le revers présente dans le champ le nom de l'atelier en deux lignes, la seconde se terminant par un petit triangle plein, probablement pour équilibrer le nombre de caractères sur les deux lignes, à l'instar de l'atelier voisin de Barcelone, puisque le nom de l'atelier est complet.

La frappe de ces monnaies à légende RODDA dans un atelier monétaire situé dans la ville de Rosas en Ampurdan est généralement admise, même s'il subsiste une certaine incertitude sur ce point précis (Crusafont 1983, p 131 ; Balaguer 1999, p. 26-27). Le principal argument en faveur de cette localisation est la découverte de deux monnaies dans la région proche de Rosas : un troisième denier de Rodda, mais dont l'identification est incertaine, trouvé à Rosas (Crusafont 1983, p 135) et le denier de Charlemagne de Rodda provenant des environs d'Ampurias (Crusafont 1983, p 134). Cependant, la documentation écrite, ne laisse apparaître Rosas –et encore faut-il signaler qu'il s'agit du monastère de Santa Maria plutôt que de la ville– qu'à partir d'un moment bien avancé du xe siècle, dans le cartulaire éponyme (Marquès 1986). Il y est fait mention du monastère de *Santa Maria de Roses* indifféremment sous la forme de *Rodis* (*ibid.*, doc. 1, 28) ou *Rodas* (*ibid.*, doc. 28, 51). Aucun texte plus ancien n'est connu et les découvertes archéologiques viennent confirmer cette apparition aux environs de la première moitié du xe siècle après un abandon du secteur au viie siècle, probablement en faveur du site fortifié de *Puig Rom* occupé du viie au début du viiie siècle (Puig *et alii* 1994 ; Puig 2001, 80 ; Palol 2004). Le ixe siècle semble d'ailleurs une période peu dynamique dans la frange

côtière des Albères (Constant 2007, 56), en particulier dans le pagus de Perelada au sein duquel se situe Rosas.

D'autres sites catalans pourraient aussi prétendre avoir frappé ces monnaies. Il s'agit en premier lieu de celui de Roda de Ter, non loin de Vic, où des vestiges archéologiques antérieurs au ^x^e siècle sont connus : un assez grand nombre de silos d'époque wisigothique mais aussi la probable base d'une tour de guet carolingienne (VIIIe-IXe siècle) (Ollich, Rocafiguera 2001 ; 2004, 124) peut-être à mettre en relation avec la cité de Rodas (*Rotam civitatem*) fondée vers 798 et détruite en 826/827 (Vigué *et alii* 1984, p. 28-29 et 56-58). Les deux périodes où l'atelier de RODDA/RODAS a apparemment frappé monnaie (pour la période wisigothique, voir la synthèse d'A.M. Balaguer en 1983) sont donc représentées sur ce site, mieux même qu'à Rosas en Ampurdan où le début du IXe siècle fait totalement défaut. On peut aussi signaler Roda d'Isabena et Roda de Ribagorza, mais le contexte géographique et/ou historique de ces deux villes est beaucoup moins favorable à cette attribution.

Ces monnaies viennent ainsi compléter le catalogue des monnaies carolingiennes frappées dans la *Marca Hispanica*, région constituant la frontière méridionale de l'empire carolingien avec le monde musulman de la Péninsule ibérique. Gageons que d'autres découvertes viendront tôt ou tard compléter encore ce panorama, en particulier pour les ateliers voisins de Barcelone et Ampurias, aux émissions un peu plus importantes et un peu mieux appréhendées, notamment à travers les exemplaires des trésors bien connus de Veuillin et Belvezet.

Nous tenons à remercier le Cabinet des médailles de la Bibliothèque Nationale de France de son obligeance et tout particulièrement J.Y. Kind.

BIBLIOGRAPHIE

Balaguer 1983 : BALAGUER, A.-M. «El problema de la localización de la Roda visigoda», *Acta Numismática*, 13, 1983, p. 109-118.

Balaguer 1999 : BALAGUER, A.-M. *Història de la moneda dels comtats catalans*. Barcelone, Societat Catalana d'Estudis Numismatics, Institut d'Estudis Catalans, 1999, 491 p.

Constant 2007 : CONSTANT (A.), «De la civitas au castrum : genèse des centres locaux du pouvoir entre Narbonnaise et Tarraconaise du IIIe au Xe siècle», In : SENAC (P.) dir., *Villa II. Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe-XIe siècles) : la transition*. Toulouse, 2007, p. 41-66.

Coupland 1990 : COUPLAND, S. «Money and coinage under Louis the Pious». *Francia*. 17/1, 1990, p. 23-54.

Crusafont 1983 : CRUSAFONT i SABATER (M.), «Tipo inédito de Carlomagno de la ceca de Roda», *Acta Numismática*, 13, 1983, p. 125-135.

Crusafont et alii 2009 : CRUSAFONT i SABATER, M. dir. ; VILLARONGA, L. ; DOMINGO, E. *Catàleg general de la moneda catalana. Països catalans i corona catalano-aragonesa (s. V aC - s. XX dC)*. Societat Catalana d'Estudis Numismatics, Institut d'Estudis Catalans, Barcelone, 2009, 863 p.

Gariel 1883-1884 : GARIEL, E., *Les monnaies royales de France sous la race carolingienne*. 2 vol., Paris, 1883-1884.

Grierson, Blackburn 1986 : GRIERSON, P., BLACKBURN, M. *Medieval European Coinage I, The Early Middle Ages (5th-10th centuries)*. Cambridge, 1986, 704 pages.

Marquès 1986 : MARQUÈS i PLANAGUMA, J.M. *El cartoral de Santa Maria de Roses (segles X-XIII)*. Barcelone, 1986, 156 p. (Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la secció històrico-arqueològica, XXXVII).

Morrison, Grunthal 1967 : MORRISON, K.F. ; GRUNTHAL, H. *Carolingian Coinage*. New-York, 1967, 465 p. (American Numismatic Society, Numismatic Notes and Monographs, 158).

Ollich, Rocafiguera 2001 : OLLICH i CASTANYER, I. ; DE ROCAFIGUERA i ESPONA, M. *L'Esquerda 2500 anys d'Història. 25 anys de recerca*. L'Esquerda, 2001, 54 p.

Ollich, Rocafiguera 2004 : OLLICH i CASTANYER, I. ; DE ROCAFIGUERA i ESPONA, M. «El poblat ibèric i medieval de l'Esquerda (les Masies de Roda, Osona). De l'excavació a l'experimentació arqueològica». *Tribuna d'Arqueologia*, 2000-2001, Barcelone, 2004, p. 115-133.

Palol 2004 : DE PALOL, P. *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*. Gérone, 2004, 116 p. (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, sèrie monogràfica, 22).

Prou 1896 : PROU, M. *Catalogue des monnaies françaises de la bibliothèque nationale. Les monnaies carolingiennes*. Paris, 1896, 182 p.

Puig et alii 1994 : PUIG GRIESENBERGER, A.-M. ; PUJOL i HAMELINK, M. ; VIEYRA i BOSCH, G. ; CARRASCAL i PARDO, C. «Els recintes emmurallats de la vila medieval de Roses». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordans*, 27, 1994, p. 19-41.

Puig 2001 : PUIG, A.-M. «L'urbanisme planificat alt-medieval a l'Empordà : els exemples de les viles de Roses i Castelló d'Empúries». *Actes del I Congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya, 13-15 novembre 1998*, 2001, p. 76-89.

Vigué et alii 1984 : VIGUÉ, J. dir. *Catalunya Romanica. II. Osona I*, Barcelone, 1984, 398 p.

Comtat d'Urgell: Tipus inèdit de les primeres emissions

*M. CRUSAFONT I SABATER**

La numismàtica catalana és un niu de sorpreses i les novetats van sorgint amb prou freqüència. Avui, una vegada més, podem donar la notícia de l'aparició d'un tipus inèdit del comtat d'Urgell. Es tracta d'una peça tan interessant que ens ha semblat que valia la pena d'afegir aquesta nota a la nostra revista, a desgrat que es trobava ja en un procés molt avançat de preparació. Agraïm als bons amics Manel Garcia Garrido i Jaume Vivó la seva comprensió.

Començarem per la descripció de la moneda:

Òbol (?) de billó ric.

a/ + VRGELO

r/ (:ER)MEGAV COMES

Pes: 0,585 g; Ø = 15 mm; Inèdit

(la G girada) Estrella de 8 puntes en orla interior triple lineal/de punts/lineal. Orla exterior de punts.
(ME nexades, G i S girades). Creu interior amb orla de punts. Orla exterior triple lineal/de punts/lineal.

* Doctor en Història, President de la SCEN.

Diferents elements de la peça ens parlen de la seva cronologia primerenca. D'una banda la forma de les lletres, llatines i grans, de mida superior a les vistes en els altres tipus del comtat. Hi ha, d'altra banda, molts elements de parentiu amb els diners barcelonins de Berenguer Ramon I (1018-1035), especialment amb el tipus de la rosa, Crus-1822,¹ que és el que considerem de principis d'aquest regnat. De fet el tipus de l'anvers és molt semblant: a la d'Urgell una estrella de vuit puntes en una orla triple i a la de Barcelona una rosa de sis pètals en orla triple. Aquestes orles triples lineal/de punts/lineal no són pas freqüents en la numismàtica catalana i apareixen en cronologies molt primitives. En concret les trobem en els dos tipus de Berenguer Ramon I, en el diner de Cardona del vescomte Eribau (1035-1042), en els diners de bust de Barcelona de Ramon Berenguer I (1035-1076) i en els diners del lliur que s'inicien amb el coregnat de Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II (1076-1082) i que es mantenen immobilitzats en els regnats següents de Ramon Berenguer III (1096-1131) i Ramon Berenguer IV (1131-1162).²

També la G girada i cargolada ens acosta al tipus de bust de Berenguer Ramon I, així com la part CO de COMES, amb la C gran i la O petita. Són elements de detall tan acostats, que arriben a fer pensar en el treball d'un mateix obridor d'en-cunys.

Això no seria pas un fet sorprenent; el comtat d'Urgell s'havia separat feia poc del de Barcelona. Fou Borrell (947-991) qui el segregà del grup barceloní, en donar-lo al seu segon fill Ermengol, que seria el cap d'una llarga sèrie de comtes urgellesos d'aquest nom. Ermengol I (992-1010) cap de la dinastia urgellesa era, doncs, germà de Ramon Borrell de Barcelona i, per tant, el seu successor Ermengol II (1010-1038), cosí germà de Berenguer Ramon I de Barcelona.³

Hi ha encara un altre element arcaic en la nova moneda; la peça no fa pas referència a Agramunt sinó únicament a Urgell. Recordem que la primera sèrie de monedes urgelleses porten igualment aquesta menció: VRGILO la del bust/crismó atribuïda a Ermengol IV (1065-1092), VRGELLO a la del regent Pero Ansúrez (1102-1108) i VRGEL a la primera d'Ermengol VI (1102-1154), acompanyant la menció d'Agramunt.⁴ Agramunt havia estat conquerit el 1070, però la primera notícia de la moneda urgellesa amb el nom d'agramuntesa no la trobem fins el 1099. No es pot, doncs, descartar que en una primera etapa la seca fos en alguna altra ciutat i que la moneda fos coneguda llavors amb el nom d'urgellesa. La probable manca de concurrència amb altres monedes en el context circulatori urgellès és el que ens deu haver privat de mencions específiques del seu numerari en aquesta cronologia inicial.

1. Donem les referències de l'obra CRUSAFONT I SABATER, M., *Catàleg general de la moneda catalana*, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (IEC), Barcelona, 2009.

2. Crus-1822, 1823/1824, 1884, 1828, 1837, 1839 i 1846.

3. Vegeu SOBREQÜÉS, S., *Els barons de Catalunya*, Barcelona, 1991, p. 17-18.

4. Vegeu Crus-1925, 1928 i 1929.

Pel que fa a la sèrie urgellesa, el parentiu mes gran l'observem en relació amb la moneda de bust/crismó, Crus-1925.⁵ Efectivament, totes dues tenen lletres llatines força grans, les G cargolades, la forma :ERMEGAV que no retrobarem més en la moneda del comtat i el nexat entre la M i la E.

La nova peça té l'aspecte de billó ric, mentre que les de bust que s'han atribuït a Ermengol III (1038-1065), Crus-1923 i 1924, semblen d'argent. D'altra banda sembla lògic que les de bust d'Ermengol III i d'argent siguin les immediates anteriors a les d'Ermengol IV que també porten bust, tot i que ja semblen de billó ric.

On situar, doncs, la nova peça ?. Al nostre parer el nou tipus urgellès ha d'ésser immediatament anterior a Ermengol IV, és a dir, l'antecessor del tipus bust/crismó. És cert que d'aquesta manera trenquem la successió bust d'Ermengol III/bust d'Ermengol IV, però, en canvi, hi ha l'avantatge que l'estrella de vuit puntes del tipus nou s'apropa, també a l'espècie d'estrella del mateix nombre de braços dels dinerets d'argent d'Ermengol III, que havíem descrit com "espècie de crismó", per analogia amb el tipus següent, però que, de fet, és diferent perquè el crismó té només sis braços. D'altra banda, a la vista de la mala factura dels dos diners urgellesos d'argent amb bust, Crus-1923 i 1924, potser Ermengol III va decidir de demanar els serveis del gravador de la seca de Barcelona, cosa que explicaria les similituds que abans hem assenyalat. És probable que no abundessin els bons gravadors en aquell temps. Recordem que alguns dels diners de Berenguer Ramon I tenen bona factura, però n'hi ha d'altres de ben irregulars i amb les llegendes estafetes. El mateix succeeix amb la sèrie barcelonina dels diners del lliur.

La moneda hauria d'ésser, doncs, d'Ermengol III (1038-1066) i, en conseqüència gairebé coetània dels tipus semblants amb orla triple, que abans hem relacionat, corresponents a Berenguer Ramon I i Ramon Berenguer I de Barcelona i a Eribau de Cardona. És cert que els diners de Berenguer Ramon I són encara d'argent, però, en canvi, el de bust de Ramon Berenguer I és ja de billó de llei de sis diners i el regnat d'Ermengol III encaixa millor amb el d'aquest darrer comte barceloní.

De qui són, llavors els dinerets d'argent amb bust i estrella de vuit braços que havíem atribuït a Ermengol III? Podrien correspondre a una primera emissió d'Ermengol III, però també és possible que siguin, en realitat, d'Ermengol II (1010-1038), cosa que explicaria que siguin encara d'argent, com les del seu coetani Berenguer Ramon I (1018-1035), amb les quals coincideixen, també, en el pes.

5. Un segon exemplar fou publicat per nosaltres a CRUSAFONT I SABATER, M., «La moneda barcelonina del segle x. Altres novetats comtals». *Acta Numismàtica*, núm. 38 (2008), p. 91-122. Vegeu p. 108-109. Hi ha notícies d'un tercer exemplar, encara no estudiat.

Ens resten per comentar les característiques físiques de la nova peça. Si tabulem aquests paràmetres segons la seriació que hem establert tindrem la taula següent:

	Pes	Diàmetre	Metall
Ermengol II	0,25/0,31 g	13 mm	Argent
Ermengol III	0,585 g	15 mm	Billó ric
Ermengol IV	1,1 g	19 mm	Billó ric

Podríem pensar que en passar de l'argent al billó ric, potser també de 6 diners de llei (50% d'argent) com a Barcelona es decidí d'augmentar el pes, de manera que en afegir el 50 % d'aram s'arribava a una nova peça de pes doble, amb un contingut semblant d'argent. De tota manera sobta llavors l'augment del diner d'Ermengol IV, que torna a doblar el pes. Significa això que amb aquest darrer tipus hauríem passat ja a un 25% d'argent? No sembla que el tipus del crismó sigui de tant baixa llei. És per això que nosaltres ens inclinem a pensar que en passar al billó ja es feu la variació del pes i que el tipus nou sigui, en realitat un òbol d'un hipotètic diner de pes doble, per tant de 1,17 g, homologable amb el del crismó que pesa 1,1 g. Recordem que en reordenar la sèrie urgellesa varem considerar òbol, la peça amb bàcul d'Ermengol VI, Crus-1929, amb un pes de 0,43 g i un diàmetre de 15 mm, paràmetres no massa allunyats del tipus que avui descrivim. De tota manera caldrà esperar que es pugui disposar d'anàlisis de contingut d'argent, per poder pronunciar-se amb més seguretat en aquest aspecte en concret.

Res de tot el que hem dit entra en contradicció amb l'existència de la sèrie episcopal urgellesa descoberta per Anna M. Balaguer,⁶ perquè les dues sèries varen ésser, en la seva etapa inicial, coetànies i paral·leles. La sèrie episcopal fou emesa segurament a la Seu d'Urgell almenys des del 1051 i més tard es fabricà a Sanaüja, on ens és documentada en un text d'abans del 1075 i un altre del 1106. El trasllat a Sanaüja podria ésser conseqüència de la donació d'aquesta ciutat als bisbes, acordada per Ermengol IV (1066-1092). La unificació dels tallers monetaris, evidenciada per l'aparició del bàcul a la moneda comtal urgellesa no es produiria fins a una data poc anterior al 1118, en temps d'Ermengol VI (1102-1154).

Tot i les contínues novetats en la sèrie catalana comtal, som encara molt lluny d'un coneixement complet d'aquestes monedes. Recordem, per exemple, que no

6. BALAGUER, A. M., *Història de la moneda dels comtats catalans*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (IEC), Barcelona, 1999, p. 229-231. Totes les dades d'aquest tema corresponen a aquesta obra.

ha aparegut cap moneda de la sèrie episcopal urgellesa ni de la dels comtes de la Cerdanya ni de les emissions més primerenques del comtat del Pallars. Podem esperar, doncs, noves i importants descobertes en el futur.

No cal dir que restem molt agraïts a la persona que ens ha fet conèixer la nova peça i ens ha facilitat les dades ponderals i la fotografia. La seva contribució ens permet d'enriquir, una vegada més, la numismàtica catalana d'aquesta sèrie comtal, tan difícil d'atribuir, però també, tan variada i apassionant, tant des del punt de vista històric com del més específicament numismàtic.

La numismàtica i la datació dels Usatges

M. CRUSAFONT I SABATER*

Quan en el ja llunyà 1979 la nostra Societat va organitzar el I Simposi Numismàtic de Barcelona, l'historiador Joan Bastardas ens interrogà sobre la possibilitat d'aprofundir, per via numismàtica, en el tema de la datació dels Usatges.

Ell mateix i Marc Mayer varen presentar a aquella trobada un documentat estudi sobre la qüestió,¹ però era evident que s'hauria pogut ésser molt més contundent en les conclusions, si s'hagués disposat en aquell moment d'unes dades numismàtiques que encara ningú havia recopilat amb prou detenció i coneixement del tema.

Des de llavors quedà en la llista de projectes l'estudi que pogués donar força a unes argumentacions lògiques, però que mancaven de concreció per falta d'informació numismàtica. Han passat els anys i l'estudi d'Anna Balaguer, editat el 1999, sobre la moneda dels comtats catalans² aportava prou informacions per a poder precisar més les coses.

En la preparació de la nostra monografia sobre Occitània i en plantejar algunes consideracions de tipus històric varem topar amb el problema de la datació dels Usatges i vàrem pensar que malgrat que no es pugui donar unes informacions prou detallades, perquè això demanaria un estudi específic, sí que es podria relacionar el treball de Balaguer amb el tema de la datació i, a més, es podrien aportar, encara, algunes precisions noves. Aquest és, doncs, l'objectiu de la nota present.

El problema de la datació

No repetirem pas, ara mateix, l'àmplia problemàtica de la datació dels Usatges. Direm, només, que si bé es consideraren primer del temps de Ramon

* Doctor en Història. President de la SCEN.

1. BASTARDAS, J.; MAYER, M., «La moneda en els Usatges», a: *I Simposi Numismàtic de Barcelona*, vol. II, Barcelona, 1979, p. 210-220. La major part de les informacions, com ara les opinions de Mateu i Llopis, Bonassie, etc., provenen d'aquest article.

2. BALAGUER, A. M., *Història de la moneda dels comtats catalans*, Barcelona, 1999. Vegeu també, de la mateixa autora, *Del mancús a la dobla. Or i paries d'Hispania*, Barcelona 1993.

Berenguer I, més endavant se'ls va considerar més tardans, de l'època de Ramon Berenguer III, per bé que era clar que hi havia hagut un procés acumulatiu i que en les edicions del segle xv, per exemple, hom hi trobava molt més text i informació. La qüestió bàsica era determinar si hi havia almenys un nucli antic, del temps de Ramon Berenguer I, o bé si la primera redacció era ja del temps de Ramon Berenguer III. No mancava tampoc qui considerava els Usatges un text falsificat en el seu redactat original, com és el cas de Bonnassie.

El fet que en alguns usatges es parli de morabatins portà a Mateu i Llopis i d'altres a creure que per força havien d'ésser més tardans que Ramon Berenguer I, ja que aquesta moneda encara no s'havia començat a encunyar en el seu temps.

Bastardas s'adonà que en un usatge important, com era el *Solidus aureus* hi havia mencions monetàries que eren adients per al temps de Ramon Berenguer I, d'altres que s'avenien amb el temps del coregnat i les de morabatins, finalment, que concordaven millor amb els temps de Ramon Berenguer III i posteriors. Plantejà, llavors, la possibilitat que hi hagués un nucli del temps de Ramon Berenguer I i dos afegits posteriors, el de les mencions de l'or de València, que serien del coregnat i el dels morabatins, que seria del temps de Ramon Berenguer III. Tot plegat, però, amb certs dubtes, per manca de les dades precises que la numismàtica encara no havia aportat.

L'or de València i la seva datació

En aquell temps, l'or de València o «de rovals», com l'anomena també en la documentació catalana de finals del segle xi i primers del xii era força desconegut. Ningú havia trobat explicació, d'altra banda, a l'apel·latiu «de rovals». Balaguer féu veure que rovall no era més que una catalanització del terme àrab *robbai*, que vol dir quart de dinar. Els mancusos d'or de València, d'altra banda, eren mencionats com a conjunts de peces de rovals, és a dir, com a pagaments en unitats que comprenien quatre peces o el pes de quatre peces. Era clar, d'altra banda, que l'or de València era un numerari musulmà d'or de baixa llei, d'acord amb les equivalències que donava la documentació.³

Una de les aportacions importants que pot fer la numismàtica en el tema de la datació dels Usatges és que l'or de València fou un numerari especial, que va circular a Catalunya en una cronologia molt concreta i que no hi circularia mai més després ni hi havia circulat mai, abans. L'or de València no és, doncs, un tipus de numerari que puguem trobar en qualsevol moment, sinó que és específic d'un moment molt determinat.

3. BALAGUER, *Història...op. cit.*, p. 56.

Com és sabut, l'emissió de moneda per part dels musulmans a la península Ibèrica fou centralitzada en les etapes de l'emirat i el califat en diferents ciutats del sud peninsular que tingueren el rang de capital. No és fins al fraccionament del Califat de Còrdova, és a dir, en els temps de les anomenades taifes califals, que és possible de parlar de monedes d'origen valencià. A la zona valenciana hi tenim, per exemple, encunyacions de peces d'or de taifes a la seca de Dénia, en temps de Mujàid (1017-1044), i a la de València des d'Abd al-Aziz (1021-1061). Les de Mujaïd eren totes fraccions de dinar, mentre que Abd al-Aziz va emetre dinars i fraccions. Tant les peces de Dénia com els dinars de València són d'una raresa extrema, mentre que una part de les fraccions de València són conegudes amb una certa abundància. Això fa pensar que en un primer moment els amonedaments degueren ésser de bon or, però que més endavant anaren perdent contingut de fi, igualment com succeiria amb els dirhams d'argent. Cal recordar que el califat estenia els seus dominis al nord d'Àfrica, on podia captar or que, a través de les rutes saharianes, era portat des del Sudan, però que, en produir-se el fraccionament de les taifes, aquest flux restà tallat, si més no per a les taifes del centre i del nord peninsular.

Els catalans, que al llarg del segle XI manejaren or en abundància, degueren emprar també, en algun moment, bones peces d'or valencianes, però més tard els arribarien els divisors de baixa llei que degueren originar l'apel·latiu or de València aplicat a aquest tipus de monedes. Pensem, però, que el terme pogué aplicar-se també a qualsevol altra moneda de característiques semblants.

Al llarg del segle XI observem un procés de rarificació de l'or andalusí als comtats catalans. Al principi hi va córrer amb una certa abundància, amb el nom de mancusos. Més endavant veiem que els comtes barcelonins n'encunyen ells mateixos, probablement per a cobrir les necessitats d'un circulant útil per a les grans transaccions i que potser començava a escassejar. Un símptoma clar de les dificultats creixents per a l'arribada d'or en moneda o en objectes és que des de mitjan segle el mancús de Barcelona començà a perdre pes i acabà a finals del temps de Ramon Berenguer I essent ja de la meitat del pes dels dinars musulmans inicials. Són els mancusos que anomenem bilingües, ja que mantenen la tipologia i l'escriptura musulmana, però porten també en caràcters llatins el nom del comte en la forma RAIMVNDVS COMES.

Més endavant, ja cap a finals del segle, comença a córrer l'or de València i els mancusos desapareixen del circulant. Balaguer situa la circulació important de l'or de València als comtats catalans entre el 1082 i el 1100 i quan ja feia alguns anys que la circulació del mancús s'havia enrarit extremament.⁴

Aquesta cronologia ens ha fet pensar en un fet militar destacat ocorregut el 1078 i que pot explicar el flux important d'aquest or a Catalunya. En

4. *Ibid.*, p. 57.

aquesta data els comtes barcelonins coregnants, Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II, emprengueren una expedició per a la conquesta de Múrcia, en benefici del reietó de Sevilla, al-Mutamid. Un emissari d'aquest els havia promès una grossa suma de diner pel seu concurs: 10.000 dinars. L'operació es va frustrar quan ja els catalans eren a Múrcia perquè el sevillà es trobà dètingut, segons sembla, per la crescuda d'un riu. Ignorant el fet i sentint-se traïts, els catalans varen prendre com a ostatge el fill del rei sevillà que s'havia avançat al seu pare i exigiren 30.000 dinars per a la seva alliberació. Com que al-Mutamid no tenia aquesta suma de diners, va fer emetre moneda de baixa llei que féu lliurar als comtes catalans. Aquests descobriren el frau quan ja havien alliberat l'ostatge i, per tant, s'hagueren de conformar amb el que havien rebut.⁵

El fet és que entraren a Catalunya 30.000 dinars en moneda de baixa llei, que si eren de rovals o quarts de dinar, representaven un total de 120.000 peces. Al nostre entendre, la circulació abundant d'or de baixa llei a Catalunya es podria explicar perfectament per aquest episodi. Que els catalans anomenessin aquest or «de València» pot ésser degut al fet que ja feia uns anys que coneixien un numerari igual fet a València i de baixa llei i que degueren assimilar les peces sevillanes a aquell or.

Si la campanya dels comtes fou el 1078, és fàcil que el pagament del rescat es fes el 1082 o poc abans, ja que calia, de primer, fer-lo encunyar. És llavors quan comença a córrer a Catalunya l'or «de València», fins que els almoràvits comencen a fer circular or de bona llei, els morabatins, i l'or “de València” desapareix immediatament de la circulació.

L'abandó de l'or “de València”, una moneda de baixa llei i la seva substitució radical pel morabatí almoràvit justifica que la seva menció en els Usatges només pugui ésser del període 1082-1100, és a dir, del temps que va del coregnat als primers anys de Ramon Berenguer III.

La conseqüència d'això és important: si hi ha mencions d'or de València i també de morabatins no som davant de textos coetanis, sinó successius. Per tant hi ha un nucli expressat en or de València i un altre expressat en morabatins i afegit després. Això demostra que era normal fer precisions als textos ja escrits abans dels Usatges i, per tant, justifica que hi ha un nucli primitiu del temps de Ramon Berenguer I, que és aquell que no menciona ni l'or de València ni els morabatins.

D'altra banda, les mencions d'or de València treuen tota credibilitat a la hipòtesi de falsificació que planteja Bonnassie, ja que amb posterioritat a les dates de circulació ningú s'hauria pogut referir a una moneda que havia desaparegut del mapa i del record.

5. SOBREQUÉS, S., *Els grans comtes de Barcelona*, Barcelona, 1980, p. 98-99.

Els tres nuclis de l'usatge Solidus aureus

D'acord amb el que hem dit, el text inicial de l'usatge *Solidus aureus* es pot desglossar en tres columnes cronològiques d'acord amb els tres moments en què s'hi feren anotacions:

I	II	III
1	Sou d'or a vuit argenç	
2	Unça, catorze	
3	Lliura d'or vint-i-un sous	
4		Lo sou val quatre morabatins
5		La unça, set morabatins
6		La lliura, 24 morabatins
7	Cent lliures d'or de València han en si en si dos milia e cent sous d'or	qui valen 8.400 morabatins
8		Cent unces d'or de València valen 200 morabatins
9		E quatre mancusos e mig d'aquell or valen 1 morabatí
10		E set mancusos d'aquell mateix fan una unça que val dos morabatins

El procés de formació d'aquest usatge seria, doncs, el següent: en un primer moment, que cal situar als temps de Ramon Berenguer I, hi hauria el text dels tres primers epígrafs. És una etapa adient per a parlar de lliures, d'unces, de sous d'or i d'argenços. En un segon moment, que hauria de correspondre a l'entrada de l'or de València, vers el 1082, es redactaria l'epígraf 7, a excepció de la seva part final, que s'afegiria en la brevíssima etapa de transició entre l'or de València i el morabatí, ja als inicis del segle XII i en temps de Ramon Berenguer III. Els epígrafs 8, 9 i 10 es redactarien, també, en aquest temps de canvi. Els epígrafs 4, 5 i 6 mostren una etapa d'oblit de l'or de València i de consolidació del morabatí. S'afegirien després dels tres primers, per a donar-los més importància, atès que les referències a l'or de València ja eren cosa del passat. D'altra banda, els 4, 5 i 6, no treuen cap validesa als 1, 2 i 3, que són igualment vigents. No se supri-

mirien, però, els que parlen de l'or de València en previsió de contractes antics, com ara censos, que podrien haver estat establerts en aquella vella moneda.

Cal afegir, finalment, que aquest usatge, que dona unes equivalències entre valors de pesos i de monedes, no fa cap esment al morabatí d'or castellà, dit alfonsí i en circulació, sobretot, entre el 1238 i el 1250, ni a la dobla almohade, que començà a córrer a Catalunya vers el darrer quart del segle XII. Això mostra un canvi de costums, pel que fa als afegits de tipus monetari, almenys en aquest usatge, cap a finals del segle XII, tot i que després s'hi varen incorporar altres mencions referents a mesures i a monedes.⁶

Amb el que hem exposat creiem que queda clar que, almenys pel que fa a l'usatge *Solidus aureus*, la seva redacció primera s'ha de situar a mitjan segle XI, en temps de Ramon Berenguer I; la redacció afegida després, al temps del coregnat i la part final, a l'època de Ramon Berenguer III. L'edició del segle XV mostraria encara altres afegits posteriors, amb un parèntesi, però, pel que fa a l'or de la major part del segle XIII. Com que hi ha altres usatges que mencionen també l'or de València,⁷ les conclusions que hem obtingut també s'hi poden estendre, de manera que la datació inicial dels Usatges en temps de Ramon Berenguer I pren tota la força que ja havia tingut a l'època dels primers analistes.

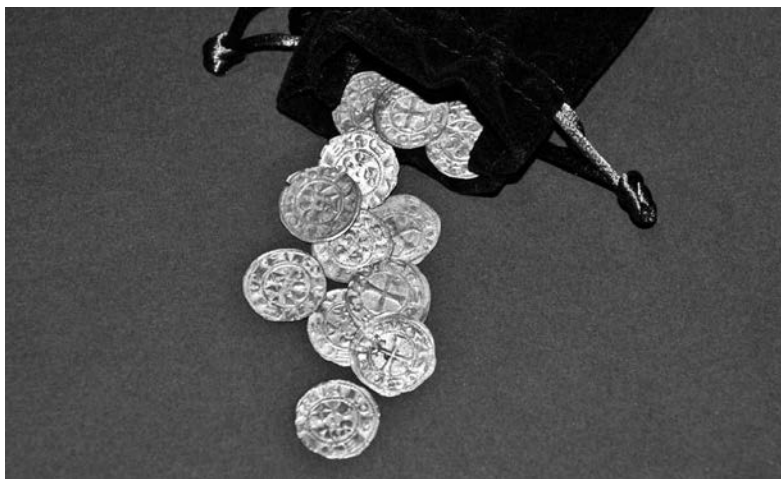
6. BASTARDAS; MAYER, *op. cit.* transcriuen el text complet del segle XV, p. 220.

7. Vegeu també BASTARDAS; MAYER, *op. cit.*, p. 210-211, on ens en donen un buidat complet.

Diner variant del comtat de Rodés

*JOAQUIM PONT**

Durant l'any 2010, analitzant un tresoret de 14 diners de Rodés, vaig descobrir que un d'aquells diners, força comuns, tenia una particularitat que no havia sigut documentada fins aleshores. Actualment han sortit tres diners més que coincideixen amb la peça descoberta l'any passat.

Imatge dels catorze diners del tresoret.

HISTÒRIA MONETÀRIA DEL COMTAT DE RODÉS

Al comtat de Rodés, entre els segles XII i XIII, hi van haver quatre comtes anomenats Hug. Els mandats foren: Hug I (1135-1159), Hug II (1159-1208), Hug III (? – morí el 1196) i Hug IV (1221-1274).

El primer fou Hug I, fill del primer comte de Rodés Ricard III de Millau, que governà des de la mort del seu pare el 1135 fins a la seva pròpia mort el

* Investigador numismàtic. Membre de la SCEN.

1159. El segon fou Hug II, fill d'Hug I comte de Rodés, i d'Ermengarda, vescomtessa de Creysse. Hug II governà durant 49 anys, des de la mort del seu pare el 1159 fins al 1208, any de la seva defunció. Es casà en primeres núpcies amb Agnès d'Alvèrnia, filla de Guillem VIII comte d'Alvèrnia, amb la qual va tenir sis fills: Hug (Hug III), Guillem, Gilbert, Renaud, Bernard i una filla no identificada. En segones núpcies es casà amb Bertranda d'Amalona, de la qui va tenir un fill anomenat Enric (Enric I) i una filla anomenada Maria. Durant el seu regnat, el seu fill gran, Hug III, va actuar com a comte associat al costat del seu pare, fins a la seva mort el 1196. Aleshores, Guillem, el segon germà més gran, va substituir el seu germà com a comte associat fins al 1208. En aquest any moriren el comte Hug II i el vescomte Guillem, i el comtat passà al fill de la segona esposa d'Hug II, Enric I. Un fill d'Enric I i d'Algayette d'Escorailles fou Hug IV, que nasqué cap al 1212. Hug IV regnà després de la mort del seu pare a les croades el 1221, a l'edat de nou anys, fins al 1274, als seixanta-dos anys.

De tots ells, ja Poey d'Avant el 1858 ignorava quins varen encunyar i a qui corresponien les diferents emissions i variants. Recentment, el 2003, Jérôme Belmon ha escrit un article dedicat a la moneda de Rodés titulat "La monnaie de Rodez". Hi explica més o menys quines eren les lleis dels diners en diferents períodes, però no acaba de treure conclusions respecte a les atribucions.

Els numismàtics nord-catalans identifiquen els diners comtals de Rodés amb Hug II i Hug III sense establir uns anys concrets de mandat. Fins fa ben poc, els del Principat utilitzaven els mandats entre Hug I, II i III. I actualment, amb les noves aportacions de la *Història de la moneda de l'Occitània Catalana (s. xi-xiii)*, de Miquel Crusafont, també s'inclouen Enric I i Hug IV. Ni els uns i ni els altres identifiquen realment quins van ser els comtes que van encunyar els diners i en quins anys ho varen fer.

La descripció de les llegendes més comunes és a l'anvers, +VGO COMES (Hug Comte) amb la S tombada i una creu interior. Al revers, +RODES CIVI (ciutat de Rodés) amb la S tombada, i en el camp, +DAS amb la A sense travessar. Poey d'Avant atribueix +DAS a una deformació del mot PAX (pau, en occità). En canvi, Jérôme Belmon ho atribueix a Denarius Sancti Amantii, o sigui, diner de Sant Amant/Saint Amans, com també indica Crusafont.

DESCRIPCIÓ DE LES PECES

Tot seguit, exposo una variant de llegenda força estranya i alhora inèdita, de la qual identifico quatre diners, sense aproximar-nos al comte sota el qual varen **ser encunyats**.

Hug I-II-III-IV, comte de Rodés (1135-1274)**A. Diner de billó**

a/ +VGO COMES (la S tombada). Creu interior.

r/ RODES CIVIT (la S tombada). Al camp, una creu, una D, una S i una A sense travessar.

Pes: 0,65 g Ø: 17 mm Inèdit (col·lecció privada)

B. Diner de billó

a/ +VGO COMES (la S tombada). Creu interior.

r/ RODES CIVIT (la S tombada). Al camp, una creu, una D, una S i una A sense travessar.

Pes: 0,75 g Ø: 17 mm Inèdit (col·lecció privada)

C. Diner de billó

a/ +VGO COMES (la S tombada). Creu interior.

r/ RODES CIVIT (la S tombada). Al camp, una creu, una D, una S i una A sense travesser.

Pes: 0,73 g Ø: 17 mm Inèdit (col·lecció privada)

D. Diner de billó

a/ +VGO COMES (la S tombada). Creu interior.

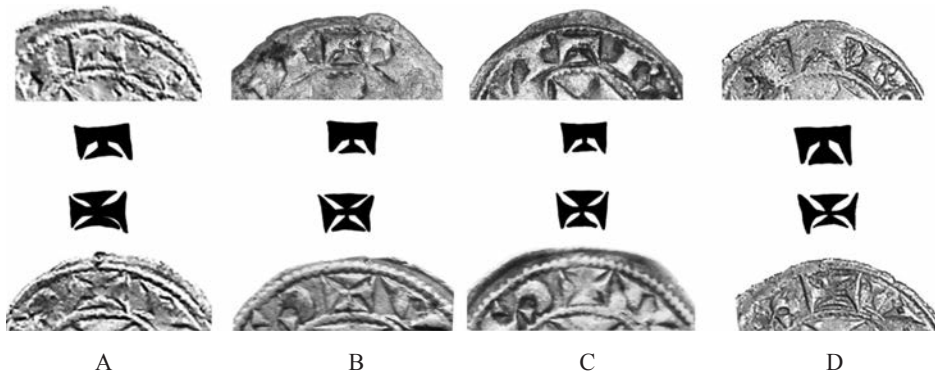
r/ RODES CIVIT (la S tombada). Al camp, una creu, una D, una S i una A sense travesser.

Pes: - g Ø: 17 mm Publicada en el web <http://home.eckerd.edu/~oberhot/ffrodezbjg.jpg>

COMPARATIVA

L'aparició d'almenys quatre diners amb aquestes característiques porta a pensar que realment aquesta variant (CIVIT en comptes de CIVI+) és un «error» conscient o voluntari de l'assajador.

Per acabar de definir la variant, exposo una comparació entre la creu de l'anvers i la T del revers que mostren clarament la intenció de l'encunyador.

BIBLIOGRAFIA

BELMON, J., «La monnaie de Rodez, (1ère Partie) La mort d'un monnayage seigneurial (vers 1270-1340)». *Revue Numismatique*, núm. 159 (2003), p. 355-418.

BOUDEAU, É., *Catalogue général illustré de monnaies françaises provinciales*, Boudeau II. Reedició d'Éditions les Cheval-légers CGF, 2002.

CRUSAFONT I SABATER, M., *Catàleg general de la Moneda Catalana, Països Catalans i Corona Catalano-Aragonesa (S. V a.C. - S. XX d.C.)*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2009. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics.

CRUSAFONT I SABATER, M., *Història de la moneda de l'Occitània Catalana (s. XI-XIII)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2012. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics.

POEY D'AVANT, F., *Monnaies féodales de France*. 1858. Reedició d'Arnaldo Forni Editore, 1993.

Rodenesos, caorcenys i raimondencs: denominacions i dades de circulació monetària al Roergue català entre 1150 i 1256

M. CRUSAFONT I SABATER*

ANTECEDENTS

L'antic territori del Roergue, junt amb els territoris vescomtals de Carlat, Gavallda i la ciutat de Millau i el seu entorn, constitueixen, aproximadament, l'actual departament francès de l'Aveyron¹. Aquest darrer nom fou pres del riu Avoiron, que discorre per una part de la regió. La desaparició dels noms tradicionals neix del minuciós programa francès de destruir tot rastre de les arrels històriques i reduir tots els territoris en petites parcel·les, rebatejades amb asèptics noms geogràfics, tots ells formant part de la gran França única i indivisible. És una música que ens és familiar, però interpretada amb curosa aplicació.

Els noms de Carlat, Gavallda i Millau ens són familiars, perquè eren territoris que es varen incorporar al patrimoni dels comtes de Barcelona, ran del matrimoni de Ramon Berenguer III de Barcelona i Dolça de Provença el 1112. No deixa d'ésser revelador que fos en aquest mateix any 1112 quan el comte de Tolosa va reconèixer a Ricard, descendent dels vescomtes de Roergue, el títol de comte de Rodés, que varen emprar els seus successors². Ricard tenia amplis dominis a la regió i probablement el comte tolosà cercava de tenir-hi un aliat davant el fet nou de la presència dels comtes barcelonins.

Els comtes de Rodés estigueren, però, més aviat en bona sintonia amb els comtes barcelonins, tant per poder comptar amb un aliat enfront de les ànsies expansives dels comtes tolosans com, més endavant, per tenir més força davant

* Doctor en Història. President de la SCEN.

1. Aquesta és la forma oficial actual, en francès.

2. DÉBAX, H., *La féodalité languedocienne*, Presses Universitaires du Mirail, Tolosa de Llenguadoc, 2003, p. 348. De tota manera, Belmon dona la data aproximada de 1110: BELMON, J., «La monnaie de Rodez (1ère partie): la mort d'un monnayage seigneurial (vers 1270-1340)», *Revue Numismatique*, núm. 159 (2003), p. 355-418, vegeu p. 357.

la pressió absorbent de la monarquia francesa. També s'ha de tenir present que l'herència de Dolça comprenia, a més, diferents dominis dins Roergue, de manera que l'aliança Barcelona-Rodés era convenient per a les dues parts. Tenim diferents notícies que expliciten aquesta sintonia i la influència determinant dels catalans a la regió en la cronologia que ara treballem:

1-1120. El comte Ricard de Rodés secunda la revolta pro barcelonina i contra Bernat Ató dels carcassonesos.

2-1142. -Hug I de Rodés fa una aliança amb Ramon Berenguer IV de Barcelona i Ramon Trencavell contra el comte de Tolosa Alfons Jordà.

3-1153. Aliança de Ramon Berenguer IV i Hug I de Rodés contra el comte de Tolosa.

4-1162. Hug II de Rodés reconeix el vassallatge a Alfons I de Catalunya-Aragó per Millau, Gavallda i la meitat de Carlat. Alfons es compromet també a protegir el comte de Rodés del de Tolosa.

5-1167. Consta que Hug II de Rodés era feudatari d'Alfons I.

6-1196. Alfons II de Provença, fill d'Alfons I, cedeix els seus dominis a la zona de la Roergue, Gavallda i Carlat al seu germà Pere I de Catalunya-Aragó.³

7-1258. Jaume I reté els vescomtats de Carlat, Gavallda i Millau en el tractat de Corbeil amb Lluís II de França.⁴

8-1274-1304. Enric II de Rodés mantenia els seus dominis sota l'alta sobirania dels reis catalans.⁵

Tot plegat justifica que considerem emissions de l'àrea d'influència catalana els diners a nom d'Hug, que es varen batre des d'Hug I (1134-1154) fins a Hug IV (1221-1275), i els que porten el nom d'Enric, abans considerats dels dos comtes d'aquest nom i avui atribuïts a Enric II (1275-1304).⁶

3. FERRER I MALLOL, M.; RIU I RIU, M. (dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2009, p. 38, 40, 44, 47, 54, 64, 82 i 101.

4. GINISTY, A., *Entraygues sur Truyère*, Aurillac, Conseil général de l'Aveyron, 1933, reedició del 1979. Sota l'aparença d'una monografia local, aquest llibre aporta informació molt valuosa sobre tota la Roergue, p. 35.

5. *Ibid.*, p. 47. Aquest text fou redactat abans del nostre llibre *Història de la moneda de l'Occitània catalana (s. XI-XIII)*, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (IEC), Barcelona, 2012, on aquests temes hi són explicats amb més detall.

6. BELMON, J., «La monnaie...», p. 366. Pel que fa als diners a nom d'Hug, no s'hi observen grans diferències, de manera que corresponen, probablement, a tots els comtes d'aquest nom. És possible, fins i tot, que en temps de Guillem (1196-1209) i d'Enric I (1209-1221), els comtes que s'interposen entre Hug III (1195-1196) i Hug IV (1227-1274), es mantingués l'emissió de moneda immobilitzada a nom d'Hug.

EL CARTULARI DE LA SELVA

El present treball no pretén pas aprofundir en l'amonedatge de Rodés ni tampoc fer un estudi a fons de la circulació a la zona. Es tracta, molt més modestament, d'extreure la informació monetària i terminològica d'un cartulari concret, el de la casa dels templers de la Selva.⁷

Aquesta font s'estén en una cronologia 1150-1256, és a dir, en l'espai de les emissions dels comtes de nom Hug, al marge de Guillem (1196-1208) i Enric I (1209-1221), per als quals no hi ha, de moment, monedes atribuïdes.

Una de les singularitats més notables del cartulari és que els seus documents varen ésser redactats majoritàriament en occità. Aquest fet és ben inusual, ja que generalment la documentació del període era redactada en llatí. En l'espai occità, però, i especialment a Roergue, l'occità fou emprat en moltes ocasions. També ha estat al Roergue, mig isolat fins fa ben poc enmig d'allò que els francesos anomenen el «Massís Central» i que, realment, marca aproximadament el límit sud de la nació francesa i la part nord d'Occitània, on la llengua occitana ha perdurat més llargament.

Els documents de la Selva són d'una gran simplicitat, sense introduccions ni finals protocol·laris i anant clarament al gra. Són breus, concrets i... malauradament, poques vegades datats. Això ha creat prou dificultats al recopilador, que ha optat per donar-los una datació aproximada.

Per a nosaltres tenen dues vessants d'interès. D'una banda, ens proporcionen dades sobre la circulació monetària. Tenen un valor relatiu, ja que s'haurien de conjugar amb les informacions d'altres cartularis, però són un dels elements de base i en recollirem les informacions.

La part que considerem més interessant és la denominació de les monedes en occità, a partir de les quals podem assajar de definir-ne la forma catalana.

Analitzarem les dues qüestions. Abans cal que assenyalem que la casa dels templers de la Selva (el compilador en diu «La Selve», però els documents la denominen amb *a* final) fou fundada vers el 1150, en un moment en què els comtes de Barcelona protegien aquest orde a la regió.⁸ Pel que fa als esments, en un conjunt d'uns 250 documents, n'hem trobat 135 que contenen pagaments en moneda. Hem prescindit dels escassos pagaments en espècie, generalment censos, en els quals es paga amb un be, oli o sègol.

7. OURLIAC, P., *Le Cartulaire de la Selve*, Editions du CNRS, París, 1985.

8. GINISTY, A., *Entraygues...*, *op. cit.*, p. 73.

ANÀLISI DEL CIRCULANT

Repartint aproximadament en dècades, els esments apareixen de la manera següent:

Cronologia	Inesp.	Rodés	Melguell	Tolosa	Càors	Total
Entorn de 1150	7	1	-	2	-	10
Entorn de 1160 fins a 1165	18	6	4	-	-	28
Entorn de 1170 fins a 1179	26	3	3	-	-	32
Entorn de 1180 fins a 1185	20	-	5	1	-	26
Entorn de 1190	2	-	-	-	-	2
Entorn de 1200	11	1	-	-	-	12
Entorn de 1210	1	-	-	-	-	1
Entorn de 1220 fins a 1224	6	-	-	-	-	-
Entorn de 1230 fins a 1237	-	6	-	-	1	7
Entorn de 1240 fins a 1248	1	1	-	-	2	7
Entorn de 1250 fins a 1256	-	1	1	-	5	7
Totals:	92	19	12	3	8	135

La cronologia dels comtes de Rodés és, per a aquest període, la següent.⁹

Hug I (1134-1154)
 Hug II (1154-1214)
 Hug III (1195-1196)
 Guillem (1196-1209)
 Enric I (1209-1221)
 Hug IV (1227-1274)

Si encarem la taula i la llista, sembla que es poden assenyalar algunes conseqüències:

9. Emprem les dades de Belmon, que difereixen de les de Débax, obres citades, tot i tractar-se de dos treballs recents. Cal descartar la llista de Poey d'Avant, que inclou dos comtes inexistents: Gui (1208-1209) i Ramon (1209-1214). Per aquesta i altres raons les cronologies d'aquest antic autor difereixen força de les actuals. POEY D'AVANT, F., *Monnaies féodales de France*, París 1860, reeditat a Graz el 1961. Dades sobre Rodés a les p. 304-307.

1. L'esment de diners de Rodés el 1150 demostra que com a mínim des d'Hug I ja es batia moneda en el comtat.

2. La relativa freqüència d'esments de melgoresos i monedes tolosanes en el primer tram de la taula assenyalaria una certa debilitat de l'emissió de la moneda pròpia, però tampoc cal exagerar aquesta visió, ja que l'àmplia majoria dels esments són inespecífics, cosa que sembla indicar que, fora d'alguns casos que ja s'especifiquen, els pagaments es feien en monedes del comtat.

3. El segon tram és molt pobre d'esments i dona menys força a qualsevol conclusió. A diferència, però, del primer tram, aquí gairebé tots els esments són inespecífics i només en un cas s'esmenta el tipus de moneda emprada, que resulta ésser la del comtat. Això sembla indicar una millor alimentació monetària en moneda pròpia i podria assenyalar que els amonedaments d'Hug II degueren ésser prou importants i potser són els responsables de l'abundant evidència numismàtica actual.

4. El tercer tram és també força pobre d'esments. Tot i així, sobta la gairebé total absència d'esments inespecífics (un de sol sobre 18 esments) i la progressió del circulant de diners de Càors. Malgrat això, el nombre d'esments de moneda del comtat (8 esments) és igual que els dels diners de Càors, (8 esments), la qual cosa sembla marcar un cert repartiment del mercat entre les dues monedes, fet que concorda bé amb les dades documentals.¹⁰

Si afegim a la taula anterior el valor mitjà dels pagaments fets en cada mena de moneda (xifra total dividida pel nombre de pagaments), obtenim la taula següent:

Cronologia	Inesp.	Rodés	Melguell	Tolosa	Càors
1150	7 (26)	1 (40)	-	2 (25)	-
1160	18 (70)	6 (142)	4 (110)	-	-
1170	26 (66)	3 (206)	3 (317)	-	-
1180	20 (38)	-	5 (85)	1 (30)	-
1190	2 (90)	-	-	-	-
1200	11 (15)	1 (180)	-	-	-
1210	1 (40)	-	-	-	-
1220	6 (28)	-	-	-	-
1230	-	6 (36)	-	-	1 (20)
1240	1 (30)	1 (6)	-	-	2 (300)
1250	-	1 (15)	1 (0,5)	-	5 (144)

10. BELMON, J., «La monnaie...», p. 372. La moneda de Càors l'emetien els bisbes. Sovint actuaren conjuntament amb els comtes de Rodés, en defensa dels interessos comuns.

Als inicis i fins cap a la meitat de la taula veiem que es tendeix a assenyalar el tipus de moneda, especialment en els pagaments importants, tot i que aquests es fan en moneda de Rodés o de Melguell, mentre que el numerari tolosà sembla tenir menys relleu. En l'etapa final sembla que el diner de Càors s'empra especialment per als pagaments d'importància, la qual cosa li atorgaria una major taxa de circulat que el numerari propi. Això podria voler dir una afllaquiment de les emissions en temps del comte Hug IV.

ELS NOMS DE LES MONEDES

Com hem dit abans, considerem del major interès conèixer com s'anomenaven les monedes en el comtat en la pròpia llengua. El cartulari, com sol succeir no és ordenat de forma cronològica. Si ordenem les mencions específiques cronològicament i anotem les formes emprades obtenim la llista següent:

Document	Pàgina	Forma emprada	Data
125A	206	RAIMUNDENCS	c. 1150
125A	206	RAIMONDENCS	c. 1150
125A	207	RODENES	c. 1150
6	126	RODENES	c. 1160
106	191	RODENES	c. 1160
127	211	RODANES	c. 1160
129	213	MELGOIRES	c. 1160
130	214	RODANES	c. 1160
133A	217	RODANES	c. 1160
149	225	MELG.	c. 1160
150	226	MELG.	c. 1160
181	245	MELGOIRES	c. 1160
180	244	RODENES	c. 1165
184	246	REDES	c. 1170
P-3	276	RODENES	c. 1170
158A	231	MELGOIRES	1172
158A	231	RODANES	1172
85	178	MELG.	1175
95A	184	MELGORES	1179
14A	131	MELG.	c. 1180
20	135	RAYMONDENCS	c. 1180
63	164	MELG.	c. 1180

200	256	MELG.	c. 1180
203	257	MELG.	c. 1180
P-7	279	RAMONDENCS	c. 1180
29	141	MELGOIRES	1182
101	182	RODENES	c. 1200
83	177	RODENES	1232
113	195	RODENES	1234
P-19	289	R.	1235
P-19	289	C.	1235
P-17	288	RODANES	1236
P-18	288	RODENES	1236
P-20	290	ROD.	1237
55A	157	CAORCENX	1247
P-21	291	RUTHENSIS (doc. en llatí)	1247
P-23	293	CAORCENX	1248
P-27	298	RODANES	1252
P-29	301	CAORCENX	1253
P-31	304	CAORCENX	1254
53	155	CAORCENX	1256
53	155	MELG.	1256
P-32	305	CAORCENX	1256
P-33	307	CAUSSEYNS	1256

Prescindint de les formes abreujades, que ara no ens són útils, podem observar que en occità les formes de denominació de les monedes foren les següents:

1. Numerari de Tolosa: La forma emprada no és pas la de RAIMONDINS, tal com a voltes els anomenem, seguint la forma francesa escrita, sinó RAIMONDENCS. En català seria lògic adoptar aquesta mateixa denominació, que apareix dues vegades, enfront de les menys regulars de raimundencs o raymondencs que només apareixen una vegada. Val a dir que en francès la forma escrita Raimondins també sona com raiomodencs, seguint la seva norma general d'extrafer les formes occitanes per arribar a una forma francesa que soni de manera semblant. Recordo que a Roergue mateix un mas anomenat Escobillós en occità va passar a ésser Les Quivilleux en francès, forma que el feia irrecognoscible pel que fa a la grafia, però que sona en francès amb força aproximació al nom original.

2. Numerari de Càors: Deixant a part l'esment abreujat, trobem sis vegades la forma CAORCENXS i una la de CAUSSEYNS. És evident, doncs, que no es tracta d'una terminació en -ENCS com en el cas anterior sinó en -ENYS, per a

la qual hi ha dubte entre emprar la transcripció en -ENXS i -EYNS. D'altra banda, sembla més lògic prendre la forma CAORS que no pas CAUS. Per tant, arribaríem a una forma CAORCENYS, per al català i, probablement també per a l'occità.

3. Numerari de Rodés: La forma més emprada és RODENES (9 casos), enfront de RODANES (6 casos) i REDES (1 cas), al marge de RUTHENSIS, fruit d'una llatinització. En vista de la poca representació de la forma REDES, sembla que el més lògic és triar entre RODENES i RODANES, amb preferència pel primer pel superior nombre d'esments. Advoca també per la primera forma el fet que ens referim al comtat de RODES i no de Rodas. Per tant, la forma RODENES en occità sembla la més acceptable. Pel que fa al català, en parlarem a l'apartat següent.

4. Numerari de Melguell-Montpeller: La forma més emprada és MELGOIRES, i només una vegada apareix MELGORES. Per tant, la forma occitana usual seria MELGOIRES. Pel que fa al català, no hi ha problema en aquest cas, ja que és ben sabut que en els documents catalans aquestes monedes s'anomenaven, a Catalunya, MELGORESOS. Aquest fet ens porta a proposar que en passar al català s'apliqui la mateixa transformació, donant el nom de RODENESOS als diners del comtat de Rodés.

Per tant tindriem la taula de denominacions de monedes següent:

Comtat	Occità	Català
Tolosa	RAIMONDENCS	RAIMONDENCS
Càors	CAORCENYS	CAORCENYS
Rodés	RODENES	RODENESOS
Melguell	MELGOIRES	MELGORESOS

Proposem, doncs, aquestes denominacions, en substitució de les fins ara emprades de raimondins per a Tolosa i caorsins per a Càors. Pel que fa als diners de Rodés, hom havia cregut durant molt de temps que les mencions de diners ugonencs s'hi referien, però aquesta apreciació és avui en discussió.¹¹ Es tracta, però, d'una denominació emprada a Occitània i ens aporta una altra terminació en -ENCS com la dels raimondencs. Ara tenim una forma que sabem segur que es refereix a la moneda de Rodés: rodenesos. Pel que fa al melgoresos, no cal canviar pas res.

11. També seria possible que els diners anomenats rodenesos en el seu comtat fossin coneguts com a ugonencs en altres llocs més allunyats. La reiteració del nom Hug en els comtes de Rodés, la immobilització d'aquest numerari, l'abundància dels diners coneguts i la raresa del nom Hug en altres comtats occitans fan difícil deslligar el nom ugonenc dels diners de Rodés.

El conjunto monetar de Cueva Santa (Enguera, València) (s. XIII-XVI)

FRANCISCO CEBREIRO ARES*

Aún no ha sido todavía acometido un estudio en profundidad que aborde la circulación monetaria del área comprendida por el antiguo Reino de València en época medieval cristiana,¹ más allá de tesoros principales.² Los tesoros son una fuente inestimable de información, sin embargo, si pretendemos formular una historia monetaria completa es indispensable conocer, en un número importante, los pequeños hallazgos que reflejan otras realidades diversas a las grandes o medianas tesaurizaciones.³

En este sentido, el tema de estas líneas es tan solo dar a conocer el conjunto de material numismático recuperado en la Cueva Santa de Enguera a finales de los años setenta por Dn. Inocencio Sarrión y que está actualmente depositado en el Museu de Prehistòria de València;⁴ con el objetivo inicial de colaborar en la labor de compilación de datos de circulación y, en un segundo nivel, suscitar algunos interrogantes y tendencias.

El medio físico del hallazgo: La Cueva Santa de Enguera

La denominada como Cueva Santa de Enguera se enmarca en un conjunto de cuevas de la plataforma calcárea del macizo del Caroig, que mayoritariamente

* Llicenciat en Història, Universitat de Santiago de Compostela.

1. Si ha sido sujeto de atención la islámica: C. DOMÉNECH BELDA, *Dinares, dirhames y feluses. Circulación monetaria islámica en el País Valenciano*, Alicante, 2003.

2. Reina Mora (RIPOLLÈS; LLORENS, 1991); Ombria (COSTA, 1996); Pont de Fusta (LLUESMA ESPANYA, 2005); Llibertat (LLORENS FORCADA, MATAMOROS DE VILLA y RIPOLLÈS ALEGRE, 1994; SIGNES, en estudio)

3. No resulta para nada novedoso señalar que los sistemas monetarios antiguos no operaban respecto de su sociedad de la misma manera que en la actualidad, sino a diferentes niveles que se asociaban distintamente a varios grupos sociales. Esta circunstancia fue observada por los propios contemporáneos como el tesorero de Felipe III de Évreux, Guillem Le Soterel, quien señalaba la existencia de cuatro tipos de moneda para cuatro grupos sociales con intereses contrapuestos (ver J. CARRASCO PÉREZ, «Acuñaciones y circulación monetaria en el Reino de Navarra: estancamiento y crisis (1328-1425)», en: VV. AA. *La moneda en Navarra*, Pamplona, 2001).

4. Agradecer a Dn. Manuel Gozalbes de Palencia, la oportunidad de estudio y publicación así como sus inestimables consejos.

acogen pinturas rupestres prehistóricas. Sin embargo, en Cueva Santa hallamos grabados de iconografía cristiana,⁵ lo cual resulta relevante para nuestro estudio. Huelga decir la importancia y características de la zona en los momentos de la conquista cristiana y demás generalidades sobre las propiedades económicas y políticas del período que serán abordadas posteriormente en relación con los numismas hallados.⁶

Las piezas se hallaron “dispersas a la derecha de la entrada de la sala interior de la cueva” sin poder precisar con mayor exactitud pero aparentemente sin representar un conjunto cerrado. Asociada a dichas piezas, por compartir zona de la cueva, se halló una gran cantidad de fragmentos cerámicos (más de cien) cuya cronología se sitúa entre el siglo XIII e inicios del XVI. Las concordancias entre los límites cronológicos superiores e inferiores de ambos conjuntos, el monetario y el cerámico, están mostrando una interrelación para el periodo de ocupación de la cueva. El elemento discordante, en cuanto a la sintonía de ambos conjuntos, es la presencia de cerámica claramente islámica (esgrafiadas, incisas, pintadas y cuerda seca parcial) y la total ausencia de numismas islámicos de los siglos XII o XIII.

El conjunto monetar

Nos encontramos ante un conjunto muy heterogéneo con una cronología que abarca desde el conde de Urgell Ponç de Cabrera (1236) hasta, al menos, Carlos I (1555). La coherencia en el conjunto deviene por dos cuestiones: la primera es el valor relativo de las piezas, dineros en su amplia mayoría; la segunda por el subconjunto central conformado por dineros de las tres coronas orientales de la Península: Aragón, Catalunya y València, entre Jaime I y Carlos I, lo que redundará en la característica de la amplitud de marco temporal. Entre mediados y finales del siglo XV se intercala un pequeño subconjunto de dos piezas castellano-leonesas, una blanca de Juan II de ceca Sevilla y lo que probablemente se trate de un cuartillo de Enrique IV, del que es imposible discernir su ceca por el estado de conservación en el que se halla.

Desde este punto de partida resulta complejo señalar, tanto por las circunstancias del hallazgo como por la composición, que nos encontremos ante un único depósito, sino, más bien, ante un conjunto de piezas que evidencian una larga ocupación esporádica de la cueva. Esto viene refrendado por la aparición de diversos restos óseos y, especialmente, por la amplitud cronológica que tam-

5. Ver «Museos al aire libre. Arte rupestre del Macizo del Caroig», en: *Municipios del Caroig*, 2008, p. 55.

6. Para un marco histórico más detallado de la villa, se puede consultar la siguiente obra colectiva: *Aproximación a la historia de Enguera*, Enguera, 1994.

bién muestran restos cerámicos.⁷ O bien, estaría formado por algún pequeño depósito y otras piezas sueltas.

Quizás esta ocupación pudiese estar relacionada con diversas prácticas, bien de carácter religioso-votivo, con lo que nos hallaríamos ante una cueva santuario,⁸ acreditada en diversas cronologías y espacios geográficos, o bien sencillamente con el paso secular del hombre. Con lo que podríamos interpretar el conjunto como representativo, al menos de manera parcial, de la circulación monetaria general en zonas no urbanas y por gentes «del común» en territorio valenciano a lo largo de los siglos.

En líneas generales, todos los grupos tipológicos muestran un desgaste pronunciado, por lo que es difícil establecer cronologías por este criterio. Quizás algunos grupos valencianos de Fernando II y Carlos I sean los que han sufrido un menor desgaste, pero no con suficiente claridad frente a otros grupos, para basarnos en este principio. Por lo que nos encontramos, probablemente, ante varios depósitos cronológicamente hablando y ante monedas del circulante habitual del territorio de Enguera, lo que reviste verdaderamente de interés al conjunto; desde piezas de Urgell acuñadas en el siglo XII hasta piezas sevillanas del XV circularon durante estos siglos en tierras valencianas. Desde esta perspectiva, es posible aventurar, con reservas, diversas fases para la circulación del territorio.

Fase inicial (mediados del siglo XIII): La circulación se nutre mayoritariamente con piezas de origen catalán (y aragonés) emitidas por Jaime I y Jaime II, con una preponderancia de las del Principado. Ha sido una circunstancia señalada por otros investigadores el hecho de que la moneda del cuño de Barcelona no sólo acompaña con frecuencia, como en el caso del tesoro de Reina Mora,⁹ a la del cuño de València, sino que es mayoritaria en otros casos como el de Almenara-Benevites y tesoro de València.¹⁰ Para nuestro conjunto, en esta fase inicial (hasta Jaime II), se confirma el peso mayoritario del signo de Barcelona (n.ºs 3-7 y n.ºs 10-13); sin embargo, esta circunstancia no ha recibido a nuestro entender una respuesta satisfactoria por el momento.

Las emisiones valencianas de Jaime I, que se separan en dos series, una primera más escasa y una segunda mucho más abundante, parecen hasta hoy más

7. En breve se acometerá un estudio interrelacionado de este material numismático con el conjunto cerámico de dicha cueva, en colaboración con D. Miquel Signes.

8. J. APARICIO PÉREZ, «El culto en cuevas en la región valenciana», *Homenaje a García Bellido*, 1, *Revista de la Universidad Complutense*, 1976, p. 9-30.

9. P. P. RIPOLLÉS; M. M. LLORENS, «El tesoro de La Reina Mora: monedas de Jaume I», *Acta Numismática*, núm. 20, 1991, p. 125-139.

10. F. MATEU I LLOPIS, «Troballa de moneda de Jaime I», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. X (1929), p. 69-75. y J. V. SALAVERT LEÓN, «Tesoros olvidados (I): Los conjuntos de Almenara-Benevites y Valencia-2», en: *La circulación monetaria en los siglos XIII y XIV. Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*, Valencia, 2005.

proclives a aparecer en atesoramientos que en pérdidas puntuales, seguramente porque este numerario se empleaba con mayor intensidad en la propia ciudad de València, en grandes pagos y se filtraba con dificultad a otros entornos. Asimismo, observamos como también en el registro documental de la propia ciudad de València son más los pagos en moneda jaquesa y barcelonesa que en la propia valenciana.¹¹

La importancia de la moneda condal y, en especial, de las experiencias transpirenaicas de los condes de Barcelona es determinante para comprender una posterior política monetaria real (de aquí el confuso nombre de *ral*, dado a los dineros de estas emisiones, frente a los condales que aunque están en retroceso se continúan batiendo), como señala acertadamente Crusafont.¹² No es casualidad que se elije el tipo de moneda de terno, característica de las tres coronas orientales, y el dominio sobre señoríos como el de Montpelier o Bearn,¹³ sin descartar por otro lado que este tipo de dinero estable, véase el melgorés o el tornés, «invadía pacíficamente» el norte peninsular hasta Santiago de Compostela desde hacía décadas.¹⁴

Además del caso de Urgell (n.º 1) hay la posibilidad de aportar otras piezas extrapeninsulares de características similares al dinero (n.º 2); como las que se acuñan en casi toda Francia y norte de Italia y que tienen gran predicamento y una amplia capacidad de movimiento en el territorio, con la consolidación especial de ciertos signos como el de Tours.¹⁵ Respecto a las piezas de Urgell, la evidencia arqueológica nos mueve a replantear cuestiones de común aceptación como la relativa «localidad» de la moneda condal dado que en el castillo de Tibi¹⁶ también se ha hallado un numisma de la citada serie.

Una vez terminada esta primera fase inaugural de la ceca valenciana, en la que como hemos visto el circulante se combina con aportes foráneos, se abre un paréntesis de silencio en la acuñación de moneda menuda que no ha sido todavía explicado de manera convincente. Tras este intervalo, con Alfonso III de València se inicia una **nueva fase que reinicia la actividad de la ceca valenciana** de manera notable, muy representada en nuestro conjunto (n.os 15-20) y del que se conocen gran número de marcas de cuño.

11. F. MATEU I LLOPIS, «Les relacions monetàries entre Catalunya i València des de 1276 a 1376», *BSCC* XII, Castellón, 1931.

12. M. CRUSAFONT I SABATER, *Història de la moneda catalana*, Barcelona, 1996, p. 69-71.

13. Que también aparecen asociadas en tesorizaciones valencianas como el tesoro de la calle Tránsits de Valencia (L. ROCA FERNÁNDEZ y F. J. TORMO FERRIOLS, «Hallazgo de un tesoro con monedas medievales en la calle Tránsits», en: *La circulación monetaria en los siglos XIII y XIV. Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*, Valencia, 2005).

14. A. ROMA VALDÉS, «La importancia económica del camino de Santiago en la Edad Media», en: FRANCISCO CEBREIRO ARES (ed.), *Introducción a la historia monetaria de Galicia* (s. II a. C. - XVII d. C.), 2012.

15. Como, de nuevo, en el ejemplo santiagués, ver A. ROMA VALDÉS, *La importancia económica...*

16. J. J. RAMON SANCHEZ, (ed.), *Monedas. Todas las caras de la historia. Colecciones numismáticas del MARQ*, Alicante, 2010, p. 147.

Fase de intromisión castellana durante el siglo xv (Juan II y Enrique IV). Probablemente, ante la avalancha de producción monetaria de baja calidad iniciada por los reyes castellanos Trastámara desde Enrique II, con fases positivas y depresivas posteriores pero que con Enrique IV llegan a una situación muy compleja 1462-1463¹⁷, las coronas orientales tuvieron que verse afectadas en mayor o menor medida por esta circunstancia desplazando esta moneda a la local de mayor calidad intrínseca. Tampoco se puede descartar que algunas de las piezas «no oficiales» del periodo se realizasen como copias en las coronas orientales para ser introducidas por su valor extrínseco (por ejemplo Pedro el Ceremonioso). Para la explicación de este fenómeno tampoco contamos todavía con una respuesta clara más allá de clásicas generalidades alusivas a la denominada Ley de Gresham. Las piezas castellanas, una blanca de Juan II de ceca Sevilla y un cuartillo de Enrique IV cuya ceca es imposible discernir (n.ºs 21-23), son de escaso valor intrínseco y abultado extrínseco, además muestran un amplio desgaste y circulación. Cuando este numerario, especialmente el perteneciente a la crisis enriqueña, se devaluó de manera galopante y apenas tenía contenido en plata, especialmente frente a los *diners* con un contenido mayor, su circulación en áreas orientales debió ser problemática y extraña.

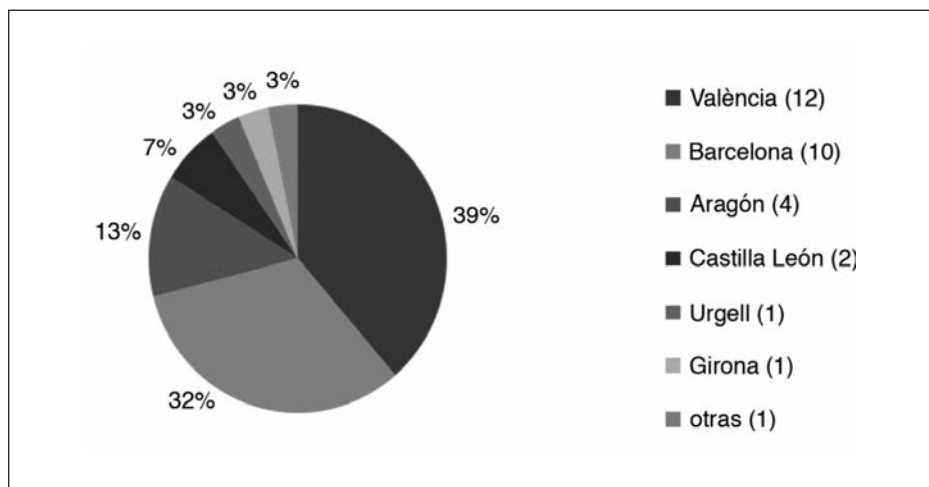
Fase moderna inicial (fin del siglo xv inicios del xvi). Fernando y Carlos: el numerario se nutre principalmente de la ceca valenciana (n.ºs 24-25 y 26-27) y en segundo lugar de la aragonesa (n.ºs 28-29). Es importante señalar la ausencia aparente del numerario barcelonés. El conjunto se cerraría con una pieza de cobre, probablemente un *dineret del ramillet* de Carlos I, que inicia otra fase moderna de la historia monetaria del *Regne de València* que ha sido estudiada en mayor profundidad.

Sustentamos la posible validez de esta propuesta en la tabla comparativa con los datos aportados por otros asentamientos como el castillo de la Mola,¹⁸ aunque con otra cronología; tomando el periodo común, la comparación resulta positiva, dado que además de la presencia de piezas de Urgell (como también en el castillo de Tibi), comparte la «invasión castellana del xiv-xv» con piezas de Enrique III y Enrique IV (que también constatamos en el entorno urbano de Gandía) y los vellones de Fernando y Carlos de la fase moderna.

17. Ver los trabajos de Balaguer (A. M. BALAGUER, «La disgregación del monedaje en la crisis castellana del siglo xv. Enrique IV y la ceca de Ávila según los documentos del Archivo de Simancas», *Acta Numismática*, núm. ix, 1978), y la reciente monografía de Roma y Braña (A. ROMA VALDÉS; J. L. BRAÑA PASTOR, *El vellón castellano del siglo xv*, 2010).

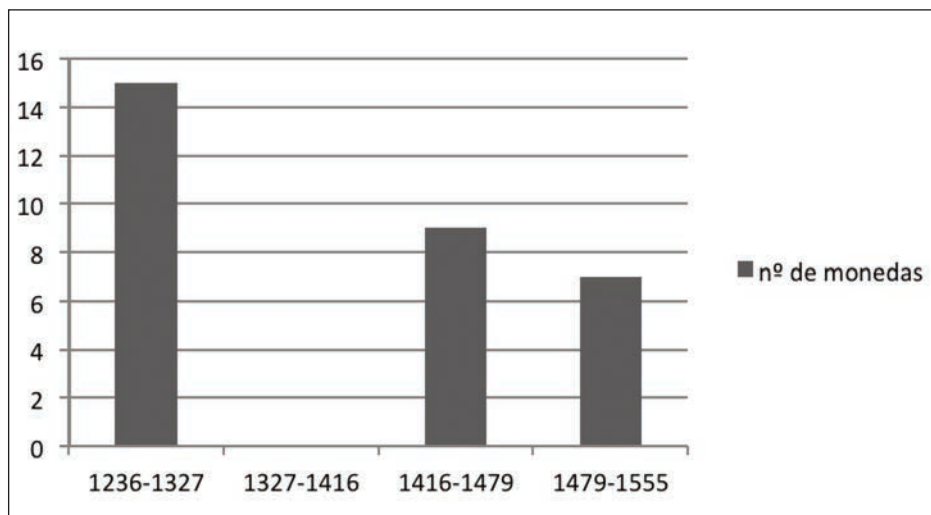
18. C. NAVARRO POVEDA; C. DOMÉNECH BELDA, «Estudio del material numismático del castillo de la Mola», *Gaceta Numismática*, núm. 118 (1995), p. 65-74.

Porcentajes generales por aportes geográficos

	P. Catalunya	València	Aragón	Cast. León	Subtotal
Ponce de Cabrera (1236-1243)	1 (Urgell)				1
Jaime I (1213-1276)	5	1	1		7
Jaime II (1291-1327)	5		1		6
Alfonso V (1416-1458)		6			6
Juan II de Castilla (1419-1454)				1 Blanca (S)	1
Enrique IV de Castilla (1454-1474)				1 Cuartillo (?)	1
Juan II de Aragón (1458-1479)	1 (Girona)				1
Fernando II (1479-1516)		2			2
Carlos I y Juana (1516-1555)		2 (+1?)	2		4 (5)

Volúmenes por períodos

CATÁLOGO DE PIEZAS

1. Condado de Urgell, Ponç de Cabrera (1236-1243). Dinero (ve). Urgell

a/ PONCI COMES

r/ VR

Crus. 1943. N.º inv. 29558

2. Indeterminada S (Siena?- Cerdeña?)

Jaime I

Dineros de Barcelona

3. Dinero de terno (ve)

a/ BAR(QI)NO Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ .IA-CO-(BR)-EX Cruz griega cuartel 1 con anillo y 4 con punto grande;

2 y 3 con tres pequeños puntos respectivamente.

0,92 g. Crus. 2120. N.º inv. 29531

4. Dinero de terno (ve)

a/ BARQINO (tres puntos) Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ IA-CO-BR-EX (tres puntos). Cruz griega ligeramente potentada, cuarteles 1 y 4 con tres puntos respectivamente, 2 y 3 con anillos.

0,58 g. Crus. 2120-b. N.º inv. 29532

5. Dinero de terno (ve)

a/ (BA)RQINO Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ IA-CO-BR-EX Cruz griega ligeramente potentada, cuarteles 1 y 4 con anillos, 2 y 3 con tres puntos respectivamente.

0,98 g. Crus. 2120. N.º inv. 29533

6. Dinero de terno (ve)

a/ BARQINO Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ IA-CO-BIR-EX (tres puntos). Cruz griega ligeramente potentada, cuarteles 1 y 4 con anillos, 2 y 3 con tres puntos respectivamente.

0,78 g. Crus. 2120. N.º inv. 29534

7. Dinero de terno (ve)

a/ Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ Cruz griega ligeramente potentada 1 y 4 con tres puntos respectivamente, 2 y 3 con anillos. IA CO (--) EX (dos puntos).

0,61 g. Crus. 2120. N.º inv. 29535

*Dinero de València***8. Dineros de la emisión del 1247/1249 (ve)**

a/ (punto). IACOBVS REX. Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ VALENCIE Árbol.

0,71g. Crus. 2129. N.º inv. 29540

*Dinero de Aragón***9. Dinero de otras emisiones (ve)**

a/ (ARA)–GON Busto coronado del monarca a la izquierda, marcado estilo esquemático-geométrico.

r/ Cruz de aragón CO/ COBVS (S tumbada) (punto) R (EX).

0,64 g. Crus. 2134. N.º inv. 29555

Jaime II*Dineros de Barcelona***10. Dinero del busto esquemático (ve)**

a/ (BAR)QVINONA Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ IA-CO-B'R-EX Cruz griega ligeramente potentada, cuarteles 1 y 4 con tres puntos respectivamente, 2 y 3 con anillos.

0,66 g. Crus. 2159. N.º inv. 29536

11. Dinero del busto esquemático (ve)

a/ BARQVINONA Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ IA-CO-B'R-(EX) Cruz griega ligeramente potentada, cuarteles 1 y 4 con tres puntos respectivamente, 2 y 3 con anillos.

0,69 g. Crus. 2159. N.º inv. 29537

12. Dinero del busto esquemático (ve)

a/ (BA)RQVI(NO)NA Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ (IA)-CO-B(R-EX) Cruz griega ligeramente potentada, cuarteles 1 y 4 con anillos, 2 y 3 con tres puntos respectivamente

0,49 g. Crus. 2159. N.º inv. 29538

13. Dinero del busto regular (ve)

a/ IACOBVS REX Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ B'A-QI-NO-NA Cruz griega ligeramente potentada, cuarteles 1 y 4 con tres puntos respectivamente, 2 y 3 con anillos.

0,76 g. Crus. 2160. N.º inv. 29539

*Dinero de Aragón***14. Dinero (ve)**

a/ AR(A) – GON Busto coronado del monarca a la izquierda

r/ IACOBVS : REX: cruz de Aragón

0,66 g. Crus. 2182. N.º inv. 29553

Alfonso IV (III de València y V de Aragón, el Magnánimo, 1416-1458)*Dinero de València***15. Dinero (ve)**

0,5 g. N.º inv. 29541

16. Dinero (ve)

a/ ALFONSUS REX: AR Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ VALENCIE: MA Árbol de València.

0,51 g. N.º inv. 29542

17. Dinero (ve)

a/ ALFONSUS REX:AR Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ VALEN (--) Árbol de València a los lados marcas: marco/cardo.

1,2 g. (Crus. 2915). N.º inv. 29543

18. Dinero (ve)

a/ ALFONSUS:RE (--) Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ VALENCIE: MA Árbol de València.

0,95 g. N.º inv. 29544

19. Dinero (ve)

a/ ALFONSUS REX: AR Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ VALENCIE:MA: Árbol de València.

0,54 g. N.º inv. 29547

20. Dinero (ve)

a/ AL(RF)ONSUS REX AR Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ VALENCIE MA Árbol de València a los lados, marcas: puig/b.

0,5 g. Crus. 2914. N.º inv. 29548

Juan II de Castilla (1419-1454)**21. Blanca (ve)**

a/ León rampante a la izquierda IOHANE REX LEGIONE

r/ Castillo IOHANE Bajo el Castillo, marca de ceca S; Sevilla.

1,78 g. N.º inv. 29560

Juan II*Dinero de Girona***22. Dinero Rocabertí (ve)**

a/ IOHANES M. D GRA RE Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ CIVI OAM? GERUND árbol.

0,8 g. Crus. 2990-c. N.º inv. 29545

Enrique IV de Castilla*Cuartillo***23.**

2,6 g. N.º inv. 29561

Fernando II*Dinero de València***24. Dinero (ve)**

a/ FERDINANDVS (--) Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ VALENCIE MAIORICA Árbol de València a los lados marcas: S/S

0,6 g. Crus. 3126. N.º inv. 29549

25. Dinero (ve)

a/ FERDINAN(D invertida)VS ELISAB Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ VALENCIE MAIORICA Árbol de València, a los lados marcas: S/A
0,6 g. N.º inv. 29551

Carlos I y Juana

Dinero de València

26. Dinero (ve)

a/ CAROLVS DEI GRACI Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ VALENCIE MAI(ORI) C (punto) Árbol de València a los lados, marcas:
M/S

0,7 g. Crus. 4156-a. N.º inv. 29546

27. Dinero (ve)

a/ CAROLVS () RACIA Busto coronado del monarca a la izquierda.

r/ VALENCIA MAIORICA Árbol de València a los lados marcas: (M)/S
0,7 g. Crus. 4156. N.º inv. 29550

Dinero de Aragón

28. Dinero (ve)

a/ ARA :GONV:RS: (s en campo) Busto del monarca coronado a la izquierda.

r/ IHOA(NAETKAROLVS?) Cruz de Aragón.
0,7 g. Crus. 4239-i. N.º inv. 29554

29. Dinero (ve)

a/ Busto esquemático sin letra en el campo, leyenda de anverso perdida.

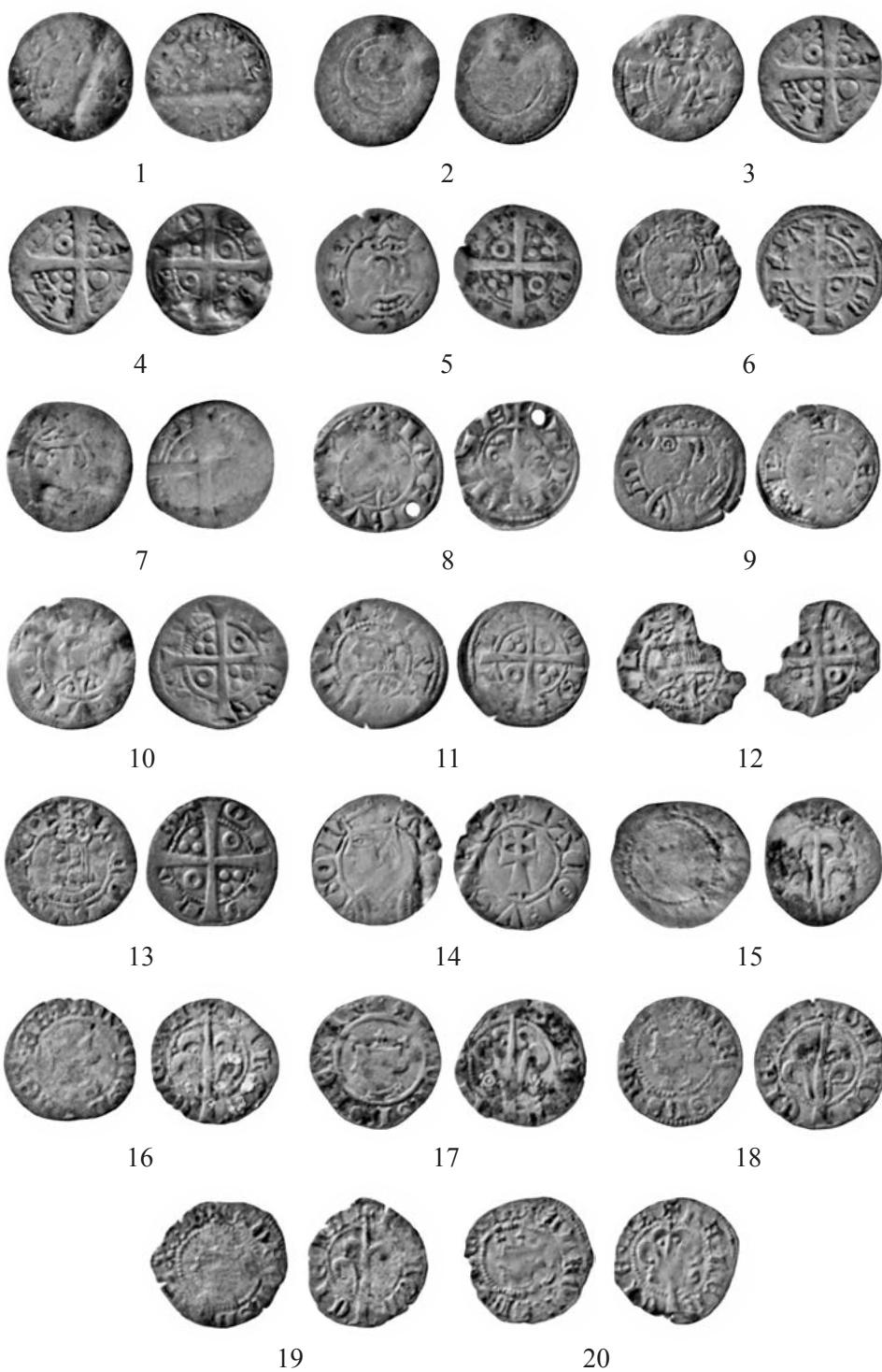
r/. IO(-ANA ET KA-)RO Cruz de Aragón.
0,6 g. N.º inv. 29556

30. Dinero cobre con marcas a nombre de Carlos I

Crus. 4156. N.º inv. 29552

31. Frustró

N.º inv 29559

21

22

23

24

25

26

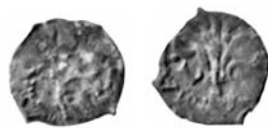
27

28

29

30

31

BIBLIOGRAFÍA

APARICIO PÉREZ, J., «El culto en cuevas en la región valenciana». *Revista de la Universidad Complutense*, 1976 (*Homenaje a García Bellido*, I), p. 9-30.

Arte rupestre del Macizo del Caroig. Municipios del Caroig, 2008.

BALAGUER, A. M., «La disgregación del monedaje en la crisis castellana del siglo xv. Enrique IV y la ceca de Ávila según los documentos del Archivo de Simancas». *Acta Numismática*, núm. IX, 1978.

CARRASCO PÉREZ, J., «Acuñaciones y circulación monetaria en el Reino de Navarra: estancamiento y crisis (1328-1425)». En: VV. AA., *La moneda en Navarra*. Pamplona, 2001.

CRUSAFONT I SABATER, M., *Història de la moneda catalana*. Barcelona, 1996.

DOMÉNECH BELDA, C., *Dinares, dirhames y feluses. Circulación monetaria islámica en el País Valenciano*. Alicante, 2003.

MATEU I LLOPIS, F., «Troballa de moneda de Jaume I», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. X, 1929.

MATEU I LLOPIS, F., «Les relacions monetàries entre Catalunya i València des de 1276 a 1376», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. XII, 1931.

NAVARRO POVEDA, C.; DOMENECH BELDA, C., «Estudio del material numismático del castillo de la Mola». *Gaceta Numismática*, núm. 118 (1995), p. 65-74.

RAMÓN SÁNCHEZ, J. J. (ed.), *Monedas. Todas las caras de la historia. Colecciones numismáticas del MARQ*. Alicante, 2010.

RIPOLLES, P. P.; LLORENS, M. M., «El tesoro de la Reina Mora: monedas de Jaume I», *Acta Numismática*, núm. 20, 1991.

ROCA FERNÁNDEZ, L.; TORMO FERRIOLS, F. J., «Hallazgo de un tesoro con monedas medievales en la calle Tránsits». En: *La circulación monetaria en los siglos XIII y XIV. Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*. València, 2005.

ROMA VALDÉS, A., «La importancia económica del camino de Santiago en la Edad Media». En: FRANCISCO CEBREIRO ARES (ed.), *Introducción a la historia monetaria de Galicia (s. II a. C. - XVII d. C.)*. 2012.

ROMA VALDÉS, A.; BRAÑA PASTOR, J. L., *El vellón castellano del siglo xv*. 2010.

VV. AA., *Aproximación a la historia de Enguera*. Enguera, 1994.

SALAVERTE LEÓN, J. V., «Tesoros olvidados (1): Los conjuntos de Almenara-Benavites y Valencia-2». En: *La circulación monetaria en los siglos XII y XIV. Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*. València, 2005.

Escudo de oro valenciano, inédito, muy singular y probablemente de Felipe I (II)

*J. A. GODINHO MIRANDA**

*J. SÁEZ SALGADO***

*M. CRUSAFONT I SABATER****

Al proceder al estudio de la Colección de Moneda Española que integra el Museo Numismático Portugués en la Imprensa Nacional-Casa da Moeda de Lisboa, encontramos una pieza que pasamos a describir y cuyas imágenes de anverso y reverso se incluyen igualmente en la lámina.

* Investigador numismático, Miembro de la SCEN.

** Sociedade Portuguesa de Numismática.

*** Doctor en Historia. Presidente de la SCEN.

Corona de oro de Valencia a nombre de Felipe:

a/ +.PHILIPPVS DEI GRA(CIA) REX Cruz equilateral en orla lobulada y ornamentada y 4 anillos exteriores.

r/ +VALENC(CIA MAI)ORICAR Armas de Valencia coronadas y entre bilóbulos y puntos.

Peso: 3,30 g Ø: 22 mm Inédita.

Es la primera vez que se describe un escudo valenciano, moneda que en este reino tomaba el nombre de corona, a nombre de los reyes llamados Felipe de la dinastía Austria. Ya veremos que no es atribuible a Felipe V de Castilla. Pero otra singularidad de la pieza es la cruz equilateral o de San Jorge que preside el anverso, ya que todas las monedas conocidas hasta ahora de los reyes de nombre Felipe ostentan, en todos los talleres, la cruz potenziada. Por otra parte, este reverso con su cruz equilateral y sus cuatro anillos se asemeja extraordinariamente al cruzado de oro portugués de la época de D. Joao III de Portugal, como es visible comparando con el tipo 149 del catálogo de Gomes.¹ En realidad, si quitamos las orlas, el reverso se convierte en completamente portugués. También son singulares los florones del interior del cuadrilobulado del anverso, formado por un anillo central rodeado de puntos, cuando lo habitual es que sean tréboles más o menos bien dibujados o, en algún caso de Carlos I, grupos de tres puntos.

A pesar de estas singularidades, la estampa i las titulaciones del reverso no permiten pensar más que en una acuñación valenciana, pero existe la incógnita de unas estampas de anverso completamente singulares, para las cuales no tenemos, por ahora, ninguna explicación.

Queda por analizar la cuestión de su atribución a alguno de los reyes de nombre Felipe. Cabe descartar inmediatamente a Felipe IV (V de Castilla) porque en su época la moneda ha cambiado de tipología y suele llevar ordinal y fecha. En este sentido, hay que señalar que el pretendido escudo atribuido por Mateu y Llopis a Felipe III (IV), núm. 306,² es en realidad de Felipe IV (V), ya que el ordinal expresado en la forma IIII se refiere al que le corresponde a Felipe V de Castilla, en Valencia. De estas piezas, se conocen hoy ejemplares que llevan la fecha 1700 i además tienen las L-L flanqueando las armas del reverso como en los escudos de Carlos II. Compárense los tipos 4922 de Carlos II y 4984 de Felipe IV (V), en Crusafont.³ Queda descartada pues la atribución de la pieza al último de los reyes de nombre Felipe. Cabe dejar de lado igualmente a Felipe I de Castilla, puesto que Valencia estuvo en su tiempo bajo la soberanía de Fernando el Católico.

1. GOMES, A., *Moedas portuguesas*, tercera edición, Lisboa, 2001.

2. MATEU Y LLOPIS, F., *La ceca de Valencia*, Valencia, 1929, p. 140.

3. CRUSAFONT, M., *Catàleg general de la moneda catalana*, Barcelona, 2009, p. 806 i 821.

Quedan pues los reyes de nombre Felipe segundo, tercero y cuarto, respectivamente primero, segundo y tercero en Valencia, y ya hemos visto que la cuestión de los ordinales propios del reino no es un tema menor.

Según Mateu y Llopis, estos tres reyes batieron oro, pero sólo se conocen piezas de cuatro escudos que este autor atribuye a Felipe I (II). La atribución de Mateu es, de todos modos, dudosa, puesto que si bien para los tiempos de Felipe III (IV) aporta constancia documental de que se batieron en Valencia coronas de oro «en quatretes y dobletes», es decir, en dobles y cuádruples coronas, no aporta ningún dato documental, al margen de sus afirmaciones, de que se hubiesen batido múltiplos con Felipe I (II). Sus datos, por otra parte, son extremadamente confusos, ya que afirma que se batieron en Valencia y en este reinado coronas a 20 quilates, a 22 y a 24, cosa aparentemente imposible, puesto que la ley de 24 era la propia de los ducados y, además, el mismo autor da la cotización fija de las coronas. Cabe pensar que las coronas se habrían batido, como siempre, a 22 quilates y quizás fraudulentamente a 20, pero a 24 no parece aceptable⁴. Todo ello lleva a pensar que se hace necesaria, una vez más, una revisión de los documentos consultados. En cualquier caso, los múltiplos de escudo hasta ahora conocidos, todos de cuatro coronas, o por lo menos algunos de ellos podrían corresponder al reinado de Felipe III (IV).

En lo que se refiere a nuestra corona, según los datos documentales podría ser de cualquiera de los tres reyes de nombre Felipe. No nos ayudan, en este caso, ni las marcas, de las que carece, ni la forma de escribir el nombre del rey, puesto que en la plata se escribe igual y siempre en la forma PHILIPPVS en los tres reinados. Recordemos que, en cambio, en Mallorca, en tiempos de Felipe I (II) suele aparecer la forma FILIPVS.

Sólo el estilo o detalles del dibujo nos pueden aportar datos, por el momento. Cabe señalar que hay un cierto parentesco con los escudos de Carlos I, como ya lo hemos señalado en el caso de los tréboles del anverso. Por lo tanto, podría pensarse en una corona del tiempo de Felipe I. Si los cuádruples fuesen de Felipe III (IV), sería más lógico que tuvieran la cruz normal, potenziada, ya que sería incongruente que con Felipe I se hubiesen batido las coronas con cruz equilateral y los múltiplos con cruz potenziada.

La novedad de la pieza es el elemento más valioso, pero sus singularidades precisan de una explicación que, de momento, no parece posible.

4. *La ceca...*, *op.cit.*, p. 123.

Reflexions i conclusions a partir de monedes mallorquines modernes de dues col·leccions privades¹

JAUME BOADA SALOM*

En l'*Acta Numismàtica* 40 es publicava un article que recollia els encunys mallorquins custodiats al Museo de la Casa de la Moneda de Madrid.² Tal vegada la fita més interessant d'aquest treball fou la presentació de set nous tipus de moneda mallorquina moderna dels quals ni tan sols es coneixien exemplars, un fet ja de per si prou intrigant i que als estudiosos numismàtics ens fa estar molt atents a les peces que, en el futur, puguin anar sortint al mercat o a les col·leccions.

Una de les utilitats que té la publicació d'un estudi sobre encunys inequívocament oficials (és a dir, que no hi ha cap possibilitat que pertanyessin a un falsari) és que pot confirmar l'autenticitat de monedes que podrien aixecar alguna sospita per un estil singular en el seu disseny. En el fòrum Numiscat hem tengut l'oportunitat de posar en pràctica una d'aquestes verificacions quan un dels seus usuaris mallorquins (que no era precisament l'autor d'aquest article) mostrà els seus dubtes sobre l'autenticitat d'una moneda de la col·lecció *Huntington* (a partir d'ara, codificada amb una lletra H precedint el número de lot). Més concretament, es tractava del lot 687 (H 687), classificat com un escut de Carles III, arxiduc d'Àustria, amb la referència Calicó 3.³

Els dubtes d'aquest usuari es basaven en la imperfecció de les lletres de la llegenda i en l'existència d'una creu l'aspecte peculiar de la qual la fa semblar una

* Investigador numismàtic. Membre de Junta de la SCEN.

1. Ens referirem a les col·leccions *Caballero de Yndias*, subhastada per la casa Aureo de Barcelona l'octubre de 2009, i la *Huntington*, a punt de subhastar-se en el moment de redactar aquest article, juny de 2012, per la casa Jesús Vico de Madrid. Ambdues col·leccions han atret una enorme atenció entre els interessats en la numismàtica atesa la gran qualitat i la raresa de moltes de les seves peces.

2. J. BOADA SALOM, «Els encunys mallorquins del Museo de la Casa de la Moneda». *Acta Numismàtica* núm. 40, p. 165-193.

3. XAVIER CALICÓ, *Numismàtica española*, Aureo & Calicó. Barcelona, 2008, p. 436. Val a dir que la inclusió d'aquesta peça en el darrer catàleg Calicó de numismàtica espanyola no en garanteix l'autenticitat, ja que en el mateix catàleg, de caràcter eminentment comercial, hi ha alguna peça falsa que es cataloga com autèntica.

aspa; de fet, li recordava el lot 1960 de la col·lecció *Caballero de Yndias* (que també codificarem a partir d'ara amb el trígraf CDY avantposat al número de lot), classificat com a fantasia.

Per tal de fer una comparació en condicions i debatre-la, al fòrum es publicaren les imatges de tres monedes: la H 687 (fig. 3), la CDY 1960 (fig. 4) i, també, la CDY 1961 (fig. 6), inequívocament autèntica i que correspon a la referència CG-Cru 5010. Efectivament, amb les tres imatges juntes és possible fer algunes comparacions:

- La H 687 i la CDY 1960, en comparació amb la CDY 1961 (teòricament del mateix facial i època), resulten força tosques i no mostren una data, que sí que es mostra en la CDY 1961 (1707).
- Les llegendes de l'anvers i del revers de la H 687 són diferents de les de la CDY 1961 però idèntiques a les de la CDY 1960. Tot i això, també és evident que els encunys de la H 687 i la CDY 1960 no són els mateixos.
- L'anvers de la H 687 mostra un escut format per sis barres verticals (creiem que les dues dels costats fan de contorns laterals i no hi ha contorns superior i inferior), superat per una corona formada per una mena de quatre anells units damunt una línia horitzontal lleugerament corbada. L'anvers de la CDY 1960, en canvi, presenta unes armes més convencionals: un escut més allargat amb un contorn dins el qual hi ha sis barres, superat per una corona de quatre puntes en forma de florons.
- El revers de la H 687 mostra un escut en cairó amb dues barres primes en els quadrants superior esquerre i inferior dret, i un castell amb els detalls i l'aigua de sota ben definits. En canvi, al revers de la CDY 1960 hi trobam un escut en cairó amb tres barres gruixades als quadrants superior esquerre i inferior dret, i una figura esquemàtica i difuminada que pretén ser un castell.

Avançada la discussió, l'usuari que havia encetat aquest debat s'adonà d'un fet crucial: l'anvers de la H 687 es corresponia amb l'estampa de l'encuny 17 de l'article de l'AN 40, la qual cosa certificava l'autenticitat de la peça de la col·lecció Huntington. Aquesta important observació ens va fer veure que el revers de la H 687 correspon a l'estampa de l'encuny 10 del mateix article, on l'atribuïrem, erròniament doncs, a Felip IV. Aquest fet es pot constatar comparant els detalls més petits de l'estampa i de l'encuny: l'aspa amb els braços acabats en dues puntes, les agües davall del castell de l'escut en cairó, etc. Per tant, l'encuny 10, fix, s'ha d'atribuir a Carles III, el pretendent, i queda emparellat amb l'encuny 17, mòbil.

Ja que n'hem parlat, què passa amb la CDY 1960, classificada com a fantasia? En primer lloc, cal avançar que l'encuny que la va fabricar no es trobava entre els encunys estudiats i relacionats en l'article de l'AN 40 i, per tant, és un punt menys a favor d'una hipotètica autenticitat. Així, doncs, podríem teoritzar que es tractaria, no d'una «fantasia» (és a dir, d'una moneda inventada), sinó

més aviat d'una «reproducció», tal volta una de les moltes que hem vist córrer pel mercat i que, segons hem sentit dir a alguns numismàtics, feien alguns argenters mallorquins a finals del segle XIX o començaments del XX per satisfer el caprici dels col·leccionistes que volien omplir els buits de la seva col·lecció numismàtica.

La CDY 1960, a més, sembla encara més tosca que la H 687, però fou fabricada amb el mateix encuny que la Calicó 3; per tant, no és exacte, com diu el catàleg de la subhasta de Vico, que la Huntington 687 sigui la Calicó 3, tot i que és cert que aquest és el tipus publicat que més se li assembla. Hi ha un fet, emperò, que hem observat ara i que pot plantejar dubtes (encara que no definitius) fins i tot pel que fa al caràcter de «reproducció» de la CDY 1960: si comparam aquesta, que és la mateixa que la Calicó 3, amb el dibuix de la referència 2 de Carles III, arxiduc d'Àustria (fig. 5), que publica Àlvar Campaner a la seva *Numismàtica Balear*, observam que semblen la mateixa moneda; tot i ser un dibuix, tant les diferències amb la H 687 com la similitud amb la CDY 1960 són força evidents. Vol dir això, doncs, que el 1879 Campaner va publicar una moneda que en realitat era una «reproducció»? Se'ns fa difícil de creure que un home de la seva minuciositat es deixàs embolicar amb una reproducció que devia haver-se fabricat en algun moment molt proper a la publicació de la seva obra, tot i que, al cap i a la fi, es podria haver equivocat com qualsevol altre numismàtic davant una peça tan poc clara.⁴

UNA POSSIBLE NOVA DATA D'UNA MONEDA CONEGUDA

Tornant al debat generat al fòrum Numiscat sobre l'escut de Carles III, algú destacà la proximitat d'estil dels lots 687 i 742 (fig. 9) de la col·lecció *Huntington*, proximitat que ara estenem també a la CDY 1926 (fig. 7). Aquesta similitud ve donada pels mateixos elements que hem descrit anteriorment: a l'anvers, unes armes amb l'escut format per sis barres verticals, les dues laterals actuant de contorn però sense contorns superior i inferior, i corona formada per la unió de quatre anells; al revers, un escut en cairó, amb dues barres primes en els quadrants superior esquerre i inferior dret, i un castell amb els detalls i l'aigua de sota ben

4. Cal fer una puntualització amb referència a les armes representades a la Campaner 2 (fig. 5): pel que fa a les armes catalanes, al dibuix publicat a la *Numismàtica Balear* original s'hi veuen sis línies dobles molt primes que, entenem, pretenen ser sis barres, tal com es troba encunyada la CDY 1960 (fig. 4), encara que a la reedició de 1979 s'aprecien com a línies simples i semblen dibuixar només tres barres, que no creiem que fos la intenció del dibuixant. El mateix es pot aplicar al Campaner 6 (fig. 11) respecte de la CDY 1994 (fig. 10). En ambdós dibuixos, també s'hi aprecia l'error de mostrar les barres de les armes de Palma en cairó com si fossin dues barres en lloc de les tres que mostren les monedes (vegeu les fig. 5 i 11, extrems d'una "Numismàtica Balear" original).

definites en els quadrants superior dret i inferior esquerre. L'autenticitat de totes elles està garantida pels encunys 10 i 17 (de què hem parlat anteriorment, fig. 1) i també per l'encuny 12 (el del mig escut de 1703, fig. 8) de l'article de l'AN 40.

Es tracta de tres peces de tres regnats diferents: la CDY 1926 és un mig escut de Carles II, datat el 1695 (CG-Cru. 4911); la H 687 és l'escut sense data de Carles III, arxiduc d'Àustria, de què hem parlat abans (encunyat, doncs, entre 1705 i 1714), i la H 742 és un mig escut atribuït a Felip IV (V) datat el 1703 (CG-Cru. 4980). Gairebé es podria dir que l'encuny del revers de les dues peces de mig escut fóra el mateix, ja que les diferències són mínimes. El fet que els encunys de tres monedes de tres regnats diferents presentin una proximitat estilística tan evident no va més enllà de la mera curiositat d'haver estat oberts per la mateixa persona, fet força probable en uns encunys fabricats en un lapse de, com a màxim, dinou anys.

Però més enllà d'aquestes característiques, hem observat un detall en una d'elles que pot representar un petit revulsiu en la numismàtica mallorquina moderna. Es tracta de la forma estranya que té el 3 de la data 1703: es dona per fet que és un tres, ja que és un tipus atribuït a Felip IV (V), però la realitat és que sembla més un 8; l'encuny 12 de l'AN-40, a més, el mostra d'aquesta manera. Es podria argumentar que es tracta, tal vegada, d'un trencament accidental de l'encuny, circumstància no gaire extraordinària en casos de monedes de gran tiratge en què els encunys han hagut de suportar un ús molt intensiu, però a continuació ens plantejam la pregunta següent: quines possibilitats hi ha que es trenqui l'encuny (i justament en la quarta xifra de la data, fins gairebé formar un número diferent) d'una moneda d'or de la qual no se'n degueren fer grans quantitats i, sobretot, que s'havia de colpejar amb poca força atesa la mida tan reduïda de la peça resultant? És cert que alguns estudis han detectat encunyacions d'or que es degueren fer en grans quantitats per fer pagaments exteriors importants, però també ho és que, quan això es feia, les encunyacions havien de ser d'un valor més elevat, ja que és impensable que es fessin utilitzant monedes tan petites. Per tant, si posam en dubte la teoria d'un trencament accidental de l'encuny, només ens queda una altra teoria: que l'encuny amb què inicialment es fabricaven monedes amb la data 1703 sota Felip IV (V) hagués estat corregit i adaptat per fabricar-ne sota Carles III, arxiduc d'Àustria, el 1708, cosa que afegiria una nova moneda a la sèrie del pretendent. Calia, per tant, buscar tantes imatges de la CG-Cru. 4980 (H 742) com fos possible per fer comparacions.

Els catàlegs de Calicó (ref. 125, p. 465) i el general de Miquel Crusafont (CG-Cru. 4980) mostren exactament la mateixa peça de Felip IV (V), l'estil de la qual es correspon amb l'encuny 12 de l'AN-40. Tot i la dificultat de veure la imatge amb claredat, sembla que la xifra final de la data és un número 3 i no el possible 8 de què hem parlat. Això acreditaria, doncs, l'existència de monedes de mig

escut genuïnes amb la data clara de 1703 i altres amb la data de 1708, amb el 8 presentant una forma peculiar, com la H 742.

Evidentment, era imprescindible prendre també els dibuixos de Campaner (ref. 6 de Felip IV, fig. 11) i la fotografia del lot 1994 de la col·lecció *Caballero de Yndias* (fig. 10) per poder anar més enllà en les comparacions. La sorpresa, emperò, ha estat doble: per una banda, aquestes dues peces presenten uns estils molt similars entre elles però totalment diferents de les genuïnes; per l'altra, l'estil sí que presenta moltes similituds amb les peces d'un escut considerades ara reproduccions i que hem descrit anteriorment (CDY 1960 i Campaner 2 Carles III d'Àustria): a l'anvers, unes armes més convencionals formades per un escut més allargat amb un contorn dins el qual hi ha sis barres, superat per una corona de puntes en forma de florons (a la CDY 1994 són cinc puntes i al Campaner 6 són set); al revers, un escut en cairó amb tres barres gruixades als quadrants superior esquerre i inferior dret, i una figura més aviat difuminada i amb poc detall que pretén ser un castell. En aquests exemplars sí que s'hi veu l'any 1703 clarament marcat.

Per tant, la conclusió a què hem arribat en vista d'aquestes imatges (CDY 1994 i Campaner 6 Felip IV) és que s'haurien de considerar tan reproduccions com ho són la CDY 1960, la Calicó 3 i la Campaner 2 de Carles III d'Àustria. El fet que Campaner, ja a la seva època, les consideràs com a genuïnes ens pot fer reflexionar, però hi ha dos factors que, a més de l'absència dels encunyats que en certifiquin l'autenticitat, poden inclinar la balança a favor de la teoria de la condició de reproducció: un, que, com hem dit abans, la notícia de reproduccions fetes per argenters per encàrrec de numismàtics és antiga a Mallorca, tot i que, evidentment, no s'ha pogut documentar adequadament (resulta lògic pensar que els antics numismàtics es guardassin prou de dir que algunes peces de les seves col·leccions eren reproduccions); l'altre, la presència de sis barres en les armes d'Aragó: ja hem interpretat abans que, a les peces genuïnes, la presència de les dues laterals pretenen marcar els contorns laterals de l'escut, mentre que a les presumptament reproduïdes, les sis barres es dibuixen a més del contorn de l'escut, que és clarament visible. Per tant, unes armes d'Aragó amb sis barres clares són més pròpies d'una mala interpretació de l'original de qui fa una reproducció que no d'un mestre de seca, que teòricament hauria de fer gravar les armes oficials a les monedes.

CONCLUSIONS

El fet que un debat entre numismàtics al fòrum Numiscat acabi en un estudi comparatiu entre diverses monedes i la revelació de, com a mínim, dos tipus nous, hauria de resultar engrescador per als seus administradors i motiu de satisfacció per a tots els participants, i constitueix una prova de la importància de

les noves tecnologies en la investigació numismàtica, que també propicia un sa-
níssim debat entre numismàtics.

Les conclusions a què hem arribat en aquest cas han estat nombroses i, per a
un millor comprensió, convé separar-les en dos apartats: les que afecten les mo-
nedes d'un escut i les de mig escut, entre Carles II i Felip V.

Monedes d'un escut:

1. La moneda H 687 és inequívocament autèntica per haver estat fabricada
amb els encunys 17 (anvers) i 10 (revers) descrits en l'article de l'AN 40.

2. Continuant amb la mateixa moneda, malgrat que hom sembli considerar-
la recollida en el catàleg Calicó de 2008 i en la Numismàtica Balear de Campa-
ner, la veritat és que presenta un estil tan allunyat que es pot considerar com una
peça diferent i, per tant, inèdita.

3. Atesos el seu estil i l'absència d'encuny, la peça CDY 1960, reproduïda en
el catàleg Calicó, presenta força dubtes quant a l'autenticitat: ja fou considerada
una fantasia en aquella subhasta, tot i que, comparant-la amb una peça genuïna
verificada, podem considerar-la una reproducció de la H 687, malgrat que una fi-
gura solvent com Àlvar Campaner la consideràs com autèntica en la seva Nu-
mismàtica Balear el 1879.

Monedes de mig escut:

1. L'encuny 12 de l'AN 40 (fig. 8) certifica l'autenticitat de les monedes ca-
talogades amb les referències CG-Crus. 4911 i 4980. Tot i això, cal vigilar l'e-
xistència de no poques falsificacions que, a diferència de les reproduccions (que
poden estar subjectes a una certa interpretació), pretenen imitar fidelment la mo-
neda original, però fent servir normalment un metall diferent (plata) o una menor
quantitat d'or.⁵

2. La peça CDY 1994 (mig escut datat el 1703, fig. 10) adquireix el caràcter
de dubtosa per diversos motius: la distància que guarda amb el disseny i l'estil
de les autèntiques amb la mateixa data, la similitud d'estil amb la CDY 1960
(considerada, com hem dit, primer fantasia i ara reproducció) i la presència d'u-
nes armes aragoneses de sis barres, un fet que s'aparta força del rigor dels gra-
vadors de la seca a l'hora de fabricar els encunys⁶ i s'avé més amb un intent de
reproduir (o, més aviat, interpretar) la peça original autèntica.

5. No hem parlat d'aquestes falsificacions anteriorment en aquest article. Tot i que són uns exemplars que
cal vigilar, normalment la seva comparació amb la peça original és suficient per a detectar que no són autènti-
ques, atès el relleu més llis, un estil més tosc, un pes inferior o l'encunyació en un altre metall. Moltes, pro-
bablement, es feren a partir de motlles fets amb exemplars autèntics, però poca cosa més se'n pot afirmar.
BOADA SALOM, J., «El fals mig ral d'or mallorquí». *Col·lecciomania*, II època núm. 8 (març 2003), p. 20.

6. És cert que hi ha alguns exemples de la numismàtica mallorquina en què el nombre de barres de les
armes aragoneses és diferent de quatre, però són excepcions molt puntuals que més aviat solen tenir a veure
amb la manca d'espai per a representar les quatre barres.

3. L'existència d'un encuny amb data de 1703, inicialment fabricat per encunyar monedes sota Felip IV (V), al qual se li va modificar la data per la de 1708 per tal d'encunyar-ne a nom de Carles III, arxiduc d'Àustria, representa la introducció d'una nova peça en la numismàtica mallorquina moderna. Pels motius abans explicats, consideram improbable que la modificació de l'encuny fos accidental per un ús intens.

Durant anys, algunes peces mallorquines d'or modernes han estat objecte de nombrosos dubtes atès el seu estil, sovint irregular i tosc, lluny de l'excel·lència de les encunyacions medievals. Això ha conduït alguns especialistes (començant pel mateix Campaner) a considerar autèntiques algunes peces que ara sabem que podrien no ser-ho, però, com tantes altres notícies en la numismàtica, l'atribució d'aquest caràcter de reproducció de les monedes d'un i mig escut de les figures 4 i 10 s'ha de considerar (almenys de moment) més com una hipòtesi que com una veritat irrefutable. Només les troballes d'elements de l'època (com ara monedes en certs entorns, o els encunys) poden resoldre alguns d'aquests dubtes. Per aquests motius, els numismàtics hem de romandre amb els ulls ben oberts i a la recerca de qualsevol notícia que pugui variar aquestes atribucions.

Imatges dels encunys i de les monedes tractats en aquest article

(la mida de les imatges ha estat duplicada respecte de la natural per millorar l'apreciació dels detalls).

Fig. 1. Encunys 17 i 10 (AN 40) per a un escut de Carles III, arxiduc d'Àustria.

Fig. 2. Estampes dels encunys 17 i 10 (AN 40) per a un escut de Carles III, arxiduc d'Àustria.

Fig. 3. Lot 687 de la col·lecció *Huntington*. Un escut de Carles III, arxiduc d'Àustria. En ser inèdita, la descrivim a continuació:

- a/ Armes catalanes coronades i ornades. Llegenda + CAROLVS III RARA
- r/ Armes de Palma en caíró. Llegenda + MAIORICARVM CATOL

Fig. 4. Lot 1960 de la col·lecció *Caballero de Yndias* (Campaner 2 i Calicó 3). Un escut de Carles III, arxiduc d'Àustria (reproducció).

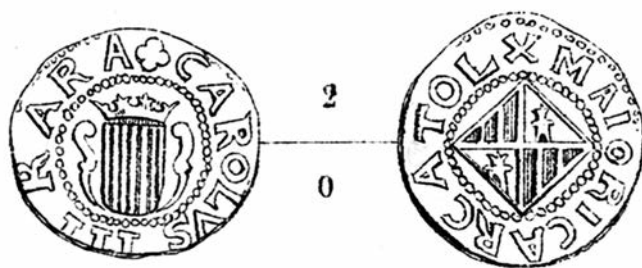

Fig. 5. Dibuix de la peça d'un escut de Carles III, arxiduc d'Àustria, a *Numismática Balear*, d'Àlvar Campaner (ref. 2).

Fig. 6. Lot 1961 de la col·lecció *Caballero de Yndias* (CG-Crusafont 5010). Un escut de Carles III, arxiduc d'Àustria.

Fig. 7. Lot 1926 de la col·lecció *Caballero de Yndias* (CG-Crusafont 4911). Mig escut de Carles II (1695).

Fig. 8. Encuny (esquerra) i estampa (dreta) 12 (AN 40) de l'anvers del mig escut atribuït a Felip IV (V), amb data 1703 modificada a 1708.

Fig. 9. Lot 742 de la col·lecció *Huntington*. Mig escut atribuït a Felip IV (V), amb data 1703 (CG-Crus. 4980) modificada a 1708.

Fig. 10. Lot 1994 de la col·lecció *Caballero de Yndias*. Mig escut de Felip IV (1703, possible reproducció).

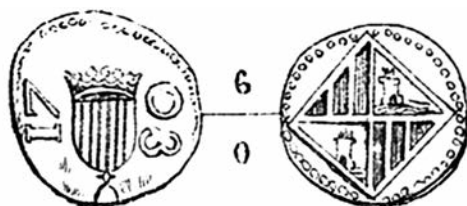

Fig. 11. Dibuix de la peça de mig escut de Felip IV (1703) a *Numismática Balear*, d'Àlvar Campaner (ref. 6).

Un nou taller de falsificació de billó valencià. Monte Zamora a la Vall d'Uixó (Castelló)

*JOAN ANTONI SENDRA IBÀÑEZ**
*JOSÉ ANTONIO RODRIGO MINGARRO***

INTRODUCCIÓ

Són diversos els treballs que durant els últims anys s'han dedicat a l'estudi de les monedes falsificades durant els segles XVI i XVII imitant els diners valencians, coneguts popularment com a diners menuts, diners del ramet o simplement menuts, abordant tant enclavaments de falsificació com de troballes de conjunts d'aquest tipus de monedes.

Entre les troballes en forma de tresors cal destacar l'anomenada Troballa 1073 de Vinaròs, publicada per Mateu i Llopis (Mateu, 1975, p. 243-246, làm. III i IV), així com el gran conjunt conegut com Tresor de Riba-roja del Túria (Mateu, 1975, p. 240-243) i publicat posteriorment per Ripollès (Ripollès, Llorens i Doménech, 1997, p. 59) format per 3.412 monedes i integrat en més d'un 90 % per imitacions de diners valencians de Carles II, la resta essent circulant residual de temps de Carles I i moneda estrangera (diners de Catalunya), i dins el mateix estudi, el trobat al carrer Bosseria de València (Ripollès, Llorens i Doménech, 1997, p. 60) format per 102 monedes, entre les quals també hi ha nombroses imitacions de Carles II.

Del repertori d'articles que refereixen enclavaments on es van realitzar aquestes activitats podem destacar el de la cova de l'Aigüa, a Tavernes de la Valldigna (Toledo, 1979, p. 22), o el de la cova de l'Àguila a Picassent, publicat també per Ripollès (Ripollès, 1993, p. 261-293). En aquests darrers treballs, es donen a conèixer diversos materials que van permetre realitzar una reconstrucció del procés de fabricació utilitzat pels falsaris, els quals reproduïen amb força similitud el sistema de producció d'una seca monetària –fabricació de cospells molt simi-

* Expert Professional En Numismàtica De La UNED. President de la Societat Numismàtica Xúquer.

**Investigador Numismàtic. Secretari de l'Associació Numismàtica de la Vall d'Uixó.

lars als oficials i encunyació d'aquests amb separació diferenciada de les diverses fases del procés.

LA FALSIFICACIÓ DELS DINERS EN LA DOCUMENTACIÓ

Les imitacions d'aquest tipus de moneda són conegudes des d'antic, i és abundant la documentació de l'època sobre les penes imposades als falsificadors de moneda, que han estat reproduïdes àmpliament per autors com Mateu i Llopis. Aquest tipus de falsificacions han estat atribuïdes permanentment als moriscos, i constituïren un greu problema econòmic a l'últim terç del segle XVI i al llarg de tot el XVII. L'encunyació fraudulenta de diners valencians en tot el regne va ser un flagell d'envergadura i endèmic per a l'economia valenciana, segons consta en les cròniques de l'època. Per fer-nos-en una idea, segons l'historiador Bleda, la ciutat de València va haver d'endeutar-se en més de 500.000 ducats per poder extingir els diners falsos que encara circulaven pel regne després de l'expulsió dels moriscos. La falsificació de diners va durar fins ben entrat el segle XVIII, com ho testifiquen les ordenances reials donades a Aragó el 1733 i el 1743 per suprimir-ne la circulació. Anteriorment, amb el Decret de Nova Planta promulgat per Felip V, València havia perdut el privilegi d'encunyar moneda pròpia, i això obrí primerament un període de transició o adaptatiu al sistema monetari castellà entre els anys 1708 i 1713 amb l'encunyació de tresetes i sisons, i cessant l'encunyació dels diners valencians en la seva seca. Es va posar fi així a un llarguíssim període d'encunyació de diners, pràcticament ininterromputs, que s'inicià dins el regnat d'Alfons IV d'Aragó i va continuar de forma regular durant els segles XVI i XVII fins al regnat de Felip V.

La falsificació de moneda era un delictes penat pel rei, encara que els diners falsos eren acceptats sense cap problema en les transaccions comercials amb el mateix valor que els oficials, segons consta en els documents de l'època. I segons consta en diverses disposicions oficials, els diners falsos es podien bescanviar per diners de curs legal al canvi de tres per un. Al principi del segle XVII la falsificació de moneda era penada amb la mort, i amb deu anys de galeres —o deu d'exili a Orà si gaudien de fur militar— per als qui posseïen moneda falsa d'or o de plata (Mateu, 1958, p. 45).

A causa de les fortes penes imposades als qui eren detinguts en aquesta pràctica, es van buscar habitualment per portar a terme les falsificacions a indrets recòndits i apartats de llocs habitats, generalment a les muntanyes, en abrics rocosos o en coves, on resultés difícil la seva localització i que estiguessin fora de l'abast visual o sonor de nuclis de població que poguessin delatar l'activitat.

EL TALLER D'UIXÓ. CRONOLOGIA I TÈCNICA

En aquest treball tractarem de la localització d'un taller de falsificació de menuts valencians a la localitat castellonenca de la Vall d'Uixó, del període en què va estar actiu i dels materials utilitzats en el procés de falsificació i les tècniques emprades en l'encunyació d'aquestes monedes. El taller, a partir de les referències conegudes i del lloc en què les restes van ser trobades el podem localitzar en un petit turó on s'assenta la urbanització anomenada Monte Zamora, a prop de la ciutat. Els objectes que componen el conjunt, analitzats en aquest article, són divuit cospells sense encunyar, deu cospells encunyats, tres diners de la seca de València datats el 1610 i 251 fragments de retalls i trossos de metall obtinguts presumiblement de calders de coure. Tots procedeixen de troballes casuais en superfície a mitjan dels anys setanta del segle passat.

Del conjunt de cospells sense encunyar, podem destacar-ne l'acurada elaboració, presentant uniformitat formal circular i regularitat en els diàmetres, que oscil·len entre els 11 mil·límetres del fragment més petit i els 14 mil·límetres del cospell més gran. Pel que fa als pesos, hi ha més variació entre ells, pel fet que algun dels cospells està fraccionat i pels diferents gruixos de les planxes utilitzades per a la seva confecció. Podem afegir que presenten una forma còncava, producte del sistema emprat en el tall de la planxa. Tots els cospells estudiats tenen aquesta particularitat, la qual cosa ens fa pensar que probablement no eren aplanats després de la seva obtenció i amb anterioritat al procés d'encunyació,

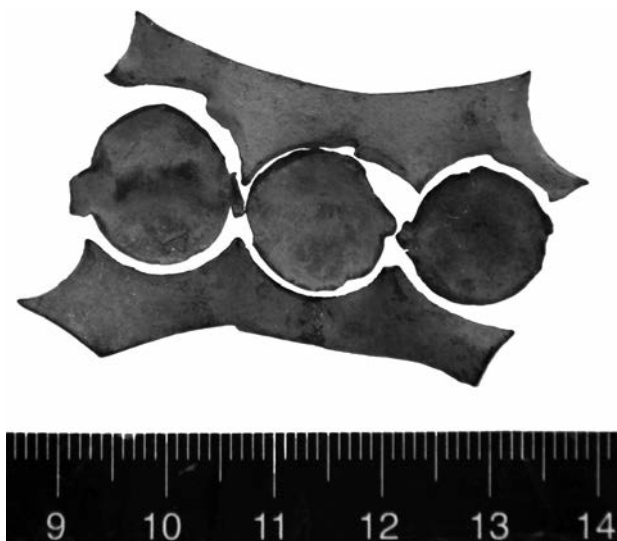

Figura 1. Reconstrucció hipotètica del procés d'elaboració dels cospells a partir d'una tira de coure.

Figura 2. Tissores provinents del taller de falsificació de moneda de la cova Soterranya. Foto: Museu de Prehistòria de València.

sinó que en el mateix moment de l'encunyació i com a resultat d'aquest mateix procés resultaven plans, ja que les peces ja encunyades no presenten aquest bombament.

El metall utilitzat per a fer els cospells, coure majoritàriament, solia provenir de calders i altres elements de vaixella domèstica. El mètode per a obtenir els cospells era el següent: primer es tallaven els calders en tires d'una amplada regular i posteriorment, mitjançant un martellejat en una enclusa s'obtenien unes planxes planes. Hem estimat que l'amplada d'aquestes tires devia ser d'uns 24 mil·límetres, que és la suma de l'amplada mínima de les tires de coure resultants de la retallada del cospell –les quals presenten una amplada bastant regular que oscil·la entre els 5 i els 6 mil·límetres– més el diàmetre mitjà dels cospells recuperats, de 13 mil·límetres.

En segon lloc, amb l'ajuda d'un traucador o cisell semicircular, es retallava, a la planxa, la part superior d'una tira de cospells formant una sanefa i després es procedia de la mateixa manera a la part inferior. S'obtenia així una tira de diversos cospells units per una pestanya central. Finalment amb l'ajuda d'una cisalla o unes tissores, se separaven els cospells els uns dels altres i es retallaven les rebaves que poguessin quedar, fins a obtenir uns cospells pràcticament circulars.

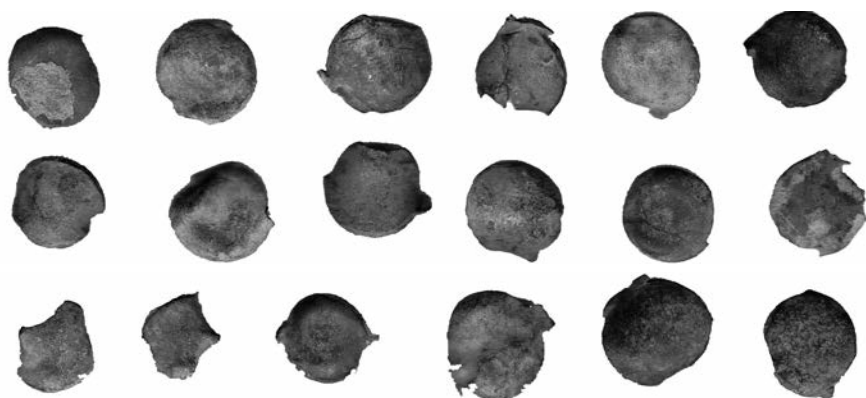

Figura 3. Conjunt de divuit cospells sense encunyar.

13 mm 0,71 g	13 mm 0,53 g	13 mm 0,81 g	12 mm 0,61 g	13 mm 0,84 g	12 mm 0,47 g
12 mm 0,83 g	13 mm 0,47 g	13 mm 0,96 g	13 mm 0,65 g	12 mm 0,43 g	13 mm 0,66 g
12 mm 0,52 g	11 mm 0,33 g	11 mm 0,45 g	14 mm 0,61 g	14 mm 0,70 g	13 mm 0,65 g

Quadre I. Diàmetres i pesos dels cospells sense encunyar, segons la seva posició en la fotografia.

Figura 4. Tires i retalls de mides mitjanes-grans.

Figura 5. Tires i retalls de mides mitjanes-grans.

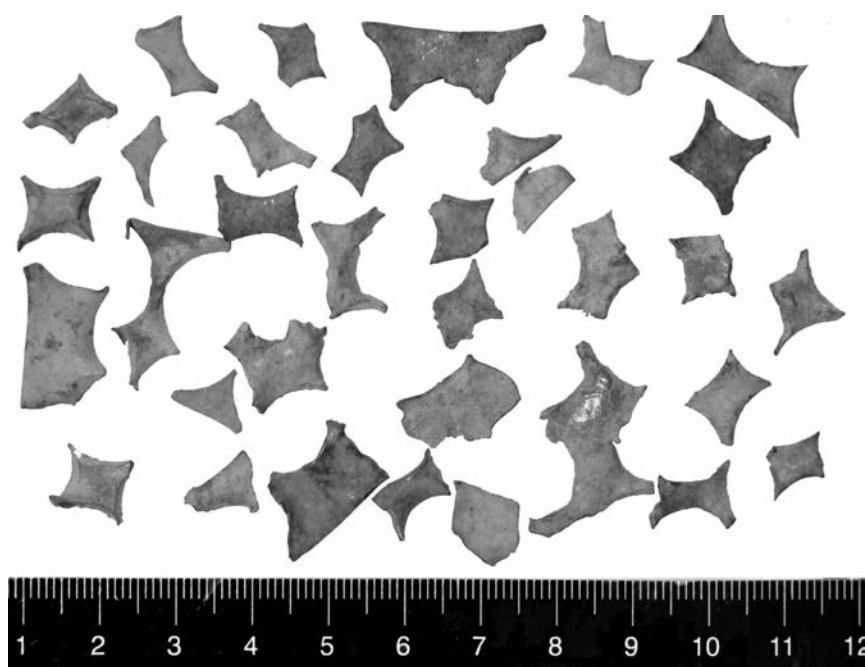

Figura 6. Retalls de grandària mitjana i petita.

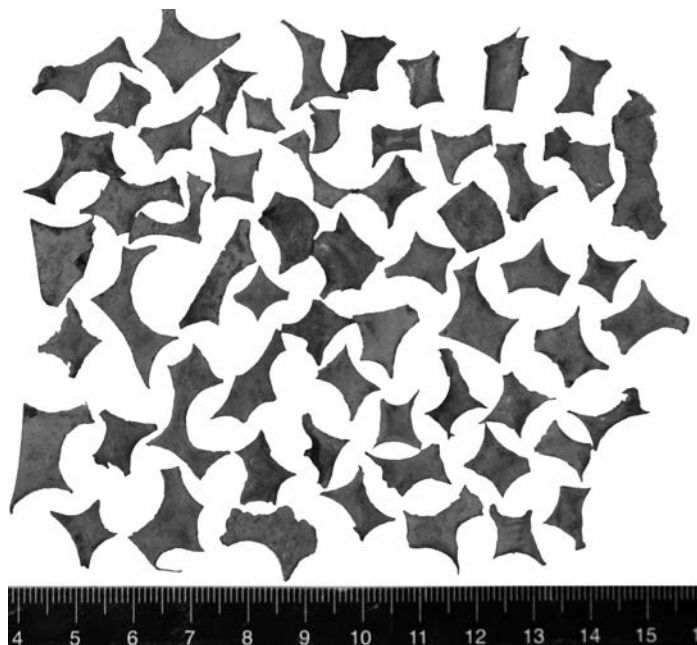

Figura 7. Retalls de grandària mitjana i petita.

Figura 8. Retalls de grandària mitjana i petita.

De l'observació dels exemplars ja encunyats podem deduir que aquest procés era més descuidat, ja que les empremtes dels encunys no van quedar ben estampades en els cospells i resulten visibles aproximadament la meitat dels motius representats. A més, presenten característiques típiques del billó falsificat en aquesta època, com són la tosquedat i l'esquematisme en la representació dels motius i llegendes inventades (en aquest cas presenten lletres soltes sense sentit).

Figura 9. Diners falsos encunyats.

12 mm 0,53 g	15 mm 1,19 g	14 mm 0,45 g
15 mm 1,59 g	15 mm 0,58 g	13 mm 0,76 g
13 mm 0,62 g	13 mm 0,58 g	13 mm 0,74 g
12 mm 0,43 g		

Quadre II. Diàmetres i pesos dels diners falsos encunyats, segons la seva posició en la fotografia.

	n	x	Pa	Pz	p	s
Cospells	18	0,62	0,33	0,96	0,66	0,167
Peces encunyades	10	0,74	0,43	1,59	1,16	0,367

Quadre III. Valors estadístics dels cospells i de les monedes encunyades.¹

16 mm 0,94 g	15 mm 0,87 g	14 mm 1,04 g

Quadre IV. Diàmetres i pesos dels diners oficials de l'any 1610, segons la seva posició en la fotografia.

Tenint en compte que la primera emissió oficial datada de diners correspon al període 1610 - 1614, i que després d'això el taller entra en un cicle d'inactivitat en l'encunyació de billó que no es veurà represa fins l'any 1634, podem suposar que es va mantenir actiu en algun moment durant el primer terç del segle XVII. Aquesta hipòtesi es veuria confirmada en primer lloc, perquè els diners falsos trobats són imitacions més o menys bastes dels diners oficials de Felip III datats el 1610 i fins i tot de les últimes emissions de diners sense data de Felip II. En segon lloc, els diners de 1610 trobats només presenten un lleuger desgast, cosa que ens indica que van circular durant un curt període de temps, i es van trobar juntament amb els diners falsos.

EL PROCÉS CONTRA JOAN D'ARTÉS PER PRESUMPTA FABRICACIÓ DE MONEDA FALSA

La fabricació de moneda fraudulenta a la Vall d'Uixó va quedar també reflectida en la documentació de l'època, fet que trobem publicat per Vicente Graullera Sanz (Graullera, 1996), referent al procés seguit contra Joan d'Artés, de la Vall d'Uixó en 1619, i que per la seva importància reproduïm a continuació:

1. Les abreviatures que s'utilitzen en el quadre de la metrologia són les següents: n = nombre de monedes; x = pes mitjà; Pa = pes de la moneda més lleugera; Pz = pes de la moneda més pesada; p = interval de variació de Pz-Pa; s = desviació estàndard.

Cas de presumpta falsificació de moneda per Juan d'Artés a la Vall d'Uixó, any 1619.

Joan d'Artés, campaner de 27 anys, i natural de Llosa d'Aragó i casat amb Vicenta Canet. S'instal·len a la Vall d'Uixó procedents de Xàtiva. Per alguns indicis es sospitava que ocultament fabricava menuts. El 25 d'abril de 1619, el procurador del Duc de Sogorb es persona a casa seva per detenir-lo, però l'implicat fuig per una finestra, refugiant-se en l'Església de Benissaat. Tancat el temple per la guàrdia, obre un esvoranc per escapar, espasa en mà, per la casa contigua del Rector. És detingut, i en el registre del seu domicili es troben instruments per fabricar moneda, com testimonien Francès Joan Batiste Salvaterra *Maestre dels cunyos de la moneda* i oficial real de la Seca, i Miguel Palau, *moneder de la seca*.

Processat, va al·legar que el delicte corresponia a la jurisdicció del Virrei i del Reial Consell, i el cas va ser remès a l'Audiència, on va negar les acusacions i va declarar tenir tan sols el material propi del seu ofici de campaner, i la matèria primera per fabricar tachetes que venia als tapineros de València.

D'aquest document podem destacar així mateix l'aparició de Joan Baptista Salvaterra com a mestre d'encunys, dada desconeguda fins ara, ja que, d'acord amb la documentació estudiada, únicament coneixiem el seu nomenament el novembre de 1606 com a adjunt de Tomàs Salvaterra, escultor dels encunys de la casa de la seca (Mateu, 1957).

BIBLIOGRAFÍA

GRAULLERA SANZ, V. (1996). «Un delito de lesa majestad. La falsificación de moneda en la Valencia foral». A: L. Prats (coord.), *Estudios en homenaje a la profesora Teresa Puente*. Vol. 1. València: Universitat de València, Departament de Dret Civil, p. 221-244.

MATEU Y LLOPIS, FELIPE (1929). *La ceca de Valencia y las acuñaciones valencianas entre los siglos XIII y XIX*. València.

MATEU Y LLOPIS, FELIPE (1955). *Aportación a la historia monetaria del reino de Valencia en el siglo XVIII*. València: Diputació Provincial de València.

MATEU Y LLOPIS, FELIPE (1957). *Llibre dels privilegis de la Seca*. València: Ajuntament de València, p. 44.

MATEU Y LLOPIS, FELIPE (1958). «El dieciocheno. Notas y documentos sobre un valor monetario del Reino de Valencia durante Felipe III y Felipe IV (1598-1665)». *Numisma*, núm. 33, p. 45.

MATEU Y LLOPIS, FELIPE (1975). «Hallazgos monetarios (XXIII)». *Numisma*, núm 132-137 (gener-desembre).

PETIT, RAFAEL (1982). *Nuestras monedas. Las cecas valencianas*. València: Vicent Garcia Editors.

PETIT, RAFAEL; ALEDÓ, J. M. (1983). *Catálogo de las monedas valencianas*. València.

RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1993). «La cova de l'Aguila: un taller de falsificadors de moneda (siglo XVII)». *Numisma*, any XLIII, núm. 223 (juliol-desembre).

RIPOLLÉS ALEGRE, P. P.; LLORENS FORCADA, M. M.; DOMÉNECH BELDA, C. (1997). *Monedes d'ahir, tresors de hui*. València: Diputació de València.

TOLEDO, J. (1979). «Encunyació de moneda falsa a la cova de l'Aigua». *D.Y.A.* (Centre Excursionista de Tavernes de la Valldigna), p. 22-23.

Els sisens barcelonins falsos de la Guerra dels Segadors

M. CRUSAFONT I SABATER*

LES FALSIFICACIONS DE LES MONEDES DE LA GUERRA DELS SEGADORS

En el nostre llibre sobre les monedes de la Guerra dels Segadors (1640-1652) ja varem fer algunes al·lusions a les falsificacions,¹ però no els varem poder dedicar prou atenció, atès que no era aquest sector el prioritari en l'estudi de les monedes de la guerra. D'altra banda, hauria estat massa extens l'espai que hauríem hagut de dedicar al nombrós grup de falsificacions dels sisens de Barcelona. És per això que ens ha semblat que calia fer-ne ara un esment amb més profunditat.

Les falsificacions de la moneda acompanyaren sempre les emissions genuïnes. N'hi ha documentació a totes les èpoques i no cal ara que ens hi estenguem. D'altra banda, l'estudiós de la moneda s'ha d'enfrontar a un altre flagell: les falsificacions modernes creades per a alimentar un mercat col·leccionista. Ambdues sèries de falsificacions són enutjoses, perquè poden conduir a interpretacions errònies en assajar d'establir la història monetària. Cal, doncs, intentar separar bo de fals, tant pel que fa a les produccions falsificades en el seu temps, allò que solem anomenar falsos d'època, com pel que fa a les falsificacions actuals.

En el nostre llibre ja vàrem assenyalar la presència de peces de cinc rals d'Argentona producte d'una falsificació moderna, feta per microfusió (F-1, p. 526-527), de tres peces més de Vic procedents d'un mateix motllo de falsificador,

* Doctor en Història. President de la SCEN.

1. CRUSAFONT, M., *Història de la moneda de la Guerra dels Segadors (Primera República Catalana)*. 1640-1652, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans), Barcelona 2001. A les pàgines 526-529 catalogàvem 24 exemples de monedes falses, la majoria, falsificacions d'època. En comentar la falsa F-23 assenyàvem el fet que els sisens amb bust drapejat varen ésser fabricats ja amb encunys francesos i, per tant, només els de bon art han d'ésser genuïns, tema que tractarem ara amb més amplitud.

probablement del segle XIX, una de les quals de la col·lecció Vidal-Quadras (F-6, 7 i 8, p. 526-527) i d'altres tipus que semblen d'època, tant en argent com en billó i aram (p. 526-529). També avançàvem quelcom sobre les nombroses emissions falses d'època de sisens de Barcelona i de les claus per a poder-les identificar (F-21, 22 i 23, p. 528-529).

Al marge d'això, hi poden haver, també, peces manipulades en temps relativament recents o creades expressament amb l'objectiu d'obtenir grans rareses o peces úniques. Si ens fixem en la peça D-4 del nostre catàleg (p. 508-509), veurem que és un cinc rals de Lluís XIII amb la data 1641. Es tracta d'una moneda incoherent, perquè si ja en el període anterior en què es feien les peces del mateix valor a nom del Principat de Catalunya i amb les armes catalanes se n'havien obrat amb la data 1642, totes les de Lluís XIII, posteriors, havien d'ésser, forçosament, del 1642 en endavant. Si parem atenció al bust del rei en aquesta peça, veurem que correspon al tipus final de Lluís XIII, amb bust i cap allargassat, que es baté els anys 1642 (finals) i 1643. Tot és, doncs, força incoherent i sospitós, més encara si observem que a l'empremta no s'hi veu l'anell del revers que hauria de correspondre al quarter que porta la data. Això evidencia que en aquest quarter l'empremta d'encunyació devia ésser mal gravada i potser algú va regravar la xifra 1 per a fer un 1641 i obtenir així, a més, una moneda única i, per tant, preuable. La menció D-4 vol dir peça dubtosa, però no la vàrem descartar totalment, per l'existència de sisens amb la mateixa anomalia. Inicialment, només se'n coneixien amb el quarterejat de les armes de Barcelona canviat i hom podria haver suposat que eren sisens falsos (Crus-245), però l'existència d'altres sisens, l'un amb l'escut regular (Crus-246) i data 1641 i l'altre amb escut també regular i data 1642 corregida sobre 1641 (Crus-247), va evidenciar que potser s'havien emparellat erròniament encunyats anteriors del 1641 amb els del bust de Lluís XIII. El mateix podria haver succeït amb les peces de cinc rals i és per això que no la vàrem descartar totalment.

Val a dir, però, que a la col·lecció Vidal-Quadras² hi ha altres anomalies sospitoses, a més de la falsa evident F-8 que abans hem comentat. A Vic, hi tenim la D-1 (p. 486-487), un cinc sous a nom de Felip amb la contramarca d'escudet català en cairó contramarcant, cas únic, sense paral·lel en els cinc rals, i una addició que sembla anar aparellada amb el canvi de la titularitat, de Felip a Principat de Catalunya. Es tracta de la peça Vidal-Quadras-4919, i és especialment dubtosa si donem per bo el cinc rals a nom de Principat i sense escudet, Crus-181, perquè això demostraria que primer es canvià la titularitat i després es gravà l'escudet vigatà. Com seria llavors possible una peça a nom de Felip i amb l'escudet marcat com la D-1? El fet documentat que a Vic es guardaven uns punxons

2. VIDAL-QUADRAS, M., *Catálogo de la colección numismática*, Barcelona, 1892. N'hi ha una reedició moderna.

amb aquesta marca d'escudet, segons ens diu Salat,³ fa més sospitosa encara aquesta peça.

Finalment cal tenir present l'insòlit sisè de Girona Vidal-Quadras-839, recollit també per Botet i Sisó amb el núm. 839.⁴ A l'anvers porta un bust de Felip i al revers les armes de Girona amb la data 1642. Però, tal com diu Botet, l'any 1642 el rei Felip ja no era reconegut a Girona. Conclou que la peça, única a més, es degué batre més tard. Quant més tard? Podem observar que l'anvers s'assembla molt als sisens barcelonins i es podria pensar si en vendre Girona els seus sisens a pes d'aram a Barcelona, vengué també els molins i el seu equipament, com havia fet Vilafranca del Penedès. Hi cabria la possibilitat d'un aparellament erroni d'un anvers vell a nom de Felip i un revers gironí a la seca de Barcelona, però això hauria hagut de passar després del 1647, data de la venda del material de Girona. Es pot creure que aleshores la seca de Barcelona pogués posar al molí un encuny amb el bust de Felip que ja feia sis anys que no s'emprava i que, a més, amb un doble error, posés al revers un encuny de Girona en lloc d'un de Barcelona? No hi ha res impossible, però resulta molt rebuscat. Ens sembla més probable que la peça de Vidal-Quadras fos una manipulació del segle XIX per crear una raresa. És per això que, en fer el catàleg de la moneda de la Guerra dels Segadors, la varem descriure entre les incertes, Crus-I-3.⁵

Al marge d'això, hi ha encara altres peces de la Guerra dels Segadors que fan pensar, sense que tinguem elements prou clars per a considerar-les falses. Per exemple, al costat dels cinc rals d'Agramunt Crus-1, d'excel·lent factura i llegendes regulars, hi trobem tota la sèrie de les altres peces Crus-2 a 6, d'art molt pitjor i fins llegendes retrògrades. O bé els cinc rals de Vilafranca Crus-197, molt inferiors a tota la resta de producció de la seca, és a dir, els cinc rals Crus-198, els cinc sous Crus-199 o els sisens Crus-200, 201 i 202. Res no impediria, però, que a Agramunt s'haguessin fet fer un encuny per un bon artesà extern i que després haguessin seguit l'encunyació amb encunys locals fets per mans menys expertes. O, en el cas de Vilafranca, que després d'uns assaigs amb els encunys de mal art, haguessin contractat un artesà més destre. Són coses perfectament possibles en una situació de guerra i de presses per a fabricar moneda a fi d'atendre el finançament de l'exèrcit català. Cal no oblidar, d'altra banda, que algunes de les peces de mal art d'Agramunt eren presents a la troballa del Maestrat, junt

3. SALAT, J., *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña*, Barcelona, 1918. El punxó apareix dibuixat a la làmina 6 del volum tercer d'aquesta obra, que no s'arribà a publicar, però que comentà Botet, tot reproduint les làmines. Vegeu *Obra Numismàtica esparsa i inèdita de Joaquim Botet i Sisó*, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans), Barcelona 1997, p. 146 (làmina) i p. 126, comentari del núm 16.

4. BOTET I SISÓ, J., *Les monedes catalanes*, vol. III, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1911. Vegeu p. 147.

5. Aquest article fou escrit abans de l'any 2010. A *Acta Numismàtica*, núm. 40, varem publicar el singular sisè d'Olot, amb encuny d'anvers de Terrassa que canvia una mica la visió sobre aquestes combinacions d'encunys.

amb moltes altres peces de Barcelona i d'altres tallers perfectament genuïnes. Això demostra, si més no, que circulaven amb plena normalitat.

Podem concloure que és possible i fins probable que algunes de les peces donades per genuïnes en el nostre llibre puguin acabar essent considerades falsificacions però, en termes generals, per poder-ho assegurar, calen informacions determinants i no ens podem refiar només de l'observació d'una factura més o menys acurada, com podem fer amb més versemblança en el cas de les emissions regulars fetes en temps de pau.

ELS SISENS FALSOS DE BARCELONA

La simple observació de la sèrie dels sisens de Barcelona ens fa veure que la pràctica totalitat dels emesos a nom de Lluís XIV tenen un bust regular, de molt bon art i sense variacions apreciables en el seu dibuix, fora de les primeres emissions dels anys 1643-1644. Això contrasta amb els de Lluís XIII, en què, al costat de peces de molt bon art, n'hi ha d'altres de francament deficientes. D'altra banda, veiem que amb Lluís XIII hi ha peces que porten el cap del rei sense bust i d'altres que porten la testa amb bust, imatge que es continuarà amb Lluís XIV. Això permet concloure que, prescindint de les dates, la cadència dels tipus creà les sèries següents:

- 1). Peces a nom de Lluís XIII amb el cap sol, sense bust
- 2). Peces a nom de Lluís XIII amb el cap amb bust
- 3). Peces a nom de Lluís XIV amb el cap amb bust.

Rebla aquesta ordenació el fet que els sisens de Lluís XIII del 1642 siguin els únics que no porten bust, mentre que els del 1643 en porten sempre.

Ara cal relacionar aquest fet amb un interessant document que trobà Xavier Sanahuja i que ens cedí amablement per al nostre llibre de la moneda de la Guerra dels Segadors. Es tracta d'una instrucció que De Noyers, ministre del rei de França, trameté als consellers de Barcelona des de Perpinyà el 7 de juny del 1642. Abans, però, caldrà que situem aquesta informació en el seu context.

En una primera etapa, el Govern català havia autoritzat i potser fins estimulat les encunyacions descentralitzades d'argent que permetrien la captació local d'un metall que es fa reticent a sorgir a la llum en temps de guerra i que calia emprar per al pagament, també descentralitzat, de l'exèrcit.⁶ Probablement els dirigits de la Generalitat i de l'Ajuntament de Barcelona (ambdues institucions

6. CRUSAFONT, M., *Història...* Vegeu els textos interpretatius a l'inici del llibre i, més en concret, les p. 34-36.

varen donar autoritzacions) pensaven en un model monetari semblant al dels Països Baixos, on moltes de les grans ciutats emetien el seu numerari sense cap dificultat. Els tallers locals varen començar a emetre plata amb una tipologia i una metrologia completament concordes amb Barcelona i tot el numerari, barceloní o local, va circular per Catalunya amb normalitat. Ho demostra la presència de peces obrades en tallers locals que porten el contramarcad de l'argent que es féu a Barcelona l'any 1652, passant-les del valor cinc rals al de vint rals, com a mesura d'emergència en plena situació de setge i amb la garantia de retornar després la diferència de valor, cosa que es féu un cop acabada la guerra. Si l'emissió d'argent de forma descentralitzada i uniforme tenia tots els avantatges, la cosa es va complicar quan alguns tallers locals varen derivar les seves encunyacions cap al billó. Per a aquestes emissions es necessitava molt menys argent i la taxa de fiduciaritat acceptada des de l'inici de l'emissió d'ardits (1612, de forma general) deixava marges de guany molt més grans. Les autoritats barcelonines, principals responsables des de sempre de les emissions monetàries, comencen a mostrar el seu nerviosisme per la manca d'argent (doc 108 i 109 del gener del 1642), però aviat aflora també la seva preocupació per les iniciatives d'emissió de billó en els tallers forans. En data 8 de febrer de 1642 es fan ressò de la proliferació d'encunyacions monetàries per tot Catalunya, algunes de les quals, diuen, empren indegudament les armes de Barcelona (doc. 114). Certament aquesta preocupació no podia referir-se a l'argent local, que no porta mai aquesta marca i que, d'altra banda, ells mateixos havien autoritzat en alguns casos. Les peces que porten les armes de Barcelona (Caldes de Montbui, Manresa, Terrassa...) són els sisens d'aram. És en aquest context que sorgeix el decret del marquès de Brezé, lloctinent del rei de França, prohibint les emissions locals, amb l'única excepció de les ciutats que tinguessin dret de fer moneda local, és a dir, d'emetre menuts d'àmbit de circulació restringit. Era l'única sortida airosa que tenia el Consell de Barcelona, que no podia prohibir sense més ni més allò que ell mateix havia autoritzat. D'altra banda, aquesta proliferació en moneda de billó, pel fet d'ésser de curs general, podia generar encara més problemes que els que s'havien viscut a l'inici del segle XVII amb la sortida de límits de la moneda local, especialment de tallers importants com ara Girona, Granollers o Vic, que amb les seves emissions massives havien envaït el Principat. Tot sembla indicar, doncs, que els barcelonins, de segur amb l'acord de la Generalitat, s'havien emparat en l'autoritat del lloctinent francès per rectificar de forma radical la seva línia d'actuació. De fet, les autoritats franceses no havien pres part fins llavors en cap iniciativa monetària i tampoc ho farien en el futur, almenys de manera significativa.

Després del decret de Brezé, les autoritats catalanes perfeccionen el quadre jurídic de la nova situació. El 24 de març responen als síndics de Balaguer que no

tenen poder per contradir l'ordre del virrei Brezé (doc. 136). El 26 del mateix mes, Brezé deixa clar que l'ordre referent a la fabricació de moneda no afecta pas Barcelona (doc. 138). Resta, però, un perill: que el rei doni pel seu compte autoritzacions per a fer moneda als tallers locals. En això no van desencaminats, perquè alguns tallers van fer passos en aquest sentit. Per això el 25 de maig demanen directament al rei que no doni llicències per a encunyar a d'altres tallers fora del de Barcelona (doc. 151). El 7 de juny del mateix 1642 és quan De Noyers, segons el document que hem esmentat abans, els confirma el privilegi de seca única i els notifica que els enviarà des de París els encunys de la moneda que en endavant s'hagi de fabricar (doc. 154).

A què respon aquesta tramesa dels encunys? No pas a manca de destresa dels gravadors de Barcelona, que havien fet peces de bust de Felip IV, trentins i altres monedes prou complexes. Tampoc sembla que signifiqui una implicació directa dels francesos en els afers monetaris. Efectivament, la cort francesa s'havia limitat a fer, a París, unes proves monetàries dins el sistema francès, però foren abandonades aviat i no arribaren a Catalunya. D'altra banda, les monedes fetes a Barcelona amb els encunys «oficials» tramesos des de París, aviat seran prohibides a França per les autoritats del país veí (doc. 184, en el qual, en el regest, hi ha un error: la prohibició no es refereix només a la Provença, sinó a tot el territori francès). Sembla clar, doncs, que eren els mateixos barcelonins els qui volien una aproximació al màxim als models francesos, per a dotar el seu numerari d'un caràcter més oficial. Per una extralimitació de Du Plessis havien hagut d'entrar, almenys nominalment, sota els dominis del rei francès; bé valia, doncs, la pena de treure'n algun avantatge.⁷

Aquest interessant document de De Noyers ens dona l'explicació del canvi d'estil de les monedes barcelonines a partir de mitjan 1642: apareixen, en primer lloc, uns sisens amb la testa reial sola, sense bust, d'acord amb el model del lluí d'or (Crus-B-1), i després la testa amb coll i bust drapejat, segons l'encuny següent, que és el que apareix en els altres models, els de les monedes d'argent (Crus-A-1, A-2, B-2, B-3 i B-4). Aquests models són, també, els que regien per a les monedes franceses.

Queda clar, doncs, que la tramesa d'encunys es féu en el moment en què encara era vigent la testa del rei sola, sense bust, i que més endavant s'adoptaria l'e-

7. El cardenal Richelieu, veritable conductor de la política francesa en aquells temps, hauria preferit que Catalunya s'hagués constituït en república, perquè pensava que així els catalans s'haurien esforçat més en la defensa del seu territori. La iniciativa de Du Plessis el va desplaure i va tardar set mesos a fer signar el decret de sobirania al rei. Vegeu JOSEP SANABRE, *La acción de Francia en Cataluña*, Barcelona, 1956, especialment les p. 164-165 i les notes 84 i 85. La majoria dels historiadors catalans han tingut molt poc en compte aquests fets i s'ha arribat a parlar d'una república catalana d'un setmanes de durada. En el nostre llibre ja vàrem deixar ben establert que Catalunya funcionà com a república durant tot el temps de la guerra i que el paper de França només tingué un cert relleu en l'aspecte militar, en què, a més, també hi hagué participació catalana en les decisions.

figie amb bust drapejat, que continuaria, amb les variacions pròpies de la nova efigie, amb Lluís XIV. Els encunys francesos, fets per artistes de molt relleu, són d'una gran qualitat i, certament, millors que els que es feien a Barcelona. Això ens permet qualificar de fals qualsevol sisè de mal art, en el cas dels que porten bust. Efectivament, si bé hi poden haver sisens sense bust anteriors o posteriors a l'arribada dels encunys, tots els que porten bust han de respondre ja al model dels nous encunys francesos.

La conclusió és la següent: els sisens sense bust poden ésser de bon o mal art, però els de bust han d'ésser, forçosament, de bon art. Tots els de mal art han d'ésser considerats, per tant, falsos. Aquesta important informació permet donar com a falsos tot un seguit de sisens fins ara considerats genuïns, algun dels quals publicats fins i tot per Botet, com ara el seu núm. 744.

El model francès de la testa sense bust ens apareix en les peces de cinc rals Crus-222, en les peces de cinc sous Crus-229 i en els sisens Crus-249. De la testa amb bust drapejat, n'hi ha més d'un model. En les peces de cinc rals hi ha el bust gran, Crus-223, el petit, Crus-224, i el mitjà i final, Crus-225 i 226. Aquest tercer bust és el darrer, perquè les peces Crus-226 són ja del 1643. Pel que fa al bust petit, podria ésser un punxó de cinc sous emprat erròniament per als cinc rals. Efectivament, és probable que de París vinguessin els punxons amb els busts, més que no pas els encunys acabats, amb la llegenda inclosa. La nostra sospita que el bust petit fos de cinc sous sorgeix del fet que en aquest segon valor només hi ha dos tipus de bust, el gran i el mitjà, i que el mitjà és molt semblant, en dibuix i en mida, al dels cinc rals amb bust petit. En els sisens sembla que només hi ha un tipus amb bust drapejat per a Lluís XIII, que cobreix totes les seves varietats, Crus-250 i 252. Amb Lluís XIV hi ha tres bustos diferents: el Crus-253, de cap més estret i dels anys 1643 i 1644, el Crus-255, amb el bust menys drapejat i del 1644, i el definitiu del Crus-256, també del 1644, amb el cap més ample i que es mantindrà fins a les darreres emissions del 1652. No es pot descartar completament que el bust intermedi, Crus-255, sigui també fals.

Resten les peces de Lluís XIII sense bust, tant en l'or com en la plata, d'art més o menys bo, però anteriors a l'arribada dels encunys francesos. No tenim arguments per a descartar-ne cap, d'entrada, però és evident que n'hi ha de nivells artístics molt diferents: els cinc rals Crus-221 són molt superiors a la D-5, que ja vàrem considerar sospitosa, però no hi ha arguments concloents per a descartar-la totalment. També els sisens Crus-248 són pitjors que els Crus-247. Els Crus-249 ja són d'encuny francès. Pel que fa als ardits de Lluís XIV, emesos des del 1644, tots porten el bust definitiu i són molt regulars. Han d'ésser falsos, doncs, alguns ardits d'anys diferents als ja coneguts de 1647, 1648 i 1648 i que hem vist en alguna ocasió, perquè tenen petites irregularitats. Els diners del 1643 porten encara el bust estret, mentre que els de 1646 i 1648 porten el bust definitiu.

També porten aquest bust final les raríssimes peces de cinc rals a nom de Lluís XIV, Crus-233 i les de deu rals del 1652, Crus-235-236.

Sense poder descartar, doncs, que algunes de les peces sense bust de Lluís XIII puguin ésser també falses, tenim l'evidència que ho són, amb seguretat, les que porten bust i són de mal art. Hem fet un petit recull d'aquestes peces i en donarem la descripció a fi de no barrejar-les amb les genuïnes i crear varietats inexistents.⁸ Les hem agrupat per afinitat i hem observat que per a moltes de les peces es poden formar unes certes «famílies» d'encunys, amb algun tret característic que es va repetint com ara el 4 tombat o les llegendes retrògrades a cada encuny. És possible que cada «família» sigui la producció d'un determinat falsari. Hi ha també repetició d'encunys dins de cada grup, fet que dona un argument més per a considerar falses totes aquestes peces.

Grup 1: *Sisens de Lluís XIII del 1642.* El 4 en posició incorrecta.

La característica més aparent d'aquest grup és el número 4 de la data 1642, que apareix tombat cap a la dreta, de manera que la base del quatre a voltes topa amb el bucle del 6. Hi ha, però, altres irregularitats: la testa del rei té un tret molt poc acusats, les lletres ballen, manca a voltes la V a LVD i a l'escut del revers, molt sovint el travesser de la creu de baix de les armes de Barcelona es troba desplaçat a l'esquerra, tallant el traç central, en lloc del de la creu. Els escuts del revers són incorrectes en la major part dels casos. La O de BARCINO és disposada entre les aspes de la creu de Santa Eulàlia, sovint en mala posició o cavalcant sobre una de les aspes. La llegenda és amb CIV en lloc de CIVI. Hi ha una repetició d'encunys de les dues cares i una de l'anvers, que és comuna a tres peces. La llegenda de l'anvers comença a baix i a l'esquerra i el bust no la talla per baix.

Grup 2: *Sisens de Lluís XIII del 1642.* Llegendes retrògrades.

El tret més marcat és la llegenda retrògrada al revers. El cap és més estret, però també de perfil poc acusat. El bust és petit. Els escuts del revers contenen igualment irregularitats, amb traços horitzontals allargant-se més enllà del que correspondria. Hi ha alguna irregularitat en la posició i la forma d'algunes lletres del revers. Hi ha repetició dels dos encunys. La llegenda de l'anvers comença al front i el bust no talla per baix.

Grup 3: *Sisens de Lluís XIII del 1642.* Una flor entre CIVI i la data del revers.

A la llegenda del revers dels sisens de la Guerra dels Segadors no hi sol haver elements de separació. En aquest grup hi ha, a la llegenda del revers, una flor o

8. Hem d'advertir en aquest sentit que en preparar el nostre *Catàleg general de la moneda catalana* (Barcelona, 2009) vàrem demanar a alguns amics que ens trametessin varietats de sisens que no fossin en el catàleg i no estem segurs que tots ells tinguessin clara la distinció entre bons i falsos d'aquesta sèrie de Barcelona. En conseqüència, no es pot descartar que alguna de les varietats indicades no fos d'una peça falsa.

rosa entre la paraula CIVI i la data. El cap és ample i de perfil poc marcat i el front és menys prominent que en els sisens del grup 1. El bust ha estat reduït a la mínima expressió. Els escuts del revers són correctes, però mal dibuixats. Hi ha una repetició de l'encuny de l'anvers per a dues peces. La llegenda de l'anvers comença a baix i a l'esquerra i el bust talla per baix.

Grup 4: *Sisè de Lluís XIII del 1642*. Forma CIVI I I642 al revers.

Representat per un únic exemplar, té un pal suplementari entre CIVI i la primera xifra de la data. El cap, el bust i l'escut són força regulars, amb més drapjat que els anteriors. Hi ha, però, lletres mal posades, tant a l'anvers com al revers. La llegenda comença a baix i a l'esquerra i el bust talla per baix.

Grup 5: *Sisens de Lluís XIII del 1642*. Cap petit i el nas prominent.

Grup que es caracteritza pel tipus de cap, però que és menys uniforme que els anteriors. Hi ha peces amb BARCIN i d'altres amb BARCINO i peces en les quals el bust talla la llegenda i d'altres que no. Els escuts del revers són ben fets. No hi ha repetició d'encunys.

Grup 6: *Sisens de Lluís XIII del 1643*. Cap estret amb llaç al darrere.

El llaç a la part baixa del darrere del cap és força prominent i el bust és estret. Els escuts del revers són regulars i no hi ha enllaços ni repeticions d'encunys. La llegenda del revers acaba CIVI643, de manera que es confonen la I final de CIVI i la primera xifra de la data. La llegenda comença a baix i el bust talla per baix. Pertany a aquest grup la peça que Botet reproduïx a sobre de la descripció del número 744, per bé que la descripció que li correspon és la del número 746. En qualsevol cas, es tracta d'un sisè de la col·lecció Vidal-Quadras.⁹

Grup 7: *Sisè de Lluís XIII i data incoherent 1644*.

Lluís XIII morí el 1643 i ja hi ha sisens barcelonins del seu successor Lluís XIV amb aquesta data. Per tant, la data 1644 no és convenient per a Lluís XIII. Al marge d'això, la peça té lletres en posició irregular, les dues xifres 4 són igualment mal posades i la O i la B del final de la llegenda de l'anvers son enganxades. Tot i que l'art és inferior als genuïns, el bust és força ben fet, així com l'escut del revers. La llegenda de l'anvers comença al front i el bust talla per baix.

Grup 8: *Sisè de Lluís XIV del 1644 i bust d'art inferior*.

Aquesta peça no té altra irregularitat que el seu art mediocre. Això de banda, les característiques són força correctes, amb l'escut del revers ben fet. Les lletres ballen, però, una mica. La llegenda de l'anvers comença a baix i a l'esquerra i el bust talla per baix.

No creiem que la caracterització dels grups anteriors ni el catàleg que seguirà esgotin el tema. Hi ha d'haver altres sisens falsos, tant de Barcelona com dels ta-

9. *Op. cit.*, núm. 8870 o 8872. De tota manera, tampoc es pot assegurar que la peça descrita per Vidal-Quadras sigui la mateixa il·lustrada per Botet, malgrat tenir les mateixes llegendes.

llers locals, però amb els exemples que donem hom es pot fer una idea de la magnitud del problema i de com distingir bo de fals, almenys pel que fa als sisens barcelonins emesos des de mitjan regnat de Lluís XIII.

CATÀLEG

Sisens de Lluís XIII

Grup 1

1. Sisè de Barcelona del 1642
a/ LVD.XIII D G.R.FR.C BA Bust a la dreta. No talla per baix.
r/ -(cap)-BARCIN-O-CIV 1641- (el 4, tombat). Armes de Barcelona i
creu de Santa. Eulàlia.
Pes: 2,90 g; Diàmetre: 22 mm; Encunys: a-1/r-1

2. Sisè dels mateixos encunys que l'anterior
Pes: 3,15 g; Diàmetre: 21,5 mm; Encunys: a-1/r-1

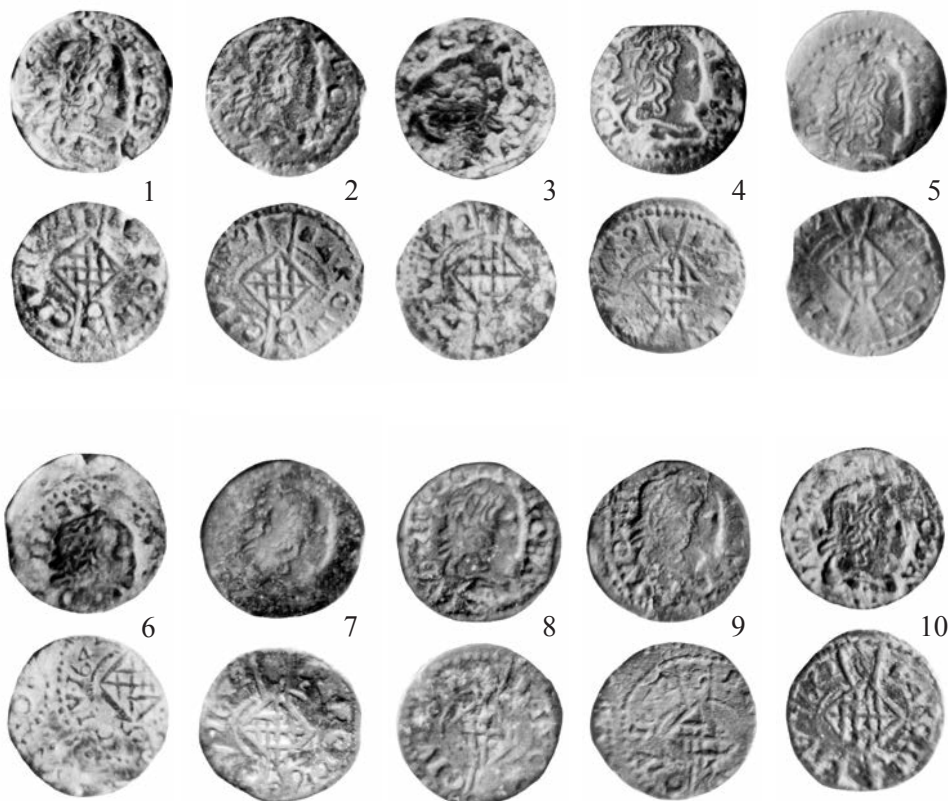
3. Sisè de Barcelona del 1642
a/ Del mateix encuny que els dos anteriors.
r/ -(cap)-BARCIN-O-CIV 1642- (el 4, tombat). Armes de Barcelona i
creu de Santa. Eulàlia.
Pes: 2,90 g; Diàmetre: 22 mm; Encunys: a-1/r-2

4. Sisè de Barcelona del 1642
a/ LD XIII (D G) R F C BA Bust a la dreta. No talla per baix
r/ -(cap)-B.AR.CIN-O-CIV 1642- (el 4, tombat). Armes de Barcelona amb
punts als espais i creu de Santa Eulàlia.
Pes: 3,52 g; Diàmetre: 21 mm; Encunys: a-2/r-3

5. Sisè dels mateixos encunys que l'anterior
Pes: 2,86 g; Diàmetre: 22,5 mm; Encunys: a-2/r-3

6. Sisè de Barcelona del 1642
a/ Del mateix encuny que els dos anteriors.
r/ -.-.....-O-CIV.1642- (el 4 tombat). Armes de Barcelona i
creu de Santa Eulàlia.
Pes: 3,54 g; Diàmetre: 22 mm; Encunys: a-2/r-4

Grup 1

Grup 2

7. Sisè de Barcelona del 1642
 a/ LVD XIII D G...BA (la D, girada). Bust a la dreta. Talla una mica a l'esquerra.
 r/ -(cap)-B:ARCIN-O-CIV.1642- (el 4 tombat). Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.
 Pes: 2,90 g; Diàmetre: 21,2 mm; Encunys: a-3/r-5
8. Sisè dels mateixos encunys que l'anterior
 Pes: 2,92 g; Diàmetre: 21,8 mm; Encunys: a-3/r-5
9. Sisè de Barcelona del 1642
 a/ LVD XIII D G R F E C BA (la D, girada). Bust a la dreta. Talla una mica a l'esquerra.
 r/ -(cap)-B-AR.CIN-(?)-CIV.1642- (el 4, tombat). Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.
 Pes: 3,51 g; Diàmetre: 21,7 mm; Encunys: a-4/r-6
10. Sisè de Barcelona del 1642
 a / .LVD XIII.DG R F ET CO B Bust a la dreta amb dos punts a sota. No talla.
 r/ -(llir?)-B.ARCIN-(llir?)-CIV.1642- (el 4, tombat). Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.
 Pes: 2,72 g; Diàmetre: 21,9 mm; Encunys: a-5/r-7

Grup 2

11. Sisè de Barcelona del 1642
 a/ LVD.XIII D.G R F ET C BA (la D, girada). Bust a la dreta. Talla la llegenda.
 r/ -(cap)-BARCINO-(llir)-CVII 1642-(retrògrada). Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.
 Pes: 2,76 g; Diàmetre: 21,7 mm; Encunys: a-1/r-1
12. Sisè amb els mateixos encunys que l'anterior
 Pes: 3,1 g; Diàmetre: 21,3 mm; Encunys: a-1/r-1

13. Sisè de Barcelona del 1642

a/ LVD XIII D G(R) F E ET C BA (la C, girada). Bust a la dreta. Talla la llegenda.

r/ -(cap)-BARCINO-(llir)-CVII 1642- (retrògrada). Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.

Pes: 3,1 g; Diàmetre: 21,4 mm; Encunys: a-2/r-2

14. Sisè de Barcelona del 1642

a/ LVD XIII(D)G R F ET C BA Bust a la dreta. Talla la llegenda.
r/ -(cap?)-BAR...-...-...1642- (retrògrada). Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.

Pes: 2,46 g; Diàmetre: 21,7 mm; Encunys: a-3/r-3

Grup 3**15. Sisè de Barcelona del 1642**

a/ LVD XIII D G R F ET C B Bust a la dreta. No talla la llegenda.
r/ -(cap)-...-...-CIVI(rosa)1642 Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.

Pes: 4,01 g; Diàmetre: 21,5 mm; Encunys: a-1/r-1

16. Sisè de Barcelona del 1642

a/ Mateix encuny que el sisè anterior.

r/ -(cap)-BARCINO-(O tallada)-CIVI(rosa)1642- Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.

Pes: 3,00 g; Diàmetre: 21 mm; Encunys: a-1/r-2

17. Sisè de Barcelona del 1642

a/ LVD XIII D G R F ET C BA Bust a la dreta. No talla la llegenda.

r/ Mateix encuny que el sisè anterior.

Pes: 3,8 g; Diàmetre: 22 mm; Encunys: a-2/r-2

18. Sisè de Barcelona del 1642

a/ .LVD.XIII.D G R F ET CO.B Bust a la dreta amb dos punts a sota.
No talla la llegenda.

r/ -(cap)-BARCINO-(O tallada)-CIVI(rosa)1642- Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.

Pes: 3,04 g; Diàmetre: 22 mm; Encunys: a-3/r-3

19. Sisè de Barcelona del 1642

a/ LVD XIII.D G R F ET CO B. Bust a la dreta. No talla la llegenda.
 r/ -(cap)-BARCINO-(O tallada)-CIVI(rosa)1642-(N al revés).

Armes de Barcelona i creu de Santa
 Eulàlia.

Pes: 3,2 g; Diàmetre: 22 mm; Encunys: a-4/r-4

Grup 4**20. Sisè de Barcelona del 1642**

a/ (L?)VD XIII D G R P.E C BA. Bust a la dreta. No talla la llegenda.
 r/ -(cap)-BARCINO-(llir)-CIVIII642 Armes de Barcelona i creu de

Santa Eulàlia.

Pes: 3,46 g; Diàmetre: 21,8 mm; Encunys: a-1/r-1

Grup 5**21. Sisè de Barcelona del 1642**

a/ LVD XIII D G.R.F.E.T.C. (D girada). Bust a la dreta. Talla la
 llegenda.

r/ -(cap)-BARCIN-(llir)-CIVI 1642- Armes de Barcelona i creu de Santa
 Eulàlia.

Pes: 4,1 g; Diàmetre: 22 mm; Encunys: a-1/r-1

22. Sisè de Barcelona del 1642

a/ LV.D XIII D G.R F(E). (la D, girada). Bust a la dreta. Talla la
 llegenda.

r/ -(cap)-BARCIN.-(llir)-CIVI 1642- Armes de Barcelona i creu de Santa
 Eulàlia.

Pes: 4,00 g; Diàmetre: 21,5 mm; Encunys: a-2/r-2

23. Sisè de Barcelona del 1642

a/ LVD.X.III.D G.R (F) Bust a la dreta. No talla la llegenda.
 r/ -(cap)-BARCINO-(llir)-CIVI 1642- Armes de Barcelona i creu de

Santa Eulàlia.

Pes: 3,95 g; Diàmetre: 22 mm; Encunys: a-3/r-3

Grup 3

Grup 4

Grup 5

Grup 6

24. Sisè de Barcelona del 1642

a/ LVD XIII.D.G.R.F.E.

Bust a la dreta. No talla la llegenda.

r/ -(cap)-BARCINO-(llir)-CIVI 1642- Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia .

Pes: 3,1 g; Diàmetre: 21,5 mm; Encunys: a-4/r-4

Grup 6**25. Sisè de Barcelona del 1643**

a/ LVD XIII D.G.R.F.E T C

Bust a la dreta. Talla la llegenda.

r/ -(cap)-BARCIN-(llir)-CIVI643- Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.

Pes: 4,2 g; Diàmetre: 21 mm; Encunys: a-1/r-1

26. Sisè de Barcelona del 1643

a/ .LVD.XIII D.G.R.F.E.TC.

Bust a la dreta. Talla la llegenda.

r/ -(cap)-BARCIN-(llir)-CIVI643- Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.

Pes: 3,9 g; Diàmetre: 21,8 mm; Encunys: a-2/r-2

27. Sisè de Barcelona del 1643

a/ .LVD.XIII (D G R) F.E.TC.

Bust a la dreta. Talla la llegenda.

r/ -(cap)-BARCIN-(llir)-CIVI643- Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.

Pes: 4,55 g; Diàmetre: 22,4 mm; Encunys: a-3/r-3

28. Sisè de Barcelona del 1643

a/ .LVD XIII (D G) R.F.E.T

Bust a la dreta. Talla la llegenda.

r/ -(cap)-BARCIN-(llir)-CIVI643- Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.

Pes: 3,8 g; Diàmetre: 21,5 mm; Encunys: a-4/r-4

Grup 7

29

Grup 8

30

Grup 7**29.** Sisè de Barcelona del 1644

- a/ LVD.XIII.D.G.R.F.ET.C.B(A) Bust a la dreta. Talla la llegenda.
 r/ -(cap)-BARCIN-O-CIVI 1644 Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.

Pes: 3,4 g; Diàmetre: 21,5 mm; Encunys: a-1/r-1

Sisens de Lluís XIV

Grup 8**30.** Sisè de Barcelona del 1644

- a/ LVD.XIIII.D.G.R.F.E. (la D, girada). Bust a la dreta. Talla la llegenda.
 r/ -(cap)-BARCINO-(llir)-CIVI.1644- Armes de Barcelona i creu de Santa Eulàlia.

Pes: 4,4 g; Diàmetre: 21,9 mm; Encunys: a-1/r-1

El catàleg ens mostra com, a més del parentiu de les efígies i de les formes de llegenda, hi ha altres elements comuns en la major part dels grups: pesos semblants, el fet de tallar o no la llegenda a l'anvers, la forma de partir la llegenda BARCIN, BARCINO o bé BARCIN-O, etc. Tot plegat reforça la idea que cada grup pot ésser l'obra d'un falsador diferent.

Com hem assenyalat abans, l'anàlisi i catalogació d'aquesta trentena de peces no esgota pas la qüestió dels sisens falsos de Barcelona, però permet veure com una gran quantitat de peces tingudes fins avui com a genuïnes són en realitat falsificacions d'època. La gran varietat que n'hem trobat permet suposar que hi pot haver encara altres grups de falsificacions, tant en peces barcelonines com locals, però caldrà anar trobant criteris per a poder identificar-los.

Les pellofes de la Seu Vella de Lleida, segles XVI-XVIII¹ (I Part)

Creació l'any 1538 de les primeres pellofes de
la Seu Vella de Lleida

*ELVIRA DÍEZ ÁLVAREZ**

INTRODUCCIÓ

Com quasi tots sabem, les pellofes o ploms són peces monetiformes, en general encunyades per una sola cara, és a dir, incuses, de llautó o de coure, i a quasi totes apareixen símbols religiosos i el valor nominal. S'encunyaren a les seus episcopals, congregacions religioses, parròquies i monestirs del Països Catalans per a l'ús intern, des d'aproximadament els segles XIV-XV fins al XVIII.

A la Seu Vella² de Lleida, les primeres pellofes de què tenim notícia s'encunyaren el 20 d'abril de 1538, com a conseqüència del dèficit de moneda civil. Amb les pellofes es pagava l'assistència de canonges, beneficiats i la resta del clergat als serveis religiosos: cor, aniversaris, misses, processons, i també les despeses relacionades amb la complexa organització econòmica del clergat. Les pellofes, ploms, senyals o marques del Capítol, com també se'ls anomenava, eren canviats per moneda legal civil, quan n'hi havia. En aquest treball hem estudiat les pellofes del Museu Diocesà de Lleida, procedents de la diòcesi de Lleida, algunes encunyades a la Seu Vella.

Fins ara aquestes pellofes han estat publicades de forma descriptiva; nosaltres intentem aportar un xic més, esbrinant en quin any o segle foren emprades i per

* Llicenciada en Història, Universitat de Lleida.

1. El treball amb el títol «Les pellofes de la Seu Vella de Lleida, segles XVI-XVIII» (EP) va guanyar el Primer Premi d'Investigació Històrica (Associació Amics de la Seu Vella de Lleida, 2007). El que ara presentem n'és una síntesi. Vegeu-ne també a les Actes del XIV Congrés Nacional de Numismàtica, 2010, p. 883-898. Així com a la revista Numisma (EP).

2. La Seu Vella situada al turó de Lleida, és l'antiga Catedral del segle XIII. A causa de la Guerra de Successió, el segle XVIII es va tancar al culte per convertir-se en caserna militar. Posteriorment es construí una Nova Catedral al pla de la ciutat, en la qual es celebren els oficis. Avui l'antiga catedral "Seu Vella", resta musealitzada.

quin motiu es feren. Hem estudiat la iconografia, i què es pagava amb els diferents numeraris. També la quantitat i la qualitat de les pellofes que encara es conserven i que són nombroses respecte a les d'altres parròquies o seus episcopals. Pel que fa al mot pellofa, o pallofa, com veurem hi ha diverses hipòtesis. Les pellofes de vegades circulaven com a moneda civil fora del nucli eclesiàstic, i això provocà enfrontaments entre el Capítol i la Paeria, i no pocs problemes als qui falsificaven, canviaven o cedien pellofes, que rebien força càstigs.

Pel que fa a la seu episcopal de Lleida, a les actes del Capítol nosaltres, hem trobat que s'usaren per a pagar l'assistència del clergat als actes religiosos: misses, processons i cants, el cor, i també per a l'adquisició del vi de la verema, per a pagar el pa de canonge i per a l'ús de les botigues del Capítol.

A la Seu Vella de Lleida, les primeres pellofes s'encunyaren el 20 d'abril de 1538, i persistiren fins a finals del segle XVIII aproximadament, en què deixaren d'emprar-se. Al segle XIX ja no apareix el nom de ploms per a pagar aquests actes, ni altres despeses, per la qual cosa creiem que a causa del Decret del 19 d'octubre de 1868 es va acordar de suprimir totes les monedes en vigència i ordenar la pesseta com a unitat monetària nacional.

Creiem, doncs, com apunta mossèn Jesús Tarragona, que amb l'aparició de la pesseta el 1868 es va prescindir de les pellofes, com també es van retirar totes les altres monedes locals, dites també pallerofes o pallofes, pel seu poc valor nominal.

La iconografia de les pellofes de Lleida ens parla de les diferents advocacions de les capelles i de què representava cadascuna de les icones.

Hem fet un recompte de la quantitat i la qualitat de les pellofes que encara es conserven, que són nombroses respecte a altres seus o parròquies i que diuen molt pel que fa a la quantitat d'actes litúrgics que se celebraven. Pel que fa al mot pellofa o pallofa, no hem trobat enlloc aquesta denominació per a designar numerari o material monetiforme;³ concretament a la Seu de Lleida, solament apareix a les actes capitulars en alguna ocasió la denominació *senyals*, *signus sive nummus* i sempre *ploms* en català i *plumbus* en llatí, de tal manera que de vegades poden confondre's amb la moneda local civil, que també es deia així.

Mentre fèiem aquest estudi, hem tingut la sort de trobar l'únic encuny dels deu que hi devia haver per encunyar ploms, i que correspon a una tipologia dels ploms de Lleida, de la qual parlarem a la tercera part d'aquest treball, per la singularitat del lloc on es guardava.

3. Excepte a Perpinyà, en què el 1577 ja apareix la paraula *pelofa* en el Llibre de memòries de la comunitat de Sant Joan, i també amb el nom de pellofas en el Llibre d'admissions de l'església de Sant Andreu de Ribesaltes el 1688: PUIG, J., *Les pallofes du diocèse d'Elne*, Perpinyà, Musée Numismatique Joseph Puig, 1987, p. 43.

1. DE LES PELLOFES EN GENERAL

1.1. Àmbit del seu ús

Es pot dir que hi ha pocs estudis d'aquestes petites monedes de material pobre. La investigació numismàtica s'ha dedicat més al numerari sumptuari d'or, plata i coure deixant de costat aquestes peces humils, les quals ens aporten notícies dels nostres avantpassats pel que fa al món eclesiàstic. Hi ha, però, estudis de caràcter local fets per prestigiosos historiadors. Podem veure una mostra de les localitats on les pel·lofes han estat estudiades i de les que no en el recull de Miquel Crusafont.⁴

Territorialment es té coneixement d'aquestes monedes a Catalunya, les Balears, el sud de França i València. De les pel·lofes de Lleida, n'hi ha descripcions de Crusafont⁵ a *Pulchra*, catàleg d'exposició d'obres d'art,⁶ i també a la *Història de Lleida*.⁷ De les pel·lofes en general, Botet i Sisó, *Les monedes catalanes*,⁸ i sobretot M. Crusafont i Sabater, *La moneda catalana local*,⁹ de la tesi doctoral en la qual ens parla de les pel·lofes d'una manera extensa i que inclou les de Lleida.

Al Gabinet Numismàtic de Catalunya hi ha vint-i-cinc pel·lofes de Lleida, algunes del fons Colomines; totes apareixen publicades a *Acta Numismàtica*,¹⁰ i són de la mateixa tipologia que les que hi ha al Museu Diocesà de Lleida.

2. ELS ANIVERSARIS A LA SEU VELLA DE LLEIDA

2.1. La formació de les capellanies a la Seu Vella de Lleida. (El ritu de la mort)

En aquella època, el traspàs de la vida a la mort era molt important, a la persona traspassada se li feien misses de difunts, memorials i cants, perquè la seva

4. CRUSAFONT I SABATER, M., «Pel·lofes catalanes, segons el recull de J. A. Bonet i Bofill», *Acta Numismàtica*, núm. 13 (1983), p. 189-223.

5. CRUSAFONT I SABATER, M., «Notícies sobre el manuscrit de J. Botet i Sisó titulat Ploms i pel·lofes catalanes i de l'àlbum d'empremtes de J. Busquets i Duran», *Acta Numismàtica*, núm. 29 (1999), p. 143-213. També BALSACH, L.; CRUSAFONT I SABATER, M., «Pel·lofes no publicades de la col·lecció Balasch», *Acta Numismàtica*, núm. 27 (1997), p. 156-175.

6. COMPANY, X., *et al.*, *Museu Diocesà de Lleida (1893-1993)*, catàleg de l'exposició «Pulchra», Lleida, Pagès editors, 1993, p. 264-265.

7. PASSOLA, A., *Història de Lleida*, vol. 5, *El segle XVII*, Lleida, Pagès editors, 2004, p. 116-117.

8. BOTET I SISÓ, J., *Les monedes catalanes*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Obra Completa, 3 v.), 1976.

9. CRUSAFONT I SABATER, M., *La moneda catalana local (s. XIII-XVIII)*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, i Diputació de Barcelona, 1990.

10. BONET, J. A.; CRUSAFONT, M., «El fons de pel·lofes catalanes del Gabinet Numismàtic de Catalunya», *Acta Numismàtica*, núm. 25 (1995), p. 161-213.

ànima arribés a trobar la pau per sempre. Les oracions *pro anima* foren la base d'un dels cerimonials més comuns i freqüents de les catedrals, dels convents i també de les parròquies. Diàriament es pregava per les ànimes dels difunts mitjançant misses de rèquiem, responsoris, salms penitencials i absolucions que es fixaven en els aniversaris, lligades a la litúrgia processional. És per això que els més poderosos van establir dins les esglésies llurs capelles privades de caràcter funerari. Pel que fa al personal registrat instituint aniversaris, figuren en primer lloc bisbes i dignitats canòniques, seguides de la resta de canonges, dels beneficiats i racioners i, en darrer terme, la noblesa, l'oligarquia, entre la qual s'inclouen diverses fundacions femenines, i membres de la mà mitjana.

Els aniversaris, les fundacions de capellanies amb l'establiment de tot un seguit de misses a les diferents capelles i altars de la seu i al claustre constitueixen el complement d'aquesta litúrgia, la qual podia ser oficiada indistintament pels canonges o els beneficiats. Tota capellania tenia assignat un beneficiat que, segons la creació, era nomenat pels patrons o pel Capítol.¹¹ A causa de la reticència per part del clergat a celebrar el actes litúrgics, va sorgir la figura de l'apuntador dels aniversaris, el qual tenia l'obligació d'apuntar els canonges que algun dia perdien o no guanyaven la distribució d'alguna hora. Els canonges havien de guanyar tots els dies la distribució assistint almenys a una hora, llevat dels malalts o dels que estaven ocupats en negocis d'església.¹² És a dir, es pagava al clergat per les hores d'assistència, i allí mateix, si no es presentaven sense una causa justificada, perdien la retribució. A la Seu Vella de Lleida i en altres llocs on existien les pellofes hi havia la figura del bosser.¹³

3. LES PELLOFES O PLOMS DE LA SEU VELLA DE LLEIDA: FONTS DOCUMENTALS DE L'ARXIU CAPITULAR DE LLEIDA

3.1. Circumstància de la seva creació

Els primers ploms encunyats a la Seu Vella de Lleida de què tenim notícia ho foren a la primavera de 1538 i amb més precisió s'usaren per primera vegada el dia 20 d'abril, el dissabte anterior al Diumenge de Rams.

11. FITÉ I LLEVOT, F., «Ritual i cerimònia a la Seu Vella de Lleida: les devocions, aniversaris i fundacions», a: *Imágenes y promotores en el arte medieval: Miscelánea en homenaje a Joaquín Yarza Lauces*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions, Bellaterra, 2001, p. 373-390.

12. PIQUÉ, J. R., «El naixement i la consolidació del Capítol catedralici lleidatà. La Seu Vella, 1168-1540», *Seu Vella. Anuari d'Història i Cultura* (Lleida, Associació Amics de la Seu Vella de Lleida), núm. 4, dossier *La Seu Vella i Lleida a l'època moderna* (2002-2003), p. 397-442.

13. La capella de la Bossa estava situada a la capella de Sant Lluc, al claustre de la Seu Vella de Lleida; allà es comptaven els ploms i es feia de pagadoria. ALONSO, G., «Capillas, altares, imágenes, capellanías, presbiteriados y beneficios de la Seu Vella de Lleida desde su fundación hasta su cierre», *Ilerda* (Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs), núm. XL (1979), p. 71.

3.2. Primera encunyació. 1 d'abril de 1538

Foren batuts, com s'ha dit, a la primavera de l'any 1538 i així es manifesta en quatre documents que són els que hem utilitzat per a aquest estudi i que cronològicament, i al marge de la seva data, entenem que es van produir de la manera següent:

1. Esborrany del 6 d'abril de 1538.
2. Acta de l'1 d'abril de 1538.
3. Esborrany de l'1 de juny de 1538.
4. Acta de l'1 de juny de 1538.

1. Esborrany de l'acta del Capítol del 6 d'abril de 1538.¹⁴

La transcripció d'aquest esborrany és com segueix:

*A VI de Abril del any MDXXXVIII fonc deliberat per lo Reverent Capítol de la Seu de Leyda tots los aniversaris que (ali) se celebren entre l'any axi de sou com de vuyt diners, com de misses he se pagassen ab **senyals** vista la extrema necessitat hi havie en la terra de plata com encara en no trobar-se hun real en la ciutat y per ço feren batre dits **ploms** los quals foren acabats avui disabte vigilia del Diumenge de Rams del any sobredit lo nombre son tots en una suma sis milia nou cents vint y nou **senyals**.*

	<i>VIMDCCCCXXVIII ploms</i>
<i>Son los de sou</i>	<i>IIMCCCCVIII ploms</i>
<i>Son los de vuyt diners</i>	<i>IIMCCCIII ploms</i>
<i>Son los de sis diners</i>	<i>IIM CCCXVII ploms</i>

A 6 d'abril de l'any 1538 fou deliberat pel Reverend Capítol de la Seu de Lleida que tots els aniversaris que allí se celebren dins de l'any, siguin així d'un sou, com de vuit diners o de misses, es paguessin amb senyals, vist a l'extrema necessitat que hi ha en la terra de plata, com encara en no trobant-se un ral en la ciutat i per això feren batre els dits ploms, els quals foren acabats avui, dissabte, vigília del Diumenge de Rams de l'any abans dit. Els números són tots en una sola suma de sis mil nou-cents vint-i-nou senyals, 6.929 ploms.

<i>Son los de sou</i>	<i>2.309 ploms</i>
<i>Son los de vuyt diners</i>	<i>2.303 ploms</i>
<i>Son los de sis diners</i>	<i>2.317 ploms</i>

14. ACL, Actes Capitulars, 1537-1552, AC.0003, f. 17v.

Un cop passat en net al llibre d'actes, ho simplificaren una mica i ho redactaren en llatí vulgar de la manera següent:

2. Acta del Capítol de l'1 d'abril de 1538.¹⁵

*Die lune prima mensis Aprilis anno MDXXXVIII convocati decanus, Carcassona, Mascarell, Mahull, Lentes, Castellbell, Suelbes, Forner, Gilabert, Montagut et Carvi, canonici capitulanti commisserunt dominis Mascarell et Lentes quaterns faciant fer **senyals** per a pagar los anniversaris attento que no se troben rals.*

El dilluns, dia primer del mes d'abril de l'any 1538, convocats els degans, Carcassona, Mascarell, Mahull, Lentes, Castellbell, Suelves, Forner, Gilabert, Montagut i Carví, canonges capitulars, comissionaren els senyors Martorell i Lentes, els quals faran fer senyals per a pagar els aniversaris, atès que no es troben rals.

Amb aquests dos documents ja sabem els motius que impulsaren a batre els ploms, així com la quantitat i els valors dels diferents tipus, però encara incidirem més si exposem els altres documents emesos (esborrany i en net) el mes de juny del mateix any.

3. Esborrany de l'acta del Capítol de l'1 de juny de 1538.¹⁶

Malgrat de les abreviatures, la mala cal·ligrafia de l'escrivà i el llatí poc acurat, esbrinem el que segueix:

Die prima mensis Junis MDXXXVIII

Convocati Decanus, Carcassona, Mascarell, Mahull, Lentes, Suelves, Gilabert, Montagut, Sobrino et Carvi, deliberarunt quod ab inde solvantur anniversaria cum signis et quod aniversarios qualiset merce ploms solverant recti et iusti ponderis et vegue ad in (domingo ramis pendere et ad sed no infra).

El dia primer del mes de juny de l'any 1538, convocats els degans, Carcassona, Mascarell, Mahull, Lentes, Suelves, Gilabert, Montagut, Sobrino i Carví, deliberen que des d'aquest moment facin fer els senyals amb bon pes per a pagar els aniversaris i que tant els aniversaris com les misses es paguin el Diumenge de Rams, i no abans.

15. ACL, Actes Capitulars, 1536-1544, AC.0061, f. 55v.

16. ACL, Actes Capitulars, 1537-1552, AC.0003, f. 17v.

Quan passen en net aquest esberrany, els dos documents s'assemblen molt poc, com ara veurem, excepte que solament apareix com a novetat que l'acta fou aprovada després de moltes deliberacions.

4. Acta del Capítol de l'1 de juny de 1538.¹⁷

Deliberatio.

*Die prima mensis Juny anno MDXXXVIII. Convocati Domini Decanus, Carcassona, Mascarell, Mahull, Lentés, Suelbes, Gilabert, Montagut, Sobrino et Carvi, canonici ecclesiae ilderdensi capitulantes, propter penuriam et carentiam monete regalium, deliberarunt quod anniversaria ab inde solverentur penuria cum **signis sive ploms** vigore nunc deliberationes fuerant facta **signa** VI M DCCCCXXXVIII videlicet de sou II CCCVIII, item de octo denariis II M CCCIII et de sex denariis iim CCCXVII, quod simul sumam faciant dictorum sex milium octingentos viginti et novem **signorum**.*

Deliberació.

El dia primer del mes de juny de l'any 1538. Convocats els senyors degans, Carcassona, Mascarell, Mahull, Lentes, Suelves, Gilabert, Montagut, Sobrino y Carví, canonges capitulars de l'Eglésia Ilerdense, davant la *penúria* i carència de moneda forta,¹⁸ deliberen que els aniversaris des d'aquest moment siguin pagats per penúria amb senyals, o sigui ploms, ara amb enèrgiques deliberacions foren fets 6.929 senyals, és a dir, 2.309 d'un sou, altres de 2.303 de vuit denaris i 2.317 de sis denaris (diners), tot plegat sumen els dits sis mil nou-cents vint-i-nou senyals.

4. CONCLUSIONS FINALS

A) A l'esberrany de l'acta del 6 d'abril s'expressa de manera diàfana el motiu pel qual es va recórrer a aquesta forma de pagament i la necessitat de batre aquestes monedes: «*vista la extrema necesidad hi havie en la terra de plata com encara en no trobarse hun real en la ciutat y per so ferem batre*» i s'insisteix en l'acta del mateix dia un cop passada en net: «*faran fer senyals per a pagar los aniversaris en atencio que no se troben reals*», i en l'acta de l'1 de juny: «*propter penuriam et carentiam monete regalium*».

17. ACL, Actes Capitulars, 1536-1544 AC.0061, f. 60v.

18. Quan es parla de moneda forta o règia, es fa referència a la moneda del regne, en aquest cas el croat o ral barcelonès, per al qual el rei va donar llicència perquè circulés per Lleida. MATEU I LLOPIS, F., «Datos y documentos para la historia monetaria de Lérida siglos XIII a XVII», *Ilerda* (Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs), núm. v, any III (1945), p. 7-55. Pensem, doncs, que la carència de plata es deu a la falta de moneda reial i també local, en aquest cas la pugesa, ja que aquesta època és la de la fi de la pugesa.

Si ja assenyalàrem al seu moment les causes de l'existència i la creació en general d'aquesta moneda eclesiàstica, ara s'explica de forma expressa i esclaridora en el cas de la Seu de Lleida.

Les frases «no es troben rals», «extrema necessitat de plata» i «penúria i carència de moneda regia» expressen les úniques i vertaderes causes de la creació de les pellofes.

Tot i que en passar a net les actes de l'esborrany no se'n fa una transcripció del tot exacta, existeixen unes clares concordances.

B) De ben segur hi hagué dubtes i discussions; això se'n dedueix fàcilment de les noconcordances entre els esborranys i les actes, un cop passades en net, i del fet que s'aprovesin a l'abril i posteriorment al juny, quan ja s'estava pagant amb ploms, com queda certificat a l'acta del dia 1 de juny quan es diu que fou aprovada «vigore nunc deliberationes».

C) En aquests quatre documents, se'ls anomena unes vegades «senyals» i d'altres com a «signis sive plumbis», «senyals» i «ploms».

Queda clar el desig que no siguin monedes, sinó uns «senyals» i que se'ls anomeni «ploms». Tot això queda confirmat en les múltiples ocasions en què se'n parla al llarg dels segles, com anirem veient.

D) Classe o valor i nombre dels ploms emesos.

Foren emesos sis mil nou-cents vint-i-nou ploms per a pagar els aniversaris i les misses i el seu nombre fou:

D'1 sou	2.309 ploms
De 8 diners	2.303 ploms
De 6 diners	2.317 ploms
Total	6.929 ploms

Podem dir que se'n bateren d'1 sou, o sigui 12 diners, per a pagar els aniversaris als canonges; de 6 diners per a pagar els aniversaris als beneficiats, i de 8 diners per a pagar les misses.

Creiem que a la carència de rals de plata¹⁹ què es parla al text es degué a la inflació monetària i desmonetització de la pugesà, fins a 1599, en què s'encunyen a Lleida els menuts, que també són una moneda local, però de més valor. Sembla, doncs que les pellofes es fabriquen en el trànsit de la fi de la pugesà i el començament del menut.

19. Hem d'assenyalar que els rals a què el text fa referència són rals d'argent que el rei Ferran II va fer encunyar el 1493 al Principat de Catalunya, a causa de la reforma monetària. MATEU I LLOPIS, F., *Los «menuts de billó» en el Principatus Cataloniae bajo Fernando el Católico y los reyes de Austria, síntesis de un proceso económico. Los de Lérida de 1599*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1984, p. 393.

5. DESCRIPCIÓ DE LES PELLOFES DEL MUSEU DE LLEIDA

5.1. Al Museu de Lleida, diocesà i comarcal, hi ha unes deu mil pellofes; vegeu-ne una mostra a la (fig. 1). Segons ens diu mossèn Jesús Tarragona, totes van arribar a la diòcesi de Lleida barrejades en una capsa, la majoria procedents de la Seu Vella. Sabem que algunes van ser encunyades a la Seu Vella, com la de sis diners i la d'un sou (fig. 2). Les altres, com la de l'heràldica mariana amb advocació a santa Maria de la Seu Vella, potser també, però no hem trobat documentació que ho acrediti. Les de IHS podien haver-se encunyat per a dir les misses a la capella de Jesús o de Sescomes, tot i que també és possible que es fessin per a pagar les processons del Corpus. Les de la clau i l'espasa i la clau sola podrien ser per al pagament dels aniversaris de les capelles amb l'advocació de sant Pere i sant Pau, ja que aquests dos sants sempre se'ls representa junts, i a més perquè hi apareixen les lletres A N (ANiversaris).

Figura 1. Les tretze tipologies de pellofes del Museu de Lleida, Diocesà i Comarcal. Tot i que en aquesta il·lustració veiem pellofes diferents, una és repetida: és la 6 diners (part superior dreta), i l'hem inclòs perquè està retallada, mentre que l'altra, (part central segona dreta) està reencunyada. Hem de dir que de totes les pellofes del bisbat de Lleida, una mostra de cada tipologia, en total catorze peces, està exposada al Museu de Lleida, Diocesà i Comarcal, a la secció d'Època Moderna. Abans, però, les catorze pellofes d'aliatge de coure, el 2007, havien estat restaurades al SCT-Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Lleida.

Figura 2. Per la documentació capitular sabem que a aquestes dues tipologies, exactament la de sis diners i la d'1 sou, van ser encunyades a la Seu Vella de Lleida el 1538.

Figura 3. Pellofa. Entre quatre creus lobulades, clau i espasa, entre 1 &. Orla lineal de solc. Aquesta pellofa és documentada l'any 1538 com la d'1 sou (ACL). Material: llautó. Forma: circular. Diàmetre: 25 mm. Pes: 0,60 g. Valor: 1 sou. Segle: xvi. Peces: gastades, 1.115; ben conservades, 481; retallades, 183; falsificades (altre metall?), 118. Total: 1.897.

Figura 4. Pellofa. Entre quatre creus lobulades, clau i espasa, entre 6 - D. Orla lineal. Pellofa documentada l'any 1538 a l'ACL. Material: llautó. Forma: circular. Diàmetre: 22 mm (grans, trençades, mal encunyades,) Pes: 0,45 g. Valor: 6 diners. Segle: xvi. Peces: 1.378.

Figura 5. Pellofa. Entre quatre creus lobulades, clau i espasa, entre 6 - D. Orla lineal. Pellofa documentada l'any 1538 a l'ACL. Material: llautó. Forma: circular (retallades, amb tall central). Diàmetre: 20 mm. Pes: 0,34 g. Valor: 6 diners. Segle: xvi. Peces: 104.

Figura 6. Pellofa. Doble clau, amb mànega serpentejada, entre A-N, que deu fer al·lusió als aniversaris, i X X, que podria indicar que era de vint diners. Orla de punts. Material: llautó. Forma: circular. Diàmetre: 33 mm. Pes: 1,74 g. Valor: vint diners?, Segle: xvi-xvii. Peces: 7.

Figura 7. Pellofa. Entre A-N, que deu fer al·lusió als aniversaris, dues claus amb mànega lobulada, amb punts. Al camp, quatre creus lobulades. Orla lineal. Material: llautó. Forma: circular. Diàmetre: 23 mm. Pes: 0,42 g. Valor: desconegut. Segle: xvi? Peces: 2.188.

Figura 8. Pellofa. Entre A-N, que deu fer al·lusió als aniversaris, dues claus amb mànega lobulada, sense punts. Camp amb quatre creus de Malta? Podrien fer referència al bisbe Conchillos, ja que en el seu escut heràldic hi apareixen creus iguals. Orla lineal. D'aquest tipus de pellofa, se n'ha trobat l'encuny, a l'interior del cap de la Mare de Déu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de Lleida, a la seu del qual roman dipositat. Material: llautó. Forma: circular. Diàmetre: 20,5 mm. Pes: 0,30 g. Valor: desconegut. Segle: xvi? Peces: 937.

Figura 9. Pellofa. A-M, monograma superposades o Ave Maria, lletres clàssiques. Orla de punts, quatre punts, tres espigues a sobre. Flor de lliri a sota. Metall: llautó. Forma: circular. Diàmetre: 21 mm. Pes: 0,30 g. Valor: desconegut. Segle: xvi-xviii? Peces: 295 conservades; 21 mal encunyades; 3 molt ben conservades. Total: 495.

Figura 9.1. Pellofa. Igual que l'anterior, A-M, monograma o Ave Maria, tres espigues a sobre. Flor de lliri a sota. Orla de punts, però amb la diferència que aquesta pellofa està contramarcada circular, o reencunyada, amb la iconografia de la pellofa (fig. 9) amb monograma i corona radiada, és a dir, amb l'encuny de la pellofa (fig. 9) la van reencunyar (fig. 10), possiblement a causa de les falsificacions o bé per donar-li un valor inferior, ja que és més petita. En aquest cas la flor de lliri és a la part de dalt. Metall: llautó. Forma: circular. Diàmetre: 20 mm. Pes: 0,25 g. Valor: desconegut. Segle: XVI-XVIII? Peces: 351 conservades; 21 mal encunyades; 3 molt ben conservades. Total: 375.

Figura 10. Pellofa. A-M, monograma o Ave Maria, amb corona radiada de set puntes. Orla lineal, lletres clàssiques, però amb tendència a corbades. Amb aquesta pellofa, com hem comentat, es va contramarc la pellofa de la fig. 9. Material: llautó. Forma: circular. Diàmetre: 13 mm. Pes: 0,15 g. Valor: desconegut. Segle: XVI-XVIII? Peces: 435 gastades; 152 ben conservades. Total: 587.

Figura 11. Pellofa. A-M, monograma o Ave Maria, amb corona radiada de sis puntes. Orla lineal, lletres corbades. La iconografia d'aquesta pellofa ens situa cap a la darrerria del segle XVI i començament del XVII. Material: llautó. Forma: circular. Diàmetre: 13 mm. Pes: 0,15 g. Valor: desconegut. Segle: XVI-XVII?. Peces: 379 gastades; 215 ben conservades. Total: 594.

Figura 12. Pellofa. Monograma doble coronada, encunyada per les dues cares, és l'única que s'ha trobat encunyada per les dues cares, no incusa. Podria tractar-se d'una prova, ja que solament se n'ha trobat una i al catàleg de Crusafont de la moneda local catalana no n'hem trobat cap d'igual ni que s'hi assemblés. Material: llautó. Forma circular. Diàmetre: 13 mm. Pes: 0, 15 g. Valor: desconegut. Segle: XVI-XVIII? Peces: 1

Figura 13. Pellofa. IHS superat per creu llatina. Lletres clàssiques. A sobre de la I, una estrella de cinc puntes. A sota, tres claus. Orla doble de punts i lineal. Material: llautó. Forma: circular. Diàmetre: 17 mm. Pes: 0,50 g. Valor: desconegut. Segle: xvii? Peces: 83 gastades; 27 conservades. Total: 110.

Figura 14. Pellofa. IHS lletres gòtiques?, superat per una creu florençada. A sota, tres claus. Orla lineal. Material: llautó. Forma: circular. Diàmetre: 16 mm. Pes: 0,20 g. Valor: desconegut. Segle: xvi?. Peces: 375 gastades; 35 conservades; 10 amb tall; 1 molt ben conservada. Total: 421.

Figura 15. Pellofa. IHS superat por creu. A sota, tres claus? i dos punts; podria tractar-se d'una marca de valor. Orla lineal. Material: llautó. Forma: circular. Diàmetre: 16 mm. Pes: 0,20 g. Valor: desconegut. Segle: xviii? Peces: 1.

Figura 16. Pellofa, IHS superat por creu. A sota, tres claus. Orla lineal. Lletres gòtiques. Material: llautó. Forma: circular. Diàmetre: 17 mm. Pes: 0,20 g. Valor: desconegut. Segle: xvi-xvii? Peces: 1.

Totes menys una són incuses, és a dir, encunyades per una sola cara, i de llautó i sense llegenda; les úniques lletres són la A i la N que fan referència als aniversaris. També n'hem trobat algunes de retallades; això és lògic tenint en compte que si no es donava un bon cop de martell i després amb el cilindre, s'havien de retallar amb tisores perquè quedessin arrodonides, o tal vegada per reduir el valor de la pellofa. Algunes de les retallades són ovalades, en forma de medalles. També n'hem trobat alguna que pel seu aliatge sembla falsificada de l'època, com la d'un sou.

Atès que a les actes del Capítol no n'hem trobat la descripció iconogràfica, hem de fer diferents interpretacions pel que fa les icones en les pellofes. Diferenciarem quatre grups:

Grup de clau i espasa. Aquesta iconografia podria fer al·lusió a sant Pere i sant Pau. Situem aquest grup en la primera emissió de pellofes, dites també ploms o senyals, que es van encunyar a la Seu Vella de Lleida, o sigui, les que apareixen a les actes de l'1 d'abril de 1538, i això pels motius que expliquem a continuació.

En la iconografia, veiem que el blasonat i la composició es corresponen a l'època del triomf del plateresc a la nostra ciutat, amb gran impregnació del Renaixement italià. L'empunyadura de l'espasa, amb forma d'essa, correspon al segle XVI.

El valor facial que figura als ploms o pellofes del grup es correspon perfectament amb el dels ploms emesos i enumerats en l'acta de creació: 1 sou i 6 diners. És cert que no existeix el de 8 diners que també apareix documentat, però és que aquest valor de 8 diners tampoc no es troba en cap altre grup emès. Tal vegada no la van encunyar, o si ho van fer, no li van posar el valor facial; per tant, creiem que és la pellofa de la fig. 7, ja que la quantitat emesa, que fou de 3.317 ploms no coincideix amb la comptabilitzada per nosaltres, que és de 2.188 ploms.

Grup de dues claus. La iconografia de les claus en l'àmbit eclesiàstic s'atribueix a sant Pere. Aquest grup de pellofes té les característiques següents.

Les dues claus apareixen encadenades per un sol mànec lobulat, i la A i la N en el camp indubtablement fan al·lusió als pagaments d'aniversaris; és a dir, podrien ser les pellofes de vuit diners encunyades el 1538 per a pagar els aniversaris, però no ho podem verificar, tot i estar documentades ja que falta el numerari de 8 diners. Tal vegada per a pagar les misses de la capella de Sant Pere, dins la capella dels Montcada, que és una de les capelles més riques de tota la Seu Vella i en la qual es degueren celebrar molts aniversaris. Veiem, doncs, que d'aquesta iconografia podem fer-ne diferents interpretacions. La doble clau ens parla de la clau que obre i tanca; és possible que fes referència a la caixa on es guardaven les pellofes, amb doble pany, com s'ha documentat en altres llocs.

Grup de monograma de Maria o Ave Maria. Aquest grup d'heràldica mariana pot fer referència a l'advocació a santa Maria de la Seu Vella de Lleida. És el de l'anagrama de Maria o Verge Maria coronada. A-M, en monograma superposades o Ave Maria, lletres clàssiques. Unes lletres semblants apareixen a la portada renaixentista de Santa Maria l'Antiga de la Seu Vella de Lleida, del segle XVI, que podria ser de la mateixa època. Orla de punts, quatre punts, tres espigues a sobre. Flor de lliri a sota. El fet que aparegui la flor de lliri és un indicatiu que podria haver estat encunyada a finals de la moneda pugesca o començament del minut, ja que la flor de lliri és el seu emblema parlant en dues monedes. Per tant, la datariem entre el segle XVI i el XVII. La iconografia de les espigues, la trobem a l'escut de la capella de Sant Lluç, al claustre de la Seu Vella de Lleida. El benefici d'aquesta capella, el tenien els senyors de Seguerols, de Balaguer i Miralcamp, i «operaris de Sant Joan de Platea». És precisament en aquesta capella que es comptaven els ploms corresponents als pagaments.²⁰ La pellofa (fig. 9) pot ser del segle XVI, ja que les lletres de la M són clàssiques, és a dir, de tipus renaixentistes. La iconografia M A pot fer referència als actes de matines i que s'encunyessin per a pagar aquesta hora intempestiva d'anar a resar i cantar. Hem vist que també succeïa a la seu de Barcelona,²¹ on es pagaven més pellofes a les matines que per exemple a les vespres, les completes o altres actes religiosos. El mateix podia passar a Lleida.

Grup del nom de Jesucrist. IHS I H E SUS. La iconografia d'aquest grup de pellofes s'assembla molt a la de l'escut del blasó de la Companyia de Jesús, amb les tres lletres primeres de la paraula Jesús IHS, superades l'una per una creu llatina i l'altra florençada amb dos quadrifolis, a sota tres claus de la Crucifixió del Senyor, que fan referència als tres vots de pobresa, castedat i obediència. És possible que aquestes pellofes les encunyessin els jesuïtes, quan la Seu Vella es traslladà per un temps a la Companyia de Jesús a conseqüència del seu abandó forçós quan fou convertida en caserna militar el 1707 i poc temps després el Capítol es traslladà a Sant Llorenç. Aquesta hipòtesi queda descartada, ja que, segons els historiadors Sol-Torres, el Capítol va estar poc temps a les dependències del jesuïtes i per tant, no els va donar temps a encunyar pellofes. És possible que s'encunyessin per a pagar els aniversaris, les misses de la capella de Jesús o les processons de Corpus Christi, les quals a partir del Concili de Trento foren nombroses.

Crusafont al seu llibre *La moneda catalana local*,²² documenta una peça amb aquestes característiques: IHS superat per una creu llatina. A sota, tres claus. Orla

20. ALONSO, G., «Capillas, altares, imágenes, capellanías...», p. 71.

21. FÀBREGA I GRAU, À., *La vida quotidiana a la Catedral de Barcelona...*, p. 41-42.

22. CRUSAFONT I SABATER, M., *La moneda catalana local*, (s. XIII-XVIII), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans i Diputació de Barcelona, 1990, p. 15.

doble lineal. No és al Museu Diocesà de Lleida, tot i que Crusafont la documenta al seu llibre com un gitó de Lleida. Tampoc apareix al catàleg d'art sacre *Pulchra* (p. 264). És per això que nosaltres, tot i tenir la fotografia (no la peça), no la considerem, ja que solament incloem les del Museu Diocesà de Lleida.

6. GRÀFIC (fig. 17)

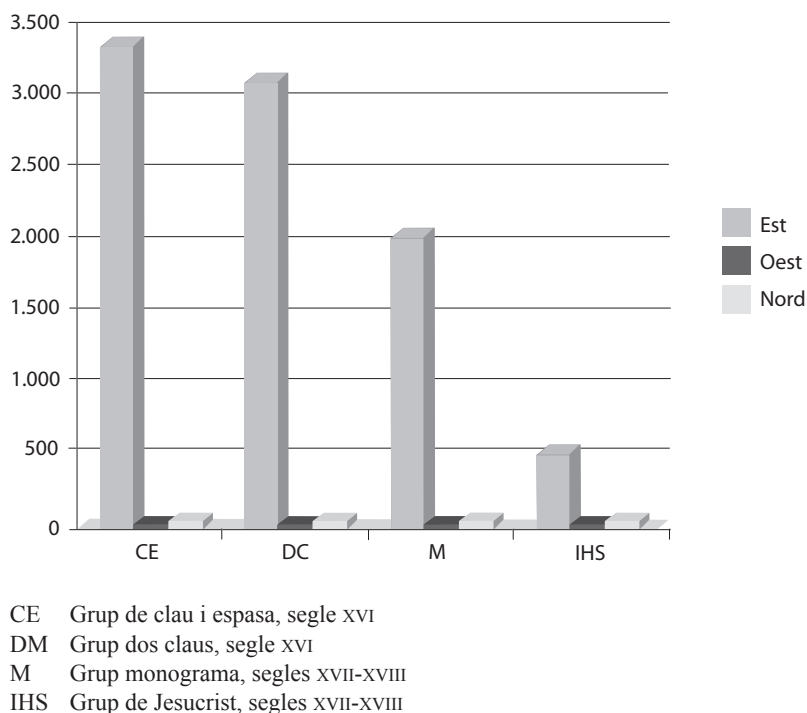

Figura 17. Gràfic del volum de pellofes, fet a partir de la iconografia.

Com que no tenim unes dates segures de totes les pellofes, hem determinat grosso modo l'evolució cronològica i el volum a partir de la iconografia.

A la fig. 17 veiem que en primer lloc el grup de clau i espasa apareix en més quantitat, mentre que el segon lloc l'ocupa el grup de dos claus; precisament aquests dos grups són els de les pellofes de les quals s'ha trobat la documentació de la seva creació el 1538. Pel que fa el grup del monograma i IHS, que van en tercer i quart lloc, veiem que no n'hi ha tanta quantitat, i per la iconografia creiem que són posteriors, dels segles XVII i XVIII.

D'aquests dos últims grups, no hem trobat documentació de la seva creació, la qual cosa vol dir que el clergat potser ja va establir el criteris d'encunyacions i creació el 1538 i va determinar seguir fent pellofes, sense necessitat de reunir-se per aprovar de fer-les i deixar-ne constància, o tal vegada aquests documents romanen inèdits, i nosaltres no els hem trobat.

Veiem, doncs, que per la quantitat i el volum dels dos primers grups, l'esplendor en els actes religiosos, misses, aniversaris, etc., se situaria vers el segle XVI, que és la data de la creació dels grups de clau i espasa i de dos claus. Posteriorment, el volum de pellofes va davallant. Això ens indica que els oficis religiosos devien anar declinant, i és el que lliga amb els successos que van tenir lloc a la Seu Vella de Lleida, que són els disturbis per la Guerra dels Segadors al segle XVII i la de Successió al XVIII.

Un cop la catedral, al segle XVIII, es trasllada al pla, a l'església de Sant Llorenç, i posteriorment al lloc on es troba actualment la catedral nova, la informació sobre les pellofes es va disminuint.

7. CONCLUSIÓ

La fabricació de pellofes a Lleida, i possiblement arreu, es degué a una mateixa causa, que és la falta de moneda fraccionària per a pagar els actes litúrgics. A Lleida podem dir que en allò temporal, els ploms es fabriquen per l'escassetat de moneda reial, el dissabte anterior al diumenge de Rams de 1538 i la seva existència perdura ben bé fins al segle XIX.

Pel que fa al territori tenim motius per a pensar que el seu ús se circumscribia als pagaments d'actes que es realitzaven exclusivament a la Seu Vella de Lleida, organitzats i administrats pel Capítol a través de les pabordies, els marmessors i les fundacions, tot i que es podien emprar a altres parròquies o col·legiates de la diòcesi de Lleida.

En el terreny personal, podem assegurar que el seu ús com a moneda o valor era intrínsecament personal, i per això es castigava amb penes molt dures els que canviaven, cedien o bescanviaven pellofes, tal com s'expressa en les diferents actes, que veurem a la segona part d'aquest treball.

8. BIBLIOGRAFIA

ALONSO, G., «Capillas, altares, imágenes, capellanías, presbiterianos y beneficios de la Seu Vella de Lleida desde su fundación hasta su cierre», *Ilerda* (Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs), núm. XI (1979), p. 57-88.

BALSACH, L.; CRUSAFONT, M., «Pellofes no publicades en al col·lecció Balasch». *Acta Numismàtica*, núm. 27 (1997), p. 155-175.

BONET, J.; CRUSAFONT, M., «El fons de pallofes catalanes del Gabinet Numismàtic de Catalunya». *Acta Numismàtica*, núm. 25 (1995), p. 161-212.

BOTET I SISÓ, J., *Les monedes catalanes*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1976 [Obra Completa, 3 v.].

COHELO DE PAULA, J. M., *Diccionario universal de monedas «Millennium»*. Vigo: Fórum Ciencia Numismática, 2003.

COMPANY, X., [et al.], *Museu Diocesà de Lleida (1893-1993)*. Catàleg de l'exposició «Pulchra». Lleida: Pagès editors, 1993, p. 264-265.

CRUSAFONT I SABATER, M., «Pellofes catalanes, segons el recull de J.A. Bonet i Bofill». *Acta Numismàtica*, núm. 13 (1983), p. 189-223.

– *La moneda catalana local (s. XIII-XVIII)*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans; Diputació de Barcelona, 1990.

– «Notícies sobre el manuscrit de J. Botet i Sisó titulat “Ploms i pellofes catalanes” i de l'àlbum d'empremtes de J. Busquets i Duran». *Acta Numismàtica*, núm. 29 (1999), p. 143-213.

FÀBREGA I GRAU, À., *La vida quotidiana a la catedral de Barcelona en declinar el Renaixement. Any 1580*. Barcelona: Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi, 1978.

FITÉ I LLEVOT, F., «Ritual i cerimònia a la Seu Vella de Lleida: les devocions, aniversaris i fundacions». A: *Imágenes y promotores en el arte medieval: Miscelánea en Homenaje a Joaquín Yarza Lauces*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions, Bellaterra, 2001, p. 373-390.

LLADONOSA I PUJOL, J., *Història de Lleida*. Vol. II. Tàrraga: F. Camps-Calmet, 1974.

MATEU I LLOPIS, F., «Datos y documentos para la historia monetaria de Lérida siglos XIII a XVII». *Ilerda* (Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs), núm. V, any III (1945), p. 7-55.

– *Los «menuts de billó» en el Principatus Cataloniae bajo Fernando el Católico y los reyes de Austria: síntesis de un proceso económico. Los de Lérida de 1599*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1984, p. 391-403.

PASSOLA, A., «El segle XVII». A: *Història de Lleida*. Vol. v. Lleida: Pagès editors, 2004.

PIQUÉ I BADIA, J. R., “El naixament i la consolidació del Capítol catedralici lleidatà. La Seu Vella, 1168-1540”. *Seu Vella. Anuari d'Història i Cultura*, (Associació Amics de la Seu Vella de Lleida), núm. 4, dossier (2002-2003), p. 397-442.

PUIG, J., *Les pallofes du diocèse d'Elne*. Perpinyà: Musée Numismatique Joseph Puig, 1987.

TARRAGÓ, J. A., «Las tres flores de lis, blasón de Lérida desde el siglo XIII». A: *Separata del programa oficial de Fiesta Mayor*. Lleida. Ajuntament de Lleida: Ediciones Artís, 1976, p. 1-24.

TEY I FREIXA, R., *La flor a l'heràldica catalana*. Pineda de Mar: Societat Catalana de Geneologia, Heràldica, Sigil·lografia i Vexil·lologia, 1997 (Col·leció Assaigs; 2).

VILALTA, M. J., «El segle XVI». A: *Història de Lleida*. Vol. IV. Lleida: Pagès editors, 2003.

9. ABREVIATURES

ACL	Arxiu Capitular de Lleida
AML	Arxiu Municipal de Lleida
AHL	Arxiu Històric de Lleida
ADL	Arxiu Diocesà de Lleida
GNC	Gabinet Numismàtic de Catalunya
MDL	Museu de Lleida, Diocesà i Comarcal
ANE	Asociación Numismática Española

Les pellofes de la Seu Vella de Lleida, segles XVI-XVIII¹ (II Part)

Fons documentals de l'Arxiu Capitular de Lleida:
encunyacions i funció de les pellofes del Capítol durant el
segle XVI-XVII i XVIII

ELVIRA DÍEZ ÁLVAREZ*

Si a la primera part vàrem parlar de la creació l'any 1538 de les primeres pellofes de la Seu Vella de Lleida, en aquesta segona ens referirem a encunyacions posteriors i a la funció de les pellofes en el Capítol de Lleida, que serviren per a pagar diferents serveis, com ara, a més dels actes religiosos, el pa de canonge i el vi de la verema del Capítol. A les Actes Capitulars no hem trobat documentació que faci referència a la creació de noves pellofes, però sí que hem trobat la documentació necessària que ens parla dels pagaments amb pellofes, o més ben dit, ploms.

1. VALORS

Pel que fa als valors, tenim l'acta del 14 d'agost de 1686,¹ en que s'ordena que els ploms grans no valguin més de 6 diners.

*Que los ploms grosos no valguen mes de sis diners.
Item deliberen que acabada la terça corrent los **ploms** grosos no valguen
mes de sis diners tant per als canonges com beneficiats.*

Que els ploms grossos no valguin més de sis diners.

Així deliberen que, acabada la tèrcia corrent, els ploms grossos no valguin més de sis diners tant per als canonges com per als beneficiats.

* Llicenciada en Història, Universitat de Lleida.

1. ACL, Actes Capitulars, 1686-1687, AC.0105, f. 70v.

No hem tret cap conclusió d'aquesta acta, ja que no fa referència als motius que dugueren a prendre aquesta determinació, i per això no en farem cap de comentari; solament deixem constància de la seva existència. Amb tot, pot fer referència a la terça, que era cada un dels períodes en què es dividia l'any per a evacuar els ploms (*buydarlos*) transformant-los en diners d'us corrent. El que sí que deduïm és que els ploms grans devien ser els marcats amb XX, marca que potser vol dir xx diners.

2. PLOMS DE CANONGE I BENEFICIAT

A l'acta del Capítol del 31 de juliol de 1586,² es torna a acordar de fer ploms.

XXXI july 1586.

Item comiteren als aniversariers per afer fer sinquanta o sexanta cinc ploms axi de canonge com de beneficiats.

El 31 de juliol de 1586 es comissiona els aniversariers perquè facin fer 50 o 65 ploms de canonge i de beneficiats.

3. INQUISIDORS

A l'acta de l'1 d'abril de l'any 1597,³ trobem que als senyors inquisidors se'ls ha de pagar amb ploms.

*Item etiam praefaci domini canonici capitulantes deliberarunt quod solvantur integriter plumbi dominis inquisitoribus corone regni aragonum ref-firiendo eis **plumbis** pro annis proxime preteritis quomsy anyerunt.*

Així mateix, també els abans citats senyors canonges capitulars deliberaren que siguin pagats íntegrament els ploms als senyors inquisidors de la Corona del Regne d'Aragó, pagant aquests ploms pels anys propers com els passats com així s'aprovà.

Tenim constància que alguns inquisidors de Lleida vivien a Montsó,⁴ i és per això que el col·leccionista i l'historiador Mariano Pano, d'aquella localitat, el

2. ACL, Actes Capitulars, 1586-1597, AC.0013, f. 98v.

3. ACL, Actes Capitulars, 1594-1601, AC.0068, f. 176v.

4. LLADONOSA I PUJOL, J., *Història de Lleida*, vol. II. Tàrraga: F. Camps-Calnet, 1974, p. 294.

1890⁵ ja descriu la iconografia d'algunes d'aquestes pel·lofes de Lleida, exactament les de la clau i espasa, les primeres que es van encunyar a la Seu Vella el 1538, i que van fer cap a Aragó per a pagar els senyors inquisidors.

4. TAULETA PER ALS PLOMS

Acta del 22 de novembre de 1588.⁶ Acorden fer una tauleta per a comptar el ploms.

*Item cometeren als senyors obrers que facen fer una tauleta en la capella junt a Sant Salvador que no se celebre per a contar lo bosser los **ploms** perque nols conte sobre lo altar de Snt Lluc a on se celebra.*

Així mateix comissionaren els senyors obrers per a fer una tauleta a la capella, al costat de la de Sant Salvador, on no se celebra, perquè el bosser compti els ploms i que no els compti a sobre de l'altar de Sant Lluc, on sí que se celebra.

S'entén que a la capella de Sant Lluc del claustre de la Seu Vella, sobre l'altar on se celebraven misses, no es podien comptar els ploms, ja que manipular monedes, tot i que la iconografia era religiosa, es considerava un acte impur, i per això feren fer una tauleta per a comptar els ploms en un lloc fora de culte.

5. MATINES

Que s'augmentin els ploms a matines. A l'acta del 14 d'agost de 1608⁷ (vigília de l'Assumpció).

Aument en les matines.

*Item prefaci domini capitulantes deliberarunt que a la distribucio de les matines se ajuste dos **ploms** mes dels que se acostumen donar.*

Augment en les matines.

Així mateix els abans citats senyors capitulants deliberaren que en la distribució dels matins es donin dos ploms més dels que s'acostumen a donar.

5. PANO, M., «Numismática de Urgel y Ribagorza», *Boletín de la Real Academia de la Historia* (Madrid), 1890, p. 160-165.

6. ACL, Actes Capitulars, 1588-1589, AC.0067, f. 65v.

7. ACL, Actes Capitulars, 1606-1609, AC.0070, f. 219v.

Com hem comentat, a la primera part d'aquest treball, als beneficiats, canonges, preveres i altres clergues se'ls pagaven més pellofes per anar a dir les misses o cants dels matins, ja que matinar suposava un sacrifici per a aquest religiosos, sobretot si vivien lluny de la catedral. És per això que es va establir que els beneficiats havien de residir a prop de la seu.

6. ESCUTS DE PLOMS

A l'acta del 20 de desembre de 1672,⁸ es mana que es facin fer escuts de ploms:

Ques fassen ploms.

*Item deliberarunt que los Señors Canonges que seran Ads dels Aniversaris Majors tinguen comissio pera fer fer sinquanta o cent **escuts de ploms**.*

Que es facin ploms.

Així mateix, deliberen que els senyors canonges que siguin administradors dels aniversaris majors estiguin comissionats per a ordenar fer cinquanta o cent escuts de ploms.

A falta d'altres interpretacions, és la primera vegada que apareix el terme escuts per a referir-se als ploms. Amb tot, Botet i Sisó parla d'un plom encunyat a Lleida per les dues cares, el qual desconeixem, i que descriu així: «Anvers, escut amb les barres coronat, amb adorns a son voltant. Orla lineal. Revers, punt i al voltant. 1751, orla lineal. Diàmetre, 19 mm.»⁹

No creiem que pugui ser aquest escut el que apareix a les actes, perquè les dates no coincideixen, llevat que es fessin fer el 1672, però que no s'executés l'encunyació fins el 1751. De totes maneres, aquests escuts no s'han trobat, tot i que la iconografia de les pellofes núm. XXX, que són el monograma coronat, sembla ben bé l'escut esmentat. Tal vegada es tracta dels escuts com a valor nominal per a comptar-los després en ploms.

8. ACL, Actes Capitulars, 1670-1673, AC.0100, f. 214r.

9. CRUSAFONT I SABATER, M., «Notícies sobre el manuscrit de J. Botet i Sisó titulat Ploms i pellofes catalanes i de l'àlbum d'empremtes de J. Busquets i Duran». *Acta Numismàtica*, núm. 29 (1999), p. 143-213.

7. PLOMS PER MISSES

A l'acta del 18 de febrer de 1673,¹⁰ es mana fer ploms per a pagar les misses celebrades a les capelles.

Ques fasse ploms per a les misses.

*Item deliberarunt ques fasse ploms pera pagar les misses y que se entreguen als capellans de les Capelles perque en haver celebrat entreguen lo **plom** y que Mosen Castro cada dissapte fasse memorial pera cada capella de les Capelles dels canonges tenen de celebrar en sa capella aquella semana.*

Que es facin ploms per a les misses.

Així mateix deliberen que es facin ploms per a pagar les misses i que es donin als sacerdots de les capelles, perquè en havent celebrat donin el plom i que cada dissabte mossèn Castro faci memorial per a cada capella de les capelles dels canonges de les quals han de celebrar a la seva capella aquella setmana.

Sembla que aquesta nova emissió fou a causa de l'ordre que es va donar que es pagués als capellans de les capelles un cop dita la missa i per a això calia disposar de ploms.

8. AMB MARCA NOVA

No és aventurat assignar marca nova a aquests ploms, ja que es tracta de reinstaurar el costum de pagar amb ploms com abans es feia i no una simple encunyació per a reposar o per a ampliar-ne l'ús.

8.1. Acta del 17 de desembre de 1712.¹¹ Es determina que es facin ploms i es pagui amb ploms com abans s'acostumava afer.

Ques fassen ploms y se pague ab ells.

Item per a obviar alguns fraus y abusos en materia de guañar les distribucions deliberen que se diligencie lo fer-se ploms y que fets que sien se pague ab ploms com antes se acostumave y que cesse lo ofici de apuntador; y per so feren comissio al Sr. Canonge Dn. Francisco de Pineda pera que procure ab la mayor brevedad se fassen los ploms.

10. ACL, Actes Capitulars, 1670-1673, AC.0100, f. 10v.

11. ACL, Actes Capitulars, 1708-1714, AC.0112, f. 154r.

Que es facin ploms i se pagui amb ells.

Així mateix, i a fi d'obviar alguns fraus i abusos en matèria de guanyar les distribucions, deliberen que es diligenciï el fer ploms i que una vegada fets es pagui amb ploms com es feia abans i que cesi l'ofici d'apuntador i per això comissionaren el senyor canonge don Francesc de Pineda perquè procuri amb la major brevetat que es facin els ploms.

Dues conclusions rellevants traiem d'aquest fet: que hi hagué una època en què no es pagava amb ploms, potser a causa de l'escassetat i les penúries degudes a la Guerra de Successió, i per això tal vegada es creà la figura de l'apuntador, el qual apuntava els oficis guanyats per a ser pagats posteriorment en moneda comptant. Això degué generar fraus i abusos per part d'algué que, amb la col·laboració de l'apuntador o sense, obtenia més guanys dels que li corresponien.

9. ANIVERSARIS

A l'acta del 19 de juliol de 1633,¹² es torna a parlar dels ploms d'aniversari.

Deliberatio.

*Deliberarunt que M^o Salvi trague tres mesos de **ploms** del Aniversaris majors tantum els cobre en cas de samare se moire per lo enterro y no altrament.*

Deliberació.

Deliberen que mossèn Salvi tregui tres mesos de ploms dels aniversaris majors perquè els cobri en cas de que la seva mare es mori, per a l'enterrament i no altrament.

10. EXCOMUNICACIÓ

A l'acta del 31 de desembre de 1611,¹³ es renova l'antiga constitució que ningú gosi canviar els ploms d'altri sota pena d'excomunió.

Renovacio antigues constitucions sobre los ploms.

Die xxxi et ultima mensis decembris anno a Nativitate Domini M D.C.XI.

Convocati Domini Mora decanus, Terre, Margalef, Feliu, Oriol, Pastor,

12. ACL, Actes Capitulars, 1632-1633, AC.0082, f. 251r.

13. ACL, Actes Capitulars, 1609-1611, AC.0071, f. 185v.

*Ganás, Joseph Pastor, Isern, Castellbell, Tudela, Mija et Roselló, canonici ecclesiae ilderdensis capitulantes. Renovant la constitucio antiga, feta acerca los **ploms** deliberen que ninguna persona sie gosat cambiar ploms de altri sots pena de excomunio sentencia presentada.*

Renovació de l'antiga Constitució sobre els ploms.

Dia 31 i últim del mes de desembre de 1611.

Convocats els senyors Mora degà, Terre, Margalef, Feliu, Oriol, Pastor, Ganàs, Josep Pastor, Isern, Castellbell, Tudela, Mila i Rosselló, canonges capitulars de l'Església Ilerdense. Renovant l'antiga constitució feta sobre els ploms, deliberen que cap persona s'atreveixi a canviar ploms d'altri sota pena d'excomunió. Sentència presentada.

Aquesta norma de prohibició de canviar-se els ploms no devia ser gaire observada, ja que amb freqüència se n'ha de recordar el contingut i els càstigs pel seu incompliment, i així en l'acta del 29 de juliol de 1613¹⁴ trobem que es pren l'acord següent.

Així mateix, i també, els dits senyors canonges capitulars innovant la constitució sobre lo canviar els ploms, establiren que els Capellans no puguin canviar ploms entre ells, sota les penes escrites contingudes en dita constitució antiga a la que es fa referència.

11. CÈDULA

A l'acta del 14 de maig de 1620,¹⁵ s'acorda afixar una nota o cèdula a la porta del cor. La finalitat d'aquesta ostentosa publicitat devia ser la d'evitar l'al·legació d'ignorància que eximís o rebaixés la pena per la falta comesa.

Deliberatio supra permutatione plumborum.

*Item prefati domini capitulares deliberunt que ningun señors tant canonges com beneficiats de la present Iglesia y altres persones laiques tant ministres com altres gosen ni sia luit permutar ni cambiar ningun genero de ploms ab moneda si no es ab la forma acostumada de polisses dels pagadors sots pena de escomunicatio, tant contra del qui donara los **ploms**, com contra del quels cambiara ab diners, manant per a que vinga a noticia de tots sia*

14. ACL, Actes Capitulars, 1612-1614, AC.0073, f. 170r.

15. ACL, Actes Capitulars, 1620-1621, AC.0076, f. 44v.

fixat un scedulo a la porta del cor en virtud de la present deliberatio capitular de manament del señor vicari general.

Deliberació sobre permuta de ploms.

Així mateix, els abans citats senyors capitulars deliberen que cap senyor, tant canonges com beneficiats de la present Església i altres persones laïques siguin ministres o altres, no s'atreveixin ni els sigui permès permutar ni canviar cap gènere de ploms per moneda si no és en la forma acostumada de pòlisses dels pagadors, sota pena d'excomunicació, tant contra qui donés els ploms com contra qui els canviés per diners, manant perquè arribi a coneixement de tots que sigui afixada una cèdula a la porta del cor, en virtut de la present deliberació capitular del manament del senyor vicari general.

Així mateix hem trobat altres textos que fan referència als càstigs pel que fa a la manipulació dels ploms, però, per no allargar-nos gaire solament els citarem, indicant per cada cas la data, l'acta i el número de foli.

12. CÀSTIGS

10 d'abril de 1665.¹⁶ Es castiga mossèn Joan Jover per haver portat més ploms dels que pot guanyar i se li priva la distribució per quinze dies hàbils.

30 de juliol de 1686.¹⁷ Mossèn Mascaró es ven ploms i si s'esbrina qui els hi comprà serà castigat.

21 d'abril de 1696.¹⁸ Algú no liquida els ploms de la tercera tèrcia, guanyant la distribució, i que s'esbrini qui els hi ha comprat per a excomunicar-lo i fer-li alguna mortificació.

24 d'octubre de 1690.¹⁹ Que es privi mossèn Solé de quatre dies hàbils per llençar els ploms que li corresponien de la distribució en el cor i davant de tothom.

5 de gener de 1617.²⁰ Els canonges capitulars priven els senyor Ardiaca, Segrera, Francesc Pastor i Cabestany d'un plom per no obeir el Capítol, que els va manar que acompanyessin el senyor bisbe el primer dia de l'any a Casa del Palau després del pontifical, a causa dels enfrontaments amb els senyors paers de la ciutat.

Veiem, doncs, que els ploms donaven més d'un maldecap als qui portaven els comptes, i també els càstigs que el Capítol imposava als infractors.

16. ACL, Actes Capitulars, 1665-1666, AC.0098, f. 74v.

17. ACL, Actes Capitulars, 1686-1687, AC.0105, f. 69v.

18. ACL, Actes Capitulars, 1694-1696, AC.0108, f. 295v i 296r.

19. ACL, Actes Capitulars, 1688-1690, AC.0106, f. 304v.

20. ACL, Actes Capitulars, 1615-1617, AC.0074, f. 180v.

13. PLOMS PETITS

L'acta del 5 d'abril de 1607²¹ diu que es donen ploms petits al senyor cabiscol.

Deliberatio. Que se donen ploms petits al Sr Cabiscol.

*Item deliberarunt que al señor Cabiscol Balleta se done distributio y que en lo libre de la matricula se continue a hont fins ara se es continuat en lo lloc dels portionaris y los **ploms** se lo donaran sien petits dels que donen als portionaris.*

Deliberació. Que es donin ploms petits al senyor cabiscol

Així mateix, deliberaren que al senyor cabiscol Balleta se li doni distribució i que en el llibre de matrícula es continuï fins on ara s'ha continuat, en el lloc dels porcioners i que els ploms que se li donin siguin petits, dels que es donen als porcioners.

14. COR

L'acta del 17 de desembre de 1704²² ens diu que els ploms s'han de donar al cor.

Que no se donen ploms sino al cor.

*Item deliberen que a tots los ministros que cobren distribuciones no sels done los **ploms** sino que estiguen en lo cor y que sels hage de pagar ora per ora.*

Que solament es donin ploms al cor.

Així mateix deliberen que a tots els ministres que cobren les distribucions, solament els donin els ploms quan siguin al cor i se'ls ha de pagar hora per hora.

És a dir, els pagaments al cor eren presencials i per hores. Aquesta pràctica de pagament *in situ* es degué a l'absència del clergat a les hores, perquè eren nombroses, d'aquesta manera qui no hi era present no cobrava la distribució. El papa Bonifaci VIII ja disposà que solament donaria distribució als qui assistissin al cor personalment.²³

21. ACL. Actes Capitulars, 1606-1609, AC.0070, f. 76v.

22. ACL. Actes Capitulars, 1704-1707, AC.0111, f. 116v.

23. VILLACORTA, T., *EL Cabildo Catedral de León: Estudio histórico jurídico siglo xii-xiv*, Lleó, Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de León i Archivo Histórico Diocesano, 1974, p. 220.

15. LA BOSSA I ELS BOSSERS

A la Seu Vella de Lleida, així com en altres llocs on existien les pellofes, hi havia el bosser. El bosser estava obligat a pagar les distribucions i si ell no podia havia de nomenar un substitut hàbil i suficient amb el vistiplau del Capítol.²⁴ A Lleida tenim referències que una de les bosses era de vellut de color roig, vid. supra. A Lleida la capella de la Bossa estava situada dins la capella de Sant Lluc, al claustre de la Seu Vella; allà es comptaven els ploms i el lloc feia de pagadoria.²⁵

Pel que fa al bosser i a la bossa on es guardaven i es repartien els ploms, tenim les referències següents:

Acta del 21 d'agost de 1653.²⁶

Presentia del Sr Canonge Quer. Bossa per los ploms.

*Item deliberarunt se respongue a la carta del Sr Canonge Quer que est Ill-tre Capítol quant als señors capitulars estigueren presents als capitols generals de Nadal no toque a la dita presentacio y també que se li escriga se serveis que comprar una bossa per a portar y pagar los **ploms** de la present Iglesia.*

Presència del senyor canonge Quer. Bossa per als ploms.

Així mateix deliberaren que es respongui a la carta del senyor canonge Quer que aquest Il·lustríssim Capítol, pel que fa als senyors capitulars que foren presents en els capitols generals del Nadal, no toqui a la dita presència i també que se li escrigui i se serveixi comprar una bossa per a portar i pagar els ploms de la present església.

A l'acta del 15 de maig de 1653,²⁷ ens tornen a parlar del bosser:

Deliberatio pel als bossers.

*Deliberaren que los bossers a cetero no paguen los **ploms** a ningun Sor Capítular que no estigue vestit ab habits del cor y que no paguen als que se pas-segen per les claustres y per la iglesia y que no porten compte ab ningun sor Capítular.*

Deliberació dels bossers. Que d'ara endavant no paguin els ploms a cap senyor capítular que no vagi vestit amb als hàbits del cor, i que no paguin als

24. PIQUÉ, J. R., «El naixement i la consolidació del Capítol catedralici lleidatà, La Seu Vella, 1168-1540», *Seu Vella. Anuari d'Història i Cultura*, núm. 4 (2002-2003), p. 440.

25. ALONSO, G., «Capillas, altares, imágenes, capellanías, presbiteriados y beneficios de la Seu Vella de Lleida desde su fundación hasta su cierre», *Ilerda*, (Lleida, Institut d'Estudi Ilerdencs), núm. XI (1979), p. 71.

26. ACL, Actes Capitulars, 1653-1654, AC.0092, f. 169v.

27. ACL, Actes Capitulars, 1653-1654, AC.0092, f. 114v.

qui es passegen pel claustre i per l'església i que no porten compte amb cap capitular.

Com es veu, les dignitats han de complir amb la vestimenta de rigor, l'hàbit coral per a celebrar els actes de manera decent, i qui no ho faci perdrà la distribució corresponent.

Finalment a l'acta del dia 18 de febrer de 1659²⁸ fan fer una bossa per als ploms.

*Bossa de vellut per als **ploms**.*

Item deliberen que se fasse fer una bossa de vellut carmesi pera posar los ploms pera pagar les ores y officis de la present iglesia.

Així mateix deliberen que es faci fer una bossa de vellut roig per a portar els ploms, per a pagar les hores i oficis en la present església.

Suposem que aquesta bossa, com les moltes altres que devia haver-hi, era bonica i treballada, amb tots els seus departaments per a les diferents pellofes i els seus valors nominals o en tot cas iconogràfics.

Tot seguit comentarem la resta de la creació de pellofes per al pa de canonge i el vi de la verema.

16. ELS PLOMS DE PA DE CANONGE

Dins de les pellofes emprades pel Capítol de la Seu de Lleida, tenim coneixement de les usades amb la finalitat de pagar el pa de canonge i usarem el nom que se'ls va donar tant en la seva creació com al llarg de la seva existència, o sigui, ploms de pa de canonge.

El pa de canonge. Antecedents i dificultats

Una de les prebendes que tenien els capitulars del Capítol era el dret a percebre un pa diari. Aquest fet obligava a proveir-se de blat, a moldre'l, i a conveir amb un flequer la seva fabricació i la justa distribució. S'ha de dir que no solament els canonges tenien dret a aquesta prebenda, ja que també pertocava al senyor bisbe, al pare lector i als racioners. La cura en l'elaboració del pa de canonge era tan gran que es determina pastar la farina amb aigua del Segre i no de la Noguera perquè aquesta última era de qualitat inferior.²⁹

28. ACL, Actes Capitulars, 1659- 1660, AC.0095, f. 27v.

29. ACL, Actes Capitulars, 1642-1643, AC.0087, f. 186v.

Així, l'any 1729 tenen dificultats per a trobar un flequer que volgués pastar i coure el pa, tal com es veu en l'acta següent:

Acta del 5 de gener de 1729.³⁰

Sobre fabricar pa canonical als Senyors Pabordes.

Item deliberen els seus ilustres que amb la més prompta providencia per a bastir el Pa Canonical de la present Santa Esglesia, amb comisio als senyors Canonges Pabordes per a que busquin persona que vulgui pastar dit pa.

El mateix any troben un flequer que s'hi avé i es fa un tracte amb ell, segons es desprèn de l'acta amb data 20 de juliol.

Acta del 20 de juliol de 1729.³¹

Ques es fasse pastar quant antes lo pa y per ço comisionen als S.S. Pabordes

En orde al pa canonical ohida la relacio fan los S.S. Canonges Pastoret i Argany, pabordes que Ramon Llanes forner ofereix donar per cada gra de blat bo o seixa cent pans canonicals. Delibere V.S. se fasse pastar quant antes dit pa canonical y distribuirlo entre los interesats y pera provenir blat y per tot lo demes que convinga per la execucio de pastar dit pa fan plena comisio als dits S.S. Canonges Pabordes per a que lo executen segons sa direccio y procuren los diners de alla a hont les apareiga per a comprar lo blat sera menester. Y axi mateix per firmar lo acte de ajust ab lo forner.

Que es faci pastar pa canonical al més aviat possible i per a això comisionen els senyors pabordes.

Pel que fa al pa canonical, oïda la relació que fan els senyors canonges Pastoret i Argany, pabordes, que Ramon Llanes, flequer, ofereix donar per cada quartera de blat del bo cent pans canonicals delibera Vostra Santetat que es faci pastar al més aviat possible el pa canonical i es distribueixi entre els interessants, i per a proveir de blat i per a tot allò que convingui per a l'execució de pastar aquest pa donen plena comissió als senyors canonges pabordes perquè ho executin, sota la seva direcció, i procurin els diners on sigui menester per a comprar el blat que sigui necessari. I així mateix per a signar l'acta d'ajust amb el flequer.

30. ACL, Actes Capitulars, 1729-1730, AC.0018, f. 1v.

31. ACL, Actes Capitulars, 1729-1730, AC.0018, f. 36v.

Com que no tots els canonges tenien necessitat de la mateixa quantitat de pa, ja que depenia, entre altres raons fàcils de comprendre, dels gustos dietètics de cada un i de la quantitat de família que convivia amb ell, podia passar que a algú li faltés pa i a d'altres els en sobrés. Això de vegades podia causar problemes entre ells, cosa que no resultava edificant ni adequada a la seva alta dignitat.

Creació dels ploms de pa de canonge

Per això, el 20 de juliol de 1729, el Capítol catedralici delibera, tal com es mostra al Llibre d'Actes, per donar solució a la distribució del pa, mitjançant el sistema d'entregar als perceptors del pa a principi de cada mes tants ploms com pans poguessin correspondre'ls.

Acta del 20 de juliol de 1729.³²

Forma de la distribucio del pa canonical.

Item per a que se puga distribuir lo pa als interessants sens equivocacio ni engany, Deliberen V.S. que en lo dia primer de cada mes se done tants ploms a cada hun dels interessants, quants pans li tocan al mes per a que entregue a cada hun lo forner tants pans quants ploms li entregara fent comissió als S.S. Canonges Pi y Mallada per a que facin formar molles per a fer dits ploms y per a fer fer los ploms segons los molles.

Forma de la distribució del pa canonical.

Així mateix perquè es pugui distribuir el pa a tots els interessats, sense equivocació ni engany, delibera Vostra Santetat que el primer dia de cada mes es donin tants ploms a cadascun dels interessats com pans li corresponguin al mes perquè entregui a cada u el flequer tants pans com ploms li entregui comissionant els senyors canonges Pi i Mallada perquè facin formar motlles per a fer els ploms i per a fer aquests ploms segons els motlles.

Com es veu, la finalitat és distribuir «el pa als interessats sense equivocació ni engany» i la forma és «que el primer dia de cada mes es donin tants ploms a cadascun dels interessats com a pans li corresponguin al mes perquè entregui a cada u el flequer tants pans com ploms li entregui».

Aquests ploms ens recorden els vals que circularen durant la Guerra Civil, en els quals es llegia «Val per 1 kg de pa» i que eren expedits pels comitès, els flequers i cases de pobles locals, amb la particularitat que en principi aquests vals no tenien un contravalor monetari, en el cas que no se'n fes ús. Un cas si-

32. ACL, Actes Capitulars, 1729-1730, AC.0018, f. 36v.

milar eren els cupons de la cartilla de racionament als anys de la postguerra civil, que donaven dret a cada individu a un pa de 250 grams a un preu econòmic.

En aquesta mateixa deliberació es decideix que es facin uns ploms específics per al bon control de la fabricació del pa i la justa compensació dels pans no consumits: «Comissionant els senyors canonges Pi i Mallada perquè facin formar motlles per a fer els ploms i per a fer aquests ploms segons els motlles».

17. ELS PLOMS DE LA VEREMA

De ploms de la verema, en tenim constància en altres llocs, com a Cervera, amb data 1414-1492. Aquests ploms eren lliurats al portaler dels pagesos en entrar la verema, i potser estaven relacionats amb una mena d'impost.³³

Dels ploms de la verema del Capítol de Lleida, en farem una petita pinzellada, amb la finalitat d'esclarir que era un sistema per a assegurar el cobrament del tribut municipal del sequiatge que pagaven els agricultors i del qual estaven exempts els eclesiàstics, de tal manera que en el moment de pagar el sequiatge se'ls entregaven com a justificant o rebut uns ploms segons les terres que posseïen i així a l'època de la verema, podien entrar a la ciutat les càrregues de raïm sense pagar l'impost pertinent.

Por no allargar-nos gaire, solament farem menció d'una acta de la Paeria i la seva resposta –en la qual, de forma molt precisa, els paers determinen la forma de cobrament del sequiatge i que, a canvi, es doni als pagesos els ploms de la verema–, i de dos actes més del Capítol.

Acta de la Paeria del 28 de setembre de 1734.³⁴

Die vigesima octava septembris MDCXXXIII.

Forma de plegar los sequiatges feta en virtud de la deliberatio conciliar feta en once del sobredits.

Convocats y congregats en la sala nova inferior de la casa Paheria los Ilustres y molt Magnífichs senyors Joan Baptiste Mongay y Toralla, Magnífichs Monserrat Castello, Pau Altarriba y Raphael Agullo, pahers lo any present y corrent de la present ciutat de Leyda, ensems ab los senyors don Hieronim de Mongay, Francesch Ferrer doctor en medecina, Jaume Sanou y Francesch Bullfarines, comissaris elets y nominats per lo Magnífich Consell General ultimament celebrat a fi y effecte de donar forma com y en quina

33. LLOBET I PORTELLA, J. M., «Les monedes i pallofes de Cervera». *Acta Numismàtica*, núm. 3 (1973), p. 209-241.

34. AML, Llibre 439, 1630-1635, f. 206-207v.

manera se podrien exigir los sequiatges sens que a la ciutat se fes frau. Los quals tots unanimes y concordes per al sobredit effecte donaren per caps la forma seguent

Primerament que pera dumenge primer vinent se fasse aso de trompetes e a veu de corredor huna crida publica perlos llochs acostumats de la dita y present ciutat manant a totes ls persones de qualsevol grau stat o conditio sien que dins del termini de vuit dies apres dela publicatio de dita crida en avant comptadors vinguen a denunciar les heretats tenen y paguen lo sequiatge sot pena y ban de deu lliures aplicadores lo terç al avisador altre terç al official executant y lo restant terç per lo caixo y que passats dits vuit dies no sels donara ploms.

Item que los senyors pahers tinguen de tenir quatre persones per ses merces elegidores pera exigir lo diner del sequiatge en esta forma ço es que a denuntiar tinguen de venir los amos de les heretats dins del termini y estos hagen de jurar en ma y poder de hun senyor paher si ni haura y si noni haura en ma y poder de huna de les persones electes y dir quans jornals de terra te aixi dins de la ciutat com per son terme y tant de terra plantada y horts com de terres blanques y pagar lo sequiatge segons esta tachat fentlos hun albara de pagar insertant en dita crida los caps convenients y ab les mateixes penes aplicadores com dalt es dit.

Item que hagen de jurar en poder de les persones damunt dites que no pendran ploms sino tants solament per a ells y per la verema de ses heretats y que non deixaran nin pendran sots pena de perjuris y de deu lliures com dalt es dit.

Item que la persona estara destinada pera donar els ploms no pugue donar los ploms a ninguna persona sino es a les persones que portaran albara firmat de la ma dels exigidors de dit sequiatge.

Item que als que tenen heretats en la Plana del Bisbe en lloch de ploms sels hage de donar hun albara que digue la Plana del Bisbe y lo que voldran y que ningú heretat en dita Plana no pugue entrar verema sino per lo portal del Sant Esperit ni tanpoch ningú pugue donar ni deixar los albarans a altri persona sota les mateixes penes perquiscuna vegada sera contrafet a ninguna de dites coses aplicadores com dalt es dit.

Item que als que plegaran los sequiatges per sos treballs sels done a quiscu de ells sis lliures ab part empero y conditio que tinguen de assistir alli de mati de set hores fins a les deu y de vesprada de les dues fins a les cinch y que si acas algu faltara tot aquell temps faltara sels lleve per porrata y sen fasse creiximonia als altres y assistiran.

Aquest tribut va ocasionar algun conflicte amb el Capítol, el membres del qual gaudien d'exempció. Per exemple, veiem que en l'acta del dia 24 de no-

vembre de 1693,³⁵ el Capítol determina davant la queixa del síndic de la ciutat que el canonge senyor Pallarès no ha pagat alguns ploms de la verema, i deliberen que es vegi la concòrdia feta sobre aquest assumpte i si determina que s'han de pagar estan disposats a fer pagar el que correspongui.

Un altre exemple de possible conflicte, el tenim en l'acta capitular en què uns treballadors de l'església catedral demanaven tenir franquícia d'aquest tribut, tal com indica la carta dirigida per dos d'ells al degà del Capítol catedralici i que es transcriu a continuació:

Acta capitular d'octubre de 1739.³⁶

Die 13 octobris 1739 Ilerda.

Muy Ilustre Señor:

Juan Torres y Joseph Eroles puestos alos pies de Vuestra Señoría con el mayor rendimiento y suplicando dicen: Que V. S. les aga el favor de concederles o (abastar) que se les conceda la franquicia, que los ministros de V.S. suelen gozar, porque la Ciudad les pide como alos demas que no esten essentos (como los Ministros de V.S.) los plomos acostumbrados de la vendimia. Esperan el sobre dicho favor alos suplicantes, de V.S. que tendrá a particular gracia.

Dia 13 d'octubre de 1739 Lleida.

Molt Il·lustre Senyor:

Joan Torres i Josep Eroles, posats als peus de Vostra Senyoria amb el major rendiment i suplicant, diuen: Que V. S. els faci el favor de concedir-los o (abastar) que se'ls doni la franquícia, de la qual els ministres de V. S. solen gaudir, perquè la ciutat els demana com als altres que no estiguin exempts (com els ministres de V. S.) dels ploms acostumats de la verema. Esperen aquest favor els suplicants, de V. S. que tindrà a particular gràcia.

Per acabar, s'ha de dir que a les actes de la Paeria de Lleida³⁷ apareix la paraula ploms com a moneda per a pagar la verema fins a finals del segle XVIII; no sabem a quin tipus de moneda es refereixen, si a la moneda local, als menuts o realment a la moneda eclesiàstica, les pellofes, també dites ploms. Com sabem, els ploms o pellofes van circular fora del nucli eclesiàstic quasi a tot arreu, tal com està documentat per historiadors locals, com per exemple a Mallorca³⁸ i a altres llocs que no comentarem per no allargar-nos gaire.

35. ACL, Actes Capitulars, 1691-1693, AC.0107, f. 407v.

36. ACL, Actes Capitulars, 1736-1740, AC.0120, f. 403-01v.

37. Actes i Deliberacions de l'Ajuntament de Lleida, 1734-1741, f.31-34.

38. PASCUAL, E., «Els ploms de les esglésies com a moneda». *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* (Mallorca), 1890-1894, p. 15.

18. CONCLUSIÓ

Els arxius capitulars són fons plens d'història de l'Església, que ens donen molta informació, perquè en aquestes èpoques tot o quasi tot quedava documentat. En el nostre cas, a l'Arxiu Capítular i també al Municipal, hem fet un petit buidatge del món de les pellofes o ploms. Falta molt per fer, però ja tenim una petita entrada que seguim estudiant. En fer-ho no solament hem trobat informació de la creació de ploms, valors, pagaments i altres, sinó que al mateix temps aquests documents ens han donat molta informació religiosa, política, econòmica i social, sobretot del Capítol, de manera que podem reconstruir una petita part de la història de l'Església, en aquest cas de les seus Vella i Nova de Lleida. El treball també ens ha donat informació de les relacions internes, del Capítol, i d'aquest amb la Paeria. Finalment, volem assenyalar que treure a la llum les pellofes de la Seu Vella de Lleida ha estat molt important, pel fet que aquesta catedral va perdre el culte arran de la desfeta de la Guerra de Successió, el 1707, en què va ser convertida en caserna militar, esborrant-se així la memòria de la raó per la qual havia estat construïda. Amb la confirmació de la creació d'aquestes pellofes a la Seu Vella de Lleida, recuperem una part de la seva història, que durant tants anys ha estat oblidada com a ens religiós.

19. BIBLIOGRAFIA

BOTET I SISÓ, J., *Les monedes catalanes*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1976 [Obra Completa, 3 v.].

COHELO DE PAULA, J. M., *Diccionario universal de monedas «Millennium»*. Vigo: Fórum Ciencia Numismática, 2003.

CRUSAFONT I SABATER, M., *La moneda catalana local (s. XIII-XVIII)*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans; Diputació de Barcelona, 1990.

– «Notícies sobre el manuscrit de J. Botet i Sisó titulat “Ploms i pellofes catalanes” i de l'àlbum d'empremtes de J. Busquets i Duran». *Acta Numismàtica*, núm. 29 (1999), p. 143-213.

JORBA I SERRA, X., «Els ploms de carnisseria igualadins. Una varietat de moneda eclesiàstica o municipal dels segles XVI i XVII». *Acta Numismàtica*, núm. 32 (2002), p. 123-133.

– «Les bosses de pellofes de Sabadell i Mataró». *Acta Numismàtica*, núm. 37 (2007), p. 175-185.

LLADONOSA I PUJOL, J., *Història de Lleida*. Vol. II. Tàrraga: F. Camps-Calmet, 1974.

LLOBET I PORTELLA, J. M., «Les monedes i pallofes de Cervera». *Acta Numismàtica*, núm. 3 (1973), p. 209-241.

– «Nova aportació sobre les monedes i pellofes de Cervera». *Acta Numismàtica*, núm. 6 (1976), p. 221-230.

– «Les pellofes de Santa Coloma de Querralt». *Acta Numismàtica*, núm. 9, (1979), p. 209-216.

– «Un nou document relacionat amb els ploms de la verema de Cervera (1381) ». *Acta Numismàtica*, núm. 9 (1996), p. 161-163.

MAS I GOMIS, L., «Les “pellofes” de Sant Feliu de Sabadell». *Arrahona* (Sabadell: Museo d'Història de Sabadell), II època, núm. 3 (primavera, 1997).

PASCUAL, E., «Els ploms de les iglesies com a moneda». *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana (Mallorca)*, tom v (1890-1894), p. 15.

PANO, M., «Numismática de Urgel y Ribagorza». *Boletín de la Real Academia de la Historia* (Madrid), 1890, p. 160-165.

PIQUÉ, J. R., «El naixement i la consolidació del Capítol catedralici lleidatà. La Seu Vella, 1168-1540», *Seu Vella, dossier; La Seu Vella i Lleida a l'Època Moderna*, núm. 4, *Anuari d'Història i Cultura*, Associació Amics de la Seu Vella de Lleida, 2002-2003, pp. 397-443.

VILLACORTA, T., *El Cabildo Catedral de León*. Estudio histórico jurídico siglo XII-XIV. Lleó: Centro de estudios e Investigación San Isidoro, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de León, Archivo Histórico Diocesano, 1974.

20. ABREVIATURES

ACL	Arxiu Capitular de Lleida
AML	Arxiu Municipal de Lleida
AHL	Arxiu Històric de Lleida
ADL	Arxiu Diocesà de Lleida
MDL	Museu Diocesà de Lleida
AML	Arxiu Municipal Lleida

Introducció als gitons porto-riquenys de propietaris procedents de terres de parla catalana

JAUME BOADA SALOM*

És possible que el títol d'aquest treball provoqui una certa curiositat, principalment perquè proposa un assumpte poc tractat en l'àrea geogràfica i cultural que ens és més propera. Però, tal vegada, el primer element que pot sonar estrany deu ésser el mot *gitó*, que d'entrada sembla erroni perquè els aficionats a la numismàtica ens hem acostumat a usar la forma *getó* en català per a designar aquelles peces monetiformes a les quals s'ha assignat un valor monetari o de bescanvi, que han estat encunyades per una entitat privada (i no per l'autoritat competent per encunyar moneda) i que al llarg de la història s'han fet servir sovint (però no únicament) en un context d'emergència o de manca de moneda menuda. No obstant això, sembla que ningú no s'ha plantejat mai que aquest mot pot resultar erroni des d'un punt de vista etimològic. En realitat, el mot *getó* està manllevat, com el castellà *jetón*, del francès *jeton*, que deriva del verb *jeter*, que vol dir «llençar». En lloc de manllevar paraules a través d'unes vies tan intricades, tal vegada el millor seria adoptar un mot que derivàs directament d'un vocable genuïnament català. En la nostra llengua, existeix el verb *gitar*, que té múltiples accepcions, totes les quals tenen algun paral·lelisme amb el significat del verb francès *jeter* (llençar) i que, per tant, és plenament vàlid per inspirar el derivat *gitó*. No és aquesta la primera vegada que es proposa aquest mot: Miquel Crusafont ho va fer fa anys a l'IEC i amb aquests mateixos arguments en fer la revisió dels termes monetaris de la darrera edició del diccionari, sense que fos acceptat, i ja el va fer servir en descriure un plat de balança en la seva obra sobre pesals monetaris de la Corona Catalano-Aragonesa.¹ Queda, doncs, aclarit aquest aspecte i reivindicat, un cop més, el mot *gitó*, en la confiança que els nostres acadèmics l'incorporin al diccionari de la llengua catalana.

* Investigador numismàtic. Membre de la junta de la SCEN.

1. CRUSAFONT I SABATER, M., *Pesals monetaris de la Corona Catalano-Aragonesa*, Barcelona, 1999, p. 60 (descripció de la imatge núm. 11).

Pel que fa a la resta del títol, la numismàtica porto-riquenya generada per propietaris procedents de les terres de parla catalana ja fou observada i comentada per Anna M. Balaguer en les Jornades d'Estudis Catalano-Americans fa gairebé trenta anys, en referir-se a l'aparició d'alguns llinatges inequívocament originaris de la nostra àrea lingüística a les llegendes d'alguns dels gitons encunyats per hisendats i comerciants establerts a l'illa caribenya per ser usats en llurs comerços i plantacions de cafè o de canya de sucre. Com que el resum d'aquella comunicació no s'ha publicat mai en els àmbits numismàtics, hem considerat convenient transcriure-la en aquest treball:

Numismàtica dels catalans d'Amèrica

La presència de catalans a Amèrica es fa també evident a través de la numismàtica, fet que pot semblar de bon antuvi ben sorprenent.

Es tracta de la moneda particular o interna de les grans plantacions de cafè, principalment, la qual ens mostra com un bon nombre d'aquestes explotacions eren a mans de catalans o almenys de persones d'origen català. Així, trobem gravats en aquestes fitxes o monedes d'ús intern noms com: «Hacienda Canals», «Castañer Hermanos», «Martín Mas», «Juan Pons Colom», «Francisco Lluch Barrera», «Pedro Martorell Fraure», etc. La llista és molt més llarga. També hem pogut localitzar una peça amb la llegenda més explícita «Hacienda Catalana».

La funció d'aquestes encunyacions era la de servir com a mitjà de pagament als jornalers de les grans explotacions agràries.²

Aquell fou un primer intent de donar a conèixer en el nostre àmbit geogràfic aquella numismàtica particular, assaig que aparentment passà força desapercbut entre aficionats i estudiosos d'aquesta part del món, ja que pràcticament no ha estat tractada en cap altra obra durant tots aquests anys, llevat d'uns pocs articles en alguna publicació de difusió limitada.³

Per tant, l'objectiu principal d'aquest estudi és tractar, una vegada més, en un àmbit numismàtic pròxim geogràficament i amb més profunditat, l'existència d'aquestes peces i difondre'n el coneixement entre els aficionats a la numismàtica d'aquest costat de l'Atlàntic, en les terres d'origen d'aquells que les idearen i les feren encunyar, com a preludi (d'ací l'ús de la paraula «introducció» al títol) d'un estudi més extens que es troba en curs de redacció, en el qual es catalogaran totes les peces conegudes i s'assajarà d'explicar, fins allà on hagi permès la documentació i la bi-

2. BALAGUER, A. M., «Numismàtica dels catalans d'Amèrica» (resum de la ponència), a 1es *Jornades d'Estudis Catalanoamericans*, Barcelona, 1984, p. 350.

3. BOADA SALOM, J., «Numismàtica balear d'Ultramar» (article en tres parts), *Col·lecciomania* 21, 22 i 23, Palma (juliol i octubre 2006 i gener 2007).

bliografia disponibles, la història de cada una de les famílies propietàries de les hisendes o comerços en què s'usaren. Però, abans d'entrar en matèria, volem fer un resum dels precedents històrics i de les motivacions de l'emigració de catalans, balears i valencians a Puerto Rico, per continuar després amb una panoràmica de les peculiaritats monetàries de l'illa caribenya, dins de les quals cal englobar l'objecte principal del treball present: l'extensa varietat de gitons privats d'hisendes i comerços, coneguts localment com a *riles* (plural de *ril*, mot que deriva d'una deformació del nom de la moneda espanyola *real*), els quals constitueixen el gruix de la numismàtica porto-riquenya perquè, com és ben sabut, la metròpoli de què depenia l'illa caribenya no encunyà moneda pròpia fins als prolegòmens de perdre'n el domini.

PRECEDENTS HISTÒRICS I EVOLUCIÓ MONETÀRIA

Sense ànims d'atiar cap controvèrsia, esdevé inevitable comentar alguna cosa sobre la discutida exclusió dels regnes que formaven l'antiga Corona Catalano-Aragonesa del comerç amb els territoris americans conquerits i, per tant, de les ingents riqueses que se n'obtingueren. L'origen d'aquesta exclusió ha estat atribuït a certs punts del testament d'Isabel I, redactat el novembre de 1504 a Medina del Campo.⁴ Per començar, la reina catòlica establí que no s'atorguessin càrrecs públics a cap estranger:

[...] esta mandado que las alcaydías e tenençias e gouernación de las çibdades e villas e lugares e ofiçios que tienen añexa jurisdición alguna, en qualquier manera, e los ofiçios de la hacienda e de la casa e corte, e los ofiçios mayores del reyno, e los ofiçios de las çibdades e villas e lugares del, no se den a estrangeros.

En aquella època, i a tots els efectes, les persones nascudes en un dels regnes de la Corona Catalano-Aragonesa encara eren considerades estrangeres a Castella i, per tant, estaven excloses, segons les darreres voluntats d'Isabel I, d'exercir càrrecs a Castella i als seus dominis. De la mateixa manera, els castellans eren considerats estrangers a Catalunya, València o les illes Balears.

Un altre paràgraf és tal vegada més explícit:

OTROSÍ, por quanto las Yslas e Tierra Firme del Mar Oçéano, e Yslas de Canaria, fueron descubiertas e conquistadas a costa destos mis reynos e con

4. El text íntegre del testament d'Isabel I es troba publicat a la web <<http://www.delsolmedina.com/TestamentoCodicilIsabelCatolica.htm>>

los naturales dellos, e por esto es rasón quel trato e prouecho dellas se aya e trate e negoçie destos mis reynos de Castilla e León, e en ellos e a ellos venga todo lo que de allá se traxiere.

Por ende, ordeno e mando que así se cunpla, así en las que fasta aquí son descubiertas, como en las que se descubrieren de aquí adelante e no en otra parte alguna.

Aquest text fa palesa la voluntat de la reina de reservar exclusivament als castellans els beneficis de les riqueses americanes perquè, segons diu, foren els naturals dels regnes de Castella i Lleó els qui participaren en el descobriment i la conquesta del Nou Món. Tot i això, reservà al seu espòs Ferran, rei d'Aragó, el 50% de les rendes que s'obtinguessin de les terres recentment descobertes per sustentar la seva règia persona:

[...] le sean dados e pagados cada año, para toda su vida, para sustentación de su estado real, la mitad de lo que rentaren las Islas e Tierra Firme del Mar Océano, que fasta agora son descubiertas, e de los prouechos e derechos justos que en ellas ouiere, sacadas las costas e gastos que en ellas se hizieren [...]

És innegable que Castella fou la gran beneficiada del comerç amb Amèrica fins pràcticament el segle XIX, però també és cert que, malgrat les disposicions testamentàries d'Isabel I, hi hagué persones provinents dels territoris de la Corona Catalano-Aragonesa que arribaren a viatjar a territoris americans, com a comerciants⁵ o religiosos,⁶ o fins i tot per exercir alguna responsabilitat⁷ abans

5. PONS, J., «Negocis dels mallorquins amb Índies a la segona meitat del s. XVII», a: *Congrés Internacional d'Estudis Històrics «Les Illes Balears i Amèrica»*, vol. i. Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Baleàrics, 1992, p. 313-318. També s'hi esmenta algun català.

6. Per exemple: Pere Claver i Sobocano, missioner a Nova Granada a partir de la segona dècada del segle XVI; Feliu de Tàrraga, missioner a la Guaiana i a l'àrea de l'Orinoco durant gran part de la segona meitat del segle XVIII; Benet Garret i Arloví, bisbe de Nicaragua i d'Oaxaca (Mèxic) al començament del segle XVIII; Marià Martí i Estadella, bisbe de San Juan de Puerto Rico i de Caracas durant bona part de la segona meitat del segle XVIII; Ramon Pané, religiós que acompanyà Colom en el segon viatge a Amèrica i autor del llibre *Relación acerca de las antigüedades de los indios*; Josep Manuel Peramàs, que arribà a Río de la Plata el 1755 amb altres religiosos catalans per dedicar-se a tasques missionals; Ginebró Serra Ferrer, franciscà mallorquí que, després de passar per altres missions americanes, acompanyà Gaspar de Portolà el 1769 en la conquesta de l'Alta Califòrnia, on fundà diverses missions per evangelitzar indígenes, i fra Cirilo Sierra, nomenat bisbe auxiliar de Nova Orleans el 1784.

7. Per exemple, Manuel d'Amat i de Junyent, que exercí diversos càrrecs a Xile i a l'Argentina i fou virrei del Perú al començament de la segona meitat del segle XVIII; Miquel de Ballester, navegant que acompanyà Colom en el segon viatge a Amèrica i que fou batle d'una de les fortaleses de l'illa de l'Espanyola; Miquel de Constançó, enginyer i cosmògraf que es desplaçà a Nova Espanya el 1764; Pere de Margarit, comandant militar del segon viatge de Colom i governador de dos enclavaments a l'illa de l'Espanyola; Manuel d'Oms i de Santapau, virrei del Perú, Xile i Terra Ferma a partir de 1707; Joan Orpí i del Pou, militar que al llarg del segon quart del segle XVII exercí diversos càrrecs a Santo Domingo i a l'actual Veneçuela, on fundà Nueva Barcelona; Gaspar de Portolà i de Rovira, nomenat governador polític i militar de la Baixa Califòrnia a partir de 1767 (en

d'aquell segle. Se sap que durant la segona meitat del segle XVII es desenvoluparen relacions comercials entre Mallorca i les colònies americanes a través de Cadis i les Canàries; la primera referència coneguda a un mallorquí establert a les Índies (més exactament a Campeche, actual Mèxic), anomenat Bernat Roca i Simó, daten de 1672,⁸ però n'hi hagué altres dins el mateix segle. Cap a 1740 ja es té notícia d'una sòlida colònia catalana establerta a la ciutat de Cadis, el principal punt de sortida dels vaixells que comerciaven amb Amèrica; aquest fou un autèntic cap de pont per a iniciar l'aventura americana dins la dècada següent, en què es començaren a establir colònies de comerciants catalans ja en terres americanes, fenomen que es perllongà fins a finals del segle XIX.⁹ En definitiva, si bé no es pot parlar d'una exclusió absoluta dels naturals de les terres catalanòfones, sí que sembla evident que hi hagué una discriminació en comparació amb els castellans.¹⁰

No fou fins passada la meitat del segle XVIII que la legislació espanyola començà a permetre l'accés directe dels ports del llevant peninsular i de les Balears al Nou Món, atesa la necessitat de desenvolupar el comerç amb Amèrica. Un decret del 16 d'octubre de 1765 obrí el comerç directe de nou ports peninsulars més (entre ells, el d'Alacant i el de Barcelona) amb les illes principals del Carib (Cuba, Santo Domingo, Puerto Rico, Margarita i Trinidad);¹¹ aquesta normativa, doncs, consolidava la presència catalana que ja hi havia a Amèrica i permetia l'establiment dels primers mercaders catalans en factories situades a diverses colònies americanes al servei de la Reial Companyia de Barcelona per al comerç amb les Índies.¹² El 1778, un altre decret ampliava tant la llista de ports d'origen (s'hi afegien els d'Almeria, Palma, Santa Cruz de Tenerife i Tortosa) com la de zones de destinació de comerç lliure (Xile, el Perú i Río de la Plata).¹³ Entre 1778 i 1796, Barcelona assolí acaparar el deu per cent de les exportacions espanyoles a Amèrica, just per darrere de Cadis, que amb el setanta-sis per cent era el primer port en volum.¹⁴ En el mateix període, la zona del Carib era el segon origen en importància de les importacions provinents d'Amèrica.¹⁵ Malgrat tot,

què acompanyà una missió franciscana comandada pel mallorquí fra Ginebró Serra a evangelitzar Califòrnia) i governador de Puebla (Mèxic) entre 1777 i 1779, i Esteve Rodríguez Miró, militar que assolí el càrrec de governador de Louisiana a les acaballes del segle XVIII.

8. PONS, J., «Negocis dels mallorquins...», p. 315.

9. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians de Catalunya. Un balanç bibliogràfic», a: *Terceres Jornades d'Estudis Catalanoamericans*. Abril 1988, Barcelona, 1990, p. 212.

10. Hi ha controvertides discussions sobre l'assumpte d'aquesta discriminació. Vegeu una breu relació dels autors d'ambdues tendències a DELGADO RIBAS, J. M., «La emigración valenciana a Indias durante la Edad Moderna», a: *Los valencianos en América. Jornadas sobre la emigración*, València, 1993, p. 41 i 42.

11. FISHER, J. R., «El comercio entre España e Hispanoamérica (1797-1820)», *Estudios de Historia Económica* (Madrid), núm. 27 (1993), p. 15.

12. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians de Catalunya...», p. 212.

13. FISHER, J. R., *El comercio...*, p. 17.

14. FISHER, J. R., *El comercio...*, p. 20.

15. FISHER, J. R., *El comercio...*, p. 27.

encara es mantenien fortes restriccions en el comerç dels ports americans amb ports no espanyols.

Al llarg dels segles que transcorren des dels temps immediatament posteriors a la seva conquesta per Juan Ponce de León el 1509, fins a l'entrada al segle XIX, a Puerto Rico circularen tota mena de monedes encunyades en seques externes, ubicades tant a la península Ibèrica com en altres territoris americans. A partir de 1587, l'illa començà a rebre l'anomenat *situado mexicano*, una subvenció monetària procedent de Nova Espanya (Mèxic actual) destinada inicialment a construir fortificacions per defensar l'illa dels atacs de pirates i de tropes enemigues. Lluny d'afavorir l'economia illenca, el *situado* no féu res més que desincentivar la producció i el desenvolupament interns, la qual cosa provocà que els doblers que s'hi introduïen ràpidament acabassin sortint-ne per pagar els productes provinents de l'exterior que havien de satisfer la demanda interna, tant per via del contraban com del comerç lícit.¹⁶ Atès el seu origen, lògicament les monedes que corrien per l'illa durant el temps en què aquesta font d'ingressos es mantingué vigent eren majoritàriament mexicanes, tot i que n'hi havia un volum considerable d'altres procedències.

Després d'un temps d'alts i baixos al començament del segle XIX, deguts en bona part a les hostilitats britàniques, s'arribà als anys de la Guerra del Francès (1808-1814), en què la majoria de ports americans deixaren d'observar les limitacions del comerç amb ports estrangers per evitar l'asfíxia econòmica, conseqüència de la interrupció del comerç amb Espanya a causa del conflicte amb França.¹⁷ Tot i els intents de restaurar les mesures restrictives, les noves necessitats i pràctiques econòmiques acabaren per imposar-se i el comerç hispanoamericà acabà per obrir-se al món, primer sota el domini espanyol i, finalment, des de la independència dels nous països.

En aquest context de canvis profunds als territoris americans també cal situar la desaparició del *situado mexicano*, que Puerto Rico deixà de percebre el 1814, després de més de 200 anys de vigència i un cop iniciat el procés de Mèxic cap a la seva independència.¹⁸ Abolit el *situado*, es començà a imprimir paper moneda per contrarestar la manca de moneda metàl·lica, però era evident que les mesures que s'havien de prendre per impulsar la regeneració econòmica de Puerto Rico havien d'anar molt més enllà.

El 10 d'agost de 1815 es promulgà una reial cèdula específica per a Puerto Rico, coneguda com a «Cédula de Gracias»¹⁹ perquè concedia moltes de les pe-

16. GONZÁLEZ VALES, L. E., *El situado mexicano y la financiación de las fortificaciones de San Juan de Puerto Rico*, Puerto Rico, 2007, p. 24.

17. Fisher, J. R., *El comercio...*, p. 56.

18. GONZÁLEZ VALES, L. E., *El situado mexicano...*, p. 20.

19. La informació sobre aquesta normativa, l'hem extreta de l'estudi de GUIVEN FLORES, C., *La Real Cédula de Gracias de 1815 para Puerto Rico, instrumento jurídico de reformas y cambios en la primera mitad del siglo XIX*, Mèxic, 1996, p. 171-187.

ticions formulades pels criolls de l'illa caribenya. Amb aquesta norma, el govern absolutista de Ferran VII buscava augmentar la població i impulsar el desenvolupament econòmic de Puerto Rico mitjançant el foment de la indústria i l'agricultura (sectors fins aleshores força endarrerits), i també del comerç. Ateses les recents i encara vigents revolucions independentistes dels territoris americans, es pretenia enfortir els vincles de l'illa caribenya amb la metròpoli mitjançant la millora de les condicions de vida dels seus habitants i el foment de l'emigració hispana cap a aquelles terres.

Les mesures que establia aquesta cèdula no podien ser més atractives per a qui cercava la prosperitat: es declarava lliure la immigració d'estrangers, sempre que professassin la religió catòlica romana i jurassin fidelitat i vassallatge al governador; a les persones blanques d'ambdós sexes se'ls concedia a perpetuïtat quatre fanegues i dos setens de terra,²⁰ i la meitat per cada esclau negre o mulat que portassin; es concedia als colons i als seus fills els mateixos drets i privilegis que als habitants més antics després de cinc anys d'establerts a l'illa, i se'ls eximia de molts tributs. També se'ls reconegué el dret a dur-se'n als seus llocs d'origen els beneficis que obtinguessin pagant-ne només un deu per cent a l'erari públic. Establia el comerç lliure i directe entre Espanya i Puerto Rico mitjançant embarcacions espanyoles i el comerç amb altres nacions amigues a canvi d'un sis per cent del producte del mercadeig. Per tot això i altres factors, no és gens estrany que a partir d'aquell any el nombre de persones que decidiren emigrar a l'illa caribenya s'anàs incrementant fins passada la meitat del segle XIX.²¹

Malgrat aquesta normativa, molt rellevant des del punt de vista social i financer, encara passarien força anys per poder parlar de mesures efectives que estabilitzassin la circulació monetària a l'illa caribenya, ja que les decisions que es prengueren en aquest sentit, vistes des de l'òptica actual, semblen més aviat erràtiques.

Un reial decret de 1857 determinà l'eliminació de la tosca moneda macuquina en circulació. El seguiren d'altres que reconeixien la legalitat de les monedes estrangeres que corrien a l'illa (bàsicament britàniques, franceses, nord-americanes, espanyoles i, sobretot, mexicanes) i que establien el tipus de canvi pel qual s'havien d'acceptar. Cap a la dècada dels setanta del segle XIX, la situació esdevingué tan complicada que s'optà per perforar les monedes que corrien a l'illa perquè els comerciants de l'exterior les rebutjassin i, per tant, se n'evitàs la sortida.²² Per tal d'assolir algun tipus d'estandardització, el 29 de

20. Segons el diccionari de la Real Academia Española de la Lengua, una *fanega* castellana eren 64,596 àrees (6.459,6 m²); tot i que l'equivalència variava segons l'indret, cal suposar que aquesta era la que regia atesa la jurisdicció espanyola de l'illa. Per tant, quatre fanegues i dos setens venien a representar gairebé 28.000 m² o 2,8 hectàrees (exactament 27.684 m²).

21. Aquest increment de l'emigració cap a terres americanes és extrapolable a tot el continent americà.

22. GOULD, M. M., i HIGGIE, L. W., *The money of Puerto Rico*, Racine (Wisconsin), 1962, p. 10.

novembre de 1884 el governador dictà un decret pel qual es prohibia la importació de moneda mutilada o perforada i s'ordenava que les monedes que ja ho estaven s'havien de dur a la casa de duanes perquè fossin contramarcades amb una flor de lis. Segons un informe datat l'1 d'abril de 1885, més de quatre mil monedes s'havien contramarcades durant els quatre mesos precedents; a partir d'aquesta data, les monedes que no estiguessin contramarcades no podien córrer dins Puerto Rico. Tot i que la contramarca només s'havia d'aplicar a les monedes de plata, els funcionaris de duanes marcaren també peces de coure i de bronze, tal vegada per desconeixement de la normativa o per un excés de zel.²³

Un decret del 17 de març de 1894 ordenà la retirada de les monedes perforades datades abans de 1885, contramarcades o no, i el seu bescanvi, en un termini de vuit dies, per moneda de curs legal, que en aquell moment devia ser principalment mexicana i, en una proporció menor, espanyola.²⁴

Finalment, un reial decret datat el 17 d'agost de 1895 establí la creació d'un sistema monetari específic per a Puerto Rico, que es materialitzà en les conegudes encunyacions de 1895 i 1896, fetes a la seca de Madrid, amb la imatge del rei d'Espanya, Alfons XIII, la llegenda «Isla de Puerto Rico» i els facials en *centavos* i *pesos*. Les monedes de tota casta que circulaven a l'illa foren bescanviades per peces de l'emissió de 1895 i pels anomenats *billetes de canje*. La plata retirada es féu servir per a encunyar a Madrid l'emissió de 1896 que, un cop traslladada a l'illa caribenya, es bescanvià pels *billetes de canje* que hi circulaven des de l'any anterior.²⁵ Un altre decret, datat el 14 de març de 1896, donava validesa a una quantitat limitada de certes monedes menudes perforades i marcades. Aquest intent més ambiciós i coherent de normalització monetària tengué, emperò, una durada ben curta i no sobrevisqué gaire més enllà de l'ocupació nord-americana de l'illa el 1898.

ATRACCIÓ I EXPULSIÓ D'EMIGRATS CAP A PUERTO RICO

Alguns autors distingeixen dos tipus d'emigració en el segle XIX: la dels emigrants i la dels emigrats. Els emigrants eren persones de classes socials més aviat humils que es desplaçaven a terres no gaire llunyanes²⁶ senzillament per poder guanyar-se la vida. El matis que els distingeix dels emigrats és que aquests normalment provenien de famílies que no tenien grans dificultats econòmiques i que allò que cercaven era prosperar i fer fortuna per, al final, tornar a la terra

23. GOULD, M. M., i HIGGIE, L. W., *The money of Puerto Rico*, p. 10.

24. GOULD, M. M., i HIGGIE, L. W., *The money of Puerto Rico*, p. 11.

25. GOULD, M. M., i HIGGIE, L. W., *The money of Puerto Rico*, p. 11.

26. En el cas dels naturals de les Balears, aquestes destinacions properes eren sobretot França i Alger.

natal convertits en persones adinerades. Gràcies a aquesta situació social més favorable, els emigrats es podien permetre viatjar molt més enfora; tot i que la destinació de molts eren els països d'Amèrica del Sud recentment nascuts, molts altres posaren rumb a alguna de les possessions ultramarines que li quedaven a Espanya: les Filipines, Cuba i Puerto Rico.

Indubtablement, la *Cédula de Gracias* constituí una oportunitat excel·lent que atragué a Puerto Rico molts espanyols a la recerca d'una millora de les seves condicions de vida; aquestes expectatives es veren acreditades i reforçades, anys més tard, amb notícies de fortunes assolides amb una relativa rapidesa a l'illa caribenya. Però, a més dels factors d'atracció, aquestes migracions també foren afavorides, en gran mesura, per factors d'expulsió. Entre aquests factors, hi trobam els sorgits regionalment en altres àrees americanes (bàsicament els processos d'emancipació de les noves repúbliques americanes, que empenyeren molts comerciants peninsulars a traslladar-se a Cuba i Puerto Rico, encara sota sobirania espanyola)²⁷ i les circumstàncies locals dels llocs d'origen dels comerciants, que provocaren un desplaçament molt més perllongat en el temps i important numèricament parlant, i que es podrien resumir en una manca d'oportunitats i de recursos (si no directament una situació de misèria) d'aquests indrets, agreujats per la pressió demogràfica.²⁸ L'àrea catalanòfona esdevingué una més de les zones emissores d'emigrants. Tot i que els motius d'expulsió específics de cada àrea han estat estudiats de forma desigual, podem provar de fer-ne aquí un esbós.

Com ja hem dit, els catalans foren el primer col·lectiu d'aquesta zona que s'establí a territori americà. Malgrat que entre aquells que s'establiren a Puerto Rico a partir de 1835 les ocupacions majoritàries eren els oficis artesanals de signe preindustrial (tapers, forners, sabaters, mestres de cases, fusters, etc.),²⁹ la importància dels comerciants anà en augment fins a consolidar-se com el grup més homogeni i important de comerciants a les Antilles,³⁰ en una proporció que algunes fonts situen en el 80% de la totalitat de comerciants d'origen conegut que operaven a Puerto Rico.³¹ La immensa majoria eren originaris de poblacions costaneres, particularment les localitzades des de la comarca de Garraf fins a l'Empordà,³² tot i que també partí un cert nombre de pagesos procedents d'indrets de l'interior: interior del Maresme, el Prat, Gavà, Sant Martí de Provençals, Sant Pere de Ribes, etc.³³

27. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians a Catalunya...», p. 213.

28. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians a Catalunya...», p. 210.

29. YÁÑEZ GALLARDO, C., «L'emigració catalana a Amèrica entre 1830 i 1930», a: *Terceres Jornades d'Estudis Catalanoamericans*. Abril 1988, Barcelona, 1990, p. 285, taula 4.

30. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians a Catalunya...», p. 215.

31. RODRIGO Y ALHARILLA, M., *Indians a Catalunya: capitals cubans en l'economia catalana*, Barcelona, 2007, p. 22-23.

32. YÁÑEZ GALLARDO, C., «L'emigració catalana...», p. 287.

33. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians a Catalunya...», p. 287.

En el segon quart del segle XIX, ja feia temps que Mallorca no era una terra pròspera. Molts subministraments bàsics (entre els quals, el blat) depenien del continent, i només l'oli d'oliva es podia considerar una gran riquesa agrícola. Per una altra banda, l'augment sostingut de la població feia que el repartiment dels pocs recursos existents no permetés satisfer les necessitats de tothom. La manca de recursos per guanyar-se la vida empenyí, doncs, molts mallorquins (i també menorquins i eivissencs)³⁴ a provar fortuna fora de les seves illes.

1837 és considerat l'any d'inici de l'emigració mallorquina a Puerto Rico.³⁵ Tot i que la gran majoria de localitats illenques es veren afectades per l'emigració dels seus habitants, aquella que, a més de Palma, més habitants va veure partir fou Sóller, sobretot a partir dels anys seixanta del segle XIX; aquest fet s'explica principalment per una misteriosa malaltia que afectà els tarongers de la seva vall i que deixà els sollerics sense la seva principal font d'ingressos.³⁶ Fou precisament en aquella mateixa dècada quan es pot considerar que la primera onada d'emigrats es trobava completament integrada a l'illa caribenya.³⁷

El sector d'emigrats que anava a Puerto Rico a dedicar-se a ocupacions comercials i agrícoles és aquell que més ens interessa i, tal vegada, el més representatiu de tots; en aquests sectors, les circumstàncies que afectaven catalans i mallorquins presenten poques diferències. Es tractava d'homes molt joves, l'edat mitjana dels quals se situava a l'adolescència (els emigrats mallorquins entre 1871 i 1908 tenien menys de setze anys,³⁸ més o menys la mateixa que la dels catalans),³⁹ que acudien a la crida de familiars o coneguts que s'havien establert en una remesa d'emigrats anterior perquè anassin a ajudar-los en les seves hisendes o negocis que prosperaven a l'illa caribenya. Aquestes ocupacions solien consistir a treballar com a dependents assalariats en un comerç o com a ajudants en una explotació agrícola per esdevenir, transcorregut un temps, propietaris d'un negoci propi (en societat amb algú altre o no) gràcies als estalvis que haguessin pogut reunir. Quan els arribats en segona instància havien guanyat prou doblers treba-

34. Parlar d'emigració balear a Puerto Rico és parlar, sobretot, d'emigració mallorquina. Cifre comptabilitzà 884 residents mallorquins a l'illa caribenya, per només 66 menorquins i 60 eivissencs (també n'hi ha 27 d'illa d'origen no anotada): CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño. La contribución de los catalanes, baleáricos y valencianos*, San Juan (Puerto Rico), 1975, p. 28. Estela Cifre de Loubriel (18/5/1908-12/12/1998) nasqué a Sabana Grande i era filla d'un mallorquí (Antoni Cifre Albertí) i una porto-riquenya. Es va doctorar en filosofia i lletres a la Universitat de Madrid el 1958, exercí com a catedràtica a la Universitat de Puerto Rico i és considerada una figura destacada i imprescindible en els estudis genealògics de l'illa caribenya. A més d'aquesta publicació dedicada conjuntament a catalans, baleàrics i valencians, també en va dedicar als emigrants gallecs, asturians, càntabres, canaris, bascs i navarresos, ultra dels de procedència no espanyola.

35. ENSENYAT I JULIÀ, J., *Mallorquins a Puerto Rico*, Palma, 1992, p. 8.

36. BERNAT JOY, C. M., *L'anhel de tornar a Sóller. Emigrants: canvi social i progrés econòmic*, Sóller, 1999, p. 15-16.

37. ENSENYAT I JULIÀ, J., *Mallorquins a Puerto Rico*, p. 29.

38. ENSENYAT I JULIÀ, J., *Mallorquins a Puerto Rico*, p. 17.

39. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians a Catalunya...», p. 215.

llant per als qui els havien precedit i havien iniciat una nova aventura dirigint una hisenda o un negoci propi, el cicle de crida i acollida de familiars de la terra d'origen començava de bell nou. Amb el temps, les seves propietats esdevenien importants i ampliaven l'activitat comercial: es dedicaven a l'exportació de cafè o sucre i a la importació de productes amb què s'havia de proveir el mercat interior.⁴⁰ També n'hi hagué molts que exerciren de prestadors. Altres es conformaren amb una hisenda més petita o només amb un comerç.

Quant als valencians, les estadístiques que publica Estela Cifre de Loubriel en la seva obra *La formación del pueblo puertorriqueño. La contribución de los catalanes, baleáricos y valencianos*⁴¹ són prou il·lustratives: els emigrats de l'antic regne de València es dedicaven d'una forma numèricament aclaparadora a la carrera militar, seguit de molt lluny per oficis relacionats amb la navegació marítima, mentre que l'activitat comercial o agrícola era merament testimonial. El quadre que ve a continuació, extret d'aquesta publicació, mostra les proporcions d'ocupats en els oficis que ens interessin i es comparen percentualment amb el nombre total d'emigrats amb ofici conegut de cada origen. També s'inclou l'ocupació més significativa de les estadístiques de tots tres orígens, la de militar.

Ocupacions principals	Catalans	Baleàrics	Valencians
Agricultors i/o			
hisendats	68 (3,15 %)	24 (4,10 %)	7 (0,92 %)
Comerciants	566 (26,20 %)	82 (14,02 %)	2 (0,26 %)
Depenents o ajudants de comerç	293 (13,56 %)	71 (12,14 %)	-
Militars	833 (38,56 %)	273 (46,67 %)	661 (86,75 %)
Total emigrats amb ofici	2.160	585	762
Total emigrats	3.340	1.037	979

Segons alguns autors, els motius d'aquest aparent desinterès dels valencians per l'agricultura i el comerç es poden resumir en, almenys, quatre punts: la inexistència d'un port valencià pròpiament habilitat per embarcar-hi emigrants, l'absència d'un comerç directe, la manca d'una flota mercant pròpia i el poc pes de les societats que comerciaven amb Amèrica en l'organització mercantil valenciana.⁴²

40. SERRA BUSQUETS, S., «Els mallorquins a Puerto Rico», a: *Puerto Rico y Mallorca: Historia de una migración. Mallorca i Puerto Rico: Història d'una migració. 1837-1900*, Palma, 1992, p. 47.

41. CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño...*, p. 47-51.

42. DELGADO RIBAS, J. M., «La emigración valenciana a Indias...», p. 48.

Amb el decurs dels anys, alguns d'aquells propietaris tornaven a la seva terra natal a passar-hi una temporada o a quedar-s'hi de forma definitiva (en aquest cas, normalment deixaven el negoci de Puerto Rico en mans d'algun familiar o d'una persona de confiança). També n'hi hagué molts que es casaren amb una dona porto-riquenya i es quedaren allà per sempre; alguns no tornaren a trepitjar llur terror mai més. Per això, no és gens estrany trobar avui dia a Puerto Rico moltes persones amb llinatges mallorquins o catalans, incloent-hi personatges importants, com Pedro Rosselló, que fou governador de Puerto Rico fins fa pocs anys, o Víctor Pons, que assolí els càrrecs de secretari d'Estat i de president del Tribunal Suprem de Puerto Rico, ambdós descendents de mallorquins. Alguns d'aquells hisendats mallorquins també arribaren a ser batlles dels seus pobles.

El canvi de sobirania que seguí la guerra entre Espanya i els Estats Units el 1898 va fer que els hisendats porto-riquenys haguessin d'elegir entre quedar-se o tornar a la terra natal; els que es quedaren, hagueren de triar entre mantenir la nacionalitat espanyola o canviar-la per la nord-americana (entre els balears, uns 700 mantingueren l'espanyola i 51 hi renunciaren,⁴³ tot i que un bon grapat no es preocuparen de fer hi una cosa ni l'altra; no coneixem les xifres dels catalans ni dels valencians). Malgrat que molts dels qui varen decidir quedar-se encara varen gaudir d'un temps de certa prosperitat, la política econòmica de la nova metròpoli va ser implacable amb la majoria d'ells: grans corporacions nord-americanes varen ocupar nombroses finques locals amb el pretext de cobrar deutes no satisfets per convertir-les en grans fàbriques; per una altra banda, s'afavoriren les explotacions de canya de sucre en detriment de les de cafè. Per tant, després del canvi de sobirania, la gran majoria d'explotacions particulars varen anar tancant o varen acabar, a curt o a llarg termini, en mans de companyies nord-americanes.

Molts dels propietaris i comerciants tornaren rics a la seva terra d'origen: eren els qui es coneixien com a «indians». Tant a les Balears com a Catalunya, la gran fortuna amb què tornaren els permeté construir-se cases fastuoses, invertir en negocis innovadors i fins i tot contribuir al desenvolupament del seu poble i de la seva regió. Per exemple, la fundació de les primeres fàbriques de gas i electricitat de Mallorca i la del Banc de Sóller, i una part de la construcció del ferrocarril de Palma a Sóller es varen finançar amb doblers que molts mallorquins havien fet a Puerto Rico. Els catalans també feren donacions generoses per sufragar centres escolars, hospitals, casinos i millores urbanístiques, i oferiren donatius per a obres de beneficència en forma d'almoines per a asils, orfes, vídues, pobres, etc.

43. OLIVER MARQUÉS, J., «Els mallorquins de Puerto Rico davant els esdeveniments de 1898», a: *Puerto Rico y Mallorca: Historia de una migración. Mallorca i Puerto Rico: Història d'una migració. 1837-1900*, Palma, 1992, p. 113.

Aquesta generositat també els permeté consolidar una nova posició i un reconeixement social que sovint anaven acompanyats de càrrecs i títols.⁴⁴

EL SISTEMA DE *RILES*

No seria ajustat a la realitat quedar-nos només amb la part romàntica de la tasca dels emigrats a Puerto Rico en el segle XIX. Tot i que les fortunes que molts d'ells arribaren a reunir foren conseqüència d'una feina molt dura durant un bon grapat d'anys, no és menys cert també que, sobretot els propietaris de plantacions, s'aprofitaren d'unes terres que, almenys en el cas dels primers colons, obtingueren de franc i d'una mà d'obra autòctona molt barata, que fou esclavatge fins que la Primera República espanyola l'abolí l'any 1873, amb la lògica oposició de les ments més conservadores i dels hisendats. Tot i això, la llei d'abolició establia l'obligació dels lliberts de concertar un contracte de feina amb els seus antics amos o amb una altra persona o entitat per un mínim de tres anys, i contemplava unes indemnitzacions als propietaris en el termini de sis mesos des de la publicació de la llei. Després d'aquesta data, encara hi romangué un esclavatge *de facto*, basat en un sistema econòmic que reduïa fins al mínim els costos de producció.

El primer element en què es recolzava aquest sistema eren els *riles*, que no eren més que uns gitons que cada propietari feia encunyar particularment i amb els quals pagava els seus treballadors. Allò que convertia els *riles* en un gran negoci per als propietaris era el fet que només es podien gastar a la botiga de la mateixa hisenda que els feia encunyar, on es venia tot allò que els treballadors i les seves famílies podien necessitar (menjar, roba i altres articles) a uns preus força inflats. Així, els treballadors depenien del terratinent d'una forma absoluta i els resultava del tot impossible arribar a estalviar per millorar les seves condicions de vida. Tot i que cada hisenda devia tenir un sistema i uns costums propis, era molt habitual que els jornalers adquirissin a crèdit els articles que necessitaven de la botiga, és a dir, a compte del seu treball a la hisenda, i que el saldo fos sempre favorable al comerç ja que el preu dels béns consumits era superior al sou que percebia el jornalero per la seva feina; si el saldo era favorable al treballador, aquest rebia la diferència en *riles*, que només podia gastar a la botiga.⁴⁵ Aquest sistema recorda poderosament el que es recolzava en els *trade tokens* britànics en els primers temps de la revolució industrial, i no devia ser gaire diferent del que s'usava en altres hisendes agrícoles arreu d'Amèrica.

44. SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians a Catalunya...», p. 211.

45. Aquest era el cas de la Hacienda Castañer, com indica DÍAZ HERNÁNDEZ, L. E., *Castañer, una hacienda cafetalera en Puerto Rico*, Río Piedras, 1983, p. 73.

Archilla-Díez afirma que, segons una investigació duta a terme per l'arquitecte porto-riqueny Víctor Torres, els propietaris d'hisendes a Puerto Rico prengueren com a model un sistema econòmic que funcionava a les illes Balears.⁴⁶ Segons aquest sistema, només es demanaven crèdits per a subvencionar les necessitats externes de la hisenda: subministraments de la tenda i de la casa, eines, animals, roba, articles de luxe i els de primera necessitat que no es podien produir localment. Per contra, per a les operacions internes (entre les quals, el pagament als treballadors) s'usaven unes monedes rústiques d'encunyació local o uns vals de paper amb la mateixa funció. D'aquesta forma, els propietaris evitaven haver de demanar crèdits amb els quals arriscaven la seva propietat, que havien ofert com a garantia al prestamista. Ignoram en què es basà Torres per atribuir un origen balear a aquest sistema, però la veritat és que fou àmpliament emprat per hisendats balears i de molts altres orígens.

Dit això, el fet és que el conreu del cafè o del sucre en aquelles latituds suposava també un risc per al propietari, a causa sobretot de les fluctuacions de la cotització internacional del producte i de les inclemències meteorològiques que, en forma d'huracans o sequeres, afectaven periòdicament l'illa. Per tant, cal concloure que el *ril* era una forma de reduir al mínim tant els costos de producció com els riscos econòmics causats per possibles eventualitats meteorològiques, i augmentar al màxim els beneficis.

El canvi de sobirania suposà el final del sistema de *riles* per remunerar els treballs a les hisendes, no tan sols pels motius exposats amb anterioritat (ocupacions de moltes finques per grans corporacions nord-americanes, canvis en el sistema d'explotació, etc.), sinó també per la normalització de la circulació monetària establida per la nova metròpoli.

CATALOGACIÓ DELS *RILES*

Tot i que la primera catalogació rellevant de *riles* data del començament dels anys seixanta del segle XX,⁴⁷ l'obra de referència en aquest camp durant més de vint anys, malgrat haver-se'n editat només cinc-cents exemplars, ha estat el *Catálogo numismático de Puerto Rico*, obra d'Efraín Archilla-Díez publicada el 1989,⁴⁸ per bé que, segons sembla, una altra obra recentment editada, *Hacienda tokens of Puerto Rico*, de Félix J. i Félix R. Fumero,⁴⁹ està prenent el relleu. Han estat, doncs, aquestes dues les obres numismàtiques principals que s'han fet servir per a guiar el present estudi.

46. ARCHILLA-DÍEZ, E., *Catálogo Numismático de Puerto Rico*. Vol. I, *Riles, vales, chapas y fichas*, Puerto Rico, 1990, p. 13-14.

47. GOULD, M. M., i HIGGIE, L. W., *The money of Puerto Rico*.

48. ARCHILLA-DÍEZ, E., *Catálogo numismático de Puerto Rico...*

49. FUMERO, F. J., i FUMERO, F. R., *Hacienda tokens of Puerto Rico*, Puerto Rico, 2010.

A l'hora de classificar els *riles* de Puerto Rico, com s'esdevé amb les peces de qualsevol altre àmbit geogràfic, n'hi ha de més fàcils d'identificar que d'altres: peces ben identificades i documentades, peces ben identificades però no gaire documentades, i peces amb una deficient identificació inicial i amb nul·la documentació. En el cas que ens ocupa, ens cenyirem a les identifications que fan Archilla-Díez i els Fumero en els seus catàlegs, moltes de les quals no són deduïbles de la presència física de la peça atesa la simplicitat de les inscripcions (formades de vegades per inicials), però que suposam fruit d'una investigació per part dels autors porto-riquenys.

Una vegada identificats els noms i llinatges dels propietaris a partir de l'extensa catalogació d'Archilla-Díez, ha calgut establir-ne l'origen. El primer criteri que ens ha permès fer una primera selecció s'ha hagut de basar en un coneixement genèric però no gaire desencaminat de genealogia per tal de distingir els llinatges originaris de les terres de parla catalana dels que no n'eren, recolzant-nos de vegades en el diccionari Alcover-Moll, on els noms familiars comparteixen espai amb els mots comuns. Per tal d'establir una primera classificació, la passa següent fou relacionar els noms dels propietaris escollits amb la llista d'emigrats publicada al llibre de Cifre. Fet això, encara romanien amb l'origen incert alguns propietaris de llinatge catalanòfon; gràcies a l'obra dels Fumero, abans esmentada, n'hem pogut identificar la major part i ampliar algunes dades sobre els ja atribuïts. De fet, les anotacions de l'obra dels Fumero, que és l'única de caire numismàtic que s'endinsa amb més o menys detall en l'origen i la història de les famílies propietàries, ens han permès establir una primera estimació dels orígens dels hisendats que dona una idea del pes que cada col·lectiu tenia a Puerto Rico.

Origen dels hisendats relacionats pels Fumero

Origen	Nombre
Mallorquins	24
Catalans	18
Valencians	2
Altres llinatges catalanòfons	4
Llinatges castellans o gallecs	44
Bascos o amb llinatge basc	3
Corsos	23
Altres països	2
Origen o llinatge incert	37
TOTAL	157

Tenint en compte que sota els epígrafs de llinatges castellans o gallecs i d'origen o llinatge incert hi pot haver persones d'una àmplia varietat d'origens (gallecs, castellans, andalusos, asturians, canaris, porto-riquenys, etc., fins i tot bascs o no espanyols), observam que el col·lectiu de més pes era el dels mallorquins, seguit de ben a prop pels corsos i, una mica més lluny, pels catalans. De fet, és sabut que a mitjan segle XIX els immigrants d'aquests tres orígens foren els qui dominaren el progrés agrícola i comercial de l'illa, concentrats principalment en la seva zona sud-occidental, tot i que amb el temps esdevingueren comerciants prestamistes que facilitaven crèdits i provisions a altres hisendats menys afortunats.⁵⁰ Un altre factor, tal vegada més subtil, ens pot donar una idea de la importància d'aquests tres col·lectius: el fet que els Fumero esmentin de forma expressa l'origen dels propietaris mallorquins, corsos i catalans en una proporció immensament superior a la d'altres orígens (que es limita a uns pocs exemples) suggereix la rellevància social i històrica d'aquestes famílies per haver romàs d'una forma aparentment més indeleble en la memòria col·lectiva de Puerto Rico, traslladada de vegades als llibres.

Hom pot pensar que, seguint el mètode abans exposat, hi ha el risc de descartar persones catalanes, balears i valencianes amb llinatges castellans. Tot i que aquesta possibilitat existeix i que n'hem estat conscients en tot moment, també és cert que els llinatges de les persones eren uns elements força fiables per a identificar-ne l'origen en una època en què la mobilitat de la població no tenia res a veure amb la d'avui dia. Per tant, i atesa l'enorme varietat de procedències dels colons espanyols que arribaren a Puerto Rico al llarg del segle XIX, creiem que els criteris que hem seguit en aquest estudi són força acurats i el resultat, bastant aproximat a la realitat. Tot i això, encara ha quedat un residu de propietaris els llinatges dels quals els identifiquen com a originaris de l'àrea de parla catalana, però dels quals cap de les publicacions consultades no ha permès concretar-ne amb certesa la regió, atès que el llinatge té i tenia una àmplia difusió a Catalunya, les illes Balears i el País Valencià.

També hem fet servir altres títols que no tenen a veure amb la numismàtica, però que han permès ampliar (en algun cas de forma considerable) les dades biogràfiques dels propietaris de les hisendes. Es tracta d'un tipus de bibliografia que es dedica a la vessant històrica i social de l'emigració a Amèrica en general i a Puerto Rico en particular, i que a voltes explica les circumstàncies i les històries familiars d'una o diverses famílies de propietaris. Tot i que trobam alguns estudis datats als anys vuitanta del segle XX, fou a finals d'aquesta mateixa dècada i al llarg de la següent quan, amb motiu del cinquè centenari del descobriment d'Amèrica (1992), va revifar l'interès pels temes americans i proliferaren els es-

50. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad: catálogo de catalanes, valencianos y balears residentes en Puerto Rico tras el cambio de soberanía de 1898*, San Juan (Puerto Rico), 1999, p. 111.

tudis dedicats, entre altres aspectes, a les migracions d'espanyols a terres del Nou Món, una quantitat important dels quals s'edità a Catalunya, a les Balears i el País Valencià.

CATALOGACIÓ D'ALGUNS EXEMPLARS

A continuació relacionam algunes peces de diversos propietaris balears (només n'hem trobat de mallorquins), catalans i valencians d'hisendes i de comerços a Puerto Rico com a mostrar de la catalogació que s'està duent a terme. Dins la separació per orígens, les hisendes o comerços estan ordenats per ordre alfabètic del municipi en què es trobaven, el qual s'indica entre parèntesis al final de la denominació de l'establiment, amb menció del propietari.

Les denominacions dels *riles* poden venir expressades en unitats monetàries (*reales*, *centavos*, etc.) o de pes (almuds, en reconeixement de la quantitat de producte recol·lectat pel treballador). En els freqüents casos en què la unitat de compte no ve expressada, s'ha optat per indicar el valor facial en «unitats».

S'hi assenyala el grau de raresa amb les abreviatures habituals (C: corrent; E: escàs; R: rar; RR: molt rar; RRR: extremament rar; U: únic). Al final de la descripció, s'hi esmenten les referències bibliogràfiques d'Archilla-Díez (AD) i dels Fumero (FF).

Atès el seu caràcter de mostra, hem resumit la informació de què disposem sobre els propietaris, que ha de ser ampliada, de forma considerable en alguns casos, en publicar-se la catalogació completa.

BALEARS

Confiteria «La Bolsa», d'Antoni Frontera (Mayagüez)

Tot i no tenir-ne encara una confirmació documental, el més probable és que Antoni Frontera fos natural de Sóller, on el seu llinatge té una àmplia difusió. Aquesta confiteria encara existia l'any 1894.⁵¹

51. BLANCH, J., *Directorio Comercial é Industrial de la Isla de Puerto Rico para 1894*, Puerto Rico, 1894, p. 90.

1. 4 unitats. Llautó. 27 mm. RR.

a/ Dalt, CONFITERIA; davall, LA BOLSA; ambdues resseguint la vorera, separades per una estrella de sis puntes a cada costat i encerclant una orla interior puntejada. Dins l'orla interior, SURTIDO COMPLETO EN DULCES Y LICORES.

r/ Dalt, ANTONIO FRONTERA; davall, MAYAGUEZ Pto Rico; ambdues resseguint la vorera, separades per una estrella de sis puntes a cada costat i encerclant una orla interior puntejada. Dins l'orla interior, número 4.

AD-154.

Hisenda de cafè «Estancia Margarita», de Joan Albertí i Frau (Ciales)

Natural de Sóller, el 1870 Joan Albertí i Frau vivia amb el seu germà Jaume, deu anys major que ell i nascut a Fornalutx, mentre era soldat de lleva;⁵² un cop lliure del servei militar, degué traslladar-se a Ciales, un municipi del centre de l'illa no gaire llunyà de Lares, on va prosperar com a propietari de fins a tres hienes de cafè el 1894.⁵³ La que ens ocupa, fundada el 26 d'octubre de 1896, probablement prengué el nom de la seva muller, Margalida Estades, amb qui es casà el 15 de març de 1900, als quaranta-quatre anys.

2. 8 unitats. Llautó. 35 mm. RRR.

a/ Llegenda incusa ESTANCIA MARGARITA DE JUAN ALBERTI Y FRAU resseguint el cantell. Creu incusa a la part inferior.

r/ Llegenda incusa CIALES BARRIO DE CIALES 26 OCTUBRE 1896 resseguint el cantell. 8 incús en el centre.

AD-211; FF-78.

52. CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño...*, p. 327.

53. BLANCH, J., *Directorio...*, p. 54.

Hisenda de cafè «La Mallorquina», d'Antoni Bennàssar (Adjuntas)

Gràcies a la seva declaració de nacionalitat, feta el 10 de gener de 1900,⁵⁴ amb quaranta-un anys d'edat, sabem que Antoni Bennàssar Vicenç va néixer a Sóller devers 1859, era fill d'Antoni i Catalina, tenia un germà comerciant⁵⁵ i es va casar amb Rosa Maria Brifort, amb qui tengué dos fills que nasqueren a Adjuntas. Residia en aquest municipi des de 1878, on figurava com a propietari de la hisenda La Mallorquina,⁵⁶ com a comerciant a l'engròs i com a proveïdor de carn el 1894.⁵⁷

3. ½ unitat (almud?). Llautó. 24 mm. RRR.

a/ Dalt, HACIENDA DE CAFE; davall, ANTONIO BEUNAZAR; ambdues resseguint la vorera. Entre ambdues llegendes, una flor de cinc pètals a cada costat. ½ en el centre.

r/ Dalt, ADJUNTAS; avall, JAHUECA P.-R; ambdues resseguint la vorera. Àguila amb ales esteses en el centre, flanquejada per dos asteriscs entre punts que separen les llegendes.

AD-344; FF-2.

Hisenda de cafè «Santa Isabel», dels germans Alomar (Santa Isabel)

L'Alomar pioner a l'illa caribenya fou Josep Alomar i Burgos, natural de Palma. Es va casar a la catedral de Mallorca el 23 de juliol de 1833 amb Maria Getrudis Femenia i Bennàssar i tengueren cinc fills: Josep Rafel (nascut el novembre del mateix any i batejat a l'església de Sant Nicolau), Joan, Francesc, Gaspar i Pere (els tres darrers ja nascuts a Puerto Rico). Per tant, l'emigració dels Alomar a ultramar tengué lloc entre el naixement de Joan i el de Francesc; en un cens de Puerto Rico datat el 1860, aquests dos apareixen amb unes edats de vint-i-un i de catorze anys, respectivament; per tant, hem de suposar que

54. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad...*, p. 148.

55. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad...*, p. 149.

56. ARCHILLA-DÍEZ, E., *Catálogo Numismático de Puerto Rico...*, p. 148.

57. BLANCH, J., *Directorio...*, p. 25 i 26.

aquest viatge tengué lloc entre 1839 i 1846 (segons Cifre fou el 1841).⁵⁸ Durant molts anys, Josep Alomar compartí la propietat de la hisenda Placeres amb Cruz Alvarado, tal vegada un nadiu porto-riqueny, fins que adquirí la Santa Isabel, que compartiria amb el seu germà Gaspar.⁵⁹

Amb el conreu de la canya de sucre i la fabricació de productes derivats, la hisenda dels Alomar va obtenir un gran èxit i reconeixement dins i fora l'illa caribenya. El 1882, va obtenir una medalla d'or per presentar els millors productes elaborats en una fira celebrada a la ciutat de Ponce, i en l'Exposició de Puerto Rico se li va atorgar el títol de productora del millor sucre de l'illa. També assolí una medalla d'or en una fira que tengué lloc a Barcelona. Probablement aquest èxit tengué alguna cosa a veure amb el fet que, un any més tard, la hisenda canviàs el nom per Hacienda Alomar, adoptàs una arada com a logotip i començàs a encunyar els seus gitons amb la llegenda ALOMAR HERMANOS i l'any 1883.

4. 10 unitats. Níquel. 28 mm. RRR.

a/ Dalt, HDA STA YSABEL; davall, STA YSABEL; ambdues resseguint la vorera i separades per una estrella de cinc puntes a ambdós costats. 10 en el centre dins orla puntejada.

r/ Dalt, ALOMAR HERMANOS; davall, 1883; ambdues resseguint la vorera i separades per una estrella de cinc puntes a ambdós costats. Arada dins orla puntejada.

AD-569; FF-451.

Hisenda de cafè «Discordia», de Joan Pons Colom (Barrio Bermesos, Ponce)

Joan Pons va néixer a Sóller, però posteriorment es traslladà amb la seva família a Artà. Dels quatre germans, Joan fou el primer a emigrar devers 1884, amb només tretze anys, i un temps més tard el seguiren els altres, dos dels quals

58. CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño...*, p. 405.

59. FUMERO, F. J., i FUMERO, F. R., *Hacienda tokens of Puerto Rico...*, p. 158.

s'establiren a la República Dominicana. En arribar a Puerto Rico, Joan va entrar a treballar en un comerç i, transcorreguts uns anys, els propietaris el feren soci del negoci. En voler independitzar-se, rebé dels seus socis unes terres localitzades en una zona del centre de l'illa, al municipi de Ponce, on fundà la seva hisenda de cafè Discordia. Era força conegut pel seu mal geni i per la seva habilitat com a tirador d'armes de foc.

Fou un dels pocs mallorquins que declararen la seva fidelitat al Govern dels Estats Units, cosa que féu el 23 de desembre de 1899, quan residia a Aibonito.⁶⁰ Joan Pons morí el 1910 i deixà una gran fortuna que permeté a la seva vídua viure de rendes durant la resta de la seva vida i als seus fills estudiar als Estats Units. Un dels seus néts, Víctor Pons, arribà a exercir els càrrecs de secretari d'Estat i de president del Tribunal Suprem de Puerto Rico.

5. 40 cents. Níquel. 33 mm. RR.

a/ Llegendà HACIENDA DISCORDIA · BARRIO BERMESOS resseguint la vorera. 1898 a la part inferior. En el centre, 40 CENTAVOS.

r/ Dalt, JUAN PONS COLOM; davall, PONCE, P.R.; ambdues resseguint la vorera i separades per una estrella de cinc puntes a ambdós costats. En el centre, 40 CENTAVOS.

AD-426; FF-364.

CATALANS

Hisenda de cafè «Engracia», de Francesc Lluch Barrera (Indiera, Lares)

Fill de Jaume i Josepa i natural de Barcelona, Francesc Lluch Barrera fixà la primera residència a Yauco el 1855. Comerciant i propietari, es casà primer amb Carmela Cardí Negroni i després amb Ana Dominga Polidori Olivieri. Arribà a

60. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad...*, p. 263.

ser batlle de Yauco el 1870.⁶¹ El 1894 mantenia un deute de 1.021,44 pesos amb el mallorquí Joan Castanyer,⁶² fet que il·lustra la relació financera que ambdós mantenien. Tenia cinquanta anys d'edat i tres fills en el moment de declarar la seva nacionalitat espanyola, el 23 de febrer de 1900.⁶³

6. ½ almud. Llautó. 23 mm. E.

a/ Dalt, HACIENDA ENGRACIA; davall, INDIERA; ambdues resseguint la vorera i separades per una estrella de cinc puntes a ambdós costats. ½ ALMUD dins orla puntejada.

r/ FRANCISCO · LLUCH · BARRERA resseguint la vorera. Estrella de cinc puntes a la part inferior. Ornament floral dins orla interior puntejada.

AD-427; FF-308.

Comerç de Saurí-Subirá & Compa. (Ponce)

Aquesta companyia era propietat dels germans Fèlix i Salvador Saurí Vivas, naturals de Mataró⁶⁴ i fills de Pere i Teresa. Fèlix va arribar a Puerto Rico el 1863, i el 1897 era amo de la hisenda Estrella; també fou un dels fundadors de la societat anònima Crédito y Ahorro Ponceño el 1883 i del Centro Español de Ponce. Salvador s'establí com a comerciant devers 1876 a Playa de Ponce i tres anys més tard, el 1879, formà amb el seu germà i segurament amb algun altre català la societat Saurí Subirá y Compañía. Fèlix es casà amb Isabel Tristani Guevara, amb la qual tengué tres fills (Rafael, José i Carmen), i tramità la declaració de nacionalitat espanyola el 21 de març de 1900, als quaranta-nou anys d'edat. Salvador era vidu de Carmelita Ferrer en declarar la nacionalitat espanyola el 21 d'octubre de 1899.⁶⁵

61. CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño...*, p. 210.

62. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad...*, p. 113.

63. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad...*, p. 79.

64. SONESSON, B., «Els catalans a Puerto Rico de 1840 a 1920: migració i comerç», a: *Terceres Jornades d'Estudis Catalanoamericans*. Abril 1988, Barcelona, 1990, p. 230.

65. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad...*, p. 106.

7. 10 centaus. Llautó. 25 mm. R.

a/ Dalt, SAURI-SUBIRA & COMPA.; davall, PONCE, P. RICO; ambdues resseguint la vorera. En el centre, 1881.

r/ Dalt, VALE; en el centre, 10, flanquejat per dues flors amb dues fulles; davall, CENTAVOS.

AD-795.

Hisenda de canya de sucre «Mercedita», de Joan Serralles (Ponce)

Natural de Barcelona i establert a Ponce el 1861,⁶⁶ Joan Serralles es casà amb una porto-riquenya nadiua, Mercedes Pérez, el nom de la qual inspirà el de la hisenda. A més de canya de sucre, també s'hi criava bestiar, que s'usava per a arrossegar les càrregues per l'interior de la propietat, tot i que aquesta força motriu fou substituïda per un petit ferrocarril de vapor que hi féu construir el propietari el 1872.⁶⁷ Va participar en la fundació de la societat anònima Crédito y Ahorro Ponceño.⁶⁸

Els *riles* de diversos valors d'aquesta hisenda foren encunyats per la companyia anglesa Heaton & Sons l'any 1880.

8. 1 unitat. Níquel. 20 mm. E.

a/ Llegenda en quatre línies HDA. MERCEDITA J.S. 1880.

r/ Número 1.

4.000 peces encunyades per R. H. Heaton & Sons.

AD-559; FF-369.

66. DÍAZ MALDONADO, E., *Apuntes numismáticos de Ponce*, Ponce (Puerto Rico), 2003, p. 29.

67. DÍAZ MALDONADO, E., *Apuntes numismáticos de Ponce*, p. 30.

68. CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño...*, p. 288.

Hisenda de cafè «Finca de J. Corominas», de Josep Corominas (Mameyes, Utuado)

Josep Corominas, natural de Barcelona, arribà a Utuado devers 1874. Dotze anys més tard, el 1886, era un propietari agrícola, casat, de cinquanta-cinc anys, al mateix municipi.⁶⁹

Els Fumero han publicat peces d'1, 2 i 3 almuds (Archilla-Díez només les d'1 i de 3), però nosaltres hem tengut la fortuna de trobar una peça inèdita que presentam aquí i que reproduïm a mida real i al doble. Com la resta de peces de la mateixa sèrie, el municipi està escrit incorrectament («Utuado» en lloc d'«Utuado»).

9. ½ almud. Níquel. 17 mm. U.

a/ Llegendada en quatre línies D°. MAMEYES DE UTUARDO (sic). Davall, estrella de sis puntes. En la part inferior, resseguint la vorera, FINCA DE J. COROMINAS. Tot dins una orla puntejada.

r/ Dalt, resseguint la vorera, COJIDA DE CAFE, flanquejada per dues estrelles de cinc puntes. En el centre, ½ ALMUD. Cercle flanquejat per dues puntes en la part inferior.

Puerto Rico Numismático (març 2012).⁷⁰

Comerç «La Catalana», d'Emili Piquer i Camp (Yauco)

Emili Piquer i Camp, fill de Pere i Maria Àngels, nasqué a Mataró devers 1853. En la declaració de nacionalitat espanyola que va fer el 10 de novembre de

69. CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño...*, p. 157. Els Fumero en confirmen l'atribució.

70. Boada salom, J., «Ril inédito de 1/2 almud de la Finca de J. Corominas en Utuando». *Puerto Rico Numismático*. Sociedad Numismática de Puerto Rico, març 2012, p. 3 i 4. En aquest article es presentà aquesta peça, inèdita fins aleshores.

1899, amb posterioritat a l'ocupació nord-americana, es declarava industrial de professió, casat amb Ángela Delgado Rodríguez i pare de tres fills.⁷¹

10. 5 unitats. Llautó. 22 mm. R.

a/ Dalt, EMILIO PIQUER Y CAMP; davall, YAUCO PUERTO - RICO; ambdues resseguint la vorera i separades per dues estrelles de sis puntes. Estrella de sis puntes més gran en el centre.

r/ SURTIDO GENERAL DE PROVISIONES Y FRUTOS DEL PAIS resseguint la vorera. En el centre, número 5 dins orla interior puntejada.

AD-197.

Hisenda de cafè «Delfina», de Joan Amill (Yauco)

El fundador d'aquesta explotació agrícola fou Joan Amill Guasch, fill de Jaume Amill Roig i de Gertrudis Guasch i nascut a Vilanova i la Geltrú. El seu germà Joaquim arribà a Puerto Rico el 1829, amb només tretze anys, reclamat per son pare, que tenia una tenda en una població anomenada El Pepino. Joan Amill es casà amb Delfina Amill Orama, de qui prengué el nom de la hisenda.

Després de tres generacions en mans dels Amill, la hisenda passà a la família mallorquina dels Llinàs, que avui dia encara en conserva la propietat.

11. 1 ral. Llautó. 20,3 mm. C.

a/ Dalt, HACIENDA DELFINA; davall, YAUCO, Pto. RICO; ambdues resseguint la vorera. En el centre, J.A.

r/ Dalt, UN REAL; en el centre, número 1; davall, ornament.

AD-419; FF-528.

71. SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad...*, p. 93.

VALENCIANS

Hisenda de canya de sucre «Restaurada», de Miquel Arribas Escribano (Ponce)

Aquesta plantació era una de les poques que eren propietat de valencians. Disposava de molí propi, es trobava al barrio Vayas i va pertànyer a Miquel Arribas Escribano, natural de València, que en fou el propietari des de 1875 fins a 1897. Els gitons foren fabricats per la casa anglesa R. H. Heaton & Sons.⁷²

12. 1 unitat. Níquel. 19,5 mm. RRR.

a/ HDA. RESTAURADA M.A. 1880 en quatre línies.

r/ Número 1.

AD-564; FF-375.

BIBLIOGRAFIA

ARCHILLA-DÍEZ, E., *Catálogo numismático de Puerto Rico*. Vol. I. Riles, vales, chapas y fichas. Puerto Rico, 1990.

BALAGUER, A. M., «Numismàtica dels catalans d'Amèrica» (resum de la ponència). *Les Jornades d'Estudis Catalanoamericans*. Juny 1984. Barcelona, 1984.

BLANCH, J., *Directorio Comercial é Industrial de la Isla de Puerto Rico para 1894*. Puerto Rico, 1894.

BOADA SALOM, J., «Numismàtica balear d'Ultramar» (article en tres parts). *Col·lecciomania* (Palma de Mallorca: GFCP), núm. 21, 22 i 23 (juliol i octubre 2006 i gener 2007).

CIFRE DE LOUBRIEL, E., *La formación del pueblo puertorriqueño. La contribución de los catalanes, balearicos y valencianos*. San Juan (Puerto Rico): Instituto de Cultura puertorriqueña, 1975.

72. FUMERO, F. J.; FUMERO, F. R., *Hacienda tokens of Puerto Rico...*, p. 136-137.

CRUSAFONT I SABATER, M., *Pesals monetaris de la Corona Catalano-Aragonesa*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans), 1999.

CUBANO IGUINA, A., *Un puente entre Mallorca y Puerto Rico: la emigración de Sóller (1830-1930)*. Colombres (Astúries): Archivo de Indianos, 1993 (Cruzar el charco; 7).

DELGADO RIBAS, J. M., «La emigración valenciana a Indias durante la Edad Moderna». A: *Los valencianos en América. Jornadas sobre la emigración*. València: Comissió per al Vè Centenari del Descobriment d'Amèrica-Encontre de dos mons, 1993.

DÍAZ HERNÁNDEZ, L. E., *Castañer, una hacienda cafetera en Puerto Rico (1868-1930)*. Río Piedras: Editorial Edil, Inc., 1983.

DÍAZ MALDONADO, E., *Apuntes Numismáticos de Ponce*. Ponce (Puerto Rico): Editorial Surco y Semilla, 2003.

FISHER, J. R., *El comercio entre España e Hispanoamérica (1797-1820)*. Madrid: Banco de España, Servicios de Estudios, 1993. (Estudios de Historia Económica; 27).

FUMERO, F. J.; FUMERO, F. R., *Hacienda tokens of Puerto Rico*. Puerto Rico, 2010.

GONZÁLEZ VALES, L. E., *El situado mexicano y la financiación de las fortificaciones de San Juan de Puerto Rico*. Puerto Rico, 2007.

GOULD, M. M.; HIGGIE, L. W., *The money of Puerto Rico*. Racine (Wisconsin): Whitman Publishing Company, 1962.

GRASES P., [et al.], *200 catalans a les Amèriques (1493-1987)*. Barcelona: Comissió Catalana del Cinquè Centenari del Descobriment d'Amèrica, 1988.

GUIVEN FLORES, C., «La Real Cédula de Gracias de 1815 para Puerto Rico, instrumento jurídico de reformas y cambios en la primera mitad del siglo XIX» A: *Anuario Mexicano de Historia del Derecho* (Mèxic), núm. 8 (1996), p. 171-187.

PONS, J., «Negocis dels mallorquins amb Índies a la segona meitat del s. XVII», A: *Congrés Internacional d'Estudis Històrics «Les Illes Balears i Amèrica»*. Vol. I. Coordinat per Román Piña Homs. Palma: Institut d'Estudis Balearics, gener 1992, p. 313-318.

RIPOLL MARTÍNEZ, A., «Alguns aspectes de l'emigració mallorquina a Puerto Rico». A: *Congrés Internacional d'Estudis Històrics «Les Illes Balears i Amèrica»*. Vol. III. Coordinació de Román Piña Homs. Palma: Institut d'Estudis Balearics, gener 1992, p. 357-370.

RODRIGO Y ALHARILLA, M., *Indians a Catalunya: capitals cubans en l'economia catalana*. Col·lecció «Estudis», 36. Fundació Noguera. Barcelona, 2007.

SÁNCHEZ SUÁREZ, S., «Els indians de Catalunya. Un balanç bibliogràfic», p. 209-220; SONESSON, B., (New York University). «Els catalans a Puerto Rico de

1840 a 1920: migració i comerç», p. 221-233; Yáñez Gallardo, C., (Universitat de Barcelona). «L'emigració catalana a Amèrica entre 1830 i 1930», p. 279-302. A: *Terceres Jornades d'Estudis Catalanoamericans. Abril 1988*. Barcelona: Comissió Amèrica i Catalunya 1992, 1990.

SARRAMÍA, T., *Lealtad y nacionalidad: catálogo de catalanes, valencianos y baleares residentes en Puerto Rico tras el cambio de soberanía de 1898*. San Juan (Puerto Rico): PR Books, 1999.

SEGURA, M., *Un lejano aroma de café. Crónica de mallorquines en Puerto Rico*. Palma: Lleonard Muntaner, 1997. (Llibres de la Nostra Terra; 28).

Transcripció del testament d'Isabel I a Internet: <<http://www.delsolmedina.com/TestamentoCodiciloIsabelCatolica.htm>>

Quatre medalles a Francesc Ferrer i Guàrdia: Devreese, Le Roux, CP i Murányi

*ROSSEND CASANOVA**

El juliol de 1909, amb l'objectiu de protegir els interessos miners al Marroc, amenaçats seriosament pels insurgents locals, el Govern espanyol hi destinà quaranta-mil soldats que eren, en la seva major part, de Barcelona. La decisió no agradà gens als barcelonins, que es mobilitzaren amb protestes que van anar creixent cada dia que passava. El poble s'alçà contra aquella guerra colonial encoberta i la decisió arbitrària d'enviar-hi només catalans. Els enfrontaments entre els manifestants i la policia culminaren amb una vaga general el 26 de juliol, que degenerà en un anticlericalisme que derivà en la crema d'esglésies, escoles i convents. Més de vuitanta edificis quedaren calcinats.

L'episodi, conegut com la Setmana Tràgica, no canvià de rumb fins a l'agost, quan els revoltats varen ser dominats per les forces armades, que hi actuaren de forma agressiva i contundent. El recompte final de víctimes d'aquella acció resulta encara avui esfereïdor, amb cent setze morts, més de dues mil persones jutjades i el tancament de les escoles laiques, dels centres obrers i dels diaris d'esquerres, considerats instigadors de la revolta. Finalment, el 13 d'octubre d'aquell 1909, al castell de Montjuïc, el pedagog Francesc Ferrer i Guàrdia va ser executat, acusat de ser l'incitador d'aquells fets. I si bé no hi tenia res a veure, les autoritats varen saber aprofitar tot un seguit de causalitats per fer de Ferrer el cap de turc.

Però, què havia passat exactament? Uns anys abans, Ferrer havia dut a terme a Barcelona un projecte innovador i avançat en el seu temps: l'Escola Moderna. El seu model es basava en una actitud filosòfica que refusava tot dogmatisme, religiós o d'altra índole, i basava l'educació de la infància en fonaments científics i racionals. Era un moviment de pedagogia llibertària amb mètodes adaptats a la psicologia dels nens i que no tenia res a veure amb la doctrina dels col·legis religiosos, motiu pel qual era benvist pel món obrer i d'esquerres.

* Doctor en Història de l'Art. Conservador del Museu de les Arts Decoratives de Barcelona.

Però les coses es van començar a tòrcer el 1906, quan Mateu Morral, traductor i bibliotecari d'un centre educatiu de Ferrer, atemptà contra el rei Alfons XIII a Madrid. L'acció va resultar frustrada, però ocasionà el tancament de l'Escola Moderna i la reclusió de Ferrer a la presó durant un any, acusat de complicitat, tot i que després va ser absolt.

En quedar en llibertat, es traslladà a França i a Bèlgica, on fundà la Lliga Internacional per a l'Educació Racional de la Infància (Éducation Rationnelle de l'Enfance) i on havia obert seus de l'Escola Moderna, anomenades allí de la Libre-Pensée. Precisament, Ferrer s'havia consagrat a la Lliga Internacional de l'Escola Moderna (Ligue internationale de la Libre-Pensée) creada per un belga, el doctor Modest Terwagne (1864-1945), al país del qual va fer nombroses estades.

Així, el seu ideari es va anar desenvolupant arreu d'Europa, sobretot entre les classes obreres i d'esquerres, que veien en aquesta forma educativa un allunyament de la metodologia religiosa de la majoria d'escoles.

Si retornem a la Setmana Tràgica, veurem que durant la revolta el Govern de l'Estat no va estar a l'alçada de la situació i que, en un gest de repressió i càstig, culpà el pedagog i l'executà injustament, acusant-lo falsament i sense provar-ho de ser l'instigador i el líder dels esdeveniments del juliol.¹ El seu afusellament posà de manifest la intransigència dels nuclis benestants i de la dreta (i de l'Es-

Foto 1. Retrat de Francesc Ferrer i Guàrdia en una carta postal editada en ocasió del Congrés Universal de l'Escola Moderna a Brussel·les el 1910.

1. Un temps després, el 1912, el procés contra Ferrer va ser revisat i la seva condemna va ser declarada errònia.

glésia, que veia perillar el seu domini escolar doctrinal) i generà un efecte contrari a l'esperat, impulsant els corrents antipolítics dins la classe obrera i, a nivell internacional, desencadenant una campanya europea de condemna que dugué a la caiguda del Govern. Anatole France afirmà que l'única culpa de Ferrer «és el de ser republicà i socialista lliurepensador; el seu crim és haver creat l'ensenyança laica a Barcelona i instruït a milers de nens en la moral independent, el seu crim és haver fundat escoles».

A París, per exemple, les queixes per aquest injust ajusticiament varen ser tant sonades que fins i tot s'atemptà contra l'alcalde, vista la seva laxitud en condemnar la mort de Ferrer. El batlle sortí il·lès dels aïrats exaltats, però un dels agents que el protegien hi va perdre la vida. Les queixes contra l'Església catòlica espanyola i contra la monarquia d'Alfons XIII acabaren amb disturbis difícils de controlar i feren que a la capital francesa s'organitzés una gran manifestació de repulsa al tràgic destí de Ferrer.

A Bèlgica, les manifestacions també foren destacables i a Brussel·les es varen viure aldarulls davant de l'ambaixada d'Espanya que comportaren la destrossa de mobiliari urbà i crits contra els poders públics de Madrid. L'organisme local, el Consell Comunal de Brussel·les, considerarà que la condemna de Ferrer s'havia produït en unes condicions injustificades i que era un atemptat gravíssim a les lleis de la civilització. Per això, opinant que cap poder tenia el dret d'eliminar un home pel fet de pensar diferent, protestà contra la seva execució i autoritzà l'errecció, per subscripció pública, d'un monument a la seva memòria, digne de la capital i en terreny municipal. A més, insistí a donar al monument una gran significació que marqués el declivi de la intolerància i glorifiqués la llibertat de la consciència humana.

Aquesta rehabilitació parcial fou obra d'un belga, Georges Lorant. Gràcies a ell i als admiradors del pedagog i filòsof màrtir s'erigí aquest monument, obra de l'escultor belga Auguste Puttemans (1866-1927), i en l'ocasió es va posar a la venda una medalla de Godefroid Devreese (1861-1941).²

Devreese i la medalla al monument a Ferrer

A Bèlgica, poc temps abans de realitzar aquesta medalla, l'escultor Devreese havia modelat una placa commemorativa a Georges Garnir (1868-1839), escriptor i fundador de la revista *Pourquoi Pas?* i autor de «Semeur», l'himne de la Universitat Lliure de Brussel·les. Aquesta institució datava del 1834 i en el discurs inaugural el filantrop Auguste Baron definí el seu esperit: «*Jurem inspirar els nostres alumnes, sigui quin sigui l'objecte del nostre ensenyament, l'amor pràctic dels homes que són germans, sense distinció de casta, d'opinió, de nació;*

2. WILLENZ, A. M., *Le médailleur Godefroid Devreese*, publicació inèdita, Brussel·les, 1986, p. 67 i 68.

Foto 2. Anvers i revers de la medalla de Godefroid Devreese.

jurem ensenyar-los a consagrar els seus pensaments, els seus treballs, els seus talents a la felicitat i a la millora dels seus conciutadans i de la humanitat...»

Per tant, quan a finals d'aquell any 1909 el Consell Comunal de Brussel·les decidí editar la medalla a Ferrer, molt probablement l'encarregà a Devreese perquè l'escultor ja coneixia l'assumpte sobre el món liberal i el del lliure pensament, a més de ser un retratista excel·lent.³ Afegirem també que Devreese era maçó (així com una part important del seu entorn artístic) i que la Universitat Lliure de Brussel·les va rebre ingressos de les subscripcions llançades pel Gran Orient i diverses lògies maçòniques del país.

La medalla en record de Ferrer i que serví per a recollir diners amb els quals col·laborar a l'erecció del monument va ser realitzada en níquel i a l'anvers s'hi pot veure la llegenda circular «Francisco FERRER» amb l'efígie a la dreta i la signatura G. DEVREESE al lateral, a l'alçada de l'espatlla. Al revers hi ha la inscripció circular «ALELLA. 10 Janvier. 1859. - MONTJUICH. 13 Octe. 1909» amb una clara intenció de perpetuar que l'ajusticiament no s'havia comès a Barcelona sinó al seu opressiu castell-presó. Al centre apareixen distribuïts quatre elements amb una clara voluntat simbòlica: un llibre obert, com a representació de l'educació; una torxa, que evoca la il·luminació del coneixement i la Ciència, així com el poder regenerador de la flama; uns ramells de banús fals o laburn (*Laburnum anagyroides*), planta que per l'abundància de les seves flors grogues s'anomena popularment "pluja d'or" i que, en ser verinoses, són referides en la literatura com a símbol de perill o mort; i, finalment, una fulla de palma, amb la intenció de representar la victòria del pensament.

La peça mesura 30 mm de diàmetre i pesa poc menys de 13 g.⁴ Va ser editada pel taller Fonson de Brussel·les l'any 1910. Porta una anella per a penjar-la.

3. SOLVAY, L., *Godefroid Devreese 1861-1941*, Brussel·les, 1943.

4. CRUSAFONT I SABATER, M., *Medalles commemoratives dels Països Catalans i de la Corona catalano-Aragonesa (s. XI-XX)*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans), 2006, p. 526 (ref. 1066).

No hi ha cap dubte que l'elecció de Devreese va ser encertada, perquè l'escultor va ser superior, en relació amb els seus homòlegs belgues del seu temps, en el camp del retrat. Va ser literalment incomparable i avui, amb la perspectiva que dona la història, veiem com les seves peces són exemples de com hi aportava un estudi atent de la fisonomia, penetrava en la psicologia del retratat, els donava la força de la composició i les dotava d'un realisme clar replet d'espiritualitat. En les seves obres sempre trobem el respecte per la línia bella, eloqüent i noble, la composició i la voluntat de no deixar res a l'atzar de l'execució. Devreese és considerat, avui, el renovador de l'art de la medalla a Bèlgica.

De fet, l'èxit de Devreese com a medallista va ser tan gran, des del primer moment en què van aparèixer les seves primeres peces, que hom s'habitua ràpidament a no veure en ell més que el medallista, oblidant la seva vessant d'escultor. Serveixi d'exemple l'article que Léon Tombu li dedicà a la revista *Clarté*, intitulat «Godefroid Devreese. Médailleur et sculpteur», quan l'artista tenia setanta-un anys.⁵ Devreese donà a l'art de la medalla belga una època daurada i una popularitat com no havia tingut mai.

Foto 3. El monument a Ferrer erigit a Brussel·les en la seva ubicació original.

5. El crític afirma que Devreese és, aleshores, un gran medallista de renom mundial i un bon escultor estatuari, massa poc conegut en aquesta vessant atès que la fama de medallista n'ha acaparat l'atenció en detriment de la seva producció escultural. TOMBU, L., «Godefroid Devreese. Médailleur et sculpteur», *Clarté* (Brussel·les), juny 1932.

Fotos 4 i 5. Un grup de persones contemplen els desperfectes ocasionats davant de l'ambaixada d'Espanya a París l'endemà de la manifestació de protesta per l'execució del pedagog.

Le Roux i una medalla com a record

Localitzada a França, aquesta petita peça que mesura 21 mm x 16 mm reproduceix el bust de Ferrer a la dreta inserit dins un cercle, evocant una medalla. Un enquadrament sobresurt al darrere i a la base hi ha escrit FRANCISCO FERRER. Al costat s'hi pot llegir la signatura Le Roux de l'autor, a qui no hem pogut identificar. El revers té la inscripció MONTJUICH 13 OCTOBRE 1909. És d'alumini i porta anella per a penjar-la.

Foto 6. Anvers i revers de la medalla de Le Roux.

No ens ha estat possible conèixer qui edità la medalla ni el motiu exacte, tot i que és possible que fos impulsada per alguna societat obrera o alguna associació vinculada al lliure pensament com a record de la desaparició del pedagog. Desconeixem si és una producció gal·la o d'un altre país francòfon, tot i que per la transcendència que la mort de Ferrer va tenir a França i pel fet que l'haguem trobat allà, creiem que va ser produïda en aquest país.

La posició del perfil de Ferrer ens fa pensar que Le Roux modelà el rostre basant-se en una fotografia, atès que hi ha diversos retrats del pedagog presos des d'aquest angle. La informació del revers ens indica que s'edità com a record del dia en que va desaparèixer.

CP (?) i la medalla a Ferrer

La posició institucional espanyola va ser ben diferent de la francesa i la belga, com és d'entendre, atès que era l'executora d'aquell crim injustificat. Per tant, no impulsà cap medalla i la que coneixem avui va ser editada, molt probablement, per alguna entitat amb pocs recursos que va voler retre un homenatge a Ferrer.

Coneixem la peça per una targeta postal que la reproduïx i que es conserva a l'Archivo General de la Administración del Ministerio de Cultura (caixa F/03254, sobre 27), a Madrid, i per la reproducció que en fa d'una altra (l'anel·la que la sosté és diferent) Miquel Crusafont a *Medalles conmemoratives dels Països Catalans i de la Corona catalano-Aragonesa (s. XV-XX)*⁶ i a *El ressorgiment de la nació catalana*.⁷

L'esmentada targeta postal presenta l'anvers de la medalla amb el perfil de Ferrer a la dreta envoltat amb la inscripció HOMENAJE A F. FERRER GUAR-

6. Cit. *Supra*. CRUSAFONT I SABATER, M., *Medalles conmemoratives...*, p. 526 i 527 (ref. 1065).

7. CRUSAFONT I SABATER, M., *El ressorgiment de la nació catalana, resultat d'un esforç col·lectiu*. Sabadell, Museu d'Història de Sabadell, 1982, p. 20.

Foto 7. Targeta postal que reproduïx l'anvers i el revers de la medalla a Ferrer. © Ministerio de Cultura. Archivo General de la Administración, caja F/03254, sobre 27.

DIA i amb elements evocadors del personatge: un sol radiant cobert parcialment per núvols de tempesta, un llibre, un foli amb un tinter i una ploma, i unes branques de llorer. Està signada amb el monograma CP (o similar), que no hem sabut identificar. El revers de la medalla escenifica Ferrer dins un taüt, amb la Fama que anuncia al món la seva mort, la Justícia plorant als seus peus i dos nens com a representació del seu objectiu formatiu. Al fons, el castell de Montjuïc. Un filacteri indica: AL FUNDADOR DE LA ESCUELA MODERNA i a l'exerg les dates 1859 - 1909.⁸

Desconeixem la seva mida, però al revers de la targeta postal s'informa de forma general «DIJE de aluminio t. 30 mm» i «Bajorelieves sobre bronce t. 220 mm». Si prenem la primera dada com una referència a peces com la que ens ocupa, podem atribuir-li la grandària i el material. Porta una anella per a penjar-la.

Murányi, autor de la millor medalla a Ferrer

El drama de Ferrer va traspassar fronteres i, a banda de Bèlgica, en altres països li varen retre homenatge. Coneixem el cas d'una medalla editada a Hongria i d'excel·lent factura, sens dubte la millor de les quatre que comentem, obra de l'escultor i medallista Gyula Murányi (Budapest, 1881-1920). Es tracta d'una peça *uniface*, de 50 mm de diàmetre, de bronze i amb una bonica patina, que

8. Agraïm la col·laboració d'Edu Richard Simón, de la Biblioteca Francesc Ferrer i Guàrdia, per les dades facilitades en relació amb aquesta medalla.

Foto 8. Anvers de la medalla *uniface* de Gyula Murányi. Col·lecció Rossend Casanova, Barcelona.

presenta una figura masculina dempeus que sosté una torxa, símbol que evoca el coneixement il·luminat i la Ciència, així com el poder regenerador de la flama. Porta la inscripció IN MEMORIAM FRANCESCO FERRER a un costat i 1909 OCT. 13 a l'altre. Està signada MURÁNYI a la part inferior.

Gyula Murányi és un important escultor i medallista hongarès del període modernista. Es formà a Budapest, a París i a Viena. A partir de 1906 començà la producció de medalles i plaquetes, moltes de les quals es conserven a la Magyar Nemzeti Galéria (Galeria Nacional Hongaresa) de Budapest. D'ell coneixem altres medalles del mateix període i d'igual factura, és a dir, de pàtina, disseny i grafia semblants. És el cas de la dedicada al jutge i polític László Lukács (circa 1910) feta en bronze i amb la mateixa signatura; la plaqueta MORTUUS PRO PATRIA, NON FRUSTRA VIXIT, de 1916 que el l'escultor dedicà als morts de la Primera Guerra Mundial: HOC OPUS DOMINAE DORAE FAYER MAXIMA CUM REVERENTIA DEDICO JULIUS MURÁNYI MDCCCCXVI i que reproduïx figures masculines en idèntica posició a la medalla destinada a Ferrer; o la dedicada al director de la Biblioteca Municipal de Budapest i revolucionari socialista Ervin Szabó, en què una figura masculina, portadora d'una torxa, trenca una cadena en favor de les llibertats. Data de 1918 i inclou la inscripció IN LAUDEM MAGNAE REBELIONIS MURÁNYI FECIT.

Malauradament, no coneixem qui encarregà a Murányi la medalla a Ferrer ni el taller que l'edità, però per la data en què va ser feta tot fa pensar que, o va ser

realitzada per iniciativa del propi escultor, o li fou encarregada per alguna entitat o institució pública que, com en els casos anteriors, decidí no aparèixer esmentada.

Aquestes quatre medalles a Ferrer (només coneixem aquestes, però probablement no són les úniques)⁹ són un bon exemple de com des de diferents punts d'Europa, a partir de diversos objectius i interessos, es produïren quatre peces, totes diferents i alhora amb un contingut força semblant: retre un homenatge i recordar l'home que lluità i defensà la llibertat de pensament.

9. Per exemple, coneixem una placa fosa de 185 mm de diàmetre i amb una anella per a penjar-la, localitzada a França. Mostra el bust de Ferrer a la dreta i pesa 1.200 g. Sense signar.

El medaller Lorilleux, un testimoni de l'empremta empresarial de Badalona

*ROSSEND CASANOVA**

Des de mitjan segle XIX i com a conseqüència de les exposicions internacionals que es van celebrar arreu d'Europa i a Amèrica, empreses i particulars començaren a guanyar medalles que recordaven la seva participació i el premi aconseguit. Aleshores va néixer el costum d'emmarcar-les, apareixent així la figura dels medallers, veritables compendis que agrupaven els guardons aconseguits i que es convertiren ben aviat en un mostrari de la categoria assolida pel seu propietari. Coneixem medallers d'artistes, premiats pels seus dots en escultura, pintura o dibuix, però també medallers d'empreses, testimonis que certificaven el reconeixement dels seus productes tant a nivell local com internacional.

Els medallers van proliferar durant el darrer quart del segle XIX i perduraren fins al primer quart del XX. Un d'aquests medallers, que acaba d'ingressar com a donació al fons patrimonial del Museu de Badalona, és el de l'empresa Lorilleux, establerta a la ciutat el 1888. La fàbrica era de capital francès i aleshores era propietat de Charles René Lorilleux. Es dedicava a la producció de tintes per a impremta i tipografia i es convertí, a finals del segle XIX, en una de les principals empreses del seu sector.

Com moltes indústries de l'època, Lorilleux va participar en diverses exposicions universals i concursos internacionals, i hi va ser guardonada amb medalles, diplomes i premis. El 1888, la recentment inaugurada delegació de Badalona va participar a l'Exposició Universal de Barcelona, celebrada aquell mateix any. Era el seu primer concurs i hi guanyà la seva primera medalla per la qualitat de les tintes. Poc després, seguint la tradició d'emmarcar els guardons aconseguits, edità el seu propi medaller, un marc ovalat amb els principals premis obtinguts entre 1855 i 1888.

* Doctor en Història de l'Art. Conservador del Museu de les Arts Decoratives de Barcelona.

Tintes de prestigi

Ch. Lorilleux & Cie. havia estat fundada el 1818 a França, tenia les oficines a París (rue Suger, 16) i fabricava tintes de colors, d'esmalts i vernissos, i realitzava importants treballs d'impressió a la fàbrica que tenia a Puteaux (actual districte de Nanterre). A finals del segle XIX, l'empresa va prendre unes proporcions enormes, i el 1913 tenia un capital de dos milions de francs.¹

Les tintes Lorilleux s'utilitzaven a les principals impremtes d'Europa i d'Amèrica i la firma posseïa, a banda de les fàbriques de Puteaux i de Badalona, una tercera seu a Bradford (Anglaterra), alhora que comercialitzava els seus productes a través d'una xarxa d'agències que incloïa Amsterdam, Bilbao, Bucarest, Budapest, Buenos Aires, Brussel·les, Copenhaguen, el Caire, Leipzig, Lisboa, Londres, Madrid, Mèxic, Milà, Nàpols, Praga, Rio de Janeiro, Roma, Santiago de Xile, Torí i Viena.

Afegirem que dels seus treballs d'impressió destaquen els anuncis artístics i els articles de matèria comercial i oficial, en els quals ocupà una primeríssima posició. De fet, a finals del segle XIX, imprimir amb tintes Lorilleux era una referència de qualitat i molts cartells tenien afegit, al marge lateral i al costat del nom de l'impressor, el de les tintes. La marca també va recórrer als millors dibuixants de l'època per als seus productes. És el cas de les làmines del catàleg *Ch. Lorilleux & Cie. Paris* (1892) realitzat per Alfons Mucha en el més pur estil Art Nouveau.²

Pel que fa a la seu badalonina, ja hem esmentat que Lorilleux s'hi instal·là el 1888. La fàbrica era coneguda popularment com La Tinta i estava situada entre la via del tren i la platja. Es dedicava a la producció de tintes d'impremta, calcogravat i litografia. Tenia una extensa instal·lació de màquines trituradores, amassadores i refinadores per a fabricar tintes i d'altres per a produir tinta per a rotogravat. Lorilleux fou la primera d'aquest sector establerta a Catalunya i gaudia d'un veritable monopoli fins al punt que, fins al començament del segle XX, gairebé tota la premsa espanyola utilitzava les tintes fabricades a Badalona.

L'empresa però, situà el despatx comercial a Barcelona, a la Gran Via de les Corts Catalanes número 653 i, posteriorment, al carrer Casanova número 26, des d'on es despatxava per a tota la Península.³ La fàbrica de Badalona va mantenir el nom de Ch. Lorilleux & Cía. fins que, arran d'uns canvis en la propie-

1. *Impressões do Brazil no Seculo Vinte*. Anglaterra, Lloyd's Greater Britain Publishing Company, Ltd., 1913.

2. Es tracta d'un dibuix molt ben compost, encapçalat per la marca de la casa, on diverses figures envolten un marc amb el color de la tinta i dessota hi ha inscrit el nom i el número del color. Es produïren tantes làmines com tintes es fabricaren per al catàleg d'aquell any.

3. La fàbrica Ch. Lorilleux i Companyia estava aleshores representada a Barcelona per Ceferí Gorchs. Anualment editava un calendari i cromos estampats amb decoracions de diferents colors que enviava als clients per tal de promocionar les seves tintes.

Foto 1. El medaller Lorilleux conservat al Museu de Badalona. © Museu de Badalona. Núm. inventari 13387.

tat, passà a dir-se Lorilleux Lefranc Española SA, Coates Lorilleux SA i, després, Sun Chemical SA.

La nissaga dels Lorilleux

L'empresa, creada el 1818, s'instal·là a Puteaux el 1824. Com moltes altres fàbriques, no començà a promocionar-se a gran escala fins que proliferaren les exposicions universals, després que Londres celebrés la primera el 1851. Aleshores Lorilleux estava formada per diferents socis i per l'empresari capitalista Charles René Lorilleux (1827-1893), que en donava el nom. Per recompensar els seus dots emprenedors i de servei al país, per decret del 23 de juliol de 1881, se li concedí la insígnia de *chevalier* de la Legió d'Honor.⁴

El 1852, Lorilleux s'havia casat amb Eugénie Pinta i van tenir dos fills, Jean i Louise. La filla no va tenir descendència, però Jean (1853-1904) es va casar (1877) amb Alice Ledoux i van tenir una filla, Gabrielle (1878-1964) i un fill, Pierre (1883-1977). El desembre de 1898, Gabrielle es casà amb l'enginyer d'arts i manufactures Gabriel Guary, deu anys més gran que ella, i que realitzà la seva carrera professional a la fàbrica del seu sogre. El 28 de juliol de 1904, Jean Lorilleux va morir a París i aleshores, reunida la societat, es decidí nomenar gerent

4. Lorilleux va rebre aquesta condecoració en qualitat de fabricant de tintes d'impremta. La medalla li va ser donada pel ministre d'Agricultura i Comerç. Base de Dades de la Legió d'Honor, LH/1659/88.

Foto 2. Detall de l'encapçalament estampat en lletres daurades al fons del medaller. © Rossend Casanova.

Guary, mentre Pierre no arribés a complir trenta anys, edat que se li requeria per a poder dirigir l'empresa.⁵

Segons consta a la premsa barcelonina de l'època, l'octubre de 1906 Guary fou condecorat com a *officier* de la Legió d'Honor (una categoria superior a l'anterior aconseguida).⁶ També seria condecorat amb la medalla de cavaller de l'Ordem de Nossa Senhora da Conceição de Vila Viçosa per la monarquia portuguesa. Cap d'aquestes dues medalles s'incorporà al medaller de Badalona, que molt probablement es realitzà el 1889 i que no s'actualitzà ni es modificà posteriorment.

El medaller Lorilleux

El 12 de gener de 2011, el Museu de Badalona va rebre en donació el medaller, un quadre amb els guardons obtinguts per l'empresa fins a 1888. La donació va ser feta per Sun Chemical SA, propietària de l'antiga fàbrica de tintes.

El medaller tenia una funció purament publicitària i de prestigi davant d'aquells que visitaven l'empresa i, de fet, les medalles que hi apareixen no corresponen (majoritàriament) als èxits badalonins, sinó que són premis aconseguits abans de la seva instal·lació a Badalona. Són guardons que pertanyen a exposicions industrials, internacionals i universals en les quals Lorilleux havia participat entre 1855 i 1888, data, aquesta última, que correspon a la seva instal·lació

5. Dades del *Diário Oficial da União* (DOU), p. 2, Seção 1, de 19/02/1907, extretes de la documentació fiscal referida a la fàbrica que Lorilleux tenia a Rio de Janeiro, al Brasil.

6. També ho certifica la seva necrològica, apareguda al diari *L'Ouest* el 29 de setembre de 1922.

a Badalona. Per tant, tots els premis excepte un, el de Barcelona d'aquell 1888, es guanyaren des de França.

Aquest fet indica que el muntatge del medaller es va fer després que guanyés el premi barceloní i molt probablement en ocasió de l'obertura de la nova fàbrica badalonina, incorporant així al seu historial el prestigi assolit a França. A més, una dada fa pensar que aquesta iniciativa procedia de la casa matriu, atès que el muntatge del quadre va ser realitzat per l'impressor Massonnet de París, com bé indica la llegenda «Ch. Massonnet, Edit. Faub. St. Denis 64. Paris» a la part inferior i centrada. Afegirem que les medalles guanyades es conservaven a França i que en el medaller Lorilleux no hi ha medalles en el sentit estricte del terme, sinó medalles d'aplicar o «mitges medalles», reproduccions *uniface* que tenen, a la part posterior, un cargol que les sosté al fons del quadre.

El medaller està format per un marc ovalat de fusta de color negre, amb una bordura daurada a la part interior de la motllura. Mesura 92,5 cm d'alçada, 79,3 cm d'amplada i 6,5 cm de profunditat. El marc, força important, mesura 9 cm d'amplada. El fons del quadre és una peça de cartró negre amb lletres i números estampats en daurat i té una línia de vora, també impresa i daurada. A la part posterior del quadre hi ha anotat: «Restauració 1990-1991. M. Neus Campmany».

Les medalles queden protegides per un vidre i a la part superior, i centrada, hi ha la inscripció *Tintas de imprenta* i *Ch. Lorilleux & C^a* envoltant la marca de la casa en forma de medalla: un molí de mòlta amb quatre pales situat dalt d'un roquer, amb un portador amb un ase al costat esquerre i un traginer amb un sac al dret. Aquest emblema porta escrit, a la part superior i centrada, *Mar-*

Foto 3. La marca amb el molí de Chantecoq, emblema de la fàbrica de tintes. © Rossend Casanova.

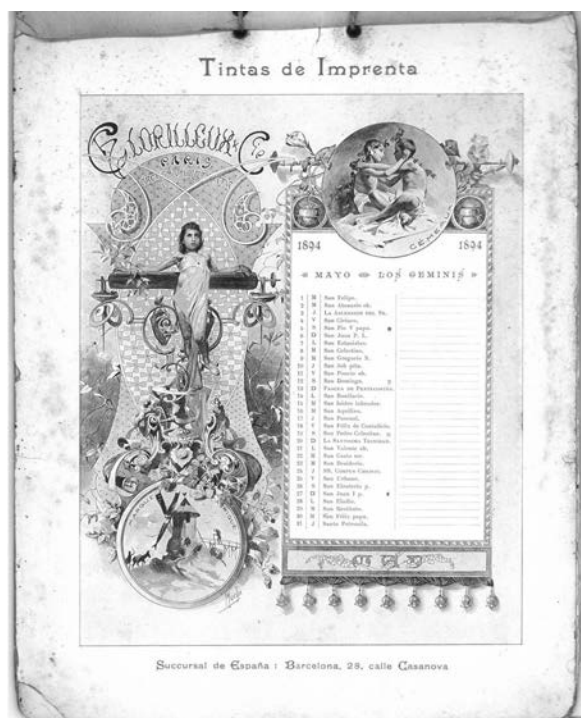

Foto 4. Calendari de la fàbrica amb dibuix d'Alphonse Mucha. © Museu de Badalona.

Foto 5. Targeta postal en record de la visita a la fàbrica, l'octubre de 1911, durant la celebració a Barcelona del Primer Congrés Nacional de les Arts del Llibre. © Museu de Badalona. AI.

que de Fabrique, i a la part inferior i també centrades hi ha les inicials retallades CL de la propietat.

Pel que fa a la marca, procedeix de la seu francesa que Lorilleux tenia a Puteaux, ciutat pròxima a París amb un port al riu Sena que la convertí, des de l'inici del segle XIX, en un lloc desitjat pels industrials. La fàbrica s'hi instal·là el 1824 i va prendre com emblema el molí de Chantecoq (1648), situat a prop i que Lorilleux adquirí com a element industrial.⁷

Retornant al medaller, sota l'emblema de la casa hi ha les adreces de les oficines espanyoles: *Barcelona, Calle Cortes 653* i dessota *Madrid: Calle Sta. Engracia 14*. A la línia inferior ja hi consta la primera referència expositiva: *Fuera de Concurso, Miembro del Jurado, Paris 1889*.

Les medalles

Anversos i reversos estan col·locats a la manera de dos collars, a la part superior els de diàmetre menor i a la part inferior els més grans. En cap cas segueixen un ordre cronològic o per país, sinó purament estètic. En la majoria dels casos, a la part esquerra hi ha el revers i a la dreta l'anvers. Les dues tires formen un total de 15 medalles (30 peces en total, entre anversos i reversos). En general, al damunt de cada costat i impresa en lletres daurades hi ha la referència al certamen en el qual es van aconseguir, és a dir, el nom de la població i l'any de celebració. Les medalles, per ordre descendent i d'esquerra a dreta, corresponen a:

Exposición Continental Sud-Americana de Buenos Aires, 1882

Exposition Universelle de Lyon, 1872

Melbourne International Exhibition, 1880

Sydney International Exhibition, 1879 (1888)

Exposición Universal de Barcelona, 1888

Exposition Universelle Internationale de Paris, 1878

Exposition Universelle d'Anvers, 1885

Exposition Universelle de Paris, 1867

London International Exhibition, 1884

Ausstellung Altona, 1869

Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling Amsterdam, 1883

Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling Amsterdam, 1883

Exposition Universelle de Paris, 1855

Weltausstellung Wien, 1873

London International Exhibition, 1862

7. A finals del segle XX, quan l'empresa va ser deslocalitzada, el molí va passar a mans del municipi (1979), que el restaurà (1990) i el transformà en un annex de l'actual Conservatori de Música.

Esmentem a continuació, per ordre descendent i d'esquerra a dreta, les inscripcions impreses al fons del quadre en lletres daurades i els anversos o reversos que els acompanyen:

BUENOS-AYRES i el revers. 1882 i l'anvers.
 LEON [la ciutat francesa] i el revers. 1872 i l'anvers.
 MELBOURNE i el revers. 1880 i l'anvers.
 SYDNEY i l'anvers. 1888 [data errònia] i el revers.⁸
 BARCELONA i el revers. 1888 i l'anvers.⁹
 PARIS i l'anvers. 1878 i el revers.
 AMBERES 1885 i l'anvers. DIPLOMA DE HONOR i el revers.
 PARIS i el revers. 1867 i l'anvers.¹⁰
 LONDRES i el revers. 1884 i l'anvers.
 ALTONA i el revers. 1869 i l'anvers.
 AMSTERDAM i el revers. 1883 i l'anvers.
 DIPLOMA DE HONOR / AMSTERDAM 1883. El revers i l'anvers.
 PARIS i l'anvers. 1855 i el revers.
 VIENA 1873 i l'anvers. PROGRÈS i el revers.
 LONDRES 1862. El revers i l'anvers.

A continuació es descriuen les medalles seguint el model proposat per Miquel Crusafont a *Medalles commemoratives dels Països Catalans i de la Corona Catalano-Aragonesa* (s. XV-XX)¹¹ i on fem constar:

Població emissora. Any. Tema. Metall. Nom de l'artista i editor

a/ : anvers

r/ : revers

Ø : diàmetre en mm

Grau de raresa

Davant la impossibilitat de poder obrir el quadre, no ens ha estat possible verificar el material amb què les peces estan fetes, però la simple inspecció ocular ja deixa veure que no és el mateix material i acabat amb que hom coneix les ve-

8. D'aquest guardó, hem d'assenyalar l'error en la data impresa al cartró del medaller, atès que correspon a l'exposició australiana de 1879 i no de 1888, com s'indica sobre la medalla del costat dret. La data es degué transcriure malament de l'anvers de la peça, que, com bé indica, és de MDCCCLXXIX (1879). La medalla s'edità a Londres (aleshores Austràlia era anglesa). No hi consta el premi aconseguit.

9. Cal fer notar que la peça del medaller no porta la corona comtal amb el ratpenat i l'anella que la subjectava a una banda amb la bandera espanyola. No hi consta el premi aconseguit.

10. Aquesta peça inclou la signatura del copista: MASSONNET EDIT, que és el mateix que edità i muntà el medaller Lorilleux.

11. CRUSAFONT I SABATER, M., *Medalles commemoratives dels Països Catalans i de la Corona catalano-aragonesa* (s. XV-XX), Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans), 2006.

Foto 6. Els congressistes del Primer Congr s Nacional de les Arts del Llibre visiten la fàbrica, l'octubre de 1911.   Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs. Foto Germans Sayol.

ritables medalles. Per tant, el concepte metall el referim a l'acabat (daurat, argentat o bronze). Afegirem que les dimensions s'han pres a través del vidre, però que són força aproximades, que no hem pogut afegir altres dades, com el pes, i que el grau de raresa correspon a C (coneguda). Les quinze medalles del medaller Lorilleux són:

Buenos Aires. 1882. Exposición Continental Sud-Americana. Argentada. Grande.

a/ EXPOSICIÓN CONTINENTAL. REALIZADA POR EL CLUB INDUSTRIAL ARGENTINO BAJO EL PATROCINIO DEL GOBIERNO NACIONAL. BUENOS AIRES 1882. Un rusc amb abelles.

r/ LA REPÚBLICA ARGENTINA. PRESIDENCIA DEL GENERAL ROCA. Camp: escut de l'Argentina. A sota, un filacteri: GRAN PREMIO AL MÉRITO.

  40 mm

Raresa: C

Lió. 1872. Exposition Universelle. Argentada. G. Bonnet.

a/ EXPOSITION UNIVERSELLE DE LYON. Una figura femenina dempeus corona els dos rius de la ciutat, el Roine i el Saona. A cada banda, asseguts, la Indústria (esquerra) i el Comerç (dreta). A l'exerg: 1872

r/ REPUBLIQUE FRANCAISE - VILLE DE LYON. Una corona de roure i llorer.

  40 mm

Raresa: C

Melbourne. 1880. International Exhibition. Daurada. H. Stokes.

a/ MELBOURNE INTERNATIONAL EXHIBITION MDCCCLXXX. Bust en perfil a l'esquerra de la reina Victòria amb corona i vel.

r/ Al camp: «VITAM EXCOLVERE PER ARTES». Una corona de llorer.

Ø 40 mm

Raresa: C

Londres. International Exhibition (Sydney). Daurada. James W. Sayers i Samuel Begg. editor: J.S. & A.B. Wyon.

a/ ORTA REGENS QUAN PURA NITES. Una figura clàssica dempeus (Nova Gal·les del Sud), objectes d'art, artesanía i indústria, al fons un palau.

r/ Una corona de flors silvestres australianes.

Ø 50 mm

Raresa: C

Barcelona. 1888. Exposición Universal. Daurada. E. Arnau. Editor: Castells. Gravador: J. Solà.

a/ EXPOSICIÓN UNIVERSAL DE BARCELONA 1888. Els bustos en perfil a l'esquerra de la reina regent Maria Cristina i del seu fill Alfons XIII.

r/ Un estel radiant de cinc puntes. La Fama i un Geni sobrevolen el Palau de la Indústria. L'escut de la ciutat en un cartutx per a gravar-hi el nom del guardonat.

Ø 50 mm

Raresa: C

París. 1878. Exposition Universelle Internationale. Daurada. J. C. Chaplain.

a/ EXPOSITION UNIVERSELLE INTERNATIONALE DE 1878 / PARIS. La Fama vola sobre els pavellons amb els seus atributs: una corona de llorer i una trompeta per a anunciar el guanyador. Un àngel nu porta un cartell amb el nom del vencedor.

r/ REPUBLIQUE FRANCAISE. La testa de la República a l'esquerra, amb una corona d'olivera sota una estrella.

Ø 50 mm

Raresa: C

Anvers. 1885. Exposition Universelle. Daurada. Charles Wiener.

a/ LEOPOLD · II · ROI · DES · BELGES · PROTECTEUR · DE L'EXPOSITION. Bust del rei Leopold II de Bèlgica a la dreta.

r/ EXPOSITION · UNIVERSELLE · ANVERS · 1885. La Fama asseguda sobre un globus terraqüi. Un àngel porta una fulla d'olivera i una corona de llorer. Al fons, la catedral i els pals d'un veler. Elements de les arts, la indústria, el comerç i l'agricultura.

Ø 60 mm

Raresa: C

París. 1867. Exposition Universelle. Argentada. H. Ponscarne. Editor: Massonnet.

a/ NAPOLEON III EMPEREUR. L'efígie de l'emperador a l'esquerra.

r/ EXPOSITION UNIVERSELLE 1867. Dos putti porten una placa on consta el nom del guardonat. A sobre una corona de llorer i a sota l'àguila imperial amb les ales esteses (França).

Ø 50 mm

Raresa: C

Londres. 1884. International Exhibition. Daurada. A. Fisch. Editor: Pinches.

a/ Una figura femenina (l'Exposició) vestida clàssica obre les portes del Crystal Palace que porten escrit INDUSTRY i SCIENCE. Duu unes claus i un caduceu. Al seus peus, objectes de la indústria anglesa.

r/ LONDON INTERNATIONAL EXHIBITION CRYSTAL PALACE 1884. Una corona de llorer i olivera.

Ø 60 mm

Raresa: C

Altona. 1869. Ausstellung. Argentada. Sense signar.

a/ AUSSTELLUNG ALTONA 1869 / STREBE VORWÄRTS. Dos escuts (el d'Altona i el de la veïna ciutat d'Hamburg, a la qual pertany) enllaçats.

r/ Una figura femenina (l'Exposició), asseguda i vestida clàssica, fila. Als seus peus, gerres gregues (el Comerç). Al voltant i emmarcats, elements sobre l'avenç de la ciutat: el comerç, l'arquitectura, la indústria, l'agricultura, la caça i la ramaderia. Al fons, la ciutat portuària d'Altona.

Ø 60 mm

Raresa: C

Amsterdam. 1883. Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling. Daurada. A. Fisch.

a/ WILLEM III KONING DER NEDERLANDEN HODGE BESCHERMHEER VAN DE TENTOONSTELLING. Els escuts d'Holanda (esquerra) i d'Amsterdam (dreta) entrellaçats amb la llegenda JE MAINTENDRAI AMSTERDAM. El perfil de Guillem III a l'esquerra.

r/ INTERNATIONALE KOLONIALE EN UITVOERHANDEL TENTOONSTELLING AMSTERDAM 1883. Una estrella radiant de cinc puntes. La Fama asseguda sobre núvols corona el Comerç amb llorer i amb l'altra mà sosté una trompeta (proclama el vencedor). Al seus peus, objectes referits al comerç i un filacteri per a gravar-hi el tipus de medalla, el grup i la classe.

Ø 70 mm

Raresa: C

Amsterdam. 1883. Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling. Daurada. A. Fisch.

a/ Com l'anterior.

r/ Com l'anterior.

Ø 70 mm

Raresa: C

París. 1855. Exposition Universelle. Bronze. Albert Barre.

a/ NAPOLEON III EMPEREUR. La testa de l'emperador a la dreta.

r/ EXPOSITION UNIVERSELLE · AGRICULTURE INDUSTRIE BEAUX-ARTS · PARIS 1855. L'escut d'armes del Segon Imperi francès (escut amb una àguila, l'Orde de la Legió d'Honor i un mantó coronat amb la mà de la Justícia i un ceptre). Una corona de llorer i olivera. Vint escuts dels països participants.

Ø 60 mm

Raresa: C

Viena. 1873. Weltausstellung. Bronze. J. Tautenhayn.

a/ FRANZ JOSEPH I. KAISER VON OESTERREICH. KOENIG VON BOHEMEN ETC. APOST. KOENIG VON UNGARN. La testa llorejada del kàiser a la dreta.

r/ DEN FORTSCHRITTE / WELTAUSSTELLUNG 1873 WIEN. Àustria asseguda assenyala Europa i Amèrica, un àngel es dirigeix a coronar-les. Al fons, un globus terraquí i elements evocadors del comerç i de la indústria.

Ø 70 mm

Raresa: C

Londres. 1862. International Exhibition. Bronze. Leonard Charles Wyon.

a/ Una figura clàssica asseguda (l'Exposició) sosté la bandera anglesa i rep l'oferiment de les principals al·legories: l'agricultura, l'art, la ciència, la tecnologia... Un lleó abraona una forca, símbol d'Anglaterra.

r/ Al camp: 1862 LONDINI - HONORIS CAUSA. Una corona de branques d'alzina.

Ø 75 mm

Raresa: C

Les condecoracions

A la part central del medaller hi ha quatre condecoracions disposades en forma de creu (la de l'esquerra una mica desplaçada). No es tracta de medalles, però en tenir-hi un cert parentiu i pel fet de formar part del medaller, hi dedicarem unes línies.

Recordarem que aquestes insígnies no són les originals que Lorilleux va rebre, sinó una còpia uniface, una rèplica que molt probablement va ser feta el 1889 per tal de muntar el medaller badaloní. A més, les insígnies no porten cap inscripció

impresa en lletres daurades que les identifiqui i totes presenten l'anvers. Corresponen a:

Dalt: Legió d'Honor de la República Francesa
 Baix: Creu de Cavaller de l'Orde de la Corona d'Itàlia
 Esquerra: Orde d'Isabel la Catòlica
 Dreta: Suprem Orde de Crist de Portugal

Per tal de descriure-les, hem fet servir el model proposat per Crusafont que hem utilitzat per a les medalles. La mida màxima fa referència al total (peça i anella) i la mida peça fa referència només a la part del metall. Les mides indiquen l'amplada i l'alçada.

París. 1870 (concedida el 1881). Croix de chevalier de la Légion d'honneur. Argentada i esmaltada.

Una estrella radiant amb cinc raigs dobles, esmaltats de color blanc i amb les puntes acabades en perles. Entre els braços hi ha branques de llorer (esquerra) i de roure (dreta). Al centre, un medalló amb l'efígie de la República envoltada per un cercle blau amb les inscripcions «République Française» i «1870».¹² Suspensa al galó (cinta en moaré vermell) per una corona de llorer i roure de forma ovalada.

Mida màxima: 42 mm x 60 mm

Mida peça: 42 mm x 42 mm

Raresa: C

Roma. 1868 (concedida el ?). Ordine della Corona d'Italia. Daurada i esmaltada.

Una creu de braços convexos, esmaltada en blanc, que té entre els braços els nusos de la casa de Savoia.¹³ Al centre, un medalló amb la Corona de Ferro de l'antic regne de lombardia sobre fons blau.¹⁴ Penja d'una cinta vermella que té una franja blanca al centre.

Mida màxima: 35 mm x 50 mm

Mida peça: 35 mm x 35 mm

Raresa: C

12. 1870 és la data en la qual es reemplaçà l'antiga efígie de Napoleó, impulsor del guardó. A la peça original, al revers, el medalló porta la bandera i l'estendard francesos envoltats per la divisa «Honneur et Patrie» i la data de creació de l'orde.

13. L'orde va ser creat pel rei Víctor Manuel II el 1868 per commemorar la unificació italiana i era destinat a aquells qui haguessin fet grans serveis a l'Estat italià. Quedà extingit el 1983.

14. A la peça original, al revers hi ha l'escut d'armes de Savoia.

Madrid. 1815 (concedida el ?). Cruz de Comendador ordinario del Orden de Isabel la Católica. Daurada i esmaltada.¹⁵

Una creu d'or de quatre braços i esmaltada en vermell. A la part superior, una corona amb fulles d'olivera. Al centre i dins d'un cercle, dues columnes (Plus Ultra) i dos globus terraquís (Europa i les Índies) enllaçats i coberts amb la corona imperial. A la resta del camp, raigs de llum. Al voltant: A LA LEALTAD ACRISOLADA en lletres d'or sobre fons blanc.¹⁶

Mida màxima: 55 mm x 95 mm

Mida peça: 55 mm x 55 mm

Raresa: C

Avinyó. 1319. Cruz da Ordem de Cristo. Daurada i esmaltada.

Una creu esmaltada en vermell que en porta una altra de blanca al seu interior. Els quatre acabaments de la creu major són trapezoïdals. Lligada a la part superior a una estrella que té, al centre, el cor amb una corona d'espines i sobre d'ella la corona reial.¹⁷

Mida màxima: 40 mm x 75 mm

Mida peça: 40 mm x 35 mm

Raresa: C

CONCLUSIONS

Com s'ha indicat a la introducció, el medaller Lorilleux presenta les característiques pròpies d'un element promocional i de prestigi. Per una banda, per les inscripcions en lletres i números daurats, perfectament visibles, que informen de la ciutat i l'any del guardó; d'altra banda, pel clar interès de disposar les medalles en una distribució purament estètica, visualment efectista, descartant qualsevol ordre lògic d'importància del premi o seqüència cronològica.

Com també s'ha apuntat, en la majoria dels casos el revers és a la part esquerra i l'anvers a la dreta. Una solució que no sembla gaire lògica, perquè contradiu la lectura de les medalles, primer l'anvers i després el revers. En total,

15. La versió uniface del medaller Lorilleux presenta tota la peça daurada únicament amb la part central acolorida.

16. Aquesta condecoració espanyola va ser instituïda per Ferran VII el 1815 amb l'objectiu de premiar la lleialtat a Espanya i els mèrits dels ciutadans espanyols i estrangers en el bé i la prosperitat de la nació, especialment aquells que s'havien distingit a les colònies americanes. L'orde consta de deu graus. A la peça original, al revers es pot llegir *POR ISABEL LA CATÓLICA, FERNANDO VII* coronat per la corona reial. La insígnia original mesura 60 mm i penja del coll mitjançant una cinta de 45 mm d'amplada.

17. La Creu del Suprem Orde de Crist de Portugal és l'emblema de l'històric Orde de Crist de Portugal (*Ordem dos Cavaleiros de Cristo*). L'Orde de Crist és la més elevada distinció pontifícia creada per a premiar els serveis prestats a l'Església catòlica i va ser instituïda a Avinyó el 1319. A Portugal, el rei Dionís assignà les propietats portugueses i els privilegis del suprimit Orde del Temple al nou Orde de Crist, convertint-se així en la continuació del Temple en terres lusitanes. Al segle XIX, la insígnia passà a ser honorífica i va esdevenir la més alta distinció del Regne de Portugal. Abolida la monarquia, es transformà en l'Orde Militar de Crist.

situats a l'esquerra, hi ha deu reversos, i només cinc anversos són a el seu lloc. A aquesta anomalia, cal afegir-hi que hi ha errors en diverses inscripcions, com les paraules Buenos-Ayres i Leon, o la data 1879 mal transcrita.

En aquest medaller, les medalles només presenten reproduïda la peça central, circular, descartant qualsevol anella que servís per a sostenir-les. És el cas de la medalla de Barcelona, que no porta la corona amb el ratpenat que amaga l'anella que la sosté a la cinta.

Pel que fa a les condecoracions, estan situades al centre del medaller perquè són els guardons aconseguits com a reconeixement institucional de diversos països, diferenciant-se de les medalles, que són premis per haver participat en exposicions o concursos. Les insígnies estan disposades en creu: a dalt i encapçalant les altres, la francesa (ja que és una empresa francesa), a l'esquerra l'espanyola, a la dreta la portuguesa i a sota la italiana. Malgrat que Lorilleux va ser guardonada amb altres insígnies i que treballava en altres països, les esmentades tenen a veure amb nacions veïnes d'Espanya, amb les quals es vincula històricament, mediterrànies i amb llaços comercials importants.

Hem d'insistir que les peces del medaller, tant les insígnies com les medalles, no són les peces autèntiques, sinó mitges peces, que mostren l'anvers o el revers, i que tenen, a la part posterior, un cargol que les fixa al cartró del fons.

Ja hem dit que el medaller va ser creat per a una finalitat concreta: ser l'aparador del prestigi aconseguit per les tintes Lorilleux. És molt probable que fos ensenyat als qui visitaven la fàbrica badalonina, que va rebre força visites culturals d'interessats en les tintes i la impressió.¹⁸

Hem situat la data de fabricació del medaller a París el 1889, després que s'inaugurés la fàbrica de Badalona, que s'hagués aconseguit el premi a l'Exposició Universal de Barcelona i que es participés (des de França) com a jurat de l'Exposició Universal de París de 1889. També hem dit que la iniciativa de fer-lo era francesa, de l'empresa matriu, a la seu de la qual es conservaven les veritables medalles, i que el mateix fabricant del medaller, Massonnet, era francès.

Malgrat que no ens consta, és molt probable que medallers similars s'haguessin realitzat per a altres fàbriques de Lorilleux, com la de Bradford. No està tan clar que les delegacions o oficines comercials en tinguessin, però no s'ha d'excloure, atès que era un objecte de prestigi i que, de fet, les oficines eren el lloc on es rebia els clients.

18. És el cas, per exemple, de la visita efectuada el 26 gener de 1899 per l'Institut Català de les Arts del Llibre. Més endavant, l'octubre de 1911, quan se celebri a Barcelona el Primer Congrés Nacional de les Arts del Llibre, els congressistes també visitaran la fàbrica. I igualment el 9 de setembre de 1928, s'hi desplaçaran dos-cents impressors de Barcelona en una visita impulsada per la Societat d'Obrers Impressors i que comptà amb l'assistència de l'Associació d'Obrers de la Premsa Diària i de la Unió Obrera de l'Art d'Imprimir. *La Vanguardia*, 18 de gener de 1899, Barcelona. P. 2.

El que sí que tenim documentat és el medaller Lorilleux de Puteaux, de majors dimensions i farcit amb tots els èxits aconseguits. Actualment forma part del Museu Pierre Gaudin de la ciutat d'ençà que el 1979 la fàbrica va ser deslocalitzada. L'un i l'altre, el de Badalona i el de Puteaux, exemplifiquen l'interès patrimonial d'aquestes peces, veritables testimonis d'un passat industrial en el qual les medalles també eren les protagonistes.

Foto 7. Medalla del centenari de la fàbrica Lorilleux. A l'anvers, el molí de Chantecoq i al revers, CH. LORILLEUX ET CIE · 1818-1918. Signatura indesxifrable. Bronze. Ø 75 mm. Col·lecció Rosend Casanova, Barcelona.

Medalles d'or de l'Ajuntament de Barcelona i de la Generalitat de Catalunya per a Miss Barcelona i per a Miss Catalunya, dins les Festes del III Aniversari de la República (1934)

ANNA M. BALAGUER*

Tot i estar apartada de grat o per força de l'ofici d'historiar la moneda i la medalla –al qual he dedicat la meitat de la meva vida–, aquests petits objectes segueixen cridant la meva atenció. Així fou com en una estona de temps lliure de les meves noves ocupacions i tot passejant per una ciutat del país, vaig descobrir, en un racó de l'aparador d'una argenteria antiquària, atapeït de joiells de totes menes i mides, la medalla condecoració que tinc el goig de presentar.

Era evident que es tractava d'una peça important, no sols per haver estat realitzada en el metall més noble, sinó per l'original i bellíssima versió de l'escut

Làmina I. Medalla d'or de l'Ajuntament de Barcelona. Miss Barcelona 1934.

* Doctora en Història. Membre de Junta de la SCEN.

de la ciutat de Barcelona que presentava. Plena de curiositat, vaig entrar a l'establiment per interessar-me per la peça. En donar-li la volta vaig quedar veritablement sorpresa. Lluny de tractar-se del distintiu de cerimònia d'un regidor, de la medalla de la ciutat dedicada a un prohom conspicu, a algun acadèmic saberut o a un artista de renom, aquell preciós guardó anava dedicat a la guanyadora d'un concurs de bellesa femenina, la Miss Barcelona 1934, E. A. I, com sempre, se m'obrien un munt de preguntes: A tan enrere es remunten els concursos d'aquesta mena? E.A. devien ser les inicials de la guanyadora? Qui convocava?

De nou ens havia fiblat aquella curiositat, mare de tota recerca, per senzilla que sigui. Però, abans de seguir exposant els resultats obtinguts, descriurem la peça.

Anvers. Escut de Barcelona de forma rodona, voltat d'una magnífica corona, meitat de roure, meitat de llorer. Una faixa travessa tot el diàmetre de la peça amb la inscripció: AJUNTAMENT
BARCELONA

Revers. 1934 encunyat i emmarcat en requadre que es recolza en la línia que tanca una semicircumferència, també encunyada que delimita de manera molt original el camp on s'ha inscrit amb burí. *Miss Barcelona*. Als costats de la data 1934 *Ie – G* i a dalt *E A*, tot burinat en lletra anglesa.

La medalla és sobrepassada per una corona comtal articulada rematada amb el ratpenat damunt del floró central. Al darrere, anella per a penjar-la d'una cadena o d'un passador.

Pes. 21,3 g Mides: 57,5 x 36 mm Metall, AV

La primera cosa que crida l'atenció és que –malgrat tractar-se d'una peça d'elegant sobrietat en un estil noucentista evolucionat, molt propi del moment republicà democràtic pel qual passa el país– la medalla estigui sobrepasada per una corona idèntica a l'emprada en la medalla oficial de l'Exposició de 1888, on coronava les figures de la reina regent i del rei nen (Crus. Med. 760). Es cert que en el cas de la condecoració pel nomenament d'una Miss Barcelona podia semblar adient afegir-hi l'element d'una corona, ja que aquests festivals, tot i l'aire popular i l'ambient de llibertat democràtica i republicana que respiren, no poden pas desempallegar-se d'aquell glamur que dona la proclamació de reina de la festa amb gran setial, cort d'honor i d'altres galindaines.

No discutim, doncs, que la medalla resti més adient i més ben acabada amb corona. L'objecció és més aviat des del punt de vista heràldic, ja que si és que havia d'haver-hi corona, el més coherent hauria estat posar-n'hi una de tipus

mural. És a dir, la corona torrejada pròpia de la simbologia republicana, tal com apareix a les monedes i els bitllets emesos per la mateixa República que circulaven en aquell moment. Un lapsus? Ignorància? Ganes d'estalviar feina i diners aprofitant un motlle antic?

Sigui com sigui, el fet que la corona de la nostra medalla sigui formalment i tècnicament idèntica a la d'algunes medalles de l'Exposició del 1888, fabricades per Castells –la prestigiosa i important fàbrica de medalles i distintius establerta a Barcelona des dels dies d'Isabel II i que perdurà fins poc després de la Guerra de 1936-1939–, permet pensar que devia haver estat emesa en els seus tallers.

Ha estat publicada una medalla d'aram amb el mateix tipus d'escut rodó de Barcelona voltat d'una esponerosa làurea (Crus. Med. 1766). Correspon igualment al període de la Segona República i commemora el seu cinquè aniversari (1936), tot servint per a guardonar, en aquest cas, un concurs de regates. En aquesta ocasió, però, no hi ha corona: el metall és aram i –malgrat que sembla haver estat emesa pel mateix encuny que originà l'exquisida i polida peça d'or que presentem– el fet és que la seva execució és poc cuidada. Així comprovem com a la peça d'aram de 1936, el seu contorn no és regular i llis com a la nostra, sinó que marca les irregularitats dels elements vegetals de la làurea. En canvi, a la peça d'or la làurea descansa damunt d'un flam més ampli que ajusta les irregularitats i li dona un bon acabat. També la concepció i la tècnica del revers són força diferents i molt elaborades en la medalla de 1934.

De totes aquestes observacions podem deduir que l'Ajuntament republicà de la ciutat va innovar aquesta original versió de l'escut rodó llorejat de Barcelona i que l'emprava en premis, guardons i distincions diverses. La premsa diària de l'època ens forneix una dada que fa pensar, però, que aquest tipus pogué ésser creat arran del concurs de bellesa que ens ocupa. La nota és de *La Vanguardia* del 13 d'abril de 1934, p. 2, dins l'apartat «Espectáculos», i diu així: «Proclamación de Miss Cataluña 1934. Palacio Nacional. Domingo noche. La Generalidad ha instituido una medalla para Miss Cataluña 1934 i el Excmo. Ayuntamiento otra medalla para Miss Barcelona 1934»

Això, alhora que documenta la creació de la nostra medalla, ens posa en antecedents sobre l'existència d'una altra medalla, emesa per la Generalitat, amb destí a aquest certamen de bellesa que tindrà com a marc culminant de la festa el flamant Palau Nacional de Montjuïc, voltat per les fantàstiques fonts lluminoses i que feia tot just un lustre que s'havia inaugurat. Quin festí per a la premsa del cor, quin bell somni per a les noies agraciades!

Partint de la més completa ignorància sobre el tema –que les dones amb una certa formació progressista deixem, amb els respectes que facin falta, a les «senyores Maries»– ens va sorprendre que es celebressin concursos de bellesa en dates tant primerenques i a l'Estat espanyol. L'inspirat Google aviat ens va treure

de dubtes i a cops de Wikipèdia ens assabentàvem que els primers concursos són del 1929 i que varen celebrar-se fins al 1936 amb el títol de «Señorita España». Després es varen interrompre fins a 1960, en què es varen reprendre amb el nom de Miss España. De tota manera, i sense negar que el nom oficial pogués ésser el més castís de «Señorita España», el fet és que la premsa barcelonina i algun magazín madrileny que he pogut consultar per documentar degudament aquesta medalla es refereixen sempre al certamen amb el nom internacional (per exemple Crónica del 15 d'abril de 1934, núm. 231).

Tornem ara al 1934 i a la nostra Miss Barcelona, de la qual encara no sabem gairebé res. La premsa de l'època ens diu que el certamen s'emmarca en les Festes de Primavera que des de l'adveniment de la República se celebren cada any per de l'aniversari del canvi de règim, és a dir, entorn del 14 d'abril. Pel que fa al concurs de bellesa convocat, resulta que enllaça a nivell estatal i internacional pel fet que de la selecció d'una Miss Barcelona i d'unes Miss d'altres poblacions catalanes en sortirà elegida una única Miss Catalunya i aquesta anirà a Madrid per competir amb les belleses escollides en altres indrets de l'Estat per arribar a una Miss Espanya, la qual concorrerà al certamen Miss Universo. Vegem més a la menuda com es munta tot això. Sembla que a nivell estatal l'entitat que se n'ocupa és el diari *Ahora* de Madrid, i que a Catalunya ho fa *El Día Gráfico* de Barcelona. Sabut això, ens faltà temps per anar a l'hemeroteca del l'Institut Municipal d'Història per revisar les pàgines d'aquest document de primera mà que, veritablement, ens ha fet copsar i gairebé gaudir de l'ambient del certamen.

A partir de principis de març comencen a sovintejar a les pàgines d'*El Día Gráfico* les informacions de la convocatòria, les bases per a participar-hi, models de butlletes d'inscripció, llistes de delegacions del certamen a tot Catalunya, d'entitats adherides, etc. (vegeu, per exemple, llistes de delegacions i entitats a *El Día Gráfico* del 15 de març). Val a dir que la cosa està ben pensada i organitzada contemplant el ressò mediàtic que oferia el fet de suscitar la participació activa de l'amplíssim i vigorós teixit associatiu català del moment. Es tracta que tota entitat, ja sigui ateneu, agrupació veïnal, cercle de caire polític, recreatiu o cooperatiu pugui convocar un concurs en el seu àmbit i nomenar la seva beutat. No hi ha dubte que això facilitarà la participació i la difusió del concurs, perquè el fa proper i crea expectació, festa, ambient i emoció a cada barri, a cada població i a cada entitat. I no podem oblidar el paper importantíssim de les entitats amb vessants lúdiques, recreatives, culturals, etc. en programar i dur a terme activitats de lleure, sobretot per a les classes mitjanes i populars. Res millor que un concurs de bellesa que obre la festa, dóna vida i color, suscita la il·lusió de les noies i l'expectació del gènere masculí. Ningú podrà mantenir-s'hi indeferent, cada dia en parlaran al casino, al cercle, a casa, al taller, a l'oficina. El dia s'acosta i les mares amb filles ben plantades s'afanyaran a cosir vestits per empo-

A

B

C

Làmina II. **A.** Proclamació de Miss districte VIII, Antonieta Arqués, al centre i envoltada de les altres Miss dels districtes i d'altres entitats que aspiren al títol Miss Barcelona. Enriqueta Avellí és la primera a l'esquerra i dempeus. **B.** Fotografia de la bellíssima i ben abillada Miss «Barri Chino». **C.** La nostra protagonista, Enriqueta Avellí, Miss Barcelona 1934. (Crónica, Madrid 15 d'abril de 1934).

lainar-les; les àvies, les tietes, les veïnes totes hi pendran una part o altra, això sense comptar amb el sucós entreteniment que trobaran en tot plegat les envejoses, les intrigants i les murmuradores de mena, que mai en manquen. I és que l'elecció de cada Miss Casal Republicà, Miss mecanògrafa, Miss Sastressa, Miss Centre Republicà Autonomista, Miss Ateneu de Sant Gervasi, Miss Artesà (Casino Artesà de Gràcia) i el llarguíssim etcètera que vulgueu posar-hi suposava quelcom que mantenia l'interès durant diverses setmanes, des de la convocatòria, la preparació, la festa de presentació i l'elecció de les noies fins al ball de cloenda amb proclamació de la Miss corresponent. I això entitat per entitat. Després vindrà encara el plat fort: escollir una candidata única per cada districte de Barcelona, i d'aquestes n'haurà de sortir la que durà el títol Miss Barcelona, que competirà amb les beutats seleccionades a la resta de ciutats i localitats catalanes d'una certa importància. Val a dir que al llarg del mes de març, i sobretot les darreres setmanes i primera d'abril, *El Día Gráfico* ens informa i ens il·lustra complidament de totes aquestes festes que es desenvolupen a barris, entitats i poblacions a tot Catalunya entorn de la preselecció de les Miss. Al mateix temps va donant les pautes necessàries per a la final a Barcelona el 14 d'abril.

El divendres 6 d'abril s'anuncia una gran festa espectacle al teatre Novetats de proclamació de les Miss Districtes amb representació d'un entremès graciós, selecció de cants de sarsueles a càrrec d'una figura del cant líric molt estimada en aquell moment, la de Marcos Redondo, ballables moderns pels Symphonic Boys i d'altres espectacles.

El dijous 9 d'abril es reuní, finalment, el jurat que havia d'escollir la Miss Barcelona entre les deu Miss finalistas, és a dir, una per cada districte, a excepció de la del districte IX que fou desqualificada per vulneració d'un dels punts de les bases, que exigia haver nascut a Catalunya. El jurat era integrat pels escriptors Vicent Navarro i Martí Llauredó, la tiple Trini Avellí, els pintors Casas Abarca, Camps Ribera, Tarruella i Durban, els periodistes Manuel Nogareda, Sánchez Boxa i Benavente i el fotògraf Massana. Com es pot comprovar, hi ha figures prou conegudes i remarcables del món de l'art. El veredicté es mantingué en secret absolut fins a la proclamació oficial el dia 10 en el curs d'un espectacle programat a l'Olympia. El títol va recaure en la senyoreta Enriqueta Avellí, representant del districte segon. Es tracta efectivament d'una noia jove, bonica, de mirada viva i cos estilitzat. Veïna de l'Eixample, segurament d'una família de la petita burgesia, en tant que se'ns informa que el seu pare és un industrial, que té set germans i, sembla, que la noia no s'ocupa de cap professió o ofici més que preparar-se per a fer en el futur de senyora de casa seva. A l'Enriqueta els esdeveniments l'estan desbordant una miqueta: diu que li han passat coses terribles aquests dies, que anant amb taxi amb la seva mamà el taxista, atabalat, ha xocat al mig de Barcelona, que la mare encara va senyalada i que a ella

encara li dura l'ensurt; també diu que li fa respecte pensar que pot sortir nomenada Miss Catalunya i haver d'anar a Madrid no li fa peça, ella que no ha anat mai més lluny d'Olot, però se la veu contenta i molt elegant amb el preciós vestit de nit que li ha regalat la firma Dolly (*El Día Gráfico*, 14 d'abril de 1934, p. 1).

D'altra banda, no dubtem que el premi ha estat ben merescut, tot i que no deixarem d'observar la coincidència en el jurat d'una dona amb el mateix cognom, la tiple Trini Avellí. Res a veure? Parenta de l'Enriqueta? Qui ho sap, millor no malpensar. En qualsevol cas, la noia és prou bonica i simpàtica i el seu posat és d'una elegància natural que es fa notar bé a les fotografies de grup amb les altres Miss dels districtes. A més, sembla que els d'*El Día Gráfico* volen fer les coses amb rigor i equanimitat. Vegem quins són els seus criteris de selecció i com van anar les coses:

Con la preocupación de acrecentar aun las garantías [...] para llegar a la perfecta ponderación en los acuerdos de los jurados fueron establecidas unas tablas de puntuación que comprendían: ojos, boca, cabeza (conjunto), cabellos, busto, cintura, pierna, mano, altura y elegancia.

Para cada uno de estos apartados se otorgaban de uno a tres puntos con sujeción al criterio siguiente: regular, un punto; superior, dos puntos; extra, tres puntos. La suma de toda la puntuación determina el criterio de cada uno de los miembros del Jurado. Y la adición de todas las puntuaciones de los miembros del Jurado establece la clasificación de cada una de las concursantes (*El Día Gráfico*, 12 d'abril de 1934, p. 16).

Falta encara el millor de la festa i que ha de venir amb l'arribada de les noies representants de les poblacions de Catalunya per discutir-se el guardó de Miss Catalunya, però sobretot per donar llum, color i alegria a les brillants Festes de Primavera en aquest tercer aniversari de la República. El programa és completíssim. El divendres dia 13 van arribant les noies de fora. Ja fa dies que el diari des de les seves pàgines va donant instruccions a les belleses i als seus acompanyants, tot recomanant que portin almenys un vestit de carrer i un altre de nit «para todas las eventualidades». Remarcables empreses hoteleres de la ciutat han ofert gentilmente allotjament a les noies i als familiars. Entre els més coneguts hi trobem els hotels Ritz, Oriente, Majestic, Hotel Inglaterra, Continental, España, Victoria, Internacional, etc., alguns dels quals són encara avui un referent.

El dissabte al matí es reuniran totes les belles damisel·les a la redacció d'*El Día Gráfico* de la plaça de Catalunya per traslladar-se al cementiri de Montjuïc i dipositar una corona de flors a la tomba del president Macià «en homenatge de les dones catalanes al vell president». Un gest respectuós i patriòtic, però potser una mica negre. Traslladar per Barcelona aquell bé de Déu de mosses –finalment

en són cinquanta—, amb el seu seguici, no pintava fàcil i tampoc era qüestió de fer-les anar en tramvia. Els mateixos organitzadors reconeixen que aquest ha estat «uno de los problemas más difíciles a sortear». La solució l'ha ofert la Cooperativa de Transports La Levantina, que ha cedit els seus «soberbios autoómnibus para el servicio de las misses con objeto que éstas pudiesen efectuar cómodamente todos los desplazamientos de acuerdo con el programa trazado».

Vegem quin és aquest programa que ha començat, com hem vist, a primera hora de dissabte al cementiri de Montjuïc. A dos quarts de dues, la comitiva s'en-caminà a la plaça de Sant Jaume per a una recepció amb el president Companys i l'alcalde Pi i Sunyer. Un matí d'autoritats. A la tarda participaren en carruatges en una gran batalla de flors pel passeig de Gràcia; això sí que devia ésser divertit. Mentrestant, la ciutat va plena de festivals, concerts, competicions esportives, volades de cinc mil coloms a la plaça Catalunya i espectacles de tota mena. Al vespre, però, arriba l'hora de la veritat, amb l'examen del jurat, programat per a dos quarts d'onze de la nit al Cercle Artístic, potser perquè molts dels membres del jurat són artistes. I apa! ja tens les noies, a repintar-se, a empolainar-se i treure's la cara de cansades que amb tanta activitat i les emocions del dia, devien anar ja una mica desmanyotades.

El mètode a seguir per a l'examen és que cadascuna de les dinou noies concursants desfili individualment davant del jurat; després ho faran en conjunt i, finalment, una per una, per tal d'establir la puntuació. Acabada la qualificació, es recullen els cartrons de puntuació signats per cada membre del jurat i es tanquen en un sobre lacrat que no s'obrirà per tal de fer el recompte final l'endemà al vespre, durant el gran ball de gala i espectacle del Palau Nacional en què es proclamarà la guanyadora. Sembla que la tasca del jurat al Cercle Artístic no va acabar fins després de les dues de la matinada, quan finalment l'autoómnibus va retornar les noies als seus hotels. A totes menys una, ja que la bellesa de Lleida, Ramona Torner, encara va passar pel Centre Comarcal de Lleida, on l'esperava l'ovació i l'homenatge dels seus.

El jurat estava format per les següents personalitats del món polític, artístic, literari i periodístic: J. Carner Ribalta en representació del conseller Ventura Gassol; l'alcalde de Barcelona, Carles Pi i Sunyer; el conseller municipal de Governació, Josep M. Massip; el director d'*El Diluvio*, J. Amich (Amichatis), el director de *Renovación*; Joaquim Montero, director de *La Noche*; Mario Aguilar, director d'*El Día Gráfico*; Gracián Sánchez Boxa, crític de teatre; Santiago Marco, president del Foment de les Arts Decoratives; els pintors Oleguer Junyent i Francesc Labarta; l'escenògraf Salvador Alarma; l'escultor Josep Clarà, aleshores president del Cercle Artístic; el diputat J. Fontbernat; l'empresari J. Gasa; Ramon Marí Dolz; Luis Menéndez; el modista Pedro Rodríguez; Camilo Solé i Esteve Sala per l'Associació d'Hotelers i el Comitè organitzador: Enric Solagran i els redactors An-

Làmina III. **A.** L'alcalde de Barcelona, C. Pi i Sunyer, lliura la medalla a Miss Barcelona, en presència de Miss Catalunya, Carme Albertí, a l'esquerra, i de la seva predecessora en el títol, Gaby R. Rigoberto, a la dreta, envoltades d'altres autoritats. **B.** El president de la Generalitat, Lluís Companys, imposa la medalla de Miss Catalunya a Carme Albertí, en presència de les mateixes persones que a la foto anterior. **C.** Medalles de l'Ajuntament i de la Generalitat emeses en or per aquest aconseguint. Es tracta dels anversos, tal com apareixen a la portada del *Diario Gráfico* de l'1 de juny de 1934. Les fotografies A i B procedeixen de la mateixa publicació i data.

toni Torramedé, A. Albert Torrellas i Manuel Nogareda sense oblidar José D. Benavides, d'*Ahora* de Madrid. Deu n'hi do!, força figures conegudes i noms de prestigi: que si l'escultor Clarà, que si el modista Pedro Rodríguez, o bé els pintors Junyent i Labarta. Tot gent entesa en la figura i l'estètica femenina; no eren pas quatre arreplegats, i les coses es feien amb seriositat, com hem anat veient.

I amb tot això arribem al gran dia, el diumenge 15 d'abril. Vegem quin programa hi ha preparat per entretenir les Miss. Al matí les devien deixar descansar, temps lliure per a anar a missa si volien, que en això la República no s'hi ficava. El programa de la tarda, vist amb ulls d'avui, és poc menys que xocant. Resulta que l'empresari taurí senyor Balañà les va convidar a més ni menys que a una «corrida goyesca». El públic va aplaudir amb deliri les beutats quan les va veure aparèixer al bell mig «del ruedo yendo en calesas y ocupando landós engalanados y más tarde, al ocupar los palcos que les fueron reservados». El diari encara afegeix que moltes de les noies varen sortir «entusiasmadas de la fiesta». Després, el conegut restaurant Casa Juan de la Rambla de Santa Mònica els va oferir un esplendïd «lunch», això sí, ben regat amb «vinos generosos y derrochando champán y dulces». (Per a tota aquesta crònica, vegeu *El Día Gráfico* del dimarts dia 17 d'abril.)

A dos quarts d'onze de la nit tot és a punt per al gran ball de gala en un Palau Nacional rutilant i profusament il·luminat. I per si no n'hi hagués prou, voltat d'un extraordionari esclat de focs d'artifici. Per tal que tothom pugui atansar-se a Montjuïc, els serveis de transport urbà i els taxistes han establert un servei extraordinari i l'entrada al recinte de l'Exposició serà franca. Pel que fa a l'accés al Palau Nacional, *El Día Gráfico* ha repartit ja moltes entrades gratuïtes de senyora, però avui s'han posat a la venda les de senyor, així com les butaques, les llotges i altres acomodacions. Hi haurà tres orquestres de jazz, balls moderns a càrrec de professionals, espectacle d'acrobàcies, ballarins mexicans, etc. Però deixem que sigui el mateix *Día Gráfico* el que ens narri l'ambient:

Apenas fueron abiertas las puertas de entrada avanzó el público en tropel [...] por formar legión los que querían ver a las Mises. Fuerzas de Asalto cuidaron de contener el público [...] con gran ponderación.

El amplio hall del Palacio quedó pronto invadido por el público distinguidísimo, vistiendo las señoras magníficos trajes de soirée. En los palcos se acomodaron los elementos más destacados del gran mundo barcelonés.

A la festa hi havia també moltes autoritats: el general de la Quarta Regió, Domènec Batet, amb la muller i familiars, l'alcalde de Barcelona, Carles Pi i Sunyer, amb l'esposa i la filla, així com tots el consellers que han format part de la Comissió de Festes de Primavera i molts diputats.

A media noche no se podía dar un paso en el salón [...] el público bailaba con gran entusiasmo. La llegada de las mises dio motivo de una grandiosa manifestación de entusiasmo popular [...] al subir las bellas muchachas al estrado instalado por el escenógrafo Salvador Alarma. La afluencia fue tal que quedaron despachadas todas las entradas de platea.

Finalment, a la una de la matinada, i en una altra sala del palau, es reuneix novament el jurat per obrir el sobre lacrat que conté les puntuacions i fer-ne el recompte, feina que serà una mica llarga atés el nombre de concursants i el sistema de puntuació emprat, que és el mateix que hem descrit per a la selecció de la Miss Barcelona. Fet l'escrutini, resultà vencedora la senyoreta Carme Albertí, Miss Girona, que rebé de mans de Gaby R. Rigoberto (Miss Catalunya de l'any anterior) la banda amb el títol de Miss Catalunya 1934. El públic va rebre amb grans aplaudiments la desfilada de les noies mentre un conegut periodista i una actriu de teatre anaven presentant-les amb molta gràcia. Crida l'atenció que en cap moment no es parli de la imposició de les medalles respectives a la Miss Catalunya i a la Miss Barcelona, tot i que constava en el programa (*El Día Gráfico* 14 d'abril de 1934, p. 12).

En va hem buscat l'anunciat número extraordinari d'*El Día Gráfico* del dijous 19 d'abril «dedicado a historiar toda la organización de la elección Miss Cataluña 1934», on segurament podríem trobar més informació i un reportatge gràfic de tot l'esdeveniment. Tot i això i contra tot pronòstic de trobar gran cosa més, vàrem decidir continuar la nostra consulta d'*El Día Gráfico*. La nostra sorpresa fou gran en descobrir a la portada del dia 1 de juny les fotografies de la imposició de la medalla a Miss Barcelona per part de l'alcalde Pi Sunyer i a Miss Catalunya per part del president Companys. Les noies apareixen elegantíssimes, però amb vestit de carrer i voltades d'acompanyants, que deuen ésser els senyors del comitè organitzador i una senyora molt ben plantada que és la Miss Catalunya de l'any anterior, la qual ja coneixem i que es diu Gaby Rigoberto. És evident que la indumentària de tots plegats i l'àmbit de la foto no es corresponen pas amb el del ball de gala al Palau Nacional. Més aviat diríem que el lliurament es feu a l'Ajuntament en un cas i a la Generalitat en l'altre. Per tant, cal pensar que la imposició del guardó devia fer-se en el curs d'una recepció l'endemà o dies després, per donar temps a gravar el nom o les inicials de les guanyadores a les medalles.

Però el millor d'aquesta portada d'*El Día Gráfico* de l'1 de juny de 1934 és que ens dóna a conèixer l'altra medalla, l'atorgada per la Generalitat a Miss Catalunya i que va anar a parar a mans de la senyoreta Carme Albertí, de Girona, l'esvelta modisteta nascuda a Castell d'Aro, que la rep del president Companys. Indubtablement, una peça d'or, també única, que potser no retrobarem mai. Ara, però, sabem com era almenys per una cara.

Anvers. GENERALITAT DE CATALUNYA, a dalt i a baix de les quatre barres que imaginem que devien ésser d'esmail vermell. Se sobreposa a l'escut una cartel·la on lleguim «Miss Catalunya 1934» en tres línies i amb lletra anglesa. Al voltant, orla de cordonet.

No sabem si hi havia alguna inscripció més al revers o només hi figuraven el nom o les inicials de la guanyadora burinats. En qualsevol cas, es tracta d'una medalla sòbria i prou digna, en la línia de disseny d'una altra ensenya de la Generalitat produïda en aquells anys (Crus Med. 1294). Tot això si obviem la presència de l'extranya cartel·la que de manera una mica forçada s'ha sobreposat a l'escut de Catalunya.

En la fotografia d'*El Día Gráfico* de l'1 de juny, la medalla de la Generalitat no mostra anella, ni cap passador de subjecció, i la de l'Ajuntament presenta una simple anella, és a dir, sense la corona suplementària, com ens ha arribat. De tota manera, és segur que la medalla de la Generalitat devia portar alguna mena de passador, perquè a la fotografia veiem el president Companys enfeinat penjant la medalla a la Miss.

Les dues belles medalles ens han permès evocar la joia d'una Barcelona, d'una Catalunya i d'un Estat espanyol que celebren aquest moment d'il·lusionada llibertat que la jove República ofereix prometedora, almenys a una de les «dos Españas»; l'altra no tardarà a gelar el cor de tots plegats.

Medalles de Josep Maria Barnadas

JESÚS OLANO

Per fi, després de molt de temps de pensar-hi i de cercar aquí i allà (l'«aquí» és Internet, avui eina fonamental), us podem presentar algunes, poques, medalles de l'escultor Josep Maria Barnadas. Amenacem, però, amb aquella frase que va fer famosa el general Douglas MacArthur: «Hi tornaré» («I shall return»). Ens queda encara algun dubte, però després de molt de temps i de moltes cabòries (moltes de veritat), parafrasejant una altra frase famosa, «Ara toca»...

Josep Maria Barnadas i Mestres (Barcelona, 1867 - Alella, 1939) és un escultor que pensem important dins del Modernisme català. Treballa des de finals del segle XIX fins als anys vint del segle XX. Per motius que aquí no explicaré, es triga molt de temps a estudiar-lo, i per això i per altres motius queda ignorat pels estudiosos i pel públic en general. No fa gaire l'historiador de l'art Xavier Soler Àvila ens ha obsequiat amb dos treballs veritablement valuosos,¹ que ens han tret de l'atzucac en què estàvem.

El nostre escultor no fa cap monument que puguem considerar important, però en canvi té un taller on es dedica a fer escultura per a decorar els edificis que fan els arquitectes, cosa que en el Modernisme és molt important, i també és dedica a fer imatges per als temples. Aquestes són les seves activitats principals. No m'estendré més; us recomano els treballs de Xavier Soler.

Enraonem de les medalles que us presentem. Són dues, amb diverses variants, i sols les podem datar de manera aproximada. Pensem que són del primer decenni del segle vint, per bé que no ho podem assegurar. Seguint un costum àmpliament observat per les empreses catalanes que en fabriquen, suposem que en un moment determinat les encarreguen a Barnadas, que les dissenya i les cobra; la casa les edita, seguint el procés industrial habitual, i a partir d'aquest moment l'empresa considera que aquests dissenys són de la seva propietat i que, per tant,

1. SOLER ÀVILA, X., «L'obra escultòrica de Josep Maria Barnadas a Granollers», *Lauro*. Revista del Museu de Granollers, núm. 28 (2005), p. 25-39 (consultable per Internet); SOLER ÀVILA, X., «L'escultor Josep Maria Barnadas i Mestres (1867-1939)», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi*, núm. 16 (2002), p. 27-98.

pot utilitzar-los sense cap limitació. Per tant, les reedita quan vol, tant per a vendre-les en botigues com quan rep un encàrrec per al qual les considera adequades, sense demanar l'opinió a l'autor ni tornar-li a pagar.

Suposem que les medalles signades són les que es fan a partir de l'encàrrec (seguint el costum empresarial). Pensem que ambdues medalles són utilitzades des del primer decenni del segle xx fins a l'actualitat, en què encara poden ser encarregades.

Les dues medalles han estat catalogades per Miquel Crusafont en el seu llibre sobre el tema referent als Països Catalans,² però no les atribueix a Barnadas, i a més sols cataloga dues de les variants de les que avui presentem, que suposem que són posteriors a les que considerem medalles originals. Les que Crusafont cataloga corresponen a les variants 1a i 2b d'aquest article.

1 – Barcelona. Primera dècada del segle xx (?). SAGRADA FAMÍLIA. Plata. JOSEP MARIA BARNADAS.

a/ Sagrada Família, al mig el Nen porta una creu. Sig.: P. Barnadas /A. y P.

r/ A l'esquerra del camp, ram de roselles sobre un núvol.

Pes: 7,2 g. Ø: 25 mm. Inèdita.

2. CRUSAFONT I SABATER, M., *Medalles commemoratives dels Països Catalans i de la Corona Catalano-Aragonesa (s. XI-XX)*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans), 2006.

1a – La Seu d’Urgell. 1917. PROFESSIÓ RELIGIOSA. Alumini. JOSEP MARIA BARNADAS.

a/ Sagrada Família, al mig el Nen porta una creu.

b/ Camp: RECUERDO/DE LA/PROFESION RELIGIOSA/DE LA M./M^a DEL CARMEN.

RIGAU/MAROT/NOVICIADO DE LA/SAGRADA FAMILIA/SEO DE URGEL/ 10 NOVIEMBRE 1917

Pes: 3,3 g. Ø: 30 mm. Crusafont.

1b – Barcelona. Sense datar. SAGRADA FAMÍLIA. Alumini. JOSEP MARIA BARNADAS.

a/ Sagrada Família, al mig el Nen porta una creu.

r/ A l’esquerra del camp, ram de lliris.

Pes: 8,3 g. Ø: 40 mm. Inèdita.

1c – Barcelona. Sense datar. ASSOCIACIÓ DE FAMÍLIES. Metall Blanc. JOSEP MARIA BARNADAS.

a/ Sagrada Família, al mig el Nen porta una creu.

r/ ASOCIACIÓN UNIVERSAL DE FAMILIAS CRISTIANAS (creu).
Tres cors envoltats de palmes. A sota, dins d'unes cintes: CONGREGACIÓN
DE HIJOS DE LA SAGRADA FAMILIA.

Pes: 6,2 g. Ø: 24 mm. Inèdita.

1d – Igual que 1c, però d'alumini, de 23 mm de grandària i 1,3 grams de pes.

1e – Barcelona. Sense datar. SAGRADA FAMÍLIA. Alumini. JOSEP MARIA
BARNADAS.

a/ Sagrada Família, al mig el Nen porta una creu.

r/ Sagrat Cor de front.

Pes: 1,1 g. Ø: 23 mm. Inèdita.

2 – Barcelona. Primera dècada del segle xx (?). SAGRADA FAMÍLIA. Plata.
Uniface. Forma irregular. Amb agulla darrere. JOSEP MARIA BARNADAS.

a/ Sota d'uns liris, envoltant la figura central i dins de cintes: JESUS MARIA/ Y JOSE/BENDECID NUESTRO TRABAJO. A sota, un àngel amb les ales esteses. Sign.: P. Barnadas.

Pes: 14,8 g. Mides: 35 x 38 mm. Inèdita.

2a – Igual que la 2, però sense agulla, amb anella per passar una cadena per a penjar-la i 13,9 g de pes.

2b – Barcelona. 1934. VISITA DOMICILIÀRIA PARROQUIAL. Alumini.
JOSEP MARIA BARNADAS.

a/ Sagrada Família treballant.

r/ Camp: VISITA DOMICILIARIA/Sda. FAMILIA/PARROQUIA CONCEPCION/7.1.1934.

Pes: 0,8 g. Ø: 20 mm. Crusafont.

Aquest tipus de medalla es feia per passar una cinta dins els forats verticals, situats al costat de la figura, a fi d'utilitzar-les com a polsera.

Medalles i targetes postals: el record dins el record

ROSSEND CASANOVA*

Escriure sobre les targetes postals antigues és, avui, endinsar-se en el món postal de la intimitat descoberta i d'imatges del passat. De la intimitat descoberta perquè, pel seu propi format, la targeta postal ensenya impúdicament el que hi té escrit; i d'imatges del passat perquè la gran majoria inclouen còpies fotogràfiques de llocs, persones, objectes o fets que, tot sovint, formen part d'un passat que ha desaparegut, ha canviat o s'ha modificat. Per això, des de la seva mateixa aparició, les targetes postals han estat motiu de col·leccionisme, afició que les ha preservat de desaparèixer a causa del material fràgil de que estan fetes, del seu petit format i de la curta vida que hom els atribueix.

El fet és que si actualment encara es col·leccionen com a objecte (sobretot les més antigues), és perquè contenen molta informació: són imatge del que existí, missatge del que s'escrigué, disseny del que estava de moda i record del que passà. A més, les usades inclouen el segell i el mata-segells de la localitat des d'on s'enviaren, amb data inclosa. En definitiva, les targetes postals són avui part de la memòria col·lectiva i un testimoni que pot ajudar a entendre part de la nostra història.

Les targetes postals amb imatges, és a dir, il·lustrades, varen aparèixer a finals del segle XIX i un dels objectes artístics que reproduïren foren les medalles. Atesa la gran profusió de targetes postals se'ns fa difícil saber quina va ser la primera medalla reproduïda, qui i quan l'edità, i amb quina finalitat, però el fet és que en coneixem des d'aleshores i fins a l'actualitat.

Les medalles més importants o significatives, pel fet de ser objectes preuats i exclusius, foren les primeres que s'incorporaren al món viatger de les targetes postals, però no varen ser les úniques. Ràpidament es reproduïren les que formaven part de les col·leccions de museus, les que s'editaven com a reconeixement

* Doctor en Història de l'Art. Conservador del Museu de les Arts Decoratives de Barcelona.

ment social, les referides a premis expositius o esportius i les que recompensaven la participació en conflictes bèl·lics. Aleshores, les medalles reproduïdes eren majoritàriament les del seu temps. Posteriorment, amb el pas dels anys i després de la pròpia davallada de les medalles, les targetes postals les han passat a reproduir com a record del que varen ser.

ORIGEN DE LES TARGETES POSTALS

La intenció primera d'una targeta postal és donar un doble missatge: un de visual a l'anvers i un d'escrit al revers. Qui l'envia desitja transmetre allò que veu i escull la imatge que millor descriu el que té al seu davant o que li evoca una sensació o un record viscut; per això, les targetes postals són reproduccions fidels del tema que fotografien.

Foto 1. La medalla anglesa *Maria, reina dels escocesos* (anvers), de cap al 1580 i amb disseny de Jacopo Primavera, i la placa *Elisabet i la desfeta de l'Armada Invencible*, edició del British Museum amb imatges d'Oxford University Press, Londres, circa 1900. Monocroma, 9 x 14 cm.

Foto 2. Anvers i revers de la medalla de la consagració de Carles X el 1825, disseny de Jacques Édouard Gatteaux i Jean Jacques Barre. Edició de la Société des Amis du Vieux Reims. Clixé de Massiot i fototípia de J. Bienaimé, Reims, 1926. Monocroma, 13,7 x 9 cm.

Els orígens de les targetes postals són ben llunyans i es remunten a mitjan segle XIX, gràcies a l'impuls de l'austriac Emmanuel Hermann (1839-1920), professor d'economia política a l'Acadèmia Militar de Viena Neustadt. El 28 de gener de 1869, Hermann publicà un article al diari vespertí *Neue Frei Press* titulat «Respecte a un nou mitjà de correspondència» en el qual suggeria l'ús postal de cartes obertes. La seva proposta va agradar tant a les autoritats que el primer d'octubre entrà en vigor, assolint un èxit tan aclaparador que només en els tres mesos següents es varen vendre prop de tres milions de targetes postals a l'Imperi austrohongarès, tot sobrepassant el primer any els deu milions d'unitats. Però l'admiració d'uns comportà el rebuig d'altres. I així, les targetes postals varen tenir ràpidament tant admiradors com detractors. Els primers eren els ciutadans més desfavorits, que aplaudien la iniciativa perquè els era un mitjà de comunicació barat; mentre que els segons pertanyien a la classe benestant, contraria a la seva indiscreció, atès que qualsevol persona, des del carter fins al servei, podia llegir el que hi havia escrit. En qualsevol cas, la targeta postal va satisfer un tercer grup, els militars (que sí que tenien poder de decisió), que van veure en aquest sistema de cartes obertes un control ràpid i eficaç de la censura en un període continuat de guerres i conflictes.

Tot i que les primeres targetes postals no eren il·lustrades, ben aviat incorporaren dibuixos i imatges fotogràfiques. Primer s'emprà la fototípia, un sistema d'impressions monocromes (a una sola tinta) amb el qual es reproduïen imatges

Foto 3. Anvers de la medalla dedicada al centenari del naixement del kàiser Guillem el Gran, modelada per Walter Schott. Edició de J. Miesler, Berlín, 1898. Acolorida, 14 x 9 cm.

Foto 4. Plaqueta *Za Bohatou Zen* (La collita abundant) de l'escultor Stanislav Sucharda i dedicada a Praga. Edició de Koci, Praga, circa 1900. Monocroma, 9 x 14 cm.

amb un únic color, com el negre (el més corrent), el blau o el verd, entre d'altres. A la part superior o a la inferior s'hi afegia el peu de fotografia, sovint amb el nom de l'editor, el tema tractat i el número de sèrie; informació que era impresa amb tipografia. Per aconseguir targetes postals en color, s'empraren fototípies amb tricromia i, més endavant, cromolitografies. Les imatges eren preses fotogràficament en negatius de vidre de 10 x 15 cm, que posteriorment eren traspassades sobre negatius de cel·lulosa per tal de poder fer-hi retocs i després produir-ne la targeta de format semblant, a 9 x 14 cm.

Com s'ha dit, les targetes postals solien reproduir fotografies, generalment imatges pròpies del lloc on es comercialitzaven. A la majoria de les ciutats, el tema més recurrent era el paisatge urbà, principalment vistes de carrers, parcs, espais singulars i edificis emblemàtics, com ara esglésies, palaus, museus i immobles institucionals. Pel que fa al món de la numismàtica, s'editaren força targetes postals sobre els edificis que editen i custodien monedes i medalles. Un dels casos més recurrents és el de la Monnaie de París. Institucions com aquesta solien ser les impulsores de targetes postals dedicades a monedes i medalles (les seves), així com als seus tallers d'edició i tot allò que envoltava la fabricació de les peces. De la mateixa manera, aquest tipus d'institucions o d'altres, com ara museus, fundacions i altres organismes, realitzaren targetes postals sobre els seus concursos, exposicions o fires en els quals la medalla també trobà el seu espai.

Foto 06. Anversos amb els perfils dels reis belgues en ocasió del 75è aniversari de la independència de Bèlgica. Edició i impressió de Marcovici, Brussel·les, 1905. Gofrada i acolorida, 14,5 x 9 cm.

Foto 6. Anvers i revers de la medalla de l'Exposició del Centenari de Nuremberg executada per la firma Eduard Scherm. Edició publicitària de Scherm, Nuremberg, 1906. Monocroma, 14 x 9,5 cm.

EL RECORD DINS EL RECORD

Si la medalla és una peça que s'edita com a premi, testimoni o record, la targeta postal també té part d'aquestes intencions: serveix per a testimoniar i recordar que hem estat en un lloc concret o que hem vist un objecte determinat. La suma dels dos elements, la targeta postal i la medalla, és en certa manera el record dins el record, perquè la medalla en ella mateixa recorda una persona, un objecte, un lloc o un fet i la targeta postal fa el mateix. A més, ambdues tenen dues cares en un mateix suport, i si pensem que una és dins de l'altra, trobem reafirmada aquesta duplicitat de continguts malgrat que la intenció de l'una i de l'altra puguin ser diferents.

L'època de major producció de targetes postals s'esdevingué a cavall dels segles XIX i XX, en consonància amb el període de màxima esplendor d'aquest producte. Els països fabricants varen ser, majoritàriament, europeus (excepte el cas dels EUA), i el nombre de targetes postals que reproduïren medalles anà en correspondència amb la producció d'aquestes últimes, del seu valor o interès artístic i social i del desenvolupament cultural del propi país.

De les moltes targetes postals que inclouen al seu anvers una o diverses medalles, hem localitzat majoritàriament les referides a societats culturals (musicals,

Foto 7. La plaqueta *Diploma d'Onore* i la *Medaglia d'Oro* realitzades en ocasió de l'Exposició Internacional de Milà. Edició de la casa tipogràfica i litogràfica V. Masciullo, Lecce, 1907. A dues tintes, 14 x 9 cm.

Foto 8. Tres anversos de medalles del Kennel Club Italià de Milà. Edició del Kennel Club i impresa per l'Stablezimiento Sella, Milà, 1910. A dues tintes, 14 x 9 cm.

Foto 9. Anvers i revers de la medalla de l'Exposició Postal Alemanya executada per l'escultor Hans Lindl. Edició publicitària de la Deutsche Post, Munic, 1924. Monocroma, 14 x 9 cm.

artístiques, etc.), a l'erecció de monuments, a congressos de tota mena, a societats numismàtiques, a institucions culturals (museus, fundacions, etc.), a exposicions, certàmens, fires i mostres, a fets històrics o a la publicitat, és a dir, utilitzant la targeta postal com a suport per a promocionar (i vendre) les mateixes medalles que reproduïen.

Entre les targetes postals localitzades també hi ha diversos elements que solen repetir-se. En força casos, les medalles presenten l'anvers i el revers, malgrat que també, a causa del disseny compositiu de la targeta postal o del tema de la medalla, n'hi ha que només en reproduïen l'anvers. També és freqüent trobar la medalla a la seva proporció, tot i que hi ha casos en què les dimensions queden subordinades al disseny de la targeta postal. També es pot trobar la medalla gofrada, és a dir, amb el relleu imprès. Això s'aconseguia estampant primer el motiu amb motlles calents i després situant-hi el color a sobre. Sovint també s'intentava reproduir el color del metall, ja fos amb una degradació de grisos o amb tinta daurada, platejada o bronzejada. Normalment, les medalles es presentaven frontalment, i són pocs els casos en que les hem trobat de costat o escorç, deixant-ne veure el gruix i el relleu. Finalment, cal fer notar que es reproduïren indistintament medalles i plaquetes, i que malgrat que hi ha exemples basats en dibuixos o gravats, la majoria de les reproduccions són còpies fotogràfiques.

Tot i la variada producció feta durant les primeres dècades del segle xx, el consum de targetes postals declinà a partir de la Segona Guerra Mundial, situa-

ció que s'accentuà, a casa nostra, amb l'esclat de la Guerra Civil espanyola, i s'agreujà amb la dictadura posterior que prohibí viatges i relacions amb l'estranger.

Malgrat que el món de les targetes postals continuà actiu després dels anys quaranta i va viure una època daurada amb el *boom* turístic dels anys vuitanta i noranta, la irrupció d'Internet com a vehicle de comunicació de persones arreu del món li provocà una important davallada. Imatges i textos electrònics han guanyat la partida al correu postal i serveixen per a un present que viatja més ràpid i comunica a l'instant. Les targetes postals, com dèiem al començament, són cada vegada més objectes per al col·leccionisme. N'adjuntem una selecció com a testimoni i record de l'èxit de què gaudiren ara fa més de cent anys, difonent medalles i plaquetes en un món postal universal.

Troballes monetàries XXVII

*M. CRUSAFONT I SABATER**

TROBALLA DEL CASTELL DE JUSLIBOL (SARAGOSSA)

Núm.: AN-81

Lloc: Castell de Juslibol, molt a prop de Saragossa

Composició: 1 diner atribuïble al comte de Barcelona Sunyer (911-950)

Dates límit: c. 930-950

Data més probable de la pèrdua: Segona meitat s. X

Localització: Desconeguda

Data de la troballa: Vers 1980

Circumstàncies de la troballa: Casual, en superfície

Descripció:

Diner d'argent de Barcelona

a/ (sèrie de signes il·legibles)

Creu interior

r/ (sèrie de signes il·legibles)

Creu interior

Pes: 0,40 g Ø = 13 mm

CruCG-1813

Làm. núm. 1

* Doctor en Història, President de la SCEN.

Comentaris:

Un comerciant tenia a la venda aquesta peça i em va indicar el lloc de troballa. Es tracta, per tant, d'una afloració de tipus individual.

Dos elements atorguen importància a aquesta troballa. D'una banda, l'extrema raresa de la peça ja que, a part de l'exemplar (o dos si també era d'aquest tipus la peça c, segurament la mateixa del Gabinet Numismàtic de Catalunya GNC-34.102) publicat per Botet (peça b, segurament la mateixa del Gabinet Numismàtic de Catalunya 34.101) només en coneixíem els nou exemplars publicats per Sanahuja. D'altra banda la localització. Aquestes peces que Botet considerava comtals catalanes incertes s'han pogut atribuir a Barcelona gràcies a les dades de la troballa Espanya-2 estudiada per Sanahuja, però la troballa d'un exemplar a Saragossa, un lloc relativament proper, ajuda també a aquesta atribució. La proximitat és en aquest cas suficient perquè no hi ha coneixença d'altres emissions prop de Catalunya en aquestes cronologies. D'altra banda, és la primera vegada que disposem d'un lloc de troballa concret, atesa la dificultat de situar la troballa Espanya-2. Cal recordar que a Acta-40 ja donàrem a conèixer un altre exemplar, trobat a Sentmenat, d'aquestes emissions del segle XI, en aquell cas del tipus anells/creu, que nosaltres atribuïm a Borrell II (947-992), també present a la troballa esmentada.

La peça s'homologa bé, per pes, amb el conjunt abans esmentat, que donava pesos extrems entre 0,35 g i 0,70 g. També la factura resulta ésser molt apropiada a la dels diners descrits.

Bibliografia:

- BOTET I SISÓ, J., *Les monedes catalanes*. Vol. III. Barcelona, 1911, p. 547.
- CRUSAFONT, M., «La moneda barcelonina del segle X. Altres novetats comtals». *Acta Numismàtica*, núm. 38 (2008), p. 91-122.
- CRUSAFONT, M., *Catàleg general de la moneda catalana*, Barcelona, 2009.
- CRUSAFONT, M., «Troballes de Sentmenat». *Acta Numismàtica*, núm. 40 (2010), p. 241-243.
- SANAHUJA, X., «La moneda de Barcelona del segle X segons les troballes Espanya 1 i Espanya 2». *Acta Numismàtica*, núm. 36 (2006), p. 79-114.

TROBALLA DE BALSARENY**Núm.:** AN-82**Lloc:** Terme de Balsareny**Composició:** Fragment d'un diner de Ramon Borrell (992-115)**Dates límit:** 992-1015**Data més probable de la pèrdua:** Inici s. XI**Localització:** Desconeguda**Data de la troballa:** Vers 1980**Circumstàncies de la troballa:** Casual en camp de conreu**Descripció:**

Diner d'argent de Barcelona de Ramon Borrell

a/ (il·legible) Creu interior

a/ (rastres de lletres: una R) Tres anells en triangle

Pes: (0,50 g) Ø = 18,5 mm CrusCG-1815 Lãm. núm. 2

Comentaris:

Malgrat la pobresa d'elements que ens aporta aquesta peça per la seva mala conservació i la pèrdua de material, és suficient per a poder-la classificar com a nou exemplar dels raríssims diners d'argent de Ramon Borrell emesos a la seca de Barcelona. Els tres anells i la creu interior són propis d'aquest tipus i no els trobem en cap altra moneda de l'època. D'altra banda, el pes és l'adient per a una moneda que, completa, pesa entre 1,02 grams i 1,17 grams. Cal recordar que només se'n coneixen dos exemplars de pes alt i un altre de llegendes degenerades, de pes més feble i diàmetre inferior (CrusCG-1816). La seva troballa al Bages ajuda també a identificar la peça.

Bibliografia:

CRUSAFONT, M., *Catàleg general de la moneda catalana*, Barcelona, 2009.

TROBALLA DEL SUD PENINSULAR

Núm.: AN-83

Lloc: Incert al sud peninsular

Composició: Diner de transició carolíngia amb un anell d'argent

Dates límit: Finals s. IX

Data més probable de la troballa: Inici segle X

Localització: Desconeguda

Data de la troballa: Vers 1975

Circumstàncies de la troballa: Desconegudes

Descripció:

Diner d'argent de transició carolíngia

a/ +B...NO(N)A

Tomba de santa Eulàlia o monograma

r/ +C...(V)S (RE)X

Creu interior

Pes: - g

Ø = 17 mm

CrusCG-1808 d

Làm. núm. 3

Comentaris:

Fa uns anys venien a les convencions de Barcelona uns comerciants del sud peninsular que duïen tota mena de monedes de procedència diversa. Enmig d'una capsa de restes de poc valor ens cridà l'atenció aquesta peça incompleta, que anava penjada d'una espècie d'anell aixafat, que també semblava de plata. Cal recordar que també a la troballa Espanya 2 hi havia una moneda d'aquest tipus amb un forat al mig. Vàrem obtenir el permís per fotografiar la peça, amb l'anella i sense, i la presentem en aquesta secció, d'una banda, perquè es tracta d'un tipus prou rar, i de l'altra, perquè la troballa al sud peninsular és prou interessant. Ja Balaguer havia assenyalat la presència de tipus carolingis al sud peninsular i ara hi podem afegir aquests tipus de transició, que darrerament hem considerat episcopals i atribuïbles al temps del bisbe Frodoí de Barcelona.

El diner amb el seu anell semblen formar part d'un conjunt d'argent per a ésser avaluat al pes, costum conegut a la zona andalusina peninsular.

Bibliografia:

BALAGUER, A. M., «Les troballes de moneda carolíngia a l'àmbit peninsular». *Acta Numismàtica*, núm. 17/18 (1988), p. 324-330.

CRUSAFONT, M., *Catàleg general de la moneda catalana*, Barcelona, 2009.

CRUSAFONT, M., «La moneda barcelonina del segle x. Altres novetats comtals». *Acta Numismàtica*, núm. 38 (2008), p. 91-122.

SANAHUJA, X., «La moneda de Barcelona del segle x segons les troballes Espanya 1 i Espanya 1». *Acta Numismàtica*, núm. 36 (2006), p. 79-114.

Recensions bibliogràfiques

VÀRIA

BOADA, Jaume; TRILLA, Emili. «La col·lecció numismàtica de la Societat Arqueològica Luliana: monedes, ploms i bitllets». A: *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2010)*. Palma, 2010, p. 137-156.

Les velles col·leccions numismàtiques que en el seu dia varen anar aplegant les institucions no solen ésser font de grans descobertes i cal comptar amb la presència de xavalles diverses de diferents països i amb conservacions fluïxes, perquè aquest fet no era considerat un demèrit uns anys enrere. Tenen, però, alguns atractius, com és el d'apropar-nos a la circulació monetària de la zona i aportar-nos alguna sorpresa pel que fa a alguns aspectes del numerari local.

Val a dir, doncs, que catalogar-les no sol ésser pas gaire agraït, a més que la diversitat de temàtiques exigeix una erudició i una bibliografia molt considerables. Els amics Boada i Trilla s'han sortit amb competència de la difícil comesa i ens han ofert, a més, algunes notables descobertes. D'una banda, els ploms balears d'època romana que ja va publicar no fa gaire Trilla mateix a la nostra revista. De l'altra, la sèrie dels ploms, amb algunes novetats, un motlle i alguns ramells, que enriqueixen la recerca que esta duent a terme l'amic Boada.

L'entitat, que fa un balanç de la seva història, ha volgut apropar-nos aquest fons per a facilitar-ne l'estudi, iniciativa que cal valorar ben positivament.

M. Crusafont

GOZALBES, Manuel. *Guia de la Sala Història dels Diners*, Museu de Prehistòria de València. València, 2011.

Les monedes que avui estudiem com a documents del passat no són res més que els diners del seu moment històric. La dualitat diner-moneda ha estat ben

present en la idea de l'exposició sobre monedes que, amb el títol «Història dels diners», vol facilitar l'entrada a la comprensió de la numismàtica a través de l'ús quotidià que tots fem dels diners actuals. El gruix del temps s'ha plasmat en elements històrics llunyans, però també amb recreacions més modernes que estan encara en la memòria de molta gent i que permeten copsar, d'aquesta manera, la dimensió històrica. La temàtica ha estat presentada de forma no pas estrictament cronològica, sinó alternant temes monogràfics amb línia històrica, cosa que pot ésser una bona solució per a mantenir viu l'interès del públic. Presentació, explicacions i objectes triats són de gran qualitat, i ens fa congratular que la numismàtica hagi tingut un tractament tan extraordinari en un museu de prehistòria. Felicitem l'organisme per la iniciativa i el seu autor per la claredat, la brillantor i la pedagogia que ha sabut imprimir en aquesta magnífica exposició.

M. Crusafont

MELMOUX, Pierre-Yves. «Troballes monetàries III i IV», *La Pallofe*, núm. 49 (2010), p. 75-89 i núm. 50, p. 67-86.

Seguint la seva incansable tasca de recull, l'autor ens aporta dos altres lliuraments de gairebé 250 noves troballes de la zona rossellonesa, amb materials del més gran interès i amb descobertes que motivaran estudis monogràfics. Destaca l'aparició reiterada dels divisors d'argent amb una serp que, com diu l'autor, amb les seves afloracions als voltants de Perpinyà assenyalen clarament l'antiga Ruscino com el lloc més probable d'encunyació. Cal destacar també l'aparició de nous divisors grecs de Roses, una moneda que abans era d'una raresa extrema i que només en aquesta ocasió ja ha pogut sumar dos exemplars més. Dracmes emporitanes, altres divisors i les famoses monedes *a la croix* tanquen el capítol grec. Els sectors medievals i moderns són una mica menys abundosos, però mostren prou tipus interessants, com el trient de Narbona d'Aquila II, diferents diners carolingis, una nodrida representació de peces rosselloneses de l'època comtal i alguna altra peça medieval, com alguns florins d'or. L'autor no ha oblidat pas ni els gitons ni les medalles religioses ni tan sols els ploms de mercaderies, un capítol ben interessant i ben oblidat que bé mereix una atenció dels estudiosos. Felicitem l'autor per la seva important iniciativa i per l'èxit extraordinari que està obtenint en la seva recerca.

M. Crusafont

VELASCO GONZÁLEZ, Alberto. *Jaume Pasqual, antiquari i col·leccionista a la Catalunya de la Il·lustració*. Lleida: Universitat de Lleida, 2011.

La Universitat de Lleida ha publicat un perfil biogràfic de Jaume Pasqual (1736-1804), que fou abat de Santa Maria de les Avellanes i gran investigador de les restes històriques materials i documentals conservades a la Catalunya del segle XVIII. Pasqual pertanyia al grup de Jaume Caresmar (1717-1791) i Josep Martí (1732-1806), recordat per les aportacions a la història eclesiàstica i pel buidatge sistemàtic i rigorós de nombrosos arxius d'arreu, seguint l'aleshores innovadora escola francesa d'arxivística.

Jaume Pasqual, que era natural d'Esparreguera, dirigí el seu esforç erudit cap a la història eclesiàstica, però també aprofundí en camps com l'hagiografia o la diplomàtica, i s'acostà sovint a l'arqueologia, àdhuc de camp, a través de l'antiquariat, l'epigrafia i la numismàtica. Precisament, el capítol quart de l'obra de Velasco és dedicat a la col·lecció numismàtica de Jaume Pasqual i, especialment, a la relació que mantingué el monjo premonstratès amb Josep Salat, el qual preparava la publicació del seu tractat numismàtic. Pasqual explicava que disposava de dos monetaris plens amb unes 3.500 monedes; més un tercer monetari luxós, petit i fabricat de nacre, que contenia les seixanta monedes més singulars, belles o rares que considerava; i encara un llibre de fulls dobles on hi havia encaixades nou monedes visigodes d'or i una de plata, diverses monedes comtals de Besalú, Osona i Urgell i una moneda de Carlemany. Dels escrits del canonge Pasqual, cal destacar-ne les notícies de troballes singulars al Pallars i a la Noguera, com ara la d'un trient visigòtic de la seca bètica de Roda i una dracma emporitana recuperades a Àger, o una peça amb la inscripció Sisapo, procedent de Vilanova de Meià, entre d'altres. Seguint el pare Flórez, Pasqual tenia la sana fixació de recopilar els indrets en els quals s'havien localitzat les monedes.

És molt interessant la conversa intercanviada amb Salat sobre els tipus monetaris catalans medievals. Pasqual es queixava que després de trenta anys de recerca només havia pogut localitzar quatre exemplars comtals, d'Osona, Urgell i Besalú, però cap de Barcelona anterior a Jaume I. Quin panorama més diferent del d'avui en dia!

La col·lecció de Pasqual s'integrà finalment a la de Vidal-Quadras i resta, per tant, encara en fase de dispersió entre els seus propietaris actuals.

X. S. A.

MÓN ANTIC

AMELA VALVERDE, Luis. *Varia nummorum*. Barcelona: Asociación Numismática Española, 2012. 137 p.

Luis Amela presenta un recull de vint-i-sis articles dedicats a la seva especialitat: la moneda grega i romana dels segles II i I aC. Els articles recullen majoritàriament varietats inèdites que ajuden a completar els catàlegs internacionals de referència sobre la moneda d'aquesta època, o bé proposen millores en la datació d'algunes emissions. El seu abast geogràfic és molt ample, ja que comprenen des de la península Ibèrica fins al regne de Bactriana. Pel que fa a les emissions de la península Ibèrica cal destacar tres articles: «De nuevo sobre las emisiones pompeyanas RRC446 y 447», dedicat a denaris a nom de Pompeu el Gran, procònsul; «Los tesoros de principios del s. I a. C. de la provincia de Cuenca», i «Serie de plomos monetiformes hispanos procedentes de una subasta norteamericana».

X. S. A

FEUGÈRE, Michel; PY, Michel. *Dictionnaire des monnaies découvertes en Gaule méditerranéenne (530-27 avant notre ère)*. Montagnac: Paris: Éditions Monique Mergoil; Bibliothèque Nationale de France, 2011, 720 p.

El mot «diccionari» que encapçala el títol del llibre és enganyós en detriment del seu veritable contingut. L'obra de Feugère i Py, acompanyada d'un prefaci de Michel Amandry, és en realitat un luxós i ben editat compendi de les monedes antigues recuperades a les vores mediterrànies de l'antiga Gàl·lia (o actual França, si ho preferiu). Inclou, per tant, monedes antigues de diferents orígens: des dels locals marsellesos i provençals fins als més llunys de la Magna Grècia, passant per les sèries procedents de la península Ibèrica o les emeses per l'autoritat romana. Les monedes de la península Ibèrica abasten aproximadament unes trenta pàgines del total del llibre, i són presentades seguint el mateix esquema de la resta de sèries: excel·lents fotografies en color acompanyades de la descripció de cada tipus i de les distintes procedències locals conegudes. La presentació dels tipus respon a l'esquema dels catàlegs clàssics, és a dir, que una única imatge seleccionada representa tota la resta de monedes semblants que han estat localitzades a la regió. La successió de tipus monetaris és complementada amb força mapes de dispersió de troballes i amb alguns comentaris sobre la circulació de determinades sèries monetàries. La

part final del llibre, l'ocupen més de cent cinquanta pàgines de troballes repertoriades i indexades segons la població actual, i cinquanta pàgines de bibliografia especialitzada i actualitzada.

X. S. A

VILLARONGA, Leandre; BENAGES, Jaume. *Ancient Coinage of the Iberian Peninsula / Les monedes de l'Edat Antiga a la Península Ibèrica*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans). Barcelona, 2011.

Villaronga no deixa mai de sorprendren's. Després del seu excel·lent *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti Aetatem*, publicat el 1994 i reeditat el 2002, ens aporta ara aquesta magnífica obra que supera tot el que s'havia fet fins ara. Villaronga, junt amb Jaume Benages, han construït una completa catalogació de totes les emissions monetàries gregues, ibèriques i romanes atribuïdes a Hispània, una fita que mai ningú havia assolit.

El llibre es divideix en dos grans apartats ben diferenciats. El primer comprèn les monedes encunyades abans d'August i ha estat elaborat per Villaronga. El segon apartat, obra de Benages, tracta sobre les emissions provincials romanes i les emissions de la República i de l'Imperi romà atribuïdes a Hispània.

Villaronga ha fet, doncs, una posada al dia del corpus publicat anteriorment per ell mateix. Totes les novetats publicades o inèdites que ha pogut estudiar durant aquests darrers anys hi han estat incorporades. També s'han actualitzat els pesos mitjans i el nombre d'exemplars coneguts per a moltes de les emissions i s'han millorat molt les fotografies, cosa que s'agraeix en un llibre de'un abast i una importància tan grans.

Sempre he admirat molt aquest autor pel seu poder de síntesi, que li fa donar una informació molt completa en el mínim espai. També penso que la numeració correlativa de totes les monedes fa molt més fàcil la recerca de les peces, ja que en el corpus anterior, en el qual cada sèrie iniciava numeració, hom havia de donar la pàgina a més de la numeració.

La segona part romana és obra, com hem dit, de Benages. Aquest autor, gran coneixedor de les encunyacions de Tarragona, ha publicat diferents treballs sobre aquesta seca. El darrer, ara fa poc més d'un any, en col·laboració amb Ian Carradice i Xavier Sanahuja, *Les monedes de Vespasià de la Província Tarracensis* (SCEN, 2010).

Les investigacions numismàtiques de les sèries hispàniques han estat bastant abundants i han tingut estudiosos excel·lents. Cada any apareixen monografies sobre seques o estudis sectorials sobre un període concret de la nostra

història. Villaronga n'és un magnífic exemple, amb nombrosos llibres i escrits sobre les sèries cartagineses, kasetanes, ilergetes, etc., i darrerament sobre les encunyacions gregues, ibèriques i romanes d'Empòrion i les seves imitacions. Malgrat tot, és molt excepcional l'aparició d'obres com la que aquí presentem. Es tracta d'un esforç titànic, el que han fet els autors a fi de poder arribar a catalogar uns quants milenars de monedes i, a més, il·lustrades amb fotografies i resumint al màxim la informació de cadascuna, sense, però, deixar res d'important per dir.

Com hem dit abans, és la primera vegada que es publiquen conjuntament totes les emissions monetàries de la Hispània Antiga. La obra es divideix en nou grans apartats. Els cinc primers corresponen a la versió ampliada del Corpus de Villaronga i els quatre següents corresponen a les emissions romanes i són la part de Benages. L'obra comença amb les primeres emissions d'Empòrion, les fraccionàries d'argent del segle v abans de Crist, i incorpora nombroses novetats recents. Segueix amb les dracmes de Rhode i les seves imitacions gal·les i les d'Empòrion amb les seves imitacions. Continua amb les dracmes ibèriques i els seus divisors i es clou amb els divisors incerts.

El capítol segon estudia les emissions hispanocartagineses, les monedes amb inscripcions fenícies de Gadir, Ebusus, Malaka, etc i segueix amb les seques amb inscripcions libiofenícies com ara Arsa, Asido, Bailo, etc. Acaba amb les encunyacions sud-lusitanes.

El capítol tercer comprèn les emissions amb inscripcions ibèriques. El conjunt ha estat dividit en zones geogràfiques o tribals: monedes ibèriques de la zona catalana que subdivideix en emissions dels indigets (Untikesken i Empòrion), els kasetans (Kese, Ilercavònia-Dertosa, Masonsa i Caio), els ilergets (Iltirda, Eso, etc.), els ausetans (Ausesken, etc.) i els laietans (Laiesken, Ilduro, Lauro, etc.); monedes ibèriques de l'interior amb les emissions dels suesetans (Sesars, Bolskan, Belkio, etc.), els sedetans (Seteiskken, Alaun, Kelse, etc.), Vall del Jalón (Sekaisa, Bilibilis, Nertobis, etc.), els vascons (Barskunes, Arsaos, Bientian, etc.), Celtibèria (Arekorata, Aeratikos, Karalaus, etc.), Edetània (Arse-Sagunt, Valentia, Kili, etc.) i acaba amb un capítol dedicat a les emissions del Sud (Ikalkusken, Kelin, Obulco, Castulo, Abra, etc.).

El capítol quart és dedicat a les emissions de la Ulterior; Zona d'Influència Mixta (Baria, Carbula, Ipóra, etc.); Zona Llatina que subdivideix en els grups d'Ilipense (Ilipense, Ilse i Murtilis), Laelia (Laelia, Ilipla i Lastigi), De Cap Viril i dues espigues (Carmo, Caura, Callet, etc), del Senglar (Celtitian, Halos i Ostur), del Senglar-Clava (Sisapo), del Raïm (Acibipo, Orippe, Oset), Vari Antic (Aipora, Ballelia, Corduba, Tamusiensis, etc.), Imitacions Romanes Modernes del segle II aC i Grup Variat Modern (Basipo, Balsa, Carisa, Carteia, etc.).

En el darrer capítol d'aquesta part, Vilolaronga cataloga les monedes ibèriques de la Narbonesa, és a dir, les emissions fetes a l'est i a l'oest de l'Erau, les imitacions del Llenguadoc i les monedes de Ruscino.

La part romana de Benages comprèn quatre capítols més. El sisè és dedicat a les emissions provincials de l'Imperi romà. El divideix entre la Tarraconense (Acci, Bìlbilis, Empòrion, Tàrraco, etc.), la Bètica (Abdera, Carteia, Gades, etc.) i la Lusitània (Emèrita i Évora).

Els capítols setè i vuitè són els més interessants i innovadors dins de l'aparat romà i on més s'ha hagut d'esforçar l'autor. En el setè es recullen les emissions de la República Romana atribuïdes a Hispània en els períodes de la Segona Guerra Púnica (218-202 aC), les Guerres Sertorianes (82-72 aC), la Guerra Civil de Cesar (49-44 aC) i el Segon Triumvirat (43-33 aC). En el vuitè s'estudien les emissions de l'Imperi romà. S'hi reuneixen les emissions de la Tarraconense, la Bètica i la Lusitània. En aquest grup hi ha peces que corresponen a seques concretes i ja acceptades com ara Cesaraugusta, Tàrraco, Emèrita i d'altres com ara les d'August, adjudicades a Colonia Patricia, que són vistes amb certes reserves per alguns autors. Cal agrair, però, especialment que l'autor s'hagi pres la feina de reunir, per primer cop, totes aquestes emissions i a més, les de les guerres civils, les de Galba, Viteli, etc., és a dir, tot allò que ha estat atribuït a Hispània.

Un breu capítol novè s'ha dedicat a les singulars emissions barcelonines de Màxim Tirà (409-411 dC) i a les contramarques. En el capítol desè hi ha els mapes, els índexs, etcètera.

Com es pot comprovar, aquest volum és una obra excepcional, fruit de l'enorme talent i preparació dels seus autors, i serà, sens dubte, una obra de referència obligada en l'àmbit de l'estudi. El fet d'haver-se editat en bilingüe anglès/català li ha d'obrir fàcilment, també, l'àmbit internacional.

Aquí tenim, doncs, el resultat de molts d'anys de feina, d'estudi i de recopilació de dades, exposat amb la claredat que acostumen a oferir els autors i del qual ens hem de felicitar. Des del punt de vista de la presentació i la impressió, observem que es tracta d'una obra extremament acurada i en la qual es fa evident un treball primmirat i eficient, tant dels dos autors com del traductor a l'anglès i el supervisor d'aquesta part com dels altres col·laboradors. Som ben conscients de la complexitat de l'empresa, en haver reunit per primera vegada, com hem dit abans, i en un sol volum, totes les emissions de la Hispània Antiga. Només ens resta, des d'aquestes pàgines, felicitar els autors i tots els qui d'alguna manera han fet possible que aquesta obra, útil i esplèndida, hagi pogut veure la llum.

M. García Garrido

MEDIEVAL

CÓRDOBA DE LA LLAVE, Ricardo, *Ciencia y técnica monetarias en la España bajomedieval*. Madrid: Fundación Juanelo Turriano, 2009. 406 p.

Es tracta d'un llibre guardonat amb el Premi Internacional García-Diego d'història de la tècnica, atorgat per la Fundació Juanelo Turriano, també editora de l'obra.

L'objectiu de l'autor és el d'oferir una visió evolutiva i documentada de les tècniques i els processos de producció emprats a les fàbriques de moneda medievals espanyoles, posteriors a 1200. Per arribar-hi, Córdoba de la Llave presenta els tres tipus de fonts que ha utilitzat en el transcurs de la seva recerca: ordinacions generals i altres documents legals d'origen sobirà; llibres de registre de l'activitat de les seques, i, finalment, manuals i tractats tècnics. Precisament, la novetat que hom pot trobar en aquesta obra és haver afegit aquest tercer grup de fonts format per llibres d'aritmètica, manuals de mercaderia, llibres de tarifes duaneres i tractats metal·lúrgics, els quals inclouen tècniques de fabricació de moneda. Un cop delimitades les fonts, Córdoba de la Llave centra el seu estudi en dos aspectes: el funcionament de les cases de moneda i, de manera més àmplia, allò que anomena «el treball de la moneda» (tècniques, processos i instruments). Pel que fa a les seques, és particularment interessant el buidatge d'algunes dades inèdites referides a les seques de Barcelona i d'Esglésies (a Sardenya), procedents dels llibres de despeses conservats a l'Arxiu Reial de Barcelona. L'apartat relatiu a les tècniques, processos i instruments és el més important de tot el llibre. En primer lloc, l'autor exposa minuciosament, i resol, els problemes de barreges i aliatges que apareixen en els distints manuals contemporanis estudiats, en bona part per arribar a entendre la mentalitat científica que els va crear per a servir de model. A continuació, Córdoba de la Llave s'entreté deliciosament en tots i cadascun dels processos descrits: la recepció del metall i la determinació de la seva llei, la fosa, la preparació dels riells, la retallada dels cospells, l'emblanquiment, l'encunyació, les lliurances i la comprovació de la llei i la talla de les monedes encunyades.

Malgrat l'alt grau de satisfacció produït per la lectura de l'obra, cal remarcar algunes deficiències desorientadores. D'entrada, l'Espanya medieval del títol es converteix, alguns cops, en la Castella medieval, i en d'altres en la Catalunya o fins i tot la Sardenya medievals, però mai en un compendi d'allò esdevingut als principals estats de la península Ibèrica. Per exemple, malgrat insistir reiteradament que l'ofici de mestre de la moneda tenia competències distintes a Castella i a la Corona Catalano-Aragonesa, l'autor els assimila a la major part dels textos, sempre en benefici del cas castellà. L'autor tampoc distingeix entre mestre

de la moneda, mestre de la seca, mestre de certes encunyacions, lloctinent de mestre, regent de la seca, administrador de l'obra de l'or, etc., per mencionar alguns dels càrrecs que apareixen sovint a la documentació medieval de les seques catalanes i valencianes, excepte per una única i molt breu menció, limitada a l'any 1398, del càrrec de mestre general a Catalunya (sic, p. 116), que suposo que deu tractar-se del càrrec de tresorer general de la Corona (i no només de Catalunya, òbviament), que exerceix com a supervisor i mestre general de totes les seques reials. De fet, la bibliografia utilitzada sobre els estats de la Corona catalano-Aragonesa no sembla estar gaire al dia. Així, per a documentar les marques dels mestres de la moneda (sic) que apareixen a les monedes d'algunes seques, l'autor cita un treball de 1974, sense tenir en compte obres posteriors molt més precises sobre el tema, com *El flori d'or català: Catalunya, València i Mallorca* (Barcelona, 1996), de Miquel Crusafont i Rafael Comas. Quelcom semblant s'esdevé amb els patrons metrològics de referència a les diferents cases de moneda «espanyoles». L'autor es recrea amb els patrons castellans però no ofereix cap comentari sobre els catalans i valencians, malgrat l'existència d'una abundant bibliografia i discussió historiogràfica sobre, per exemple, l'ús evident de diferents marcs de referència (el marc de l'or de Perpinyà, els marcs de Barcelona i València, els marcs dels argenters). Córdoba de la Llave tampoc distingeix les característiques qualitatives de l'anomenat argent fi de cadascun dels àmbits polítics. Assenyala que a Castella la plata fina era plata d'11 diners 4 grans de llei, però ignora el que succeïa a Navarra, Aragó, Catalunya o València. La barreja de dades procedents d'espais geogràfics i polítics diferents es percep ja a la presentació del llibre, on Julio Torres adverteix que el manuscrit 46 de la Colegiata de San Isidoro, recurrentment utilitzat en l'obra, és de probable origen mallorquí i, consegüentment, no tan representatiu de les pràctiques castellanes com l'autor pretén a través de la seva investigació.

A. N. S.

CRUSAFONT I SABATER, M. *Catàleg general de la moneda catalana: Països Catalans i Corona Catalano-Aragonesa (s. v aC. - s. XX dC)*, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans), Barcelona, 2009.

Com un volum extra dins la col·lecció *Història Monetària Catalana*, apareix ara aquest catàleg de totes les monedes catalanes, que complementa els estudis analítics i documentals que contenen els volums dedicats a cada època.

Es tracta, sobretot, d'una eina per a classificar, amb les simplificacions a què obliga l'amplitud del període estudiat: 25 segles. L'avantatge principal és que

amb un sol llibre es pot classificar qualsevol de les monedes emeses al nostre país i a tots els altres que en depengueren o s'hi relacionaren políticament. Això significa, d'una banda, atendre l'expansió occitana dels segles XI-XIII amb les emissions de Carcassona, Besiers, Rodés, Provença, etc., i de l'altra l'expansió mediterrània, amb les monedes batudes a Sicília, Sardenya, Nàpols, Atenes i Neopàtria, Acaia i Albània.

Hi havia dues etapes de difícil definició. D'una banda, els antecedents, és a dir, totes les emissions anteriors a la formació de l'Estat català, i de l'altra, l'àmbit a considerar després del 1714. L'autor ha conclòs que la millor solució és la que apliquen la major part dels altres països: establir l'àmbit nacional actual, que es correspon als Països Catalans, i tenir en compte els antecedents i les emissions posteriors dins d'aquest territori. L'autor conclou que és una opció discutible, però que és la que li ha semblat més lògica.

El resultat és la catalogació d'un 7.000 monedes que abracen les etapes grega, púnica, ibèrica, romana, visigoda, musulmana, medieval cristiana, moderna i contemporània. L'autor ha fet constar el seu agraïment als estudiosos Eduard Domingo pel que fa a la part musulmana i Leandre Villaronga pel que fa a les il·lustracions de la part corresponent a l'Edat Antiga, tot assenyalant, però, que ha ordenat el material segons els seus criteris.

Hi ha dos avantatges principals en poder disposar ara d'aquest llibre. D'una banda, amb una sola obra podem classificar qualsevol moneda catalana, cosa que abans exigia la manipulació de no menys d'una dotzena de llibres. De l'altra, les catalogacions estan posades al dia, amb l'addició de totes les novetats. En aquest sentit, cal assenyalar el cas, per exemple, de la moneda catalana municipal, que tant ha avançat en aquests darrers anys.

L'autor ha procurat il·lustrar almenys els tipus que ha establert, però no sempre li ha estat possible, per la manca d'antecedents sistemàtics.

Una de les etapes que fan més útil l'obra és la de les èpoques moderna i contemporània, ja que, a part d'alguns catàlegs comercials generalment de poca credibilitat, no hi havia pràcticament cap catalogació exhaustiva.

La part teòrica es limita a assenyalar alguns casos en què l'autor ha pres altres rutes que els autors de les monografies i per a la resta, es refereix a la part documental i interpretativa que contenen aquestes obres sectorials.

Cal assenyalar que l'obra ha tingut un acolliment extraordinari i que l'acte de la seva presentació ha estat el més multitudinari dels que ha organitzat la nostra Societat.

A. N. C.

GOT CASTELLVI, Sabine; CASTELLVI, Georges. «Un triens inédit de Reccared Ier découvert en Roussillon». *La Pallofe*, núm. 50, Perpinyà, 2011, p. 23-26.

Per fortuna dels seus estudiosos, la numismàtica es mostra sempre inexhaustible. Així, ben poc després de la monumental monografia de Jaume Benages sobre les emissions de Tarragona, una afloració al Rosselló ens aporta una nova varietat notable de llegenda que els autors analitzen i cataloguen curosament. Després de discutir a fons el tema de l'autenticitat de la peça, fan una anàlisi exhaustiva de les llegendes dels tipus semblants i aporten una útil relació de les troballes de monedes visigodes fetes a la zona rossellonesa.

M. Crusafont

LABROT, Jacques. «Les monnaies frappées par Simon de Montfort». *Moyen Age*, núm. 86 (gener-febrer 2012), p. 6-11.

El treball de Labrot fa algunes aportacions fonamentals al tema de les discutides monedes del cap dels croats d'Occitània. D'una banda, el document que li atorgà el bisbe d'Arle, prop del 1215, autoritzant-lo a batre moneda a Bellcaire. Havia estat publicat per Fauris de Saint Vincent i per Papon, però fins ara havia passat desapercebut. De l'altra, reproduceix, amb una bona fotografia, el discutit òbol de Tolosa que no se sap per què ha estat tradicionalment considerat fals. No hem vist mai escrits els arguments per a considerar falsa aquesta moneda, però en vista de la seva imatge hom arriba al convenciment que ha d'ésser autèntica. Finalment, el penó que duïen els croats i que apareix, en una estampa d'Amauri dóna raó de la imatge de l'anvers de la peça de Besiers recentment publicada per Jordi Vall-Llosera. Labrot, però, malgrat tantes evidències segueix dubtant de la de Tolosa i troba problemes paleogràfics en la de Besiers. El fet és que no hi ha altres Simó que el de Montfort i pensem que el que cal fer, en tot cas, és veure com fer casar els problemes pendants, ja que l'atribució no té alternatives.

M. Crusafont

PARVERIE, Marc. «La circulation des dirhams d'al-Andalus entre Gascogne et Aquitanie au ixe siècle». *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, núm. 6 (2010), p. 144-149.

Aportació de noves evidències de monedes àrabs en circulació a la zona aquitana, que confirma que, a més de les arribades de moneda andalusina en l'etapa de la invasió, el flux monetari va continuar després a partir d'un comerç que passava la barrera pirenaica. Si aquest numerari arribava a una zona estrictament controlada per l'Imperi carolingi, era refosa i reencunyada, però en les àrees més allunyades i que al segle IX ja començaven a distanciar-se del poder central, restaven en circulació, tal com ho hem observat, també, a Catalunya. L'article completa i posa al dia els estudis de Duplessy sobre la qüestió i un treball del mateix autor, «La circulation des monnaies arabes en Aquitanie et Septimanie, VIIIe-IXe siècles», publicat a la revista *Aquitania*, núm. 23.

M. Crusafont

PLIEGO VÁZQUEZ, Ruth. *La moneda visigoda*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2009. 2 v. 313 + 587 p.

La tesi doctoral de Ruth Pliego sobre la moneda visigoda ha tingut la mala sort de publicar-se amb posterioritat a l'aparició d'altres llibres dedicats a la mateixa època, circumstància que li ha restat part del protagonisme que es mereix. Formalment, la monografia és impecable. El primer volum és dedicat a l'estudi i a la interpretació. El segon volum, més gruixut, comprèn el catàleg de les peces. Pel que fa al catàleg, Pliego recull 7.461 peces, de les quals n'hi ha prop de 2.500 fotografiades. També hi repertoria més de 500 tipus de monedes falses. Cal considerar-lo com el millor catàleg de conjunt de la moneda visigoda d'or. Pel que fa a l'estudi, l'autora segueix els cànons acadèmics i el comença amb un repàs bibliogràfic i historiogràfic, per continuar amb la identificació de seques i de tipus i la periodització de les emissions. Continua l'estudi amb les fonts literàries, aspectes metal·logràfics, els tresors i troballes repertoriats, i finalitza amb un suplement dedicat a la moneda falsa, tant la visigoda contemporània com la moderna destinada a enganyar col·leccionistes i confondre estudiosos.

Val la pena destacar alguna de les qüestions considerades per Pliego. D'entrada, cal aplaudir la seva interpretació sobre els bronzes visigots. Després de la seva identificació per part de Miquel Crusafont, són pocs els autors peninsulars que han mantingut l'atribució visigoda. Alguns d'ells converteixen aquestes pe-

tites monedes de coure en bizantines o, fins i tot, vàndales. D'altres simplement les ignoren. Ruth Pliego, malgrat que no presenta cap estudi nou ni tampoc cataloga els tipus coneguts, afirma rotundament que, com en el seu moment va assenyalar Crusafont, existeixen bronzes d'indubtable origen visigot. Per exemple, l'autora troba clara l'atribució a Sevilla dels *nummi* que duen SP o SPL, descartant altres atribucions fantasioses que es delien per llegir-hi SPÀÑA (sic).

També és destacable el repàs que l'autora fa sobre la funcionalitat de la moneda visigoda, que és un tema recurrentment debatut. Després de passar revista a les distintes posicions historiogràfiques, Pliego conclou citant els treballs de Polanyi i advertint que «l'economia de regal, l'economia administrativa, i l'economia de mercat, no són diferents nivells de la mateixa activitat, sinó concepcions distintes amb orígens dispars i continguts diferents i, per tant, podrien implicar monedes diferents». O, el que és el mateix, l'autora s'allunya de les tesis de Metcalf, que defensava la funció preferentment comercial de la moneda visigoda.

Pel que fa a les monedes que ens són més properes, cal assenyalar que Pliego considera totes les monedes que duen el nom de *Valentia* com a pertanyents a la ciutat del Túria descartant, per no provada, l'atribució d'alguns tipus de factura diferent a alguna seca lusitana com Valencia de Alcantara o Valencia del Ventoso.

L'obra de Ruth Pliego ja és la referència de consulta sobre la moneda visigoda, i una molt reeixida successora de la de Miles del 1952.

X. S. A.

ROMA VALDÉS, Antonio. *Emisiones monetarias leonesas y castellanas de la Edad Media*. [Santiago de Compostel·la]: Morabetino.es, 2010. 368 p.

Amb aquest llibre Antonio Roma presenta una ampliació i un nou enfocament de l'estudi que en el seu moment presentà com a tesi doctoral i que l'any 2000 publicà, amb el patrocini de l'ANE i del Museo Casa de la Moneda de Madrid.

En aquesta ocasió, Roma amplia l'abast del seu estudi fins al regnat de Joan I (1379-1390). És a dir, l'autor comprèn tota la numismàtica castellanolleonesa dels segles XI a XIV. El seguiment i descripció de les emissions monetàries ha estat parcialment corregit i millorat segons les darreres aportacions del mateix autor i d'altres. La novetat principal de l'obra consisteix en la inclusió d'amplis capítols i paràgrafs dedicats a aspectes relacionats amb la fabricació i circulació de moneda a l'edat mitjana. Així, per exemple, les cent cinquanta primeres pà-

gines del llibre són dedicades als moneders, a les cases de moneda, a les tècniques de fabricació, als falsificadors, als metalls i la seva obtenció o a la regalia monetària. Les noranta darreres pàgines inclouen un apèndix documental, una bibliografia exhaustiva i un recull de tresors i troballes. L'esforç recopilatori documental, desenvolupat a cadascun dels regnats, és d'agrair. També és una novetat que l'autor intercali un catàleg sistemàtic de peces dins dels textos explicatius, assenyalant marques de seca i variants de llegenda. Ara bé, cal advertir que aquest catàleg és format sovint per mencions extretes d'altres obres anteriors, algunes de les quals no han estat particularment curoses a l'hora de demostrar l'existència d'alguns dels exemplars catalogats.

És clar que la numismàtica medieval castellana i lleonesa presenta encara moltes incògnites i punts obscurs que caldrà aclarir en el futur. Però les noves aportacions hauran de partir necessàriament del treball de Roma, que cal considerar l'obra de referència sobre la moneda medieval dels regnes de Lleó i Castella, no tan sols per les conclusions exposades, sinó també per la quantitat d'informacions disposades a l'abast de l'investigador.

X. S. A.

ROMA VALDÉS, Antonio; BRAÑA PASTOR, José Luis. *El vellón castellano del siglo XV*. [Santiago de Compostel·la]: Morabetino.es, 2010. 210 p.

El llibre de Roma i Braña abasta molts més aspectes dels que suggereix el seu restringit títol. Els autors repassen el sistema monetari castellà de tot el segle XV, confegint un resum complementari a la principal obra de Roma, *Emissiones monetarias leonesas y castellanas de la Edad Media*, publicada al mateix temps i que s'ocupa exclusivament del numerari anterior a 1400. La primera meitat del llibre és, doncs, destinada a la interpretació de la documentació coneguda i, com acostuma a passar amb els treballs de Roma, aquesta interpretació serveix per a resoldre molts dubtes que no aclareixen altres publicacions.

La segona part del llibre està dedicada íntegrament al catàleg de les peces. Se li pot criticar algun aspecte marginal, però aquesta crítica seria ximple. El gran mèrit de Roma i Braña és que han aconseguit publicar, per primer cop, un catàleg rigorós d'unes sèries de monedes castellanques. Ho repeteixo: per primer cop unes monedes castellanques apareixen catalogades amb rigor, és a dir, respectant llur denominació correcta, eliminant les atribucions fantasioses, refiant-se dels exemplars coneguts i fotografiats i datant-los seguint criteris lògics. Això no havia passat mai fins ara. Mai cap sèrie castellana d'època medieval i moderna

havia rebut aquest tractament. Val la pena repetir-ho: per primer cop s'ha publicat un catàleg seriós de la moneda castellana del segle xv. I l'han fet Antonio Roma i José Luis Braña.

X. S. A.

MODERN

CHARLET, Christian. «Le retour à Monaco du balancier aux têtes de lion de la Monnaie de Paris», *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, núm. 9 de l'any 2012, p. 256-262.

El Govern francès i el de Mònaco han acordat la cessió en forma de préstec, per temps il·limitat, d'un volant d'encunyació i d'un trepanador que eren a la Monnaie de Paris. El balanci, que és ornat amb uns artístics caps de lleó, era obra de l'innovador tècnic suís Joan-Pierre Droz, i havia estat adquirit pel príncep Honorat V a França el 1837. Va encunyar monedes del principat entre el 1837 i 1838 i va romandre encara al taller monegasc fins al 1847. Es tracta, doncs, d'una peça que pertany a la història monetària del principat i els francesos han demostrat una notable sensibilitat facilitant aquesta operació. Aniria bé que servís d'exemple i pogués tornar a Barcelona una de les màquines Thonellier que va fer construir vers el 1842 l'expert català Francesc Paradaltas a La Maquinista per a treballar a la seca de Barcelona.

M. Crusafont

ESTRADA-RIUS, Albert. *La lluita contra la moneda falsa a la Barcelona de Felip II (1598-1621)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2011. 236 p.

Extraordinari treball d'Albert Estrada que va merèixer el premi Conde Garriga a la millor obra numismàtica del 2011. El tema d'estudi és la greu crisi monetària que trasbalsà la Catalunya del primer quart del segle xvii. El fet és que mai ningú s'havia atrevit a publicar una monografia sobre aquesta qüestió, malgrat que les seves conseqüències apareixen com a música de fons en molts articles i narracions, i no sempre relacionats estrictament amb qüestions monetàries. Estrada enfoca el seu treball en la plaga de les falsificacions, però tampoc oblida el paper dels bancs privats, acusats d'especular, manipular i fins i tot adulterar la moneda i finalment conduïts a la fallida l'any 1615, després de la creació del

Banc de la Ciutat de Barcelona el 1609. L'autor ens presenta l'abast real del problema, tot documentant les persecucions, els processos, les penes i fins i tot la literatura popular relacionada amb el delictes de la falsificació i amb les reformes monetàries. També descriu la millora de la tecnologia destinada a evitar l'acció dels falsificadors. Cal recordar que l'any 1611 el país s'arribà a quedar momentàniament sense moneda menuda ni moneda de plata en circulació, en haver-se retirat tota per tal de ser substituïda per emissions noves i més segures.

X. S. A.

SENDRA, Joan Antoni. «Las acuñaciones de plata en Valencia durante el reinado de Carlos II». *Archivo de Prehistoria Levantina*, (València), núm. XXVII (2008), p. 339-359.

La numismàtica de l'Edat Moderna té unes característiques pròpies que cal tenir presents. D'una banda, hi ha molta documentació, que cal saber trobar, emprar i interpretar. De l'altra, es fa imprescindible un estudi molt acurat de les fabricacions a partir d'una població important de peces. Això és justament el que ha fet l'amic Sendra i a través d'un estudi molt acurat de moltíssimes monedes i de la tècnica de fabricació ha pogut isolar tres tipus successius en els divuitens de Carles II, cosa que li ha permès fer la cadència de les encunyacions i incloure els casos de reaprofitament o correcció d'encuny. El seu estudi sobre les emissions de molinet l'ha portat a descartar com a falses la major part de les dates fins ara admeses. D'altra banda, ens confirma que, de moment, no hi ha cap moneda que respongui als anomenats novenets o mitjos divuitens entre l'evidència fins ara coneguda. També ha deixat clar que les notícies de fabricació en una data determinada no signifiquen automàticament l'existència de peces amb aquell any. Partint d'aquestes bases, fa un estat de la qüestió de les emissions realment fetes i acreditades per l'evidència numismàtica a la seca de València en el regnat de Carles II.

M. Crusafont

VERDEJO SITGES, J. «Un real inédito de la Casa Vieja Segoviana». *Gaceta Numismática*, (Barcelona), núm. 180 (2011), p. 95-96.

La numismàtica moderna i contemporània és la menys estudiada i treballada. És una llàstima perquè hi ha abundant documentació i sovint apareixen novetats

interessants. Cal felicitar, doncs, el treball de Verdejo, que des de fa molts anys va fent aportacions de material inèdit de la numismàtica de l'Estat espanyol. A manca, però, d'algun llibre d'estudi seriós, no sempre les seves descobertes queden consolidades i així, peces que un dia es van incorporar a algun catàleg, després poden tornar a desaparèixer, situació força desmoralitzadora. Un llibre d'estudi sobre aquestes èpoques es va fent ja, doncs, una eina imprescindible.

M. Crusafont

CONTEMPORANI

BELLUTEAU, Georges; MELMOUX, Pierre-Yves. *Les monnaies frappées à Perpignan de 1711 à 1793*. Perpinyà: Association Numismatique du Roussillon. *La Pallofe Hors-série*, núm. 1 (2012). 114 p.

Belluteau i Melmoux publiquen en un número extraordinari de *La Pallofe* un exhaustiu treball de recerca sobre la producció de la casa de moneda perpinyanesa sota sobirania francesa. La monografia és exemplar, atès que es preocupa de repertoriar minuciosament, no sols tots els tipus i varietats de monedes fabricats a la seca, sinó també tots els detentors dels càrrecs i oficis que hi van treballar. Pel que fa a les persones, els autors en documenten el nom, la signatura i totes les dades biogràfiques possibles. Per exemple, dels nou directors de la casa de la moneda de Perpinyà documentats entre 1711 i 1793, només dos havien nascut al Rosselló. El repertori de monedes és molt treballat i presenta una gran quantitat de variants per a cada emissió, així com de fotografies de moltes d'elles. En total, el catàleg comprèn dinou emissions que contenen seixanta-nou tipus bàsics més set tipus probablement no emesos, sense comptar les variants de marques de directors i gravadors, les marques de semestre o les diferències de puntuació de llegenda. Moltes de les monedes fotografiades no havien estat mai publicades. El catàleg també documenta molt bé les successives ordres reials i disposicions monetàries d'aquest període, fent comprensible la successió d'emissions i llur variació. Completa l'estudi un recull documental i una bibliografia àmplia.

X. S. A.

MEDALLÍSTICA

CASTELLVÍ, Guillem. «Décorations du Musée J. Puig (Perpignan) (4ème partie): La médaille des Volontaires Catalans». *La Pallofe* (Perpinyà), núm. 50 (2011), p. 61-66.

En el seu estudi de la medallística dipositada al Museu Puig de Perpinyà, l'autor hi ha dedicat ara un article que ens toca ben de prop: les medalles emeses per a premiar els voluntaris catalans que es varen sumar als francesos en la Primera Guerra Mundial. Després de fer un interessant enquadrament històric i d'assenyalar les exageracions sobre el seu nombre (prop de mil voluntaris, no pas deu mil), Castellví assenyala que no es tracta pas d'una condecoració oficial francesa, sinó que fou encunyada per iniciativa del Comitè de germanor amb els voluntaris catalans. Castellví fa notar que hi ha exemplars originals o fets a l'època i d'altres fets amb encunys autèntics, però encunyats després, i amb unes petites diferències que permeten de distingir-los. Una d'aquestes diferències, prou evident, és l'afegit d'una estrelleta dins d'un cercle i un punxó amb 76 sobre una S situat entre el 8 de l'any 1918 i la S final de CATALANS. Finalment, cal assenyalar encara una encunyació força grossera, feta modernament amb metall argentat. L'autor il·lustra, també, el diploma que acompanyava la medalla. Una bona aportació que documenta àmpliament aquesta interessant medalla.

M. Crusafont

VERDEJO SITGES, J. «1789: La proclamación de Carlos IV en Mahón según la obra de Joan Ramis i Ramis. Posible explicación de una variante». *Gaceta Numismática* (Barcelona), núm. 178/179 (2010), p. 61-66.

L'autor havia observat que hi havia dues menes de medalles de proclamació de Menorca, d'una de les quals només n'hi havia d'argent i de l'altra, d'argent i d'aram i era molt més abundant. Aquestes observacions les ha posat ara en relació amb una crònica dels fets escrita per un autor menorquí que els va viure i que fa una explicació detallada de les festes. Pel que fa a la medalla, aporta un fet important: «Fue preciso que poco después se grabasen otras del mismo cuño y módulo en los dos metales de plata y cobre.» Aquesta precisió li permet suposar que el tipus rar degué ésser el que realment es va encunyar el dia de la proclamació i que el segon tipus es devia batre després. Malauradament, l'autor menorquí no fou gens acurat a l'hora de dibuixar la peça, però ja sabem que els

dibuixos no fets per numismàtics poden ésser una mica fantasiosos. Un interessant aclariment que demostra que, a voltes, les xifres d'encunyació d'aquestes medalles no es corresponen amb les dades documentades inicialment, ja que després van haver-hi noves encunyacions.

M. Crusafont

PUBLICACIONS
DE LA
SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS
NUMISMÀTICS

(pròpies o editades en conveni amb altres entitats)

Anuari Acta Numismàtica

Acta I, II i III (1971, 1972, 1973).....	Exhaurides
Acta IV a 11 (1974 a 1981).....	Pocs exemplars
Acta 12 a 41-42 (entre 1982 i 2012).....	40 €

Col·lecció Complements d'Acta Numismàtica

1. III Simposi Numismàtic de Barcelona. 1986.....	40 €
2. VILLARONGA, L., <i>Monedes de plata emporitanes dels segles V-IV aC.</i> 1997.....	40 €
3. VILLARONGA, L., <i>Les dracmes ibèriques i llurs divisors.</i> 1998	40 €
4. CRUSAFONT, M., <i>Pesals monetaris de la Corona catalano aragonesa.</i> 1999	40 €
5. VILLARONGA, L., <i>Les monedes de plata d'Emporion, Rhode i les seves imitacions.</i> 2000.....	40 €
6. LLORENS, M. M.; AQUILUÉ, X., <i>Ilercavonia-Dertosa i les seves encunyacions monetàries.</i> 2001	40 €
7. VILLARONGA, L., <i>Les dracmes emporitanes de principi del segle II aC.</i> 2002.....	40 €
8. VILLARONGA, L., <i>La plata emporitana. De la segona guerra púnica, final del segle III aC.</i> 2003	40 €
9. RIPOLL, M. E., <i>La seca o casa de moneda de Barcelona.</i> 2008.....	40 €
10. CARRADICE, I.; SANAHUJA, X.; BENAGES, J., <i>Les monedes de Vespasià de la Província Tarraconensis.</i> 2010	40 €
11. CRUSAFONT, M., <i>Història de la moneda de l'Occitània catalana (s. XI-XIII).</i> 2012	40 €

Col·lecció Història Monetària Catalana

1a. VILLARONGA, L., <i>Numismàtica antiga de la península Ibèrica.</i> 2004.....	80 €
1b. — <i>Els amonedaments visigots i musulmans</i> (en preparació)	
2. BALAGUER, A. M., <i>Història de la moneda dels comtats catalans.</i> 1999	80 €
3. — <i>Història de la moneda de la Corona catalanoaragonesa medieval</i> (en preparació)	
4. CRUSAFONT, M., <i>La moneda catalana local.</i> 1990	80 €
5. CRUSAFONT, M., <i>Història de la moneda de la Guerra dels Segadors.</i> 2001	80 €
6. — <i>La moneda catalana des dels Àustria fins el 1936</i> (en preparació)	
7a. TURRÓ A., <i>Les emissions monetàries oficials de la Guerra Civil (1936-1939). I: Andorra, Illes Balears i Catalunya.</i> 2007	130 €
7b. — <i>Les emissions monetàries oficials de la Guerra Civil (1936-1939). II: La Franja i València</i> (en preparació)	
8. CRUSAFONT, M., <i>Medalles commemoratives dels Països Catalans.</i> 2006	100 €
9. CRUSAFONT, M., <i>Catàleg general de la moneda catalana.</i> 2009.....	100 €

Col·lecció Medallistes catalans

1. MARÍN, I. <i>L'obra medallística de l'escultor Eusebi Arnau.</i> 2005.....	30 €

Col·lecció Tria de reedicions

Obra numismàtica esparsa i inèdita de J. Botet i Sisó.

Ed. i capítols introductoris de M. Crusafont. 1997	60 €
VILLARONGA, L., <i>Obra numismàtica esparsa. I-Tresors</i> . 2008	60 €
VILLARONGA, L., <i>Obra numismàtica esparsa. II-Grec i ibèric d'àmbit català</i>	60 €

Publicacions singulars

<i>I Simposi Numismàtic de Barcelona. I</i> . 1979	30 €
<i>I Simposi Numismàtic de Barcelona. II</i> . 1979	30 €
<i>II Simposi Numismàtic de Barcelona</i> . 1980	30 €
BALAGUER, A. M.; CRUSAFONT, M., <i>Orrius. Estudi preliminar de la troballa de monedes comtals (junt amb memòria d'excavació)</i> . Encàrrec de la Generalitat de Catalunya a la SCEN. 1983	Exhaurit
DATZIRA, S., <i>La moneda a la Catalunya central</i> . 1991	Exhaurit
VILLARONGA, L., <i>Tresors monetaris de la península Ibèrica anteriors a August. Repertori i anàlisi</i> . 1993	20 €
BALAGUER, A. M., <i>Del mancús a la dobla. Or i paries d'Hispania</i> . 1993	25 €
BENAGES, J., <i>Les monedes de Tarragona</i> . 1994	60 €
CRUSAFONT, M.; COMAS, R., <i>El florí d'or català. Catalunya, València, Mallorca</i> . 1996	25 €
LORENS, M. M.; RIPOLLÉS, P. P., <i>Les encunyacions ibèriques de Lauro</i> . 1998	20 €
SANAHUJA, X., <i>La seca del Principat de Catalunya (1809-1814)</i> . 2003	25 €
SANAHUJA, X., <i>La moneda municipal a Reus i el seu entorn (s. XV-XVIII)</i> . 2005	20 €
BOADA, J., <i>Les monedes de 30 sous mallorquins del 1821</i> . 2007	20 €
BENAGES, J., <i>Corpus de les monedes visigodes de Tarragona</i> . 2007	150 €
VILLARONGA, L.; BENAGES, J., <i>Les monedes de l'Edat Antiga a la Península Ibèrica (anglès/català)</i> . 2011	100 €

Fons cedits

VILLARONGA, L., <i>La moneda de Barcelona</i> . 1976	15 €
GOIG, E., <i>La moneda catalana de la Guerra de la Independència (1808-1814)</i> . Segona edició. 1977	20 €
VILLARONGA, L., <i>Numismàtica antiga de Hispania</i> . 1979	50 €
VILLARONGA, L., <i>Les monedes ibèriques de Tàrraco</i> . 1983	30 €
CRUSAFONT, M., <i>Barcelona i la moneda catalana</i> . 1989	20 €
CRUSAFONT, M., <i>Història de la moneda catalana. Interpretació i criteris metodològics</i> . 1996	30 €
PLANELL, A., <i>Ibiza y Formentera, ayer y hoy</i> . 1984	Gratuït
PLANELL, A., <i>La moneda antiga de Ibiza</i> . 1980	Gratuït

Totes aquestes obres són disponibles a l'Institut d'Estudis Catalans, amb un 30 % de descompte per als socis de la SCEN. Dirigiu-vos a Distribució Editorial, at. Sr. Manuel Pascual, Carme, 47, 08001 Barcelona, tel.: 932 701 636, e-mail: publicacions@iec.cat

INDICACIONS PER ALS AUTORS

Normes d'admissió:

1. Els articles que es lliurin per a ésser publicats a *Acta Numismàtica* han de complir els cànons habituals dels treballs de recerca, han de fer alguna aportació nova, sia material, documental o interpretativa, han de tenir en compte els treballs anteriors i han de documentar les dades i informacions manllevades d'altres obres amb notes a peu de pàgina o amb una bibliografia al final. En aquest segon cas s'anirà remetent des del text amb cites entre parèntesi amb el nom de l'autor (i núm. d'obra establert cronològicament si hi ha més d'una cita de un autor), l'any i la pàgina.
2. La revista admet articles en la llengua pròpia de cada autor
3. Per a garantir la qualitat dels treballs que es publiquin, la Direcció de la revista i el Consell de Redacció sotmetran els articles rebuts a la informació d'experts en cada matèria.

Normes de presentació:

1. Els articles han d'anar encapçalats pel títol i el nom de l'autor en majúscules. S'han de presentar en suport paper i, amés, en suport informàtic, sigui en disquet, CD o altre, preferentment en Word i amb un interlineat d'un espai i mig.
2. Les figures i gràfics s'han de presentar a part, numerats correlativament, identificats amb el nom de l'autor i el títol i amb indicació del lloc on s'ha de incloure dins el text. Les monedes i medalles s'han de reproduir a la seva mida real, amb imatges d'anvers i revers i, si cal, acompanyant d'ampliacions. Les descripcions de les peces han d'incloure la transcripció minuciosa de les llegendes i la descripció del tipus de cada cara així com els pesos i diàmetres reals, la referència bibliogràfica o la indicació de que són peces inèdites i la xifra o lletra que les identifica a les il·lustracions.
3. Les mencions a d'altres autors o els aclariments es faran en notes a peu de pàgina que es presentaran al final del text i per ordre correlatiu. Si per a les mencions s'opta per una bibliografia al final, s'hi remetrà des del text amb indicació entre parèntesi del nom de l'autor, l'any de la publicació a la qual es remet i la pàgina o pàgines corresponents. En aquest segon cas, si hi ha més d'un treball d'un mateix autor es numeraran seguint un ordre cronològic. Aquesta bibliografia s'ordenarà per ordre alfabètic d'autors i els noms dels autors s'indicarà amb el cognom en majúscula, seguit de coma i la inicial del nom, seguida de punt.
4. Les mencions bibliogràfiques s'han de fer de la manera que s'indica a continuació. Llibres; Cognom en majúscules, inicial del nom seguit de punt, títol en cursiva, lloc d'edició, data i pàgines. Revistes; Cognom en majúscules, inicial del nom seguit de punt, títol de l'article entre cometes, nom de la revista en cursiva, entitat editora, volum, any i pàgines.

